

CONTENTS

	Pages.
1. Introduction in English	i—ix
2. Upodghāta in Sanskrit	1—11
3. Detailed contents	1—44
4. YOGARATNASAMUCCAYA TEXT (CH. XXI—XXX)	1—345'
5. Appendix—Alphabetical Index of Authorities Quoted	347—370

PREFACE.

The third and last part of the *Yogarātnasamuccaya* which is now issued as No. 152 of the Trivandrum Sanskrit Series contains the *adhikāras* 21 to 30. The first and second parts containing, *adhikāras* 1 to 8 and 9 to 20 respectively have been published as Śrī Chitra Āyurveda series, Nos. 5 and 6 in 1940 and 1945 respectively. The author of this treatise is Anantakumāra; himself a great physician, probably a Keraliya, who has compiled quotations on the prescription of medicines for the various kinds of ailments, from many of the important Āyurvedic treatises in Sanskrit. No other detail regarding the author is known.

The importance of the present work consists in the fact that in it have been collected together views regarding the treatment of the different diseases proscribed by the numerous *Ācāryas* in Āyurveda, who have recorded in their works their own experiences as expert advisers and practitioners in medicine. The very names of the thirty *adhikāras* do themselves reveal the vast scope of the work and the genuine interest the Indian mind has evinced from early times for the weal of mankind by giving their expert medical help for the safe preservation of the health of the individual and the family.

The Āyurveda is considered one of the four *Upa-vedas*. It is also considered an *upāṅga* of the *Vedas*. Its divine origin is explained in the *Kāśyapa Saṁhitā*. Cf :—

“अथपेवेदोपनिषत्सुः प्रागुत्पन्नः स्वयम्भूर्ब्रह्माः प्रजाः सिद्धुः, प्रजापतिरिपालनार्थमायुर्वेदमेवाग्रेऽयुजत् सर्वविद्, ततो विभानि भूतानि । ततस्तं पुष्यमायुर्वेदमनन्तमायुषो वर्धनमाधारमाप्यायनममृतमश्चिभ्यो कः प्रहृदौ, तद्विभ्राय, इन्द्र ऋत्विभ्यश्चतुर्भ्यः काश्यपश्चिद्वाग्निभ्युग्भ्यः, ते पुत्रेभ्यः शिष्येभ्यश्च मद्गुह्येति । अनाथकाममोक्षशक्तिरिपालनार्थं चे”ति ॥

“It belongs to the Atharva-Veda, and has originated from Brahmā the Creator, who before creating this world, produced Āyurveda which he considered very essential for the preservation of the health and life of the people; and he imparted it to the Aśvins, who, in their turn, instructed God Indra, the lord of the Devas. He taught it again to the four sages, Kāśyapa, Vasīṣṭha, Atri and Bhṛgu, who gave instruction in the same to their own sons and disciples.”

The *Caraka* and *Sūtrata Saṁhitas* speak of the origin of the Āyurveda in a slightly modified way. In the *Caraka* it is said that Indra who received instruction in the medical

---

science from the Aśvins, taught it to sage Bṛaradvāja, whom the other sages deputed to Indra to learn it. Sage Bharadvāja taught it to sage Ātreya, who in his turn imparted the science to his six disciples: Agniveśa, Bhela, Jatukarṇa, Parāśara, Hārīta and Kṣarapāṇi. Each of these sages is believed to have written independent treatises on medicine of which only three, those of Agniveśa, Bhela and Hārīta are now well-known. The present *Caraka Saṁhitā* is the redacted form of *Agniveśa Saṁhitā*.

The *Suśruta Saṁhitā* speaks of the knowledge of Āyurveda from Indra to Dhanvantari, a king of Kāśī (Benares) and from Dhanavāntari to Suśruta and others. Suśruta wrote an independent treatise on medicine called after his name, dealing with all topics including surgery. It is noteworthy that Suśruta speaks of eight kinds of surgical operations for which certain common and special instruments were used by our ancient physicians. Cf. :—

छेदनं वेदनं चापि लेपनं वेधनं तथा ।
पृष्णाहरणे चापि खर्चनं सावनं तथा ॥

The science of Āyurveda has eight different branches of study. The first is *salyatantra* prescribing devices to remove *salyas* which cause pain to the body on account of some foreign impure matter lodged therein. The

1. Cf. *Suśruta* I. 1—

अपातो वेदोऽस्तिभ्यायं व्यासकाश्यामः पथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः
सुधुताय ॥ १ ॥

अथ खलु भगवन्तममरवरस्युपिगणपरिदुताभ्रमस्यं काशिरानं दिवाः ॥ १ ॥
धन्वन्तरिमौषधेनवनैतरणौरभ्रपौष्यत्वावतकरवीर्यगोपुररक्षितसुधुतप्रभृतय
उचुः ॥ २ ॥

... ..

प्रज्ञा प्रोवाच । तवः प्रजाणतिरधिजगे । तस्मादधिनी । अधिन्शामिन्
इन्द्रादहम् । मया त्विह प्रदेयमग्निभ्यः प्रजाहितदेतोः ॥ १५ ॥

second *Saṅkhyatantra* deals with the diseases of the head including the neck, ears, eyes, mouth, nose, etc. The third is *kāya cikitsā* which treats of the nature and cure of general diseases such as fever, diarrhoea, haemorrhage, insanity, hysteria, leprosy and tuberculosis. The fourth is known as *Bhūta vidyā* prescribing devices to ward off the evil spirits such as demons, gandharvas and yakṣas which spoil the health and life of human beings. *Kaumarā bhrīyā* is another important branch of the science prescribing medicines for snake-bite, rat bite and diseases arising from poison in food, air and water. *Rasāyana tantra* is the section in which medicines are prescribed for the preservation of youth and for longevity of life. Also devices to increase physical strength, to retain memory power and to preserve the power of the senses are prescribed in this section. The *vājīkaraṇa tantra* is the last section dealing with the means of restoring the productive power of man. All kind of sex diseases are treated here.

A casual perusal of these eight sections would itself suggest how comprehensive is the science of Āyurveda, which has, long before the advent of modern medical science, accomplished wonders and reached perfection in most of the branches of medicine. It is a special feature of the Āyurvedic treatises that many prescriptions of medicines for various diseases are also associated with the prescription of certain rituals, *japas* and *pujās*, which are characteristically tied on Hindu religion and dharma. It is believed by every Hindu that disease is only a transformation of sin committed by him in his previous birth—

एवंजन्महत पाप रोगरूपेण जायते ।

and to remove that sin and its transformation, i.e., the disease, the medical treatment of the disease alone is not

sufficient, but the performance of certain *prāyascittas* which would give full effect to the treatment given is also necessary.

Among the important works in Āyurveda which have already seen the light of day, mention may be made of the four Sāmhitas: *Carakasāmhita*, *Suśrutasāmhita*, *Bhelasāmhita* and *Kāśyapasāmhita*. Of these four the *Carakasāmhita* is the most popular and on the basis of this Sāmhita mainly, independent treatises like the *Aṣṭāṅgahṛdaya* and *Aṣṭāṅgasāṅgraha* are composed by the two Vāhates or Vāgbhates. The popularity of these two treatises, particularly the *Aṣṭāṅgahṛdaya*, is evinced by the rise of a host of commentators on these two works. In Kerala the *Aṣṭāṅgahṛdaya* is a very popular text-book among the students of Āyurveda. A good, reliable and elaborate commentary in Malayalam on *Aṣṭāṅgahṛdaya* was written by the great scholar, of Kerala, Kaikkulaṅgara Rama, Varier, whose Malayalam commentaries, on *Amarakośa*, *Praśnamārga* and many other works, are well-known throughout the length and breadth of Kerala. Equally important, but less popular, is *Mādhavanidāna* on *nidāna*, or pathology. There are a good number of commentaries on the Sāmhitas of Caraka and Suśruta, and *Aṣṭāṅgahṛdaya* and *Aṣṭāṅgasāṅgraha* of the two Vāhates, belonging to different periods.

In addition to these, independent treatises like *Yogarātnākara* and *Yogarātnāsamuccaya*, have also been composed as valuable practical guides for physicians, which contain only prescriptions of medicines for diseases. These works form compilations of the relevant portions of earlier texts which were considered to be authorities on the subject.

The special feature of the Āyurvedic system is that it bases the explanation of the origin of all diseases as due to the lack of balance of the *tridoṣas*—*vāta*, *pitta* and *kapha* which develop in the human system on the proportional development of the three *gunas*—*sattva*, *rajas* and *tamas*.

It is said that the Ayurvedic science is based on the Śākhya philosophical system which explains the phenomenal world as nothing but the transformation of the creative energy, *pralīti*, which possesses the sum total of the three *guṇas*—*sattva*, *rajas* and *tamas*.

The third part of *Yogarātnasamuccaya* which is now published, contains sections 21 to 30 of the work. It deals with the diagnosis and treatment of many important diseases. The 21st *adhikāra*, known as 'वन्ध्यापिच्छिसृष्टिषु निराशुक्रपिच्छिसाधिकारः' begins with the explanation of the general causes of barrenness in women and impotence in men and prescribes many medicines to remove these defects. It also deals with the treatment of pregnant women to safeguard the child in the womb. In this connection a description of the development of the child in 'every month of pregnancy' is given. The causes of abortion and its treatment; diseases probable during pregnancy and medicines to cure them; necessary precautions for a safe and natural delivery; how the mother and child are to be attended to after the delivery; the food of the mother and child; medicines for the production of 'mother's milk'; the main food of the child; all these are dealt with in detail (pp. 1—51)

The 22nd *adhikāra*—*बालरोगनिदानाधिकारः*—explains the nature and cure of various diseases that affect children. It is also said that sometimes evil spirits work havoc in the system of children and that they are to be warded off by medicines and by certain *pujās* and *japas*. (pp. 51—78)

In the next *adhikāra*, (23), known as *Bhūtonmāda-pasmāra-pratiśedhādhikāra*, medicines are prescribed for curing the diseases due to the influence of eighteen kinds of evil spirits. Medicines to cure insanity due to various causes and nervous disability or *apasmāra* are also described in this section. (pp. 79—91)

The next section (*adhikāra* 24) deals with the diseases of the eyes, nose, ears, teeth, tongue, mouth and neck. It begins with the description of the different general treatments of the eyes: *āścyotana*, *añjana*, *lekhana*, *tarpaṇa* and *putapāka* (pp. 91-94). The twenty-four *vartma-rogas* in the eyes and the treatment thereof are then explained (pp. 95-100). Then come the nine diseases that pertain to the joints of *vartmā*—*śuklamāṇḍala*, of the eyes. This is followed by the prescription of medicines to cure these diseases (pp. 101-102). There are thirteen varieties of diseases that affect the white portion of the eyes (pp. 102-106). After prescribing medicines for the cure of these diseases, the five varieties of diseases that affect the black ball of the eyes (*kr̥ṣṇabhāga*) are described along with their cures (pp. 107-117). Then comes the description of twenty-seven diseases that spoil eye-sight, *dr̥ṣṭidoṣa*—six varieties of *timira*, six varieties of *kāca*, six varieties of *līṅganāśū*, along with the prescription of medicines to cure them (pp. 117-134). Then comes the sub-section *सर्वाक्षिरोगचिकित्सा* which contains the explanation of sixteen kinds of eye-diseases mainly due to the *tridoṣas*—*vāta*, *pitta* and *kapha*, and the impurity of blood and of their treatment. (pp. 134-148).

Next to the eye-diseases, the treatment of ear-diseases is taken up. These are twenty-five in number (pp. 148-158). There are fifteen varieties of nose trouble (pp. 158-164); eleven kinds of diseases belonging to lips (pp. 164-166); ten kinds of ailments affecting the teeth (pp. 166-170); thirteen varieties of diseases pertaining to the roots of the teeth; six kinds of troubles that affect the tongue (pp. 177-180); eight kinds of diseases affecting the palate (pp. 180-181); eighteen varieties of diseases that belong to the neck (pp. 181-185); and eight varieties of diseases produced on the face in general—*सर्वमुखाः* (pp. 185-192).

The 25th *adhikāra* called *Śiro-roga-chikitsā-ādhi-kāra* describes nineteen varieties of diseases that affect the head,

due to the different cause like exposure to the hot sun and sleeplessness (pp 192-212) Different kinds of medicines are also prescribed for their cure.

The next *adhikāra* (26), is the *Vranacikitsādhikāra*. It divides *vrana* (boil) generally into two, one owing to the impurities in the body and the other owing to some external cause. Different medicines are also prescribed for their cure. (pp 212-243)

The 27th *adhikāra*, called the *Bhagandarādicikitsādhikāra* deals with the causes and cures of *bhagandara* (fistula), *granthi*, *aribuda*, *Śīṣpāda*, *apaci*, *nādirāna*, etc (pp 243-262).

The 28th *adhikāra* known as *Kaudraroḡa-cikitsādhikāra* describes the various diseases that affect the sexual organs of man and woman, along with their treatments (pp 263-283)

The 29th *adhikāra* is *Viṣacikitsādhikāra* and it prescribes medicines for the cure of the evil effects of poison in the human body by snake bites and the stings of poisonous insects like flies and scorpions (pp 283-321)

The last and 30th section called *Rasāyanaiyāgarādhikāra* describes the value and importance of various *rasāyanas* with the details of their preparation, which give a man long life, strong memory, keen intelligence, extraordinary vigour and power of resistance (pp 321-346)

The press matter for this volume prepared by the Āyurveda Department, which began the publication. The following two manuscripts in this Library have also been subsequently consulted in the preparation of the text and noting the variants.

1. Ms. No. 115 of the University collections—
palm leaf Ms. written in Malayalam script, very old, dark green and brittle to touch. It belongs to the Kūṭallar Manu, Malabar.

- 2 A paper transcript, No 1469, in Malayalam characters containing portions coming under *adhikāras* 21 to 30

The publication work of this volume was begun by the Āyurveda Department but it was decided by the Government in 1945 that the publication of Āyurveda works also may be entrusted to the University Manuscripts Library. And so it was undertaken by this Library to finish it. The proof correction was done by Vaidyan S. Rama Iyer, part-time Āyurveda Pandit and Mr M. P. Parameswaran Potti, Pandit of the Catalogue Section. The appendix containing the authorities whom the compiler of this work has drawn upon, arranged alphabetically, is the work of Mr K. Venkateswara Sarma M. A., the Supervising Pandit of the Catalogue Section of this Library. Pandit N. Rama Sastri has written a short introduction in Sanskrit explaining the importance of Āyurveda in general. I record here my sincere thanks to all these Pandits who have helped me in the publication of this work.

It is my very pleasant duty to record my deep sense of indebtedness to His Gracious Highness the Maharaja and the members of the Royal family of Travancore, and Sachivottama Sir C. P. Ramaswami Aiyar, K. C. S. I., K. C. I. L. LL. D., the Dewan, for the encouragement they are giving to the publication of ancient works. I am also thankful to Mr H. C. Papworth, M. A., O. B. E., the Pro Vice-Chancellor and Mahakavi Rao Sribh Ulloor S. Parameswara Aiyar, M. A., B. L., the Dean of the Faculty of Oriental Studies, University of Travancore, for their interest and guidance in our publications.

University MSS Library,
Trivandrum,
12th July, 1946

V. A. RAMASWAMI SASTRI,
Honorary Director.

॥ श्रीः ॥ . .

उपोद्घातः ।

त्रिंशदधिकारात्मकस्य योगरत्नसमुच्चयस्य तृतीयोऽयं भाग इदानीं प्रकाश्यते । पूर्वाचार्यविरचितात् तन्त्रात् प्रधानभूतान् योगान् समुचित् प्रणीतत्वाद् योगरत्नसमुच्चय इत्यन्वभेयं संज्ञा । अस्याविमो द्वौ भागौ धन्यन्तरिदास् सि. एन्. नारायणन्मूसमहाशयैः प्राक् प्रकाशितौ । तत्र प्रथम भागे बोधाधिकारः, वसनसंसननिरूहानुवासनकर्मधिकारः, धूमगण्डूपकनलमूर्धतैलाधिकारः, रक्तमोक्षणाधिकारः, क्षीरामिकर्माधिकारः, भोजनविरुद्धाभप्रतिविषाधिकारः, स्नेहपाकाधिकारः, द्रव्याधिकारः इत्यष्टावधिकारा सन्ति । द्वितीये, ज्वररक्तपित्तसुन्दरास्थिसावचिकित्साधिकारः, फासश्वासहिकाचिकित्साधिकारः, राजयक्ष्मस्वरसादारोचकपसेकचिकित्साधिकारः, छर्दिहृद्रोगतृष्णामदमूर्छायासन्यासचिकित्साधिकारः, अर्शुद्वार्वर्तचिकित्साधिकारः, अतिसारग्रहणीदोषालसकचिकित्साधिकारः, भूतघातप्रमेहसोमरोगमूत्रातिसारचिकित्साधिकारः, विद्रधिषुद्धिगुन्मशूलचिकित्साधिकारः, जलकूर्मक्षीहरोगमहोदरचिकित्साधिकारः, पाण्डुकामलाशोफवितर्पमसुरिकाविस्फोटशीतपित्तशुद्रमसुरिकाचिकित्साधिकारः, कुष्ठश्वित्रकिमिचिकित्साधिकारः, वातव्याधिवातशोणितकृदास्थूलातिनिद्रानिद्राचिकित्साधिकारः इति द्वादशाधिकारा वर्तन्ते । तृतीयेऽस्मिन्, वन्ध्यागार्भेणसिर्षिकावात्यचिकित्साधिकारनाहप्रहपतिपेधाधिकारः, भूर्तान्मादापस्मारप्रतिर्पेधाधिकारः, नैत्रकर्णनासानुस्ररोगाचिकित्साधिकारः, शिरोरोगचिकित्साधिकारः, व्रणचिकित्साधिकारः, भगन्दरग्रन्थ्युदक्षीयदापचीनालीवर्णाचिकित्साधिकारः, शुद्धरोगचिकित्साधिकारः, विषचिकित्साधिकारः, रसायनवाजीकरणाधिकार इति दशाधिकाराः प्रतिपाद्यन्ते ।

अत्र च प्रायेण ग्रन्थान्तरादुद्धृतानि वचनान्येव दृश्यन्ते । 'तन्त्रान्तरादुद्धृत्य श्लोकीकृतम्' 'श्लोकालङ्कारादुद्धृत्य श्लोकीकृतम्' इत्यादीनि ग्रन्थकारकृतानि पद्यानि यद्यपि सन्ति तथापि तानि विरलान्येव दृश्यन्ते ।

सत्सु पूर्वाचार्यकृतेषु बहुप्रायुर्वेदग्रन्थेषु किमनेन समुच्चयेनेति चेत् । अत्रेदमवधेयम् । प्रणीताश्चिकित्सोपयोगिनो बहवो ग्रन्था बहुमि-
राचार्यैः । तेषां सर्वेषामप्यध्ययनं न सुकरं, जीवितसमयश्चात्यरूपो मनुष्याणाम् ।

“एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रानिष्वयम् ।

तस्माद् बहुश्रुतः शालं विजानीयाच्चिकित्सकः ॥”

इत्युक्तलक्षणेन चिकित्सकेन भाव्यम् । अत्यरूपे जीवितकाले प्रायेण बहुश्रुतं सर्वं
सम्पादयितुं न शक्यम् । विनैव कालविलम्बं बहुश्रुतत्वसम्पादनाय ग्रन्थान्तरेभ्य-
स्तद्वचनक्रोडीकारेण ग्रन्थमिमं प्रणीतवान् फर्तासाविति स्पष्टं प्रतीयते ।
किञ्च —

“भूषाविधायी विदुषां क्रियामार्गप्रदर्शकः ।

क्रियतेऽयं यशोदायी योगरत्नसमुच्चयः ॥”

इति ग्रन्थारम्भे षड्दत्ता ग्रन्थकारेणास्योपयोगोऽपि निपुणं निरूपितः ।
तथाहि — रत्नोद्ययस्तावन्नोक्तस्य भूषाविधायी स्वगतनान्त्यां मार्गप्रदर्शकः,
सद्वलधारणस्य यशोदायकत्वाद् यशोदायी च यथा भवति तद्वद् योगरत्न-
समुच्चयोऽसौ विदुषां भिषजा भूषाविधायी, इदमित्यमिति विवेक्तुमशक्ये
यत्किञ्चि सत्प्रदर्शकः, न्याम्यात् पयोऽविचलनाद् यशोदायी च भवति ।
विभिन्नग्रन्थगतानां योगरत्नानामेकत्र समुच्चयात् विविदिश्या बालानामप्ययं
भृशमुपकारायेति निर्दिवादम् । यतोऽयं विदुषां बालानां च सम्यमुपकरोति
यतोऽस्य ग्रन्थान्तरेभ्यः प्राधान्यं च सिद्धं भवति ।

अथ को नामायुर्वेदः अथ वास्योत्पत्तिः अथ वानेन लोकोपकार

“ब्रह्मा सृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमग्निमह्व ।
 सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् ॥
 तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्नाणि तेनिरे ।”

इति ।

रुजति पीडयति शरीरमिति रोगः । न विद्यते रोगो यस्येत्यरोगः ।
 अरोगस्य भाव आरोग्यम् । इदं च धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधंपुरुषार्थसिद्धेः
 प्रधानं कारणम्, आरोग्यैकसाध्यत्वात् तेषाम् । श्रेयस्कामैरतोऽवश्यमध्येयोऽ-
 यमायुर्वेदः । अथावशसु विद्यास्वनन्तरतमश्चायम् । तथा च महाभारतम् —

“अज्ञानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । ॥

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या षोढाश्चतुर्दश ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या षष्टादशैव तु ॥” इति ।

(महाभा० शा० अ० १२२)

रोगश्चातिमोजनादमोचनाद् वेगोदीरणधारणैः, जन्मान्तरकृतपापाद् वा
 वातपित्तकफदोषैः जायन्ते । यदाहुः—

“अतिमोजनतो विष । तथा चाभोजनेन च ।

रोगा हि सर्वे जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥” इति ।

(अग्नि०, अ० २८० श्लो० ३१)

“जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण जायते ।

तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपद्दोमार्चनादिभिः ॥”

“वातः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ।

विकृताविकृता भ्रन्ति शरीरं वर्तयन्ति ते ॥”

इति वाहटः ।

शारीरा मानसा आगन्तवः सहजाश्चेति रोगाः चतुर्विधा भवन्ति ।
 ये चाग्निपुराणे सम्यक् प्रतिपादिताः ।

“शारीरमानसागन्तुसहजा व्याधयो मताः ।

शारीरा प्वरकुशाद्याः क्रोधाद्या मानसाः सृताः ॥

आगन्तवो विधातोत्थाः सहजाः क्षुज्जरादयः” ॥

(अग्नि० अध्या० २८० श्लो० १, २)

इति । वातपित्तकफा विहृता रोगमुत्पादयन्तीत्युक्तम् । एते त्रिदोषाः सत्त्वर-
जस्तमोगुणैर्जायन्ते । यदुक्तं—

“रामसा राजसाश्चैव सात्त्विकाश्च तथा स्मृताः ।

मनुष्या मुनिशार्दूल ! वातपित्तकफात्मकाः ॥” इति ॥

(अग्नि० अ० २८० श्लो० १९)

“अस्थिमशः कफायत्वमास्त्रै शुष्कास्यता तथा ।

जृम्भणं लोमहर्षश्च वातिकव्याधिलक्षणम् ॥

नखनेत्रशिराणां तु पीतरं कटुता मुखे ।

गृष्णा दाहोष्णता चैव पित्तव्याधिनिदर्शनम् ॥

आलस्यं च प्रसेकश्च गुरुता मधुरास्यता ।

उष्णाभिलापिता चेति क्षैप्पिकव्याधिलक्षणम् ॥” इति ॥

(अग्नि० अ० २८० श्लो० ४४-४६)

“कृशोऽल्पकेशश्चपलो बहुवाग्निपमानरुः ।

व्योमगदच तथा स्वप्ने वातप्रकृतिरुच्यते ॥

अकारुपलितः क्रोधी प्रस्वेदी मधुरप्रियः ।

स्वप्ने च दीप्तिमत्क्षी पित्तप्रकृतिरुच्यते ॥

दृढाङ्गः स्थिरचित्तश्च सुप्रभः क्षिग्धगूर्धजः ।

शुद्धाम्बुदर्शी स्वप्ने च कफप्रकृतिरुच्यते ॥” इति ॥

(अग्नि० २८० श्लो० १७-१९) ॥

एवं वातादिप्रकृतीनां वातिकादिन्यानीनां च लक्षणमुक्तम् । इदानीं
रोगाणां त्रैविध्यमुच्यते । रोगास्त्रिविधाः साध्या असाध्या याप्या इति ।
तत्र साध्या नाम चिकित्सायोग्याः, असाध्या अचिकित्साः, याप्या दिन-
चर्या यापनीयाः । तत्र साध्यासाध्यादिपरिज्ञानं च यस्मिन् नक्षत्रे रोगा-
विर्भावस्तत्तद्वशाद् भवति । साध्ययाप्ययोः शास्त्रोक्तविधिना नक्षत्रचर्चा
प्रथमं कृत्वा तदनन्तरं चिकित्सा कार्या । एव कृते रोगशान्तिर्भवति ।
तथाचोक्तम् —

“एवमृक्षबलिं कृत्वा प्राक् चिकित्सां भियकनः ।
यदि कुर्याद् भ्रुवं रोमा नश्यन्त्यपुट्टरा अपि ॥” इति ।

नक्षत्रबलिः साध्यासाध्यादि च संप्रदोक्तमत्रैव सम्यक् प्रतिपादितम् ।
तथाहि—

“आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्ये विपत्करे ।
नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥
ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते ।
भरणीषु तु पञ्चाहात् सप्ताहात् कृत्तिकासु च ॥
त्रिसप्तरात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रतः ।
एकादशाद्वा दिवसान्मृगे षण्णवरात्रयोः ॥
पञ्चाहान्मृत्युरार्द्रायां त्रिपक्षे संशयोऽथवा ।
पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् ॥
दिवसात् सप्तविंशद्वा द्व्यहात् सप्ताहोऽथवा ।
पुष्ये श्लेषासु मरणं चिरेणापि मघासु च ॥
अवश्वं स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्मृतो न चेत् ।
फाल्गुन्योः पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोस्तु दिनेऽष्टमे ॥
नवमेऽहयेकविंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति ।
हस्तेन सप्तमे शान्तिः चित्रायामष्टमेऽथवा ॥
पुनश्चित्रागमे स्वाती दशाहादथवा त्रिभिः ।
पक्षैर्मृत्युं विशाखासु द्वाविंशेऽष्टनि निर्दिशेत् ॥
नवमेऽदि न चेच्छान्तिर्मित्रे मृत्युस्ततः परम् ।
ज्येष्ठायां पथमे मृत्युरथ वा द्वादशात् सुतम् ॥
स्वास्थ्यं दशाहान्मूले तु त्रिसप्ताहेऽथवा गते ।
पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः ॥
अध्याभिरथवा मासेनैवभिरा भवेच्छिवम् ।
ऐन्द्रेऽष्टाहात् धनिष्ठासु दशाहादारुणेषु तु ॥

उपहे द्वादशोहे वा मृत्युर्भाद्रपदाम् तु ।
 उच्यते त्रिसप्ताहात् प्रशमो रेवतीपु षु ॥
 चतुरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह गौतमः ॥” इति ॥
 (सहस्रदे)

“वक्ष्यते बलिकर्माद्य नक्षत्राणां पृथक् पृथक् ।
 सर्वव्याधिविनिर्मुक्त्यै हारीतस्य वचो यथा ॥
 कृत्तिकासु समुद्भूतः सियो वा पुरुषस्य वा ।
 पञ्चरात्रं भवेद् व्याधिरत ऊर्ध्वं विमुञ्चति ॥
 अग्निस्तु देवता तत्र दध्योदनबलिं हरेत् ।
 रोहिण्यां पञ्चरात्रं स्याद् देवतात्र प्रजापतिः ॥
 गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।
 मृगशीर्षेऽष्टरात्रं स्यात् सोमस्तस्याधिदेवता ॥
 मुद्गमापबलिं दद्यात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।
 आर्द्रायामुत्थितो व्याधिर्दशरात्राद् विमुञ्चति ॥
 रुद्रस्तु देवता तत्र पायसेन बलिं हरेत् ।
 पुनर्वसुस्थितो व्याधिरष्टरात्राद् विमुञ्चति ॥
 अदितिर्देवता तत्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ।
 पुष्योत्थः पञ्चरात्रात्तु देवतात्र बृहस्पतिः ॥
 गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।
 आश्लेषाम्नास्थिते व्याधौ न कदाचित् प्रतिक्रिया ॥
 सर्पस्तु देवता तत्र तेन सिद्धिर्न विद्यते ।
 अथवा बलिर्गर्भे स्यान्मुद्रानां च बलिं हरेत् ॥
 मघाम्ना चाष्टरात्रं स्यात् पितरोऽत्र तु देवता ।
 बलिस्तिलविमिश्राणं तत्र रोगाद् विमुञ्चति ॥
 फल्गुन्यामुत्थितं व्याधिर्बैशो नोपक्रमेद् ध्रुवम् ।
 अर्थमा देवता तस्य तस्मात् सिद्धिर्न विद्यते ॥
 उच्यते च सप्तार्द्धं स्याद् भगस्तस्य देवता ।
 गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगो न दाल्यमुम् ॥

हस्तोत्थः पञ्चरात्रं स्यात् सविता तत्र देवता ।

गन्धमाल्यैर्वलिं दद्यात् तस्माद्भोगो विमुञ्चति ॥

चित्रावातोऽष्टरात्रं स्यादिन्द्रस्तस्याधिदेवतम् ।

घृतोदनं बलिं दद्यात् तस्माद्भोगो विमुञ्चति ॥

पञ्चविंशतिरात्रं स्याद्भोगः स्वातिसमुत्थितः ।

पवनो देवता तत्र गन्धमाल्यैर्वलिं हरेत् ॥

एकोनविंशद्रात्रं स्याद् विशाखासु समुत्थितः ।

इन्द्राग्नी देवते तत्र गन्धमाल्यैर्वलिं हरेत् ॥

अनूराधोत्थितः पश्चान्मैत्रस्तत्राधिदेवतम् ।

घृतोदनबलिं दद्यात् तस्माद्भोगो विमुञ्चति ॥

ज्येष्ठायामुत्थितः शाम्येत् त्रिसप्तदिवसात् परम् ।

पूषाधिदेवता तस्य गन्धमाल्योदनैर्वलिम् ॥

मूलोत्थो मुच्यते मासाग्निर्भूतिस्तस्य देवता ।

कृशरेण बलिं दद्यात् तस्माद्भोगो विमुञ्चति ॥

पूर्वाषाढोरिथितो न्याधिरष्टमासाद् विमुञ्चति ।

आषोऽधिदेवता तत्र कृशरेण बलिं हरेत् ॥

उत्तराषाढसंभूतः सप्तरात्राद् विमुञ्चति ।

विश्वेदेवा देवताः स्युः पायसेन बलिं हरेत् ॥

श्रवणे न्याधिस्त्वस्तो मुञ्चेद् द्वादशमासतः ।

विष्णुस्तु देवता तत्र गन्धमाल्यैर्वलिं हरेत् ॥

शनिघायां समूहो मासाद्भोगो विमुञ्चति ।

वसवो देवतास्तस्य घृतमुद्वैर्वलिं हरेत् ॥

शाम्येच्छतभिषग्जातस्ययोदशदिनात् परम् ।

वरुणो देवता तस्य पायसेन बलिं हरेत् ॥

पूर्वभाद्रपदेद्गूतन्याधेर्द्वयमज्ञैरुपात् ।

मतिकुर्यात् वैशस्तं यस्मात् प्राणान् हरत्यसौ ॥

षष्टाविंशतिरात्रं स्याद् व्याधिरुत्तरभद्रजः ।
अहिर्बुध्न्यो देवतात्र गन्धमाल्यैर्वलिं हरेत् ॥

रेवत्यामुत्थितः शाम्येदष्टाविंशतिरात्रतः ।
पूपाधिदेवता तस्य गन्धमाल्यैर्वलिं हरेत् ॥

पञ्चविंशतिरात्रं स्यादधिनीषु समुत्थितः ।
अश्विनौ देवते दद्यादोदनेन यलिं बुधः ॥

भरण्यामुत्थितं व्याधिं नेच्छेद्वैद्याश्चिकित्सितुम् ।
यमोऽधिदेवता तस्य तस्मात्सिद्धिर्न विद्यते ॥

सर्वेषां मन्त्रः “ॐ ह्रीं फट् स्वाहा ।”

दानैर्मन्त्रैरौषधैर्जपहोमदेवतार्चनादिभिश्च ‘रोगशान्तिर्भवति ।

यदुक्तं—

“यद्यत्रोगशमं कुर्यात् तत्तत्कार्यं मनीषिभिः ।

औषधं जपहोमादि दानं देवार्चन तथा ॥” इति ॥

(योग० द्वि० पु० ५०)

दानैर्यथा—

“सर्वरोगप्रशमनं सौवर्णं दानमुच्यते ।

ज्वरे मण्डरिकाया च विशेषाद् राजयक्ष्मणि ॥

सुवर्णदानं सर्वेषां रोगाणां शमकारणम् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दातव्यं कमलोद्भव ॥

सुवर्णरत्नरजतैस्तथा शपत्यनुत्तरतः ।

श्रुत्वा वा मतिमां व्याधेर्दद्याद् विषाय यत्नतः ॥” इति ॥

(यो० द्वि० पु० ५)

मन्त्रैर्यथा—

“वक्ष्यते बलिकर्माद्य नक्षत्राणां पृथक् पृथक् ।

सर्वन्याषिविनिर्मुक्त्यै शरीरतस्य यथा यथा ॥

रुचिकानु समुद्भूतः स्त्रियो वा पुरप्रम्य वा ।

पक्षरात्र मवेद् न्याभिरुत ऊर्ध्वं विमुञ्चति ॥

अमिस्तु देवता तत्र दध्योदनबलिं हरेत् ।

रोहिण्यां पञ्चरात्रं स्याद् देवतात्र प्रजापतिः ॥

गन्धमास्त्यैर्बलिं दधात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।” इति ॥

(यो० द्वि० पु० २)

इत्यादिभिः । सर्वेषां गन्त्रः— ‘ओं ह्रीं फट् स्वाहा’ इति ।

औषधैर्यथा—

“छागक्षीरं पिबेन्नारी पण्डकीमूलफृक्कृतम् ।

व्रतुस्नाताथवा क्षीरे काकोटं कन्दमेव वा ॥

उत्पलस्य च कन्दानि बहुमूलास्तथैव च ।

फलानि पुत्रजीवस्य जालानि तु तथैव च ॥

मधुकस्य च पुष्पाणि तरसीरुहकेसरम् ।

फशेरुकस्य कन्दानि किंशुकस्य फलानि च ॥

एतानि समभागानि चूर्णयित्वा मिश्रवरः ।

मधुशर्करया युक्तं तच्चूर्णं गुळिकीकृतम् ॥

श्रीण्येतान्यक्षमात्राणि प्रातःकाले त्र्यहं ततः ।

ऋतुकाले दिने देयं पुज्यं परमदुर्लभम् ॥” इति ॥

(यो० वृ० पु० २)

अपहोमादिभिर्यथा—

“पर्णरात्रस्य निर्दोषैरुत्तनैः पयसाप्लुतैः ।

हुनेन्मन्त्री कुबेरादिमन्त्रेण ज्वरशान्तये ॥” इति ॥

(यो० द्वि० पु० १)

यस्मिन् नक्षत्रे रोगाविर्भावस्तत्रक्षत्रदेवताराधनेन ज्योतिःशास्त्रोदित-
तच्छासनाद्यदेवताराधनेन वा रोगान्तिर्भवति । रोगशान्त्यर्थं रोगप्रतिमा-
दानमपि शक्यम् । यथा—

“ये ये रोगाः प्रवापन्ते राजगन्धज्वरादयः ।

ते ते तेषां प्रतिचक्रन्वृत्तानिस्त्याज्याः प्रकृततः ॥

सुवर्णरत्नरज्ज्वे वृष्यां प्रतिहरति शुचिः ।

रसाप्युच्यते कालदेशे गणनप्रवराज च ॥

सुवर्णरत्नरजतैस्तथा शक्त्यनुरूपतः ।

कृत्वा वा प्रतिमां व्यभिर्दद्याद् विप्राय यत्नत ॥” इति ॥

(मनु० यो० द्वि० पु० ५)

देवतार्चनेन जन्मान्तरकृत पापं नश्यति । तन्नाशे पापनिमित्तस्य रोगस्यापि शान्तिः । ‘निर्मिर्त्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय’ इति न्यायेन भवति ।

आःपदप्राणा दिनचर्यादयः । दिनचर्यापि रोगशान्तौ किञ्चनैतिर्णं वर्तते । तथाहि — सर्वप्राणिप्राणहर्ता वैवस्वतः पक्षिरूपेण भुवभागत्य कस्मिंश्चिद् बृश्वित्पे ‘अरुन् अरुक्’ इति वदनास्थितः । पथिकार्त्तं शब्दं श्रुत्वा मौनमवलम्ब्य गताः । ततः सुधी कश्चित् तेन पथा सध्वरमाण इमं शब्दमशृणोत् । श्रुत्वा च क्षणं स्थित्वा समचिन्तयत् । नूनमयं पक्षिरूपेणा गत कोऽपि महान् अरुगित्यनेन रोगरहित क इति पृच्छति तस्योत्तरं दातव्यमिति चिन्तयित्वा

“काले हितमितभोजी कृतचक्रमणः क्रमेण वामशय ।

अपघृतमूत्रपुरीष स भवति मनुजो विद्वज्जमारुक ॥”

इतीमं श्लोकमुदीरितवानिति ।

एवं सद्गुणैर्गुणैर्दोषस्यादकं निरूपितम् ।

अथ प्र-भकारमधिकृत्य किञ्चिन्निरूप्यते । योगरत्नसमुच्चयस्यास्य कर्ता अनन्तकुमारनामेति

“एतद् यश्चस्यमलुलं (धितमानः विततान) योग

रत्नोच्चयं भिषगनन्तकुमारनामा ।

बालोऽपि यस्य धरणाभियतं भवे(नः)ल

शास्त्रे भियासु च निर(ाण) इति प्रातिद्व ॥”

इति समाप्तिव्यादवगम्यते । असौ कदा कं देशं जन्मनालकृतवानित्यत्र न किमपि प्रमाणमुपलभ्यते । परन्तु

स्वस्ति श्रीरमणस्य (यो ! यो) विन्दुता दधःभ्यल श्रीमति

श्रीरते निरतम्य बालजुलसीदामाभिरामं महत् ।

भास्वत्कौस्तुभदीधितिस्तत्रचित्तं पद्मान्तान्त.पुर

लक्ष्मीपानपनोजतद्वनतशभोगानुभोगोचितम् ॥

इति ग्रन्थारम्भापघात् श्रीरङ्गभूषणश्रीरङ्गनाथोऽस्य कुलदैवतमिति प्रतीयते । कर्ता चासौ काञ्चीपुरवासिनं यं कमपि मध्येमध्ये मरति । आदौ मङ्गलपद्यं च श्रीरङ्गविषयं वर्तते । तेन तत्रासौ सम्यक् परिचित इति स्फुटमवगम्यते । श्रीकुमारः अनन्तकुमारः इत्यादिनामधेयं च प्रायेण मूस्वदेशेषु दृश्यन्ते । बहुषु ग्रन्थेषु विद्यमानं तत्त्वं त्रिज्ञासूतामुपयोगायैकत्र समुच्चित्य करणं च केरलेषु प्रसिद्धम् — यथा तन्त्रसमुच्चयः । अतोऽयं केरले प्रसिद्धेष्वष्ट-वैद्येष्वन्यतम इति सम्भाव्यते । किञ्च चिकित्साक्रमे केरलीयां रीतिमेवानुसरतीत्यतोऽप्यस्य केरलीयत्वं सिद्धं भवति ।

अयं च अमितप्रमीयामृताञ्जल्यमृतप्रभागस्त्यौरभ्र-कात्यायनीय-काश्य-पीय-कुमारसंहिता-कृष्णात्रेय-क्षारपाणाय-चन्द्रट-चाक्षुष-नारम्यणीय-पाठशुद्धि-प्रयोगकौश-प्रयोगसिद्धि-भारद्वाजीय-भेल-भार्गव-भविष्यत्पुराण-महोदधि-महा-यान-योगमाला योगार्णव-योगामृत-योगशतक-योगसारसमुच्चय-राजवैदेहीय-वाररुच-शुद्धपाराशर-शर्वत्रातीय-श्रीधरमुष्टि-श्लोकालङ्कार-सदस्ययोग-सङ्ग्रह-साराणव-सारावली-सारसंक्षेप-सिद्धयोग-सिद्धसार-सौश्रुत-हारिश्चन्द्र-हारीत-हिरण्याक्षीयप्रमुखबहुग्रन्थवेदीति तत्र तत्र प्रदर्शितगान्ता प्रतीयते ॥

एवमिममुपोद्धातं प्राचीनग्रन्थप्रकाशनकार्यालयान्यक्षाणो भीमांसकरल-मीमासाविशारः-वेदशिरोमण्यादिविरुदशालिनां वि. ए. रामस्वामिशान्ति-महाशयानां सन्नुचितोपदेशेन विरच्य सहृदयसमक्षमवतारयामि ।

आतुरारोगहेतूनि स्थापनानि पृथक् पृथक् ।

विधाय वैद्यकग्रन्थप्रकाशनकृतादरः ॥

चित्रोदयमहीपालः प्रकाशयति नैकधा ।

शुबगोपकृतिं तन्वन् ग्रन्थरत्नानि नित्यशः ॥

सचिवोचम सर्. सि. पि. रामस्वाम्यार्यसंयुतः ।

चित्रोदयमहाराजः प्रशास्तु पृथिवी चिरम् ॥

विश्वविद्यालयप्राच्यग्रन्थशाला,
अनन्तशयनम्,
१-६-१, ९४५.

इत्थं विद्वत्कुलाधर्मणः,
एन्. रामशास्त्री,
व्याकरणमहोपाध्यायः.

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

विषय	पृष्ठसंख्या	श्लोकसंख्या
बन्ध्यादिरोगचिकित्साधिकारः ।		
स्त्रीपुरपाणां बन्ध्यात्वकारणम्	१	१
स्नाणानासंवेदाये प्रतिक्रिया	१	२ १५
मन्त्रिष्ठादिचूषणम्	२	१६
मन्त्रिष्ठादिपुलम्	३	१७
शार्ङ्गद्विस्वरसे मिक्ष लवणम्	३	१८
मन्त्रिष्ठादिफलसर्पि	३	१९ २२
अपर फलसर्पि	३	२३ २९
वरीकाथमिक्ष सर्पि	४	३०
मृतपुत्रबन्ध्यात्वकारणम्	३	३३
तस्य परिहारा	३	३४ ३५
गर्भोत्पत्तिप्रकार	३	३६
मासि मासि रज प्रवृत्त क्रतुमतीकक्षणं च	३	३७ ३८
रज प्रवृत्तौ कारणम्	३	३९
कतुफालसर्पा	३	४० ४१
स्त्रीपुरपादिभेदे हेतु	३	४२ ४३
पुत्राय कर्म	५	४४
गर्भोत्पत्तिप्रकार	३	४५ ४६
सद्योगृहीतगर्भायां लक्षणम्	३	४७ ४८
प्रथम मासस्य गर्भस्थान्यक्तता	३	४९
गर्भस्थक्त पूर्वमेव पुंसवनप्रयोग	३	४९
गर्भिन्या हितोपचारा	३	५०
सद्योगर्भाया उपचारा	३	५१
तस्या यज्यानि	३	५२ ५६
निषिद्धोपयोगे दोषा	६	५७ ५८
गर्भिणीनामापष्टा मासात्तीक्ष्णोपधादिप्रतिषेध	३	५९
तासा व्याजित्ये मम	३	५९
शुभ्रत्वादिप्रसम्भवे हेतु	४	६०
व्यक्तगर्भस्य लक्षणानि	३	६१ ६३

विषयः	पुस्तकसूच्य	श्लोकसूच्य
गर्भिण्या भ्रमिणापपूर्णे हेतुः -	७	६४
आहितदाने युक्तिः	"	६५
तृतीये मासे गारुडग्रहस्य व्यक्तीभावः	"	६६
वेदारकल्याण्यपिन गर्भपुष्टिः	"	६७
मासे चतुर्थे पञ्चमे च अह्न्यक्तिप्रसारः	"	६८
मासे षष्ठे स्नाद्यग्दीनामुत्पत्तिः	"	६९
मासे सप्तमे गर्भस्य सम्पूर्णता	"	७०
गर्भोत्पत्तिनोपद्रवाः	"	७१
सर्पुषामनार्थं नवनीतप्रयोगः	"	७२-७३
मासेऽष्टमे मातापुत्रयोः परस्परमोजस्वसारः	"	७४-७६
कालेऽस्मिन् क्षीरपेयादि	"	७६-७७
प्रसूतिकालः	"	७८
द्वादशमासादूर्ध्वं गर्भो विकारकारी	"	७९
तथमे मासि स्निग्धसेवनम्	"	८०
पातजबाय विद्युप्रयोगः	"	८१
अष्टममासात्परं तस्याः स्निग्धाहारकथनम्	"	८२
पुंस्त्वदिच्छिदम्	"	८३-८४
गर्भस्थापनप्रयोगः	"	८५-९०
प्रथममासमारभ्य अष्टममासपर्यन्तं क्रियाक्रमः	"	९१-९२
गर्भस्थापणार्थं तटाकशुष्कादिसिद्धं धृतम्	"	९३-९६
गर्भिण्या पुण्ये दष्टे चिद्रिया	"	९७
सेव्याम्मोजादिधृतविशुद्धारणम्	"	९८
पयसा रक्तनादयान्तिसेवनम्	"	९९
शुद्धिबर्जमसोकाचरणम्	"	१००
गर्भस्त्राघातिहृताः प्रयोगा	"	१०१
गर्भस्त्राघे कथायाः	"	१०२
शारिषादिकपायः	"	१०३
सर्शिरपन्नकन्दस्वरणः	"	१०४
गर्भस्त्राघे शीतकपायाः	"	१०५-१०६
सप्तमेऽष्टमे च मासे कपिषविकषादिकपायः	"	१०६
नवमे शारिषादिर्क्षारकपायाः	"	११०
दशमे मासि पयस्यया सिद्धं क्षीरपानम्	"	१११

विषयः

पुटनसंख्या

श्लोकसंख्या

गर्भशूले गोक्षुरादिसिद्धं क्षीरम्	११	११२
शुण्ठीबलादिकषायः	"	११३
महापञ्चमूलादिक्षीरकषायः	"	११४
पाठादिभिर्द्धं पयः	"	११५
पन्चमूलबलासिद्धक्षीरकषायः	"	११६
बलादीर्वादिक्षीरकषायः	"	११७
साय्यबलानागरादिकषायः	"	११८
बलात्रिफलात्रिकषायः	"	११९
शुण्ठीबलादिकषायः	"	१२०
काकोल्यादि कल्ककषायः	१२	१२१
गर्भस्थापनादि प्रयोगः	"	१२२-१२५
मन्त्रप्रयोगः	१३	गद्यम्
असाध्यगर्भसावकक्षणम्	"	१३६
असंपूर्णत्रिमासायाः पुष्ट्यदर्शने प्रत्याख्यानम्	"	१३७
आमान्द्ये उपवासादयः	"	१३८-१३९
गर्भोपदे त्रय कषायः	"	१४०-१४१
तत्र मृद्धीकादिप्रयोगः	१४	१४२-१४७
संतापानगर्भकक्षणम्	"	१४८-१४९
पातञ्जलमूदगर्भानां भेदकथनम्	"	१५०
गर्भे शशूले रक्तदर्शने हेतुः उपचारश्च	"	१५१
शतशीतशृणाक्षायाः स्नानादि	१५	१५२
निपतिते गर्भे तीक्ष्णमद्यपानादि	"	"
अप्यक्षयायाः मेधापानम्	"	१५३
मासतुल्यदिनविधिः	"	१५४-१५५
व्यभिष्टकगर्भस्य चिह्नानि	"	१५६
नागोदरस्य लक्षणानि	"	१५७-१५८
शुष्कगर्भलक्षणम्	"	१५९-१६०
व्यभिष्टकादीनां चिकित्सा	"	१६१-१६४
गर्भपुष्टये गर्भिणीद्वयम्	१६	१६५
अन्यथा वैपरीत्यम्	"	१६६
गर्भिणीनां ज्वरस्य कषायाः तासां ज्वरस्य	"	१६७-१७०
कष्टत्वे कारणं च		
तासामतीक्ष्णरे कषायाः	"	१७१-१७५

विषयः	पुस्तकसंख्या	पृष्ठसंख्या
गर्भिणीशोकरा- आर्द्रिकाश्रवादिप्रयोगः	१७	१७६-१८२
गर्भिण्याः पित्तरोगे क्राधादयः	"	१८३-१८६
हरितक्यादिचूर्णम्	"	१८७-१८८
हिङ्गवादिप्रयोगः	२८	गणम्
मानुलुहस्वरसः	"	१८९
विल्वमञ्जादिप्रयोगः	"	१९०-१९३
अजमोजादिचूर्णम्	"	१९४
पृश्निपर्ण्यादिप्रयोगः	"	१९६-१९७
विल्वशिम्भादिद्वयः	"	१९८
मधुकोशीरादिक्षीरम्	"	१९९
यलाकाभः	"	२००
बलेक्षुगोक्षुरादिप्रयोगः	२९	२०१
धान्याम्लादिप्रयोगः	"	२०२
गर्भिण्युदायते चित्तस्या	"	२०३
शेषु तेषु रोगेषु तत्तद्भिन्नपिञ्जितम्	"	२०४
आसन्नप्रसवायाः लक्षणम्	"	२०५-२०७
गर्भस्युत्तरान्तरं मृतपेयापातम्	"	२०८
भूशयनस्थायाः मर्दान्दिः तपल्लव	१६	२०९-२१०
गर्भे प्रयाते लक्षणम्	"	२१०
राट्यारोपणादि	"	२११
योनिप्रसाधनम्	"	२१२
प्रवाहणे नियमः	"	"
गर्भस्ये भूपतादि	२०	२१३-२१४
सूर्जि स्तुहविषप्रयोगः	२१	२२६
मूर्जादि प्रयोगः	"	२२७-२२९
अपराहणे अनुषागनादि	"	२३०-२३२
मर्दान्दलक्षणादि	"	२३३
भाद्रादीचूर्णम्	"	२३४-२३५
घृतादिप्रयोगः	"	२३६-२३७
मर्दान्दये पञ्चदशदिद्वयः	२२	२३८
पञ्चदशदिद्वयः	"	२३९
मर्दान्दितरुणम्	"	गणम्

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
पतितमर्मे वरणादिप्रयोगः	२२	गद्यम्
पञ्चकोलघृतम्	११	२४१
बुभुक्षितायाः स्नेहपानम्	११	२४२
यातर्जोपधतोवपानम्	११	२४३
वेष्टनप्रकारः	११	२४५
जर्णिस्नेहे पेयापानम्	११	"
विद्वर्षादिकृता यवागुः	११	२४६
बृहणे क्रमः	२३	२४७
पिबितनिपेद्य	११	"
प्रसूतायाः वर्णनोपचारः	११	२४८
शुष्करण्डादिक्रीध.	११	२४९
सर्वरोगाहरा योयाः	११	२५०—२५६
गर्भपाते हेतुः दृष्टान्तश्च	११	गद्यम्
मूढगर्भच्छरणम्	२४	"
भन्तर्यतगर्भाया छक्षणम्	११	"
तत्र काश्यपीयोर्णं लक्षणम्	११	"
तदाहरणोत्पत्त्या	११	२५९—२६०
द्वौ केषयोगौ	११	२६१—२६२
भसाभ्योपादे शस्त्रप्रयोगः	११	२६३—२६६
मूढगर्भाया भविकित्स्वरवम्	२५	२६७
भविष्ये विकारे गर्भपातनं भेषः	११	२६८
वपतन्तोमपरां पूर्ववपातवेद्य	११	२६९—२७०
भन्तरक्रिया	११	२७१
मूढगर्भायाः वर्तस्वप्रकारः	११	२७२—२७६
सर्वाणस्वेदः	२६	२७७—२८०
केपाद्यः	११	२८१—२८४
नशादीये भसननिर्घातप्रयोगः	२७	२८६
गर्भे बहुसिद्धत्यादिकवर्णने तत्र हेतुश्च	११	२८९—२९३
पुण्याहरादिप्रयोगः	११	२९४—२९९
भ्रूपातो गितरोगस्य निदानं छक्षणं च	११	३००—३०१
तस्य चिकित्सा	२८	
रक्तगुस्तनिदानादि	११	गद्यम् ३०२—३०३

विषयः	पुस्तकसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
सत्र मतभेदाः	२८	३०४—३०७
धष्टा निरुद्धादि	"	३०८—३१२
सूतिरानां स्नानधूपने द्रव्याणि	२९	३१३—३१९
दूर्वादिसपिः	"	३१७—३२८
पयस्यादितैलम्	"	३१९—३२०
जातमात्रस्य बालस्य शोधनादिप्रकारः	"	३२१
बालस्य नाभ्युपरि सूत्रेण पन्धनं तैलसेचनं च	"	३२२
सिन्धोः स्नानविधिः	"	३२३—३२५
बालस्य शालग्रमनादि	३०	३२६
माशुपमन्दीप्रादादि	"	३२७—३२८
गुदपाटनम्	"	३२९—३३१
धा पश्चाद्वात् स्नान्याप्रवर्तनम्	"	३३०
तत्र हेतुः प्रतीशारक्ष	"	३३३—३३४
धास्नानां त्रैकाक्षर्यं सपि.प्रदानम्	"	३३५
स्नान्ययुद्धिचिन्तिता	"	३३६—३४३
शृष्णानुसुके सिरापाटनम्	३१	३४५
स्नानयुद्धिचिन्तिता	"	३४६—३४७
स्नान्यप्रवर्तनकालः	"	३४८
ताशुपमन्दीप्रादादि	३२	३४९
स्नान्यानुपाने मासानियमः	"	३५०
मातुः स्नान्यं धेष्टम्	"	३५१
भक्त्याभावे पयः पाणम्	"	"
स्नाननाशनिदानं चिकित्सा च	"	"
रोगस्य स्नान्यप्रवर्तनम्	"	३५२—३५६
स्नान्यप्रवर्तनम्	"	३५७
स्नान्यप्रवर्तनम् तद्विधिचिन्तिता च	"	३५९—३६५
सिन्धोः रोगस्य रक्षणवेदनम्	३३	३६६—३६८
सप्तर्षीकारः	"	३६९—३७३
त्रिमासपर्यन्तं शिशुनामीषधदाने रूपायः	"	३७४
अतः परं जलेनैषधप्रयोगः	"	"
शरिपस्य धातवा द्यौषधमेवा	"	३७५
जातमात्रस्य औषधमात्रा, मात्राविषधने नियमश्च	३४	३७६
तस्य चिकित्साक्रमे विज्ञेयः	"	३७७—३८६

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
क्षीरालम्बकस्य निदानं चिकित्सा च	३४—३५	१३८७—४०७
दन्तोद्भेदरोगाणां निदानं चिकित्सा च	३६	४०८—४१३
वायानां ज्वरादौ चिकित्सा	३७	४१४—४१७
लाजादिचूर्णम्	३८	४१८
पर्यटकादिचूर्णम्	३९	४१९
सुदन्नादिपदः	४०	४२०
भक्षत्थप्रवालादि क्षरिकापायः	४१	४२१
ज्वरापहं घण्टिकम्	४२	४२२—४२३
शतघृतघृतम्	४३	४२३
पित्तज्वरे कटुकादिक्षीरम्	४४	४२४
उशोरादिकाध	४५	४२५
ज्वरातिसारनाशकरः प्रयोगः	४६	४२६—४२९
उष्मादिज्ञा योगः	४७	४३०—४३१
धूम्रशलाकादिप्रयोगः	४८	४३२—४३७
रक्षावीसरे भास्त्रादि	४९	४३८—४३९
शोषादीनां निदानादि	५०	४४०—४४१
लाक्षादितैलम्	५१	४४२—४४३
तालुकण्डकस्य निदान लक्षणं चिकित्सा च	५२	४४४—४४६
मातृभ्रमदोषरोगविवरणम्	५३	४४७—४४८
गुदपक्वे रसाज्वरप्रयोगः	५४	४४९
सुप्तदूषिकालक्षणं चिकित्सा च	५५	४५०—४५६
निपूरिकानिदानादि	५६	४५७—४५८
गुण्डरोगस्य निदानलक्षणादि	५७	४५९—४६०
नामिवाकचिकित्सा	५८	४६१—४६२
देवदारुदिप्रयोग	५९	४६३
कुण्डालान्धक्षणम्	६०	४६४—४६५
सन्धिद्विस्त्रोपदुक्ता योगः	६१	४६६—४६७
भक्षिरोगे दाषांनैरिकादिप्रेषः	६२	४६८
पिन्धुपिथैलादि	६३	४६९
पञ्चामृत-सूतम्	६४	४७०
शूद्रभ्रमादि-सूतम्	६५	४७१
रत्नभ्यादि-सूतम्	६६	४७२—४७३
क्षीरपत्य मन्दाग्नित्वे हेतुः	६७	४७४

वाद्यविगृह्यादिज्ञानं चिकित्सा च	४७	५३१—५३६
वल्मीकस्य चिकित्सादि	"	५४०—५४३
तापचिकित्सा	४८	५४५—५४९
पाठादिप्लूतम्	"	५५०
पाठावेत्तादिप्लूतम्	"	५५१
द्विहृत्वादिप्रयोगः	"	५५२—५५३
फालादिद्वरं प्लूतम्	"	५५४
कर्णवेधनच्छात्रः प्रच्छारम्	४९	५५५—५५८
सम्बन्धिदे लक्षणम्	"	५५९
भौषधलेपः	"	५६०—५६३
रतनापनयने च्छात्रः	"	५६३
घृत्वाधारणप्रवारादि	"	५६३
शङ्खीस्वरसमापितं घृत्वापूर्णम्	"	५६४
सर्पिषा सुवर्णादिपानम्	"	५६५—५६६
विश्वाम्बोजादिपूर्णम्	५०	५६७
द्वुग्वाधगन्धादिसर्पिः	"	५६८—५७०
मर्द्धीस्वरादिप्लूतम्	"	५७०—५७३
अपरं "	"	५७३—५७४
सारस्वतं सर्पिः	५१	५७५—५७६

बालग्रहप्रतिषेधाधिकारः ।

मन्दना सुनन्दा इत्यादि द्वादशमासुप्रस्तस्य

बालस्य लक्षणं चिकित्सा च

५१—५२

गद्यम्

धन्वनीग्रहगृहीतलक्षणम्

५३

१—४

मन्त्रिज्ज्ञादिलेपने भक्तिरानादिकं च

५४

५—६

भीषणोगृहीतलक्षणं सत्प्रसीकारश्च

"

९—१०

भूपनादौ निम्बगोदन्तादि

"

११—१२

कण्ठमालिनीगृहीतलक्षणं चिकित्सा च

"

१३—१४

काकालीगृहीतलक्षणं

५५

१५—१६

हरितिकीगृहीतलक्षणम्

"

१७—१८

विषयः	पुरसङ्ख्या	श्रीदत्तपुस्तक
दुर्गाशीतलक्षणम्	५५	११-११
सुकफेदीगृहीतलक्षणम्	५६	१७-१९
त्रिदशशीतलक्षणम्	"	१०-१३
बज्रमेधीगृहीतलक्षणं तदपत्तीकारम्	५६	१३-१६
शंदिनीगृहीतलक्षणं	५७	१७-१७
सकुनीपूतनागृहीतलक्षणं	"	५९-६०
मकुटादितनागृहीतलक्षणं	५८	५९-५९
गोमतीपूतना	५९	५७-६३
पिङ्गलापूतना	"	६२-६३
सर्वगृहीतस्यासाध्यत्वम्	"	६४
क्राञ्चनीपूतनागृहीतलक्षणं चिकित्सा च	"	६५-६७
पङ्कजापूतना	"	६९-७१
घीतपूतना	६०	७१-७७
रत्ननीपूतनागृहीतलक्षणम्	"	७८-७९
कुम्भकण्ठीपूतना	"	८०-८४
दशरथपूतना	६१	८५-८८
राक्षसोपूतनालक्षणं तच्चिकित्सासाधयता च	"	८९
अशलापूतनागृहीतलक्षणं तच्चिकित्सा च	"	९०-९१
गन्धिनीकुमारी	६२	९३-९८
मन्दिनीकुमारी	"	९९-१०१
बन्धिनीकुमारी	६३	१००-११२
अपकाकुमारी	"	११३-११५
वापसाकुमारी	६४	११६-११९
कामुकीकुमारी	"	१२०-१२३
आलवेभाकुमारी	६५	१२४-१२७
मदिनीकुमारी	"	१२९-१३७
अपलाकुमारी	६६	१३८-१४९
देवतीकुमारी	"	१४२-१४७
बालिकाकुमारी	"	१४८-१५३
शाम्बोकुमारी	६७	१५४-१६०
सक्षिणीकुमारी	"	१६०-१६३
सुन्दरीकुमारीगृहीतलक्षणं तदपत्तीकारम् च	६८	१६४

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
शारदाकुमारीगृहीतलक्षणं चिह्नित्वा च	१८	१६५—१६८
चन्द्रशकुमारी " "	१९	१६९—१७७
सामान्यग्रहशुद्धानां लक्षणम्	"	१७८—१८३
स्कन्दग्रहशुद्ध्यलक्षणम्	"	गद्यम्
ग्रहशुद्धानां स्मानविधिः	२०	"
प्रथमदिवसमारभ्य त्रयोदशदिनपर्यन्तं ग्रह- प्रस्तानां बालानां लक्षणार्थीनि	२०—२२	१८७—२०४
द्वितीयमासमारभ्य द्वादशमासपर्यन्तं ग्रहप्रस्तानां बालानां लक्षणं चिह्नित्वा च	२२—२३	२०५—२२८
तृतीयमासमारभ्य त्रयोदशदिनपर्यन्तं ग्रह- प्रस्तानां बालानां लक्षणं चिह्नित्वा च	२४—२५	२२९—२५०
पक्षिमहापतेर्देवसमयम्	२६	२५१—२५२
पक्षिमहमस्तलक्षणम्	"	२५३
पक्षिणां वन्ध्यादिभेदः	"	२५५—२५७
वन्ध्यादिग्रस्तबालानां लक्षणम्	"	२५८—२६३
सप्तछान्तिकर्म	"	२६६
मूर्ध्नि तैलादिप्रयोगः	२७	२६३—२६९
सर्वग्रहहरं कर्म	"	२७०—२७९
भूमप्रपम्	२८	२८०—२८३
ब्रह्मव्याधिभूयः	"	२८३
भूतोन्मादापस्मारप्रतिषेधाधिकारः ।		
देवदानवादिभेदेन भूताभामहादशाद्यम्	२९	१—२
भूताधिष्ठानां सामान्यलक्षणम्	"	३—४
भूतानामनुपपत्तेर्हेतुः	"	५—१३
पिशचवर्जानां सर्वेषां महाणामानुकूल्येनैव जप सप्त हेतुः	२०	१४
ग्रहपान्तये जपहोमादि	"	१५—२८
राजीकरजादिगुणिका	"	१९—२२
वापांसास्थ्यादिभूयः	२१	२३

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
पाठादिसर्पिः	८१	२४
सिद्धार्थकादिसर्पिः	११	१५ २९
बहुष्मादा	१२	३०
त्रिविधोपजानां प्रत्येक कक्षणम्	११	३१
असाध्यकक्षणम्	११	३२—३५
पथलजे स्नेहपानादि	८१	३६
कफवित्तने वमनरोको	११	३७
अनुवृत्तौ तक्षिण नावबमज्जनं च	११	३८
इर्ष्यादि	११	३९
दायिकादिसर्पिः	११	४०—४१
मधुकपुत्रादिना नस्यम्	११	४२—४३
सर्वोन्माद्द्वराः शोभा	८३	४४—४६
मनोह्लादिभिर्नस्यम्	११	४७—४८
अज्ञापादिवर्ति	११	४९—५१
अकृतौलम्	११	५२
अवपीडकादिविधि	११	५३—५६
उन्मादहरं सर्पिः	८४	५७
विषोन्मादे विष्वक्कीकृतकादि	११	५८
हिंसादिभूतम्	११	५९
मल्लीभूतम्	११	६०—६३
कल्याणकं भूतम्	११	६४—६७
महाकल्याणकं भूतम्	११	६८—७०
महावैद्याणकं भूतम्	८५	७१—७४
दोषानुसारेण तैलप्रयोगः	११	७५—७७
सर्वोन्मादेषु असक्तिरूपे श्लेषः	११	७८—८४
वन्माद्भवे क्रमा	८६	८५—८६
काञ्चनोपयोगादि	११	८७
उन्माद्द्वयान्तये बलिकर्मे	११	८८—९०
किन्तोन्माद्कक्षणम्	११	९१
अवस्मारकक्षणम्	११	९२—९५
अनुर्विधापस्माराः	८७	९६
अवस्थारे दोषमेदेव वर्गभेदः	११	९७

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
वचिकित्साग्रन्थः	८७	१८—१०१
पिष्टपट्टीपानम्	"	१०२
भस्मनास्यद्वाराः योगा	"	१०३—१०४
महापद्मगन्धपुत्रम्	"	१०५—११०
काशविशयान्दिघृतम्	८८	११३
शूभ्राण्डरवरस	"	११३
शङ्खपुष्पादि	"	११४
धातुवादि	"	११५
शङ्खपुष्पी	"	११६
नीचनीपादिसिद्धं तैलम्	"	११७
तिरीषात्रितैलम्	८९	११८—१२८
सृष्टिकाएशादिचर्ति	"	१२९—१३०
शिमुद्रादिनस्त्रतैलम्	९०	१३१
त्रिफलदितैलम्	"	१३२—१३३
फणिर्भकादितैलम्	"	१३४—१३५
पृथग्गुणेन नस्यम्	"	१३६
शुनगुणेनाञ्जनम्	"	१३७
यकरतोनादिनस्याञ्जनम्	"	१३८
श्लेषणादिचर्ति	"	१३९—१४०
शुवीजसमुष्णापस्मारहरणम्	९१	गद्यम्
मकुलाक्षीना विशादिभिः श्लेषणम्	"	१४१
भस्मनास्ये उपचारम्	"	१४२
अग्निदोषादेः पाठनम्	"	१४४
मुक्तकिकारिणि कर्तव्यानि	"	१४५
नेत्ररोगचिकित्साधिकारः ।		
भास्वरोक्तम्	९२	१
भास्वरोक्ते विरोधाः	"	२—४
अभिष्यन्दे विरोधः	"	५
अञ्जनार्हाः	"	६
अञ्जः प्रविश्यम्	"	७
श्लेषणाक्षीना वृत्तानादिशेषः	"	८

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
समाहृतस्य प्रत्यक्षनसेजा	११	११
शलाकानिर्माणविधिः	"	१०
भजनत्रैविध्यं मात्राभेदश्च	"	११—१६
भजनविधिः निर्विघ्नार्थम्	११	१०—२०
भजनप्रयोगविधिः	"	११—२२
नवनयोः प्रक्षालनकारणः	"	१३
कर्मप्रासाशनद्रोपाः	"	१४
तर्पणीयाः	"	१५—१६
तर्पणविधिः	"	१६—२३
कृततर्पणस्य बंध्यानि	१४	१५—१६
तर्पणगुणाः	"	१६
प्रशान्तदोषस्य पुटपाककाण्डः	"	१८—१९
पेककालादि	"	४०—४१
कृष्णमण्डलादीनां परिमाणविधिः	१५	४२—४८
नेत्रविकारदोषः	"	४९—५५
बन्धसंख्यादीनां नामादीनि	१९	गणम्
तेषां साध्यासाध्यत्वकथनम्	१४—१८	५६—५४
नेत्ररोगहराः योगाः	१९	७५
भ्रातृपादिकपादेण श्लोकः	"	७६—७७
द्विनिशादिवर्तिः	"	७८
मरिचबिल्वहारादिनां प्रतिमहाः	"	गणम्
मूकाक्षतनम्	"	"
शङ्खादिरसक्रिया	"	"
कोदण्डिवाटिकादिज्वरजनक	"	"
काष्ठाबद्धादिप्रयोगः	"	"
दृष्ट्यादिप्रतम्	"	७९
मधुसूतस्य प्रयोगः	"	८०
पद्मोपरोधे विकिरसा	"	गणम्
तत्र कन्दुनादिक्रमः	२०६	८१—८८
विद्याभजनम्	"	८९
बन्धनादीविद्युदिका	१—३	९०
बन्धादिनां नवयोगाः	"	गणम्

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
तेषां निदानादि	१०१	गद्यम् ११
रूपनाहादयः घास्त्रसाध्याः	"	१२
रसाञ्जनम्	"	१३-१४
रूपनादे केशनादि	"	१५
पर्वणीधिकारिता	"	१६-१७
प्याछस "	"	१८
कृमिग्रन्थि "	१०२	१९
शुक्लमागजरोतापी निदानादि	"	गद्यम्
तेषां साधने क्रमः	"	२००
साध्यासाध्याविचारः विशेषाधिकारिता च	"	१०१-१०४
तत्राञ्जनम्	१०३	गद्यम्
हृषी जाङ्गलानादधिकारिता	"	२०५-२०६
सिराहर्षादावाध्यातनम्	"	२०७
भर्मणः सामान्यधिकारिता	"	२०८-२१०
तत्र घास्त्रक्रिया	"	२११-२१२
अनन्तरोपचारक्रमः	१०४	गद्यम्
विभिन्नोक्तमञ्जनप्रथम्	१०५	२१५-२२२
शङ्खदिव्यम्	"	२२३
कर्पूरादिरसक्रिया	"	२२४
कर्पूराभञ्जनम्	"	२२५
अन्तरोदयमञ्जनम्	"	२२६-२२७
कर्पूरश्लिफजाघ्ननम्	"	२२८
कर्पूरकटिकाञ्जनम्	१०६	२२९
कर्पूराभञ्जनाघ्ननम्	"	२३०
मणिमन्दादिरसक्रिया	"	२३१
गोदस्तादि	"	२३२-२३४
सिराजाङ्गधिकारिता	"	२३५
कृष्णमागताः पञ्च रोगाः	१०७	गद्यम्
अतस्तुल्यस्य कृष्णादि	"	२३६-२३८
शुक्लस्य "	"	२३९-२४०
धान्यदहनम्	"	२४१-२४३

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
साक्षादितारादिवर्तिः	११३	१०३
स्यन्दमङ्गलवर्तिः	११४	१०४—१०५
सर्वनेत्रात्मयापहा गुणिका	"	१०६
षट्पकादिवर्तिः	"	१०७—१०८
सनुतामपत्रादिगुणिका	"	१०९—११०
स्फटिकादिगुणिका	"	१११—११२
सिन्धुगुणिकयोः सामान्यवर्तिक्रिया	"	११३—गणम्
भद्रकायां दशमयोगः	११५	११४
शालसाध्याजकार्यवर्णम्	"	११५
भद्रकादावाश्वोत्तनादि	"	११६—११८
सुवकृताण्डपकादिवर्तिः	"	११९—१२०
चटानशुक्तिजनेयनीतादिप्रयोगः	"	१२१—१२२
शालसाध्याजकार्यं क्रियारूपः	११६	१२३—१२४
शालसाध्याजकार्यं	"	१२५—१२६
शान्या "	"	१२७—१२८
सन्द्यादिवर्तिः	११७	१२९
शान्यादिवर्तिक्रिया	"	१३०
शालसाध्याजकार्यप्रयोगः	"	१३१—१३२
सप्तविक्रितिशिष्टोभाः	"	गणम्
तेषां निदानादि	"	१३३—१३४
विविधेषु तेषां लक्षणानि	११८	गणम्
शिरोगाणां सामान्यस्वास्थ्यविचारः	११९	१३५
शिरःकमूलादिक्रियाः	"	१३६
यराकायः	"	१३७
द्विकलाचूर्णम्	"	१३८
विभिन्ने भूतानिना नाशनम्	१२०	१३९
दृष्टिरण्डगुणानिर्दिष्टम्	"	१४०
दृष्टिरण्डं नश्यम्	"	१४१
पान्थान्यादिवृत्तम्	"	१४२
पयोलादि "	"	१४३—१४४
महाभैरवं "	"	१४५—१४६
मिथिलादि "	१२१	१४७—१४८
	"	१४९

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
त्रिफलाचूर्णप्रयोग	१२१	२०५—२०७
मांसपाचनम्	"	२०८—२०९
मरिचादिचूर्णम्	"	२६०—२६१
भास्करचूर्णम्	१२२	२६२—२६४
तुर्यप्रयोगः	"	२६५
सीसशलाकानिर्मितिः	"	२६६—२६७
रसेन्द्रभुजगापञ्जनम्	"	२६८
मरिचाद्यञ्जनम्	"	२६९
अक्षवीजादिगुडिका	"	२७०
पणमाक्षिकयोगः	"	२७१
कृष्णसर्पैर्द्विजनवनीतपुष्टुगुडतुरीयप्रयोग-	१२३	२७२—२७३
कृष्णसर्पवसादिना रसक्रिया	"	२७४
मनीह्लादिवर्तिः	"	२७५—२७६
विमलाख्या वर्तिः	"	२७७
कपर्णाद्यञ्जनम्	"	२७८
मरिचामलकाद्यञ्जनम्	"	२७९
लिकुचफलाद्यञ्जनम्	"	२८०
पञ्चरातीवर्ति	१२४	२८१—२८२
वत्पलपत्रादिचूर्णम्	"	२८३
चन्द्रप्रभाद्या वर्तिः	"	२८४—२८५
चिन्नादितैलम्	"	२८६
शशितड्डणादिरसाञ्जनम्	"	२८७
नागसादिरसाञ्जनम्	"	२८८
पुष्पाद्यादिरसक्रिया	"	२८९
शशिवणादिरसाञ्जनम्	१२५	२९०
तिमिरादिहरा वर्ति-	"	२९१
धारणसारप्यादिवर्तिः	"	२९२
भुजगादिरसक्रिया	"	२९३
मुनेश्रीवर्तिः	१२६	२९४—२९५
कतकादिरसक्रिया	"	२९६
त्रिफलादिद्विवर्तिः	"	२९७—२९८
भपरा	१२७	२९९—३००

विषयः	पुस्तक-संख्या	श्लोकसङ्ख्या
तिमिरे सामान्यचिकित्सा	१२७	१२६
घातजे तिमिरे दशमूळवृक्षम्	"	१२७
शिकडादिप्रयोगः	"	१२८
जीवन्यादितैलम्	"	१२९—१३२
सितेरण्डादितैलम्	"	१३३—१३४
पित्तजे तिमिरे सर्पिः	१२८	१३५—१३७
सौवीराद्यञ्जनम्	"	१३८
इलेभजे तिमिरे सर्पिः	"	१३९
भवोद्गादिषर्तिः	"	१४०
रक्तजे चिकित्सा	"	१४१
लाक्षादिषर्तिः	"	१४२
दोषानुसारेण प्रतीकारः	"	४३
वशीराद्यञ्जनम्	"	१४४
काचयामान्यचिकित्सा	१२९	१४५—१४६
गुळादिरसकिया	"	१४७
शिलासैन्धवादिरसकिया	"	१४८
ननुखान्धे सामान्यचिकित्सा	"	१४९
निसान्धे ताक्ष्णीयञ्जनम्	"	१५०
विश्वत्याद्यञ्जनम्	"	१५१
कुम्भयोनिप्रपृतादि	"	१५२—१५४
नकान्धनशानमञ्जनम्	"	१५५
क्षणदान्ध्यहरा योगाः	१३०	१५६—१६०
भूमरुदिचिकित्सा	"	१६१—१६३
पृथ्वीरसामानुषहतेक्षणस्य प्रतीकारः	"	१६४—१६७
तनाकाद्यञ्जनम्	१३१	१६८
तिङ्गनाशस्य पर्यायाः	"	गद्यम्
तिङ्गनाशस्य सामान्यचिकित्सा	"	१६९—१७२
वायुसाध्य रोगाः	"	गद्यम्
वायुनाश रोगाः	"	१७१
तिङ्गनाशे शक्यवियोग्यः	१३२	१७४—१८२
शक्यवियोग्यं हृत्तनादि	"	गद्यम्
हरथनेशवातिपर्यन्तं यज्ञनीयानि	१३३	१८५ १८६

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
सुखाश्लेषा	१३३	३४७
लोधाघाद्व्योतनम्	"	३८८
विरामोक्षादि	"	३८९
रवेन्द्रविधिः	"	३९०—३९३
भास्वीमूलादिवर्तिः	"	३९२
अशनादिविधिः	"	३९३
त्रिफलासेवाक्रमः	१३४	३९४
तिमिरे आराधनीया देवताः	"	३९५
शोकनाशितोगाणैः सामान्येन निदानादि	"	गद्यम्
अधिमन्थनस्य अक्षणम्	"	३९६
तस्या साध्यलक्षणम्	१३५	३९७
स्वन्दसामान्यचिकित्सा	"	३९८
पत्रैलादिलेपः	"	३९९
रक्षाशनादिलेपः	"	४००
हरीतक्यादिलेपः	"	४०१
ताम्बूलाद्यन्तनम्	१३६	४०२
ताम्बूलपत्रस्वरसंग्रहयोगः	"	४०३
सुस्तादि	"	४०४
सैन्धवाघाद्व्योतनम्	"	४०५
एरण्डमूलाघाद्व्योतनम्	"	४०६
कटुहृत्पेरीरुपायसैकः	"	४०७
बभ्रवादिह्रीरपरिपेकः	"	४०८
दाम्प्यादिना सैकः	१३७	४०९
श्लोवादिचूर्णप्रयोगः	"	४१०
शिमूषलादिप्रयोगः	"	४११
छगणरसादिचूर्णम्	"	४१२
श्वेतकोष्ठादिचूर्णम्	"	गद्यम्
अश्लिरोगाहराः शोभाः	"	४१३—४१४
बर्षाभवादिनस्यम्	१३८	४१३
कृष्णमादिनस्यम्	"	४१४
निःशुष्कस्वरसादिनस्यम्	"	४१५
अर्तिभो भूया	१३९	४१६

विषयः	पुस्तकसंख्या	खंडसंख्या
मुद्रापत्रमादि	११९	४२७
मुद्रादिबर्तितः	"	४२८
भारताभिषेकः	"	४२९—४३०
मुद्रापत्रमादि	"	४३१
कीर्तनी मुद्रिका	"	४३२
अधुना शोधः	"	४३३
शेखरपुत्रादिबर्तितः	१४०	४३४
सर्वमुद्रापत्रयोगः	"	४३५
याताभिषेकं चिह्नितानाम्	"	गद्यम्
गन्धे बुद्ध्यादिबर्तितोद्देश्यम्	"	४३६—४३७
याताभिषेकं चिह्नितानाम्	"	४३८
रक्षाबसेकः	"	४३९
सन्नाहो दिवसवर्तिः	१४२	४४०
तिष्ठाकादिसर्पिः	"	गद्यम्
सभिष्ठादिना सेकः	"	४४१—४४२
सिद्धये सिद्धयः	"	गद्यम्
मुमनकोरकादिबर्तितः	"	४४३
काष्मिणीदिनस्यम्	"	गद्यम्
नस्याप्रजाविधिः	"	४४४
श्लेषजित्दीनामुपभासादिबर्तितः	"	गद्यम्
मनदिनादिबर्तितः	"	४४५
रक्तजाभिषेकं चिह्नितानाम्	१४३	गद्यम्
मुद्राक्षिपाके सर्पिः	"	४४६—४४८
सिरामोक्षाहोऽभिषेकः	"	४४९—४५१
शङ्खादिबोधनम्	"	४५२
सूत्रादौ वाचकम्	"	४५३
शिखादिबोधनम्	"	४५४
सैन्यवाङ्मनविषयः सन्त्यादिबोधनम्	"	४५५
विष्ठाकादिबोधनम्	१४३	गद्यम्
अन्तोपिते चिह्नितानाम्	"	४५६
अष्टादश विष्ठाः	"	४५७
शेषं चिह्नितानाम्	"	४५८—४५९

विषयः	पुस्तकख्या	श्लोकसङ्ख्या
तुल्यादिकवकः	१४३	४६०—४६१
करञ्जबीजाद्यञ्जमम्	"	४६२
रसाञ्जनाद्यञ्जमम्	"	४६३—४६४
अभयतापिष्टतगरादि	१४४	४६५
सैन्धवत्रिफलादिवर्तिः	"	४६६
अलादिवूर्णप्रयोगादि	"	४६७
कुण्डलीफलादि	"	४६८
चिञ्चपाद्यञ्जमम्	"	४६९
पिष्टरनी गुडिका	"	४७०
पिष्टे क्षेपाद्यः	"	४७१—४७४
छाक्षादिमयी	"	४७२
कापांसमूलाद्यञ्जमम्	१४५	४७३—४७६
बद्धमितीयादितुल्यप्रयोगः	"	४७७
कुण्डलीकाफकरसे गुदभूमप्रयोगः	"	४७८—४७९
त्रिफलास्थ्याद्यञ्जमम्	"	४८०
पिष्टे वामांचलेखादि	१४६	४८१
चतुर्णवलाक्षिरोगाः	"	४८२
अधुप्या भारतादयः	"	४८३—४८४
अधुप्या " "	"	४८५—४८६
द्वादश भावाः	"	४८७—५०४
सदा परिवर्तनीयानि	"	५०५—५२३
सदा स्थिरानि	१४७	५२४—५२५
नेत्ररक्षणाय पादरक्षाविधिः	"	गद्यम्
बन्ध कर्णशूलानि	१४८	"
पथविज्ञातिकर्णरोगाः	"	५२६
कर्णशूलानां सामान्यं निदानम्	"	गद्यम्
वातत्रादीनां छक्षणम्	१४९	५२७
तेषां शाध्यासास्त्वचिचारः	"	५२८—५२९
तेषां सामान्येन चिकित्साक्रमः	१५०	गद्यम्
अश्वत्थप्रस्वरसादिप्रयोगः	"	५३३
सार्वभं वैद्यम्	"	५३४
रसोत्तमप्रयोग	"	५३५

विषय	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
कृष्णादितैलम्	१५५	५६५
सौवीरादि ,,	"	५६६
कार्यासंफलादि ,,	"	५६७
रश्माकेपत्रादि ,,	"	५६८—५७२
छिन्नकर्णसामान्यचिकित्सा	१५६	५७३
छिन्नकर्णं पित्रुप्रयोगः	"	५७४—५७८
भूकदम्बरस्वरसतैलम्	"	५७९
कर्णविवर्धनं केपनम्	"	५८०—५८१
स्तनवर्धनं केपनम्	"	५८२—५८३
कर्णादिविवर्धनं केपनम्	१५७	५८४
" पुत्रम्	"	५८५
भूकदम्बदिनवनीतप्रयोगः	"	५८६—५८७
भग्नुपूर्णकर्णचिकित्सा	"	५८८
कीदगतकर्णचिकित्सा	"	५८९
छिन्ननासाचिकित्सा	"	५९०—५९४
पथ प्रतिदवायाः	१५८	गद्यम्
दुष्टप्रतिदवायाद्वयः	"	"
प्रतिदवायानिदानम्	"	५९६
पातादिप्रतिदवायानां लक्षणादि	"	गद्यम्
भृशक्षयलक्षणं निदानं च	"	"
नासासौचनिदानं लक्षणम्	"	"
नासानाहनिदानं	"	"
भाणपाकनिदानं	१५९	"
भासाघ्रापनिदानं	"	"
पीनसानिदानं	"	"
क्षीयनिदानं लक्षणं च	"	"
पुतिनासानिदानादि	"	"
पूपरक्तनिदानादि	"	"
दुटकनिदानादि	"	"
भासागोनिदानम्	"	"
नासारोमाणां सामान्यलक्षणम्	"	५९७
तेषां सामान्यचिकित्सा	"	५९८—६०३

विषयः	पुस्तकख्या	श्लोकसख्या
श्वोषादिवटकम्	१५९	१०३—१०४
भासाशोणे घग्शीनि	१६०	१०५
मण्डूकपर्णादिकषायः	"	१०६
विष्ठादिलङ्गानविधिः	"	१०७
सामखन्यादिवबाधः	"	१०८
दशमूलादि "	"	१०९
रजनीन्तगरादि "	"	११०
निदिग्धिकादि "	"	१११
घृण्णवादिनामः	"	११२
दग्धा भोजनयोगः	"	११३
कटुप्रयादियोगः	"	११४
पटुप्रभाकसिद्धं पृतम्	१६१	११५
पयसा महापटुफलप्रयोगः	"	गद्यम्
उत्तमाङ्गस्वेदनम्	"	"
शिशोविरेषणम्	"	"
पातप्रतिद्वयाये धार्दितोदितक्रियाक्रमः	"	११६
पित्तजे रक्तजे च मधुरकै शृतं सर्पिः	"	"
शीतैः परिषेकादि	"	११७
रक्तजे तीक्ष्णभूमिदि	"	"
द्विदुध्नीरादिघृतम्	"	गद्यम्
पिप्पलीलेवनम्	"	"
रक्तजे रक्तपित्तोक्तक्रमः	"	"
निरायेयः	"	११८
दुष्टपीनसे घापनादिविधिः	"	११९
सुस्तादिसर्पिः	१६२	"
प्रथमनादि	"	गद्यम्
भासाशोषे क्षीरसर्पिः तैले च	"	१२०—१२१
भासानाटे बकतिलकादि	"	१२२
नासापाके पित्तद्विधिः	"	१२३
पाके दोषे च क्रियाक्रमः	"	१२४
पूतिनाशना स्नेहादि	"	१२५—१२६
पुच्छतीक्ष्णम्	१६३	१२८—१२९

विषयः	पुस्तकख्या	रीकसख्या
शुद्धनतैलम्	१६३	६३०
सुरसादि	"	३३१
विलहादि	"	६३२
प्यरक्षीपक्रमः	"	६३३
भ्रंशंसा दाहक्रमः	"	गद्यम्
रथुकासंसा दाहादि	"	"
निकुम्भादिवर्तिः	"	६३४
पित्रकादितैलम्	"	६३५-६३६
गण्डीरादितैलम्	"	६३७-६३८
नासाधुदे शस्त्रक्रिया	"	गद्यम्
दाहविधिः	१५६	"
अधुदछेदे व्यापदः	"	६३९
निर्गुण्यादितैलम्	"	६४०-६४१
कटुतैलम्	"	६४२
अन्तर्मुखरोगाणां निदानादि	"	६४३-६४४
ओष्ठगतिकादशरोगाणां लक्षणम्	"	गद्यम्
तेषां साध्यासाध्यलक्षणम्	१६५	"
खण्डोष्ठचिकित्सा	"	६४५
पट्ट्यादि तैलम्	"	६४६
वातनेऽन्यहादि	"	गद्यम्
रक्तने चिकित्साक्रमः	"	"
मेदोने ओष्ठरोगे दाहादि	"	६४७
प्रकाहुदे घर्षणादि	"	६४८
अवगाटेऽतिक्रमं	"	६४९
अज्ज्यादितैलम्	१६६	६५०
गण्डालजीसामान्यचिकित्सा	"	६५१
अन्तरोगाणां दशविधत्वम्	"	गद्यम्
तेषां लक्षणम्	"	"
शीतदन्तचिकित्सा	"	६५२-६५३
दन्तहर्षदन्तनेत्रयोः चिकित्सा	"	६५४
गण्डूपादयः	१६७	६५५
अन्तनादितैलम्	"	गद्यम्

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
तिकाभजादिचूर्णम्	१६७	६५६
दन्तद्वयं विशेषचिकित्सा	"	६५७
खदिरादिगण्डूषः	"	६५८
मदिरादिकाग्रेण कवलः	"	६५९
तलपोटादितैलम्	"	६६०
भध्निदन्तचिकित्सा	"	६६१
दन्तवर्कुराचिकित्सा	"	६६२
भापादिचूर्णम्	"	६६३
कपालिकाचिकित्सा	१६८	६६४
कुमिदन्तचिकित्सा	"	६६५-६६७
पाठादिचूर्णम्	"	६६८
शूले क्षौद्रादिविधिः	"	६६९
अजागवादिचूर्णम्	"	६७०
गण्डीरभस्मना विमर्दनम्	"	६७१
रूपनाहः	"	६७२
देवदारुदिकककः	"	६७३-६७४
सिद्धार्थकादिचूर्णम्	"	६७५
दन्तशूलेषु गण्डूष	१६९	६७६
अतिमृद्विति दन्तशूले विदाहादि	"	६७७
तलपोटकवैलम्	"	६७८
गुण्डीपङ्क्तौयगण्डूषः	"	६७९
जीमूतोऽथसलिलवणादि नस्यम्	"	६८०
दन्तमुद्गल दाहः	"	६८१
दन्तद्वयगण्डूषः	"	६८२
गण्डूषपादयः	"	६८३-६८४
दन्तानुदरणम्	१७०	६८५
तेषामप्युदरणे क्रियाक्रमः	"	६८६
व्याधदन्तोदरणे द्वेषः	"	६८७
चलस्याप्युत्तरदन्तस्यानुत्पादनम्	"	६८८
दन्तरोगिणी घर्षणानि	"	६८९
दन्तमूलगतप्रयोदमारोगाणां विरूपणम्	"	गण्डू
सीताद्वेषास्य लक्षणम्	"	"

विषयः	पुस्तकख्या	श्लोकसंख्या
पक्षशरीरस्य लक्षणम्	२५०	गद्यम्
दन्तसुप्तुद्वय	" "	" "
दन्तविद्वेषः	" "	" "
सुषिरस्य	" "	" "
महासुषिरस्य	२५१	" "
अधिनीयस्य	" "	" "
विद्वेषस्य	" "	" "
पक्षनाडीरोगाणां	" "	" "
तेषु साध्यासाध्याः	" "	" "
सीतादिकिरिया	" "	६९०-६९१
वपकुशस्य	" "	६९२-६९६
दन्तसुप्तुद्वय	२५२	६९७-६९८
दन्तविद्वेषः	" "	६९९
दन्तसुषिरस्य	" "	७००-७०३
अधिमासस्य	१७३	७०३ गद्यम्
विद्वेषस्य	" "	७०४
दन्तनाडी	" "	७०५
दन्तनाडीरोगप्रसक्तैः	" "	गद्यम्
पाठादिपूर्णम्	२५४	७०६
नागरादि तैलम्	" "	७०७ ७१३
भरिमेदादि	१७५	७१३-७२०
अपरं भरिमेदादि	" "	७२१-७२६
भरिमेदलाक्षादि	२७६	७२७-७३३
प्रभञ्जनं	" "	७३४-७३७
शरपुत्रादि	" "	७३८
पुत्रादि	१७६	" "
विषकं	" "	७३९-७४३
त्रिद्वारोगाणां निदानादि	" "	७४३-७४५
त्रिदाहकटकचिकित्सा	२७८	७४६-७५२
त्रिदाहसचिकित्सा	" "	गद्यम्
सर्वेषु त्रिद्वारोगेषु विरात्रेभनम्	" "	" "
शिक्षादि पूर्णम्	" "	७५३

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
त्रिकणादिषेपनम्	१८०	८०६
हरित्रादितैलम्	"	८०७
द्विरिवेरादिलेपनम्	"	८०८
वालमुखपाके कृष्णादि	"	८०९
पौषके क्षीरेक्षुरसादिक्रमल	"	गद्यम्
पित्तके चिकित्सा क्रम.	"	८१०
सन्निपातमुखपाके	"	८११
नवेष्टुद प्रतिसारणार्थः	१८८	८१२
पृथिव्युक्ते मधुदय	"	८१३
स्वर्णिकादिनरयभूमकवला	"	गद्यम्
मुखदीर्घव्ये गण्डूषः	"	८१४
कोष्ठादि चूर्णम्	"	८१५
शाम्बूलदलादि	"	८१६
पिप्पलेलादि	"	८१७
विचुमन्दादि	"	८१८
त्रिकटुत्रिकलादि	"	८१९
द्विषारत्रिकलादि	१८९	८२०
रादिरादिगण्डूष.	"	८२१
जातीपत्रादि गण्डूष	"	८२२
त्रिकटादिकपल	"	८२३
विदेहाश्रियप्रोक्तफलत्रयादिगुलिहा	"	८२४—८२६
द्राक्षागुडूषादिकषाय	१९०	८२७
कालवचूर्णम्	"	८२८
पीतकं चूर्णम्	"	८२९
त्रिककं	"	८३०—८३१
शोमूषदृशीतकी	"	८३२
रजयादिभूतम्	"	८३३
अदिरतैलम्	१९१	८३४—८३५
अदिरादि गण्डूषतैलम्	"	८३६
शोमूषत्रिकलादि	"	८३७
दन्तमूषकमलजोषाणां कफाधमूषिकव्यम्	"	८३८
तेषां सामान्यचिकित्सा	१९२	८३९

विषयः	पृष्ठसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
सेवाभाहारद्भ्यानि -	१९१	८४७—८४८
दुर्गोचकित्स्वस्वम्	१९	८४९
भास्वरोमाणां पञ्चसप्ततिप्रकारकाथकपनम्	१९	८५०—८५१
अथ शिरोरोगचिकित्साधिकारः		
एकोनविंशतिशिरोरोगाणां सामान्यनिदानम्	१९२	गद्यम्
वातजशिरस्तोदरलक्षणम्	१९	१
शर्धावभेदकस्य	१९	१
पित्तजशिरस्तोदरस्य	१९	१
फफुजशिरस्तोदरस्य	१९	१
रक्तजशिरस्तोदरस्य	१९३	१
सर्वज्ञे सर्वकित्स्वम्	१९	१
कृमिजशिरोरोगलक्षणम्	१९	१
शङ्खाब्जशिरोरोगस्य	१९	१
तस्य गौरवम्	१९	१
सूर्योपरोल्ल लक्षणम्	१९	१
उपशीर्षकरीगस्य	१९	१
पिटकाहुंदविद्भयोः	१९	१
भङ्गि, कायाः	१९	१
दाहणकस्य	१९	१
दृग्दृष्टस्य	१९	१
सञ्जते	१९	१
एकतेरसाप्यता	१९	१
पक्षितरोगलक्षणम्	१९	२
भनिकजशिरोभिन्नापचिकित्सा	१९४	३—५
सत्र शंभुभिप्रायः	१९	गद्यम्
घातजे ह्वेद	१९	६
घातजे नरुदार्थे दधि	१९	७
पानार्थे क्षीरकषायः	१९	८
कापोगमभादि नस्यम्	१९	९
शर्करातुङ्गमादि प्रलेपः	१९	१०

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
देवदावादिप्रलेपः	१९५	११
यक्षमुक्ताद्युपनाहस्वेदः	"	१२-१३
तत्र सङ्ग्रहाभिप्रायः	"	मध्यम
अर्थावभेदकचिकित्सा	"	"
तत्र सङ्ग्रहोक्तनस्यलेपादि	"	"
सूर्यावर्ते सिरामोक्षादयः	"	१४
तत्र बिरेचनादि	"	१५
तत्र जात्रलमीलाद्यदनम्	"	१६
तत्र नरसधृतम्	"	१७
पित्तजे शिरोभिन्नापे सिरामोक्षादयः	१९६	१७
पित्तजे शिरोऽभिन्नापे लेपादयः	"	१९-२१
रक्तवशाहकयोः चिकित्सा	"	२२
इलेभमजे वमनादयः	"	२३-२६
कृमिजे नस्यधूमादयः	१९७	२५-२८
कम्पस्य सामान्यचिकित्सा	"	२९
शिरोरोगस्य "	"	३०-३२
दिप्लत्यादिनस्यतैलम्	"	३३
प्रकारान्तरेण नस्यतैलम्	१९८	३४
साम्यनस्यम्	"	३५
विश्लेषणादि धूमनस्यम्	"	३६
प्रकारान्तरेण नस्यतैलम्	"	३७
षड्विन्दुनस्यम्	"	३८
कुडोत्तुतैलम्	"	३९
विधुमधूरादिनस्यम्	"	४०
षड्विन्दुतैलम्	१९९	४१-४३
कुमारी "	"	४४
अमृतामलकं "	"	४५
अमृतादि "	"	४६
कन्यागङ्गुली "	"	४७
सूत्रामलकादि "	२००	४८-४९
धीतपिण्ड "	"	५०-५२
सुत्रदुमादि "	"	५३

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
यथाधात्र्यादितैलम्	२००	५४-६३
धपदां वैकाचिह्नसा	२०१	६४
अस्यिका "	"	६५
पटोकपात्रादिलेपनम्	"	६६-६७
मातृस्यादितैलम्	"	६८
सङ्ग्रहोक्तमनःशिलादितैलम्	२०२	गद्यम्
शरणाकं सिराबेधादयः	"	६९-७०
मुस्तकादिमुक्तिका	"	७१
धामीफलादिलेपनम्	"	७२
किंकुपस्वरसादितैलम्	"	७३
धुधूरक "	"	७४-७६
चिञ्चालकादि "	२०३	७७
जीमूतादि "	"	७८
हृद्गच्छते प्रलेपादयः	"	७९-८२
सङ्ग्रहाभिप्रायः	"	गद्यम्
फेणरोहणादियोगाः	२०४	८३-८७
सङ्ग्रहाभिप्रायः	"	गद्यम्
षट्मासरोह्यादि तैलम्	"	८८
शुशुपीपत्र आदि "	"	८९-९०
पीलाभृहादि "	"	९१
नरगतैलम्	२०५	९२-९३
सदानीकादि "	"	९४-१००
तिकादिप्रलेपनम्	२०६	१०१
नील्यादितैलम्	"	१०२-१०४
गन्धिप्रदि "	"	१०६-११०
माहिषीनवनीतप्रयोगः	२०७	१११-११३
कोह्वरादितैलम्	"	११४-११५
केतक्यादि "	"	११६
नायक "	"	११७
भृङ्गनीक्यादि "	"	११८
सिन्धुपद्मप्रलेपनं त्रिकलाकपापधापनं च	२०८	११९-१२०
प्रकारान्तरेण महानीकतैलम्	"	१२१
	"	१२२

विषयः	पुस्तकसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
केदारप्रधानि तैलानि	२०९	१३५—४१
भास्त्रास्त्रादिप्रयोगः	२१०	१३९—१४४
घात्रीशम्भुकाकैकम्	"	१४५
श्लेषमरुतकादि "	"	१४६
कीचकल्ल "	२११	१४७
मण्डोकीनीजादि "	"	१४८—१४९
शम्बीरादि "	"	१५०—१५४
माधुरादिपृतम्	"	१५५—१५६
महामधुरादि "	२१२	१५७—१६६
अथ व्रणचिकित्साधिकारः ।		
मण्डप द्वैविध्यम्	"	१
कुट्टमगाहृतिवेदनम्	२१३	१—५
तत्र पञ्चदशविधवन्निरूपणम्	"	१११म्
य तत्रमण्डलक्षणम्	"	"
पित्तम् "	"	"
कफज्ज "	"	"
रक्तज्ज "	"	"
शुद्धं "	"	६
तत्र साध्यान्साधयता	"	७ १६
साध्यासाध्यविषये सुश्रुताभिप्रायः	२१४	गद्यम्
शोकावस्थायां क्रियाक्रमः	२१५	१७
तत्र सङ्ग्रहाभिप्रायः	"	१८
तत्र सुश्रुताभिप्रायः	"	१९—२२
शोकव्रणयोः भेदहरणम्	"	२३
तस्य गुणः	"	२४
पुनः पुन आवृत्ते केषादिः	"	२५
न्यमोषादि मूर्धिसर्दि, प्रलेपनम्	"	२६
सन्निधादिमद्देह.	"	२७
तेषु क्षामनप्रकारः	"	२८
तत्र सुश्रुताभिप्रायः	२१६	२९
भाराहीमूर्धविकेयनम्	"	३०
स्वेदकेषावप.	"	३१
मन्दकण्ठोपस्य स्वेदादि	"	३२—३३

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
वत्र सद्गुहाभिप्रायः	२१०	गद्यम्
सुधुताभिप्रायः	"	"
पीठश्रीप्रयोगः	"	१६
श्लोक उच्यते इति	"	१०-४०
रुक्मिणीविद्वत्प्रयोगः	२१८	- ४१
श्लोके वन्द्यत्वम्	"	गद्यम्
सन्तर्पणोपनाह	"	४२-४४
प्रकारान्तरेणोपनाह	"	४५-४६
पद्यमानश्लोकस्य लिङ्गम्	"	गद्यम्
पाठाभिमुद्ये भोजनविधिः	"	४७-४९
पङ्क्तिगम्	२१९	५०-५१
कफले श्लोके रक्तपाककक्षणम्	"	५२
सुपक विविदले श्लोके दारुगम्	"	५३
पाठनप्रकारः	"	५४
गुग्गुलुबादना पङ्क्तौक विदाणम्	"	५५-५६
दारुणात् प्राग्भोजनादिकम्	"	गद्यम्
सङ्गोक्तपाठकियान्तरप्रदाय	२२०	५७-६०
शस्त्रविधानन्तर-अर्थो	"	६१
विद्वेषिकागुणः	"	"
अक्षयमानस्य दोषा	२२१	६२
द-ध-गुणा	"	६३-६४
गो-द-गुणा प्रत्या	"	६५-६६
शामरुद्धे व्यापद	"	६७
विर्यक्तेदः	"	६८-७०
पीडने ऋम	"	७१
विनर्षादीनां प्रजातां उच्यते इति	२२२	७२-७५
एतन्नादय	"	७६-८०
प्रपत्नी ज्ञानानि निकरुकादीनि	"	८१
सर्पनाशनपुपः	"	८२
रक्तदितादी मणे निर्दायणादि	२२३	गद्यम्
अक्षयान्तर-विधिः	"	८३
सर्ववर्षेण धी मोतादम-सम्भक्षणम्	"	८४

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
वस्तुबहुवचनानां प्रणानां व्यवसादनम्	२२३	५४
वस्तुबहुवचनानां प्रणानां व्यवसादनम्	"	५५
अग्निकर्षणा शोभ्या. प्रणाः	"	५६
सकृमीणां प्रणानां चित्साधनः	"	५७-५८
हृत्प्रियवगे औदुम्भरादिक्षरित्सेवतम्	२२४	५०
वटशीरादिप्रयोगः	"	५१-५२
कार्पासफलादिरसक्रिया	"	५३
आकान्तं पयोऋत्त्रिरानां कायादि	"	५४
प्रणरोपणार्थं अथगन्धादिः	"	५५
अपेतपूतिमांसानां प्रणानां संरोपणकृत्कः	"	५६-५७
सर्षपानिम्बपत्रादिप्रयोगः	२२५	५८
विष्णोत्सृष्टप्रणानां कार्पासफलपूतेन शोधनम्	"	५९
आश्रयित्प्रदिवणानां घृतेन रोपणम्	"	६०
अवभादीनां प्रणानां	"	६१
अवभादीनां	"	६२
अन्तःश्लवादिप्रणानां वृत्तिभिः शोधनम्	"	६३
वस्तुबहुवचनपिशितादिब्रह्मामानुसर्जनम्	"	६४
पिशादिदुष्टे प्रणे विरोधनादिकम्	"	६५
अत्रुष्वंजे शययौ लीक्षणनाशनम्	"	६६
अनिकाजो खेहनाशनम्	"	६७
पातककोष्ठणे भूमाः	"	६८
वपुःस्थे कवचः	"	६९
वस्तुवगे दोषानुस्येण प्रकृष्टनादि	२२६	७०-७१
शान्त्येकादिषु घृतम्	"	७२
दूर्वास्वरसारितैलम्	"	७३
मपीन्द्रीकादि	"	७४
अपरं दूर्वास्वरसारि	"	७५
आतपादिघृतम्	"	७६
विम्बेस्वार्दि	"	७७
सकृत्तैलम्	"	७८-७९
विष्वाककादितैलम्	२२७	८०
दुराम्बक	"	८१

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
दिनेन्द्रवस्त्रादितैलम्	२१७	११९
महावृक्षादि	"	१२०
वर्षाभूमिकदग्धादि	"	१२१
वर्षा	"	१२२
मरिचादि	"	१२३—१२४
पक्षादि	१२६	१२५
कङ्कभादिपूर्णम्	"	१२६
निफलादि	"	१२७—१२८
घणानो फलितत्वभैषियस्त्रादिः	"	१२८
घणे प्रहेयाः	"	१२९
कारणदस्ताविभाषी	१२९	१३०—१३१
कापित्थमांसप्रयोगः	"	१३२—१३३
घणिनो पक्ष्याप्यविचारः	१३०	१३४
घणिनो निषिद्धमेषु	"	१३५—१३६
पद्मासपयन्ते पक्ष्याचारः	"	१३७
भक्ष्या सघोषणाः	"	१३८—१३९
तेषां लक्षणानि	"	१४०
सङ्घसुभुतकारयोश्चिमायः	१४१	१४१—१४२
सघोषणेषु लीचनविधिः	"	१४३—१४४
सन्धनविधिः	१४२	१४५—१४६
सकृत्सम्भनयोगाः	"	१४७
सकृत्सम्भनविधिः	१४३	१४८—१४९
सासादिको विधिः	"	१५०
शाकतार्थे भारग्व्यादिः	"	१५१—१५२
सङ्घसुभुतयोश्चिमायः	१४४	१५३
सघोषणे सामान्यदमी	१४५—१४६	१५४—१५५
साशीसाधं शैलम्	"	१५६—१५७
गूढप्रहारादिषु चिकित्सा	"	१५८
मानसवस्त्रम्	१४७	१५९
तत्र साभ्यासाप्यजा	"	१६०—१६१
मग्नस्य सन्धनादयः	१४८	१६२—१६३
अङ्गुल्यादिमग्नस्य चिकित्सा	१४९	१६४—१६५

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्रीकारसंख्या
भग्नस्य पय्यापण्यम्	१४०	१५५—१५६
भग्नशोकं प्रलेपनम्	"	१५७
भग्नस्य शालयित्तस्यानि सुसाधितरक्षणं च	१४१	१५८—१५९
गन्धतैलम्	"	१६०—१६१
हृद्यशने लेपादयः	१४२	१६२—१६३
श्रीरिवृक्षादितैलम्	"	१६४
कापांसादिपृतम्	"	१६५
साम्युच्चूर्णसम्बन्धे चिकित्सा	"	१६६
अथ भगन्दरचिकित्साधिकारः ।		
भगन्दरनिदानं सम्प्राप्तिसू	१४३	१—१
कतपोनकार्यभगन्दररक्षणम्	१४४	गद्यम्
बभ्रुमीवालयभगन्दर	"	"
परिधावालय	"	"
परिक्षेपाख्य	"	"
कक्षाख्य	"	"
भर्त्सा	"	"
साम्युक्तावर्त्साख्य	"	"
सम्मागौष्य	"	"
तेषां साम्यासाध्यधिकारः	"	१—१
तेषां सामान्येन चिकित्साक्रमः	"	१४
कुण्डीमुररिप्यादिलेपनम्	१४५	"
बिडालास्यादि	"	१५
पुनर्भूषणत्रादि	"	१६
भारन्वपादिवर्तिः	"	१७
विकृष्टमादिलेपनम्	१४६	१८
सञ्चिन्हादि	"	१९
बभ्रुवात्रादि	"	२०
व्योतिष्मत्यादितैलम्	"	२१
कषीरादि	"	२२
कषीरादितैलं पृथक्	"	२३—२४

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
विद्यापत्रापुरनाह्निक्या	१४०	२५
मधुच्छोभादितैलम्	"	१६-१७
चिद्वृत्तादिचूर्णम्	"	२०
अमृतादि	"	२९
शुद्धगुणपत्रपत्रादि	"	३०
लक्ष्मिषरादि	"	३१
निर्गुणव्यादिकाय	"	३२
विज्जगिनमन्थादिकाय	"	३३
मिश्रादिकाय	१४८	३४
पेटोळादिकाय	"	३५
सादिराम्बुगदिमोग	"	३६
शार्दकपृथम्	"	"
गुग्गुलुतिक्तवसेवाक्रम	"	३७
भगन्दरेषु अणुपिकिस्रा	"	३८
भगन्दरे अपथ्यानि	"	३९
भवविषमन्धीनां निदानं सम्प्रतिष्ठ	"	१
वातजप्रणियत्तक्षणम्	१४९	पद्यम्
रिचज	"	"
कफज	"	"
रक्तज	"	"
मांस	"	"
मेदो	"	"
धरिय	"	"
पिसा	"	"
मूत्र	"	"
तेषां शाप्यासाध्यविचार.	"	"
तेषां चिकित्साक्रम	"	"
अष्टौळादितेपनम्	"	१-३
इषामादितेपन	"	पद्यम्
सद्योऽस्तस्वम्भे इषनाहाद्य	"	"
पित्तजादीनां चिकित्साक्रमः	"	"
सहस्राभिप्राय	१५०	४-५
		पद्यम्

विषयः	पुस्तकख्या	श्लोकसंख्या
इत्यादिलेपः	२५०	६
चित्रिर्मागींश्लेषप्रन्यासिकेसा	"	"
सांख्यगोद्वयप्रन्यासिकेदिग्दा	"	८-९
सप्त षाडनादिकेदिधि	"	गणम्
कर्मणादिवैकम्	"	"
सिराप्रन्थी साष्टचर पैरम्	"	२०
मेदोप्रन्यासिकेदिग्दा	२५१	२१-२४
पेष्टपत्ररनेदमम्	"	२५
स्तम्भपिष्टकुष्टलेपनम्	"	११ १४
पुनर्न आदिकेकर्मकेप	"	२६
पूर्व कर्मजम्बुकायुपनाह	"	२७
कृद् नसमादिप्रलेपनम्	"	२८
इन्द्रप्रज्ञायुपनाहनम्	"	१९-२०
शस्त्रार्णादिप्रलेपनम्	"	२१
इतिव्यायुपनाह	"	२२
मान्यमेदनलेपनम्	२५२	२३
प्रकारान्तरेण प्रन्यमेदनलेपनम्	"	२४
अक्षुर निदान सम्प्रसिद्ध	"	२५
तदुपन विविदिताकर्मण	"	२६-२९
अक्षुद्रपापनाहादय	"	३०-३१
सद्गदा भिमाय.	२५३	३२
चित्रवादिप्रलेपनम्	"	३३-३४
दहनकुष्टधादि ,,	२५४	३५-३६
उर्ध्वहर्म्याहुलादिप्रलेपनम्	"	३७
दुर्धीपदानेना सम्प्रसिद्ध	"	३८-४२
उपिष्ठाकत्याकम	"	४३-४५
सङ्गुहाभिप्राय	२५५	गणम्
वर्षमानामयादिप्रलेपनम्	"	४६
यथा मृत्युदिप्राय	"	४७
शासोटीकीवनाय	"	४८
विश्वोपनादिप्रलेपनान सिद्धार्थेकरलेपन	"	४९
यमयाकर्मकपात सर्पपतैरुपान	२५६	५०

विषयः	पुस्तकख्या	कोरुसख्या
सर्पविजयविद्येयनम्	१५६	५६
दिनकरमूलादि "	"	५९
हठेरादिद्येयनम्	"	५३
कटुतेजप्रसूतसुगन्धहृद्येयनम्	"	४४
सुरगन्धिमुष्ण्यादिप्रलेप	"	५५
शरीरदे वज्रपाणि	"	५६
गोलासादिप्रलेपनम्	"	५७
शोभूत्रविषकवशाघोटकपङ्कजकषायः	"	५८
अरुचीनिदानसम्प्राप्ति	"	५९-६०
गण्डमातानिदानकषणम्	१५७	६१
हंसशाघादिकषाय	"	६२
निम्बशक्यादिकषाय.	"	६३
कर्याय घोषनादि	"	६४
सिरामोषं तावर्षत्रतेषा च	"	६५
देवमर्मादि	"	६६
अमीमूलादिद्येयनम्	"	६७
वाक्येयमुष्णगन्धीनां विदित्या	"	६८
करुणामूलम्	"	६९-७०
तेजस्यनम्	१५८	७१
कटुतेजम्	"	७२
व्यादितेजम्	"	७३
सामुद्रकमूलदिनेकः	"	७४
कषणकषणदिनेकम्	"	७५
गण्डिसुगन्धकटुतेजदेवम्	"	७६
श्रीवर्षकदिनेकः	"	७७
श्रीवर्षदिनेकः	१५९	७८
साधेयकषणम्	"	७९
साधेयकषणदिनेकम्	"	८०
कषणकषणदिनेकम्	"	८१
कषणकषणदिनेकम्	"	८२
कषणकषणदिनेकम्	"	८३
कषणकषणदिनेकम्	"	८४
कषणकषणदिनेकम्	"	८५
कषणकषणदिनेकम्	"	८६
कषणकषणदिनेकम्	"	८७
कषणकषणदिनेकम्	"	८८
कषणकषणदिनेकम्	"	८९
कषणकषणदिनेकम्	"	९०

विषय	पुस्तकख्या	श्लोकसंख्या
पृथीकलुजादिलेप	२५९	८६
वरणाकांठि	२६०	८७
विम्बपत्रादि	"	८८
सर्पपादि	"	८९—९०
कुवकुदविदूषणादिलेप	"	९१
आरस्वधादिलेपः	"	९२
अकम्बुधारसापानम्	"	९३
अभयारिष्टादिसेवनम्	"	९४
मेरोदहनविधि	"	९५
दाहे अभिप्रायभेदाः	"	९६—९७
अपचीनिवृत्तये मणिवन्धोपरिष्ठात् रेखाघ्नयम्	२६१	९७
नाडीमणनिदानादि	"	९९—१००
वातादिनाडीरक्षणम्	"	गद्यम्
तेषां सामान्यचिकित्सा	"	१०१—१०५
बोण्डाफलस्वगादिवर्तिः	२६२	१०६
विभीतक्यादि	"	१०७
शुन्त्रिकादि	"	१०८—१०९
अक्षतकादिसैलम्	"	११०
बावीप्रणापहं केपनम्	"	१११
कटुकादिलेप	"	११३
अथ क्षुद्ररोगाधिकारः ।		
अजगोष्ठिकाक्षणम्	२६३	गद्यम्
पद्मप्रणवा	"	"
अकमी	"	"
कठपौ	"	"
पनसिका	"	"
पापाजगर्दभ	"	"
मुक्कपूपिका	"	"
पद्मप्रणवक	"	"
विबुटा	"	"

विषयः	पुस्तकख्या	सोपसङ्ख्या
भेदेर्षुदधिक्रिस्ता	२६६	१४
असाध्यवक्त्रमीकस्य लक्षणम्	"	"
यक्ष्मीकधिक्रिस्ता	"	१४—१९
कन्दरधिक्रिस्ता	"	१०
बिह्वधिक्रिस्ता	२६७	"
कुनजे चिक्रिस्ता	"	"
पुतिनखनाशनप्रयोगः	"	२१—२२
नखरोगहरा योगः	"	२३—२६
पादकुलीक्षणहरप्रयोगः	"	२७—३०
तिलकाककमशकानां सूत्रेकान्तेन दाहः	२६८	सप्तम्
शर्मकीलादीनां चिक्रिस्ता	"	३२—४५
भ्यङ्गादीनां चिक्रिस्ता	"	४६—४९
कुङ्कुमीनांरादितैलम्	"	५०—५१
मन्त्रिज्वादिताैलम्	२७०	५२
प्रसुतां पातकृष्टोक्तचिक्रिस्ता	"	सप्तम्
बल्कोठे पित्तश्लेष्महरो विधिः	"	५३
पादभेदलक्षणम्	"	५४
सप्तमनाथं घटाङ्कुरादिपुत्रम्.	"	५५—५६
अर्कादिप्रयोगः	"	५७
पादभेदेने सिरावेधः	२७१	५८—५९
विषादिकाचिक्रिस्ता	"	६०—६५
पादकुटनादीनां चिक्रिस्ता	"	६६
करज्जबीजादि	२७२	६७—७०
पादयोः कण्टकावेदचिक्रिस्ता	"	७१—७५
पादपरितापचिक्रिस्ता	"	७६—७९
पार्श्वगन्धर्वापिक्रिस्ता	२७३	८०
वेददौर्गन्धनाशनप्रयोगः	"	८१
शिरावेधोपशान्तिप्रयोगः	"	८२—८३
निम्बनीम्बरसादितैलम्	"	८४
सिन्धुनीम्बरसक्रेपः	"	८५
वेददौर्गन्धनाशनविधिः	"	८६
हिनिशादिपूर्णम्	"	"

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
भविष्यजलपानलक्षणम्	२७३	८७—८८
तस्य चिद्विस्ता	"	८९
वैश्वानरिदम्भस्य चिद्विस्ता	"	गणम्
"	"	"
गुह्यरोगनिदानचिकित्सा ।		
गुह्यरोगाणां निदानम्	२७४	१—४
तत्रोपद्रवप्रकाराः	"	गणम्
तेषां लक्षणादि	"	"
यो यशोऽलक्षणम्	"	गणम्
स्वपैषिका	२७५	"
श्वराग्नय	"	"
अलङ्गीकुम्भिकयोः	"	"
उत्तमा	"	"
पुष्करिका	"	"
सैन्धुदण्डिका	"	६
शुद्धिवाक्यस्य	"	गणम्
शङ्खलिका	"	"
निवृत्तसंज्ञस्य	"	"
भयपाटिका	"	"
निन्द्यमणि	"	"
प्रथित	"	"
स्वर्षादानि	"	७
घातपोष	"	"
स्वप्नका	"	२५३
मांसघातक	"	"
इकाङ्गुद	"	"
मोलाङ्गुद	"	"
तिलकाङ्क	"	"
तेषां साधपारास्यचिकित्सा	"	"
उपद्रवचिकित्सा	"	९
उपद्रवद्वारा योगाः	२७६	१० १३
"	"	१५ २३

विषयः	पुस्तकसंख्या	एडोकरसंख्या
अथौ भाद्रिचिह्निरसा	२७७	२४-२७
बोनिव्यापदा निदानम्	२७८	३८
वातिकीलक्षणम्	"	गणम्
अतिचरणा	"	"
आकचरणा	"	"
उदाचरणा	"	"
जातानी	"	"
अगतमूर्खी	२७९	"
सूचीसुखी	"	"
सुष्का	"	"
शामिनी	"	३९
अपहमंहाया	"	गणम्
महापोनि	"	"
वैशिकी	"	"
रक्तयोनि	"	"
शुद्धीनि	"	"
कोहितभया	"	"
परिप्लुता	"	"
अप्लुता	"	"
विप्लुता	"	"
कर्णिकी	३८०	४०-४६
बोनिव्यापदापिपिकाया	"	४७-४८
मेरीपकत्रिदण्डिदण्डम्	"	४९-५०
गुण्यप्यादिलम्	"	५१-५२
अधोवपुचिवादिदण्डम्	"	५३
बृहत्सादिनेकम्	३८१	गणम्
कोरुचंसादिपिपेकः	"	५४
रुमेनेमूदः	"	५५
विस्वाकेतुचिरेक मारुतेया	"	५६
द्वयवनेलवेवा	"	५७
रुताहर्षिर्तः	"	

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
योनिशुद्धे कृत्वादिकलक	२८१	४८
पित्तयोन्मोहादिप्रिया	"	५९
घातावरीधृतम्	"	६०—६५
बलाधृतम्	२८२	६६—६७
रक्तयोनिचिकित्सा	"	६८—६९
श्लेष्मद्रुहायां योन्मोहादिप्रियाक्रमः	"	७०—७१
सद्योपातदुष्टयोन्मोहादिप्रिया	२८२	७४
अथ विषयविरहितप्रियाधिकारः ।		
विषयविरहित	२८३	१—१
स्यावरजस्रमविषयभागम्	"	२—४
शरस्य फलणम्	"	५—६
जह्मविषयम्	२८४	७—९
स्यावरविषयस्य योग्यतासि	"	१०—१४
विषयगतानुरोधेन चिकित्सा	"	१५—१७
चन्द्रोदयस्य	"	१८—१९
शौचप्रतिभयार्थं मन्त्रः	२८५	२०—२१
चन्द्रोदयस्य फलमुक्तिः	"	२२—२५
स्यावरविषयस्य सद्योपातप्रिया	"	२६—२७
भौगनां सर्पाणां प्रैविषयम्	"	२८—२९
माहाणादीनां सर्पजातीनां मन्त्रपर्यायः	"	३०—३२
गर्पाणां हेतुः	२८६	३३
सर्पहेतुहेतुः	"	३४—३५
सर्पाणामपविषयं हेतुः	"	३६—३९
सममानादियु द्वाहस्य चिकित्सा	"	४०—४१
मत्ताभयलुगम्	५८७	४२—४५
महर्षय	"	४६
सावित्रविषयम्	"	४७
हेतु विषयस्य कदाचित्कन	"	४८
विषयस्य शीघ्रप्रतीकारे हेतुः	"	४९
सद्योपातप्रिया	"	५०—५१

विषयः	पुटसंख्या	श्लोकसंख्या
तन्त्रान्तरोद्दितानि सप्तः करणीयानि	२८८	५४—५६
भणोरपि विषयस्य नाशने युक्तिः	"	५७
विषे स्यान्नान्तरप्राप्ते तिस्रामोक्षादयः	"	५८—६०
दर्शिकराविषे सिन्दुवारकमूलागदः	"	६१
मण्डकविषे वज्रयन्त्रशदादयः	२८९	६०—६४
रात्रिकविषे क्षारिभादिप्रयोग	"	६५—६६
सर्वविषनाशाय द्रव्यसूत्रप्रयोगः	"	६७
शामकप्रयोगे	"	६८
वहसंज्ञानी नस्यम्	"	६९—७१
भक्तिविशेषप्रयोगाः	"	७२—७५
क्षिप्रपत्रादिभूष	२९०	७६
पञ्चशरीपागद	"	७७
विषसुप्तप्रसौदनम्	"	७८—८०
विस्त्रादिधुत्रिका	"	८१—८२
शरीरपुण्यादि "	२९१	८३
सजीवनी नामापदः	"	८४—८६
कटुविकादिगुलिका	"	८७—८९
विषविश्यादिद्वयस्य कथनम्	२९२	९०—९२
तथैकिका	"	९३
विषधने धने सैलम्	"	९४—९६
विषार्तानामुपप्रवाः	२९३	९७
विषज्वरे शस्यपुष्पादिद्वयः	"	९८
कटुकादि "	"	९९
कोकमय्यादि "	"	१००
विषकादि "	"	१०१
कषादि "	"	१०२
वैदेहादिद्वय	"	१०३
विषकाते सत्प्रजागरादिद्वयः	"	१०४
विषकाया विषयमूलादिद्वयः	"	१०५
वेदाप्रयान्तादिद्वयः	"	१०६
शरीरपुष्पाद्वारादिप्रयोगः	"	१०७
जीर्णवाक्योपनादि	"	"

विषयः	पुस्तकसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
विषयवासे तैज्यादि	२९४	१८६—१८७
विषयिहोभाषां शंसकनकादि	"	११८
वाक्यादि	"	११९
विश्वभेषज्यादि	"	१२०
तृपि मूर्च्छायां च स्तीतोपचारादि	"	१२१—१२४
विषयजातिसारे भूतनखादि	"	१२५—१२६
खोमभेषजसारादि	१९५	१२७
धातव्यादिधूमम्	"	१२८
भारवषादिधृतम्	"	१२९
शुभ्रभूमिदि	"	१३०
शूर्पेदजि काकोर्यादिनखम्	"	१३१
क्षीरपानादि	"	१३२—१३७
सेकेछपा.	१९६	१३८—१३९
केपनायनादि	"	१४०—१४२
कृशास्य धानस्योदिप्रयोग	"	१४३—१४४
नागदन्त्यादिधृतम्	"	१४५—१४६
मोक्षोपयोः	"	१४७
कापांसुमूलादिकरक	"	१४८
व्याधिधृतम्	१९७	१४९—१५१
द्विषे स्तीतोपचारकरणम्	"	१५२—१५३
भेषजेषु शूयस्य प्राधान्यम्	"	"
द्विपातौनां धज्यानि	"	१५४—१५६
विषरोमिणी स्तीतमेवौषधम्	"	१५७
विषयार्थो दितादि	१९८	१५८—१५९
विषयार्थेने देष्टु	"	१६०—१६३
सर्पोद्गामिहृत्कण्डूकण्डू	"	१६३
दाशुविषसा	"	१६४
सर्पप्रसभितराहाविषये विदिग्सा	"	१६५—१६६
दूषीविषातेत्य	"	१६८—१७०
दूषीविषस्य प्ररूपम्	"	१७१
दूषीविषस्यान्यसंज्ञा	१९९	१७२
दूषीविषविधिना	"	"

विषय	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
बागवद्गीतादिकेषुः	११२	१०५
कपिल्यादि	"	१०६
रामदादि	"	१०७
वसुधैवकुर्वन्नामयोगः	"	१०८
शिरीषपत्राद्ययोगः	"	१०९
श्रीभक्त्यैववाचिसेवनम्	"	११०
चन्दनाद्यगद्ः	११२	१११
काकमाषादिकादिसेवनम्	"	११२-११३
प्रथीमूलादिपुतम्	"	११४
खैरुतानां वृक्षसामान्यलक्षणम्	"	११५
शुषिकभिक्षिकलक्षणम्	"	११६
शुष्कपत्रसम्बन्धलक्षणम्	"	११७-११८
आम्बुविषयासाधयवम्	"	११९-१२०
आम्बुविषये विक्रिसाधनः	३१३	१२१-१२२
शिरीषरजभ्यादिकेषुपुतम्	"	१२३
आम्बुविषये छर्दनादि	"	१२४
सहस्रमूलादिः तिलकमज्जयादिषु	"	१२५
सकपित्थमाज्जरास्थिपेपनम्	"	१२६
तस्मिन्निद्रागुणदुग्धतेलम्	"	१२७
कपिलोत्थितवन्द्याकसेवनम्	११४	१२८
शिरीषरससंयुक्तमश्नुजनस्यं कृष्णरम्भाफल-	"	१२९
सहितमश्नुजनस्यं च	"	१३०
कार्पासपत्ररसौषधम्	"	१३१
शुष्कलीयकमूलककसेवनम्	"	१३२
शिरीषफलककसेवनम्	"	१३३
वसुधैवकुर्वन्नामयोगः	"	१३४
शेषनादमूलादिसेवनम्	"	१३५
पश्याभूर्जपुपनम्	"	१३६
शुषिकार्तस्य तक्रैर्जैश्च भोजनम्	"	१३७
करकालिकादि	"	१३८
पश्यानागरादि	"	१३९
शुगरस्वरसादिप्रयोगः	"	१४०

विषयः	पुस्तकसंख्या	श्लोकसंख्या
ककुभंकायः	३१४	३४३
भक्तिकरसादि नक्षत्रं	"	"
सिंहगदादिप्रलेपलादि	"	३४३
पूरुञ्जलीजादिप्रयोगाः	३१५	३४४-३४५
गुनागर्भसंख्यानम्	"	३४६
रम्भाफलनिक्षिप्तप्रवृत्तगलेवनम्	"	"
संकेतशरपुद्गीज "	"	३४७
वस्तुमूत्रेण धृष्टोक्तमूलकलक "	"	३४८
ससाहं यथा "	"	३४९
कपित्थफलनिर्देशात् "	"	३५०
विष्णुसामीप्येन भक्षणम्	"	३५१
आयुर्विषयकम्	"	३५२
आयुर्विषयं वृत्तम्	"	३५३
कपित्थप्रयोगात्	३१६	३५४
विशेष "	"	विशेषम्
शुना वृष्टस्य लक्षणम्	"	३५५-३५७
व्यालादिदृष्टस्य "	"	३५८-३६०
वसुधेय "	"	३६१-३६३
अलकविषये सर्पिणा दृष्टः	३१७	३६३
शर्करालेपनं पुराणवृत्तपरां च	"	३६४
प्रयोगपरि निष्पीडनादि	"	"
मातृशुक्रफलकवन्धनम्	"	३६५
अर्केशी रविरेचनम्	"	"
जलवेतसमूलादिकायः	"	३६६
शुक्रवेतसमूलविप्रतम्	"	३६७
अर्केशी सिद्धि	"	३६८
अष्टोत्थोत्थमूलदि	"	३६९-३७०
उन्मत्तान्तादि पय पात्रम्	"	३७१
मा ० शकपे निम्बादिफलप्रदानम्	"	३७२
जीमूतपत्रादिनादः	"	३७३-३७४
अभयान्तादिपुत्रम्	३१८	३७५-३७६
सखद् तत्रिपापहो लेप	"	३७८-३८१

विषयः	पुस्तकख्या	श्लोकसङ्ख्या
ह्रीतकीकण्डः	१२४	१३-४०
चित्रकरसायनम्	१२५	४१-४५
विलङ्गादि "	"	४६-४७
शातावरी "	१२६	४८
पुनर्नद्या "	"	४९
वर्षादि "	"	५०
अथगान्धादि "	"	५१
तिलककल्पः	"	५२
वाराही "	१२७	५३
वाराहीरसायनोन्तरम्	"	५४
वाराह्यादिरसायनम्	"	५५
बाबुची "	"	५६
पश्यादि "	"	५७
अभयादि "	"	५८
श्यापादि "	१२८	५९
पुष्पुल्ल "	"	६०-६१
मुण्डनिका "	१२९	७०-७३
मोक्षुः "	"	७४-७५
अमृतवहसुज्वलः	१३०	८०-८१
अमृतवहसुपयोगप्रकारः	१३१	८२-९०
अशुनोरगधिः तदुगुणः	"	९१-९२
अशुनोपयोगक्रमः	१३२	९३
अशुनकल्पः	"	९४-१०६
अशुनोपयोगक्रमे अमिमूष्णोपासनाय सहस्रा शतान्मुलेकः	१३३	१०७
विदाहः रिहाराप भीतानुकेपनम्	"	"
अशुने विरहः	"	१०८
विषकोपभयादृते सुदुविरेचनम्	"	१०९
वर्षमानविषपत्नी	"	११०-११५
शातावरीरसायनम् (विशेषपत्रिनिर्मितम्)	"	११६-१२२
निम्बतैलनस्यम्	१३४	१२३
निम्बपत्रोद्धारसायनं पद्मद्वारिणे अथिग्या मीकम्	"	१२४-१२७

विषय	पुस्तकसंख्या	श्रीकृतसंख्या
शम्भुजीप्रयोग	३४१	२०६
विद्यापदीपत्रम्	११	१०७-२०८
शातावरीपुस्तकम्	११	२०९
पुनर्नवादिप्रयोग	११	२१०-२११-
कामधर्मनी शम्भुजीप्रयोग	११	२१२
हृदयी गुरुकला	११	२१३
शातावरीरसायनगुरुकला	३४२	२१४-२२१
किङ्कवर्धनयोगः	११	२२२-२२८
षेष्टप्रशंसा	३४४	२२९-२३१
कुवेरनिन्द	३४५	२४२-२४६
वैद्यपुस्तकम्	११	२४७-२४८
अधिमोर्नेहिमातृपुस्तकम्	११	२४९-२५५
प्रथममासि	३४६	

योगरत्नसमुच्चयः ।

तृतीयो भागः ।

अथ वन्ध्यादिरोगचिकित्साधिकार एकविंशः ।

रजोयोनिगतैर्दोषैः पाप्मभिः कर्मभिस्तथा ।

वन्ध्या भवेद्वधूस्तद्वत्पुरुषदशुक्रगैर्मलेः ॥ १ ॥

तिलक्षीरिणिकामूलं पिवेदुष्णेन वारिणा ।

अनार्तवा तु या नारी सार्तवा भवति ध्रुवम् ॥ २ ॥

अम्लिकामूलमाहृत्य पिष्ट्वा क्षीरेण पाययेत् ।

नारीणां नष्टपुष्पाणां सद्यो रक्तं प्रवर्तते ॥ ३ ॥

(तन्त्रान्तरे)

घटशृङ्गवरीतुरङ्गगन्धायननादैः सपयः प्रसिद्धमम्भः ।

सुतयत्यचिरेण पीयमानं गुरुणा पङ्क्तिरथाय दत्तमेतत् ॥ ४ ॥

(सारावल्या)

वराश्वगन्धायष्टीनां कपायं हिमसंज्ञितम् ।

श्वतुकाले पिवेन्नारी सा सुतं जनयेद् द्रुतम् ॥ ५ ॥

निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं तथा ।

मैथुनं या निपेवेत् सा प्रसूयेत् मानुषी ॥ ६ ॥

(तन्त्रा)

पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादास्थितिप्रदम् ।

नासयास्येन वा पीतं वटशृङ्गाष्टकं तथा ॥ ७ ॥

(वाष्टे)

बीजपूरकबीजानि चूर्णं वा नागकेमरात् ।

पीत्वाज्येनाप्सुयाद्रभंसृती योपिन्नराश्रयात् ॥ ८ ॥

(सिद्धता-)

अश्वगन्धाकषायं तु मृद्वग्निपरिमाधितम् ।
ऋतुकाले पिवेद्वन्ध्या गर्भसन्धानकृत्परम् ॥ ९ ॥

(चन्द्र-)

छागक्षीरं पिवेशारी पण्डकीमूलकलिकृतम् ।
ऋतुस्नाताथवा क्षीरे कार्कोटं कन्दमेव वा ॥ १० ॥

सत्पलस्य च कन्दानि बहुमूलास्तथैव च ।
फलानि पुत्रजीवस्य जालानि तु तथैव च ॥ ११ ॥ .

मधुकस्य च पुष्पाणि सरसीरुहकेसरम् ।
कशेरुकस्य कन्दानि किंशुकस्य फलानि च ॥ १२ ॥

एतानि समभागानि चूर्णयित्वा भिषग्वरः ।
मधुशर्करया युक्तं तच्चूर्णं गुळिक्रीकृतम् ॥ १३ ॥

श्रीण्येतान्यश्नमात्राणि प्रातःकाले त्र्यहं ततः ।
ऋतुकाले दिने देयं पुत्र्यं परमदुर्लभम् ॥ १४ ॥

आहारं पयसा युक्तं ततो भर्त्सारमाविशेत् ।
तेन पुत्रं प्रसूयेत वन्ध्यायां दृष्टमौषधम् ॥ १५ ॥

(स्तोत्रालङ्कारे)

मञ्जिष्ठाचिसितावरी द्विरजनी यष्टिः पयस्या वचा
श्रेष्ठादीप्यत्तुरङ्गगन्धकटुकावीराद्विमेदावला ।
लोध्रं सोत्पलपत्रजीवककशेरुर्वम्भोदजीवर्षभं
सञ्चूर्णय्याज्ययुतं लिहेत्सुवफरं शुकार्त्तनातिं जयेत् ॥ १६ ॥

(अभारव्यात्)

मञ्जिष्ठा मधुनीत्पलद्विवृहतीकौन्त्यश्चगन्धा मिता
तिक्तोद्ग्राहिमहिहुदीप्यतरत्स्यष्टीनिशापधकैः ।
सिद्धं भास्करयक्षलोचनवृषाळर्फीमृतासावला
शार्ङ्गाष्टास्वरसेषु गर्भजननं पन्ध्यास्त्रपन्ध्वं घृतम् ॥ १७ ॥

(त-शस्तरादायाव श्रीबीकृतम्)

१ मण्डवीमूलमिति. २. पुत्रजीवो वृक्षविशेष । गर्भकर, पुनारजीव.
गर्भं दद्यादयं कस्य पदाया.

शाह्नांशार्काळकत्रह्म्यमृतायक्षुद्वगृपस्वरसे ।

सिद्धं तुरीयैलवर्णं साज्यमृतौ गर्भदं स्त्रीणाम् ॥ १८ ॥

(काष्ठी)

• मञ्जिष्ठावृष्टतगरत्रिफलाशर्करात्रयाः ।

द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ॥ १९ ॥

पयस्या हिङ्गुकाकोळी वाजिगन्धा शताररी ।

पिष्ट्नालाशेर्घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ॥ २० ॥

योनिशुक्रप्रदोपेषु तत्त्वेषु प्रशस्यते ।

आयुष्यं पौष्टिकं मेघ्रत्थन्य पुसवन परम् ॥ २१ ॥

फलसर्पिरिति ख्यात पुष्पे पीत फलाय यत् ।

त्रियमाणप्रजानाञ्च गर्भिणीनाञ्च पूजितम् ॥ २२ ॥

एतत्परञ्च बालानां ग्रहघ्न देहवर्धनम् ।

(याव)

मञ्जिष्ठामधुकं वृष्टं त्रिफला शर्करा चचा ।

अजमोजो हरिद्रे द्वे हिङ्गुतिक्तकरोहिणी ॥ २३ ॥

काकोळी क्षीरकाकोळी मूलश्रेवाश्वगन्धजम् ।

जीवरूपभक्तौ मेदा रेणुका वृहतीद्वयम् ॥ २४ ॥

उत्पल चन्दन द्राक्षा पत्रकं देवदारु च ।

एभिरक्षसमैर्भागीर्घृतप्रस्थ विपाचयेत् ॥ २५ ॥

चतुर्गुणेन पयसा यथापन्मृदुनाग्निना ।

एतत्सर्पिर्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं शुपायते ॥ २६ ॥

पुत्रान् जनयते वीरान् मेधाप्रियदर्शनात् ।

वन्ध्या च लभते गर्भं या च कन्यां प्रसूयते ।

या चैवास्थिरगर्भा सा मृतापन्या च या भवेत् ॥ २७ ॥

एतदेव कुमारानां मर्दान्प्रहमोक्षणम् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं कान्तिलानप्यष्टिदम् ॥ २८ ॥

ये च कल्याणके प्रोक्तास्ते चापीह गुणा स्मृताः ।
एतत्फलघृतं नाम अश्विभ्यां परिकीर्तितम् ॥ २९ ॥
(कुमारसंहितायाम्)

एतैरेव वरीकाथे सक्षीरं साधयेद् घृतम् ।
पूर्वस्मादधिकं विद्यादेतत्पुंसवनं परम् ॥ ३० ॥
(सारावल्यां)

मञ्जिष्ठाघनन्तरमेवमतिदेशः ।

सर्पदष्टा तु या स्वप्ने सा पुत्रं लभते परम् ।
शृषं हस्तिरथं नृत्तं कुङ्कुमांगरुचन्दनम् ॥ ३१ ॥
कन्दुकं दर्पणं वीणां मुद्रिकां कण्ठभूषणम् ।
या स्वप्ने लभते सा च सत्पुत्रं समवाप्स्यति ॥ ३२ ॥
(कात्यायनीयात्)

यो भक्षयेद्दण्डवालाद् (?) दृथैवापहसेत्परान् ।
स चन्ध्यो मृतपुत्रो वा स्यादित्याह महेश्वरः ॥ ३३ ॥
कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातामत्र साक्षात्प्रतिक्रिया ।
कर्तव्यं पञ्चमीश्राद्धं विष्णुधर्मादिचोदितम् ॥ ३४ ॥
सेवेत सेतुबन्धादितीर्थान्यायतनानि च ।
श्वेतारण्यादिकान्येवमिहासुत्रं च मोदते ॥ ३५ ॥
(सन्त्रान्तरे)

शुद्धे शुक्रार्चये सत्वः स्वकर्मश्रेयसचोदितः ।
गर्भस्सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥ ३६ ॥
मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम् ।
वत्सराद्द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ३७ ॥
श्यामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम् ।
स्रस्ताक्षिःक्षिं पुंस्कामां विद्यादतुमतीं स्त्रियम् ॥ ३८ ॥
मासेनोपचितं रक्तं घमनीभ्यामृती पुनः ।
ईपत्कृष्णं विगन्धश्च वायुर्योनिमुत्सान्नुदेत् ॥ ३९ ॥
ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम् ।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ॥ ४० ॥

धैर्यं यावकं स्तोत्रं कोष्ठशोधनकर्षणम् ।

पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ॥ ४१ ॥

चतुर्थेऽह्नि ततः स्नाता शुक्रमाख्याम्बरा शुचिः ।

इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम् ॥ ४२ ॥

ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः ।

एकादशी च युष्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ॥ ४३ ॥

उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ।

कर्मान्ते च पुमान् सर्पिःक्षीरशालयोदनाशितः ॥ ४४ ॥

प्राग्दक्षिणेन यादेन शय्यां मौहूर्त्तिकाज्ञया ।

आरोहेत् स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः ॥ ४५ ॥

सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संवसेतां मुदान्वितौ ।

वत्ताना तन्मना योपिच्छिष्टेदङ्गैः तुसंयतैः ॥ ४६ ॥

तथाहि बीजं गृह्णाति, दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ।

लिङ्गन्तु सयोगर्भाया योन्यां बीजस्य सङ्ग्रहः ॥ ४७ ॥

वृत्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्नाननुबन्धनम् ।

हृदयस्पन्दनं तन्द्रा वृद्ग्लानिलोमहर्षणम् ॥ ४८ ॥

अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललं भवेत् ।

गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तैः प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥

उपचारः प्रियहितैर्भर्ता भृत्यैश्च गर्भेश्च ।

नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ ५० ॥

अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।

अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कुटिकासनम् ॥ ५१ ॥

शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धानिघारणम् ।

चपयासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भि भोजनम् ॥ ५२ ॥

रक्तं निवसर्जं चप्रकूपेक्षां मद्यमामिषम् ।

उत्थानशयनं यद्य स्त्रियो नेच्छन्ति तस्यजेत् ॥ ५३ ॥

तथा रक्तसृतिं शृद्धिं चस्त्रिमा मासतोऽष्टमात् ।

एभिर्गर्भः सवेदामः कुक्षौ शुष्येन्निग्रेत वा ॥ ५४ ॥

(बाहटे)

अभ्यङ्गशुद्धसुवस्त्रावचस्तिंव्यायामलङ्घनम् ।

वर्जयेद् भूमिशय्याञ्च गर्भिण्यामासतोऽष्टमात् ॥ ५५ ॥

(वाङ्मयी-)

शिरोविरेचनं नस्यं धूमपानञ्च वर्जयेत् ।

तैलाभ्यङ्गं तथा नस्यं जलूकापातनं त्यजेत् ।

आलेपनमथो वापि पण्मासादूर्ध्वमाचरेत् ॥ ५६ ॥

वातरोगिणीमेरुण्डतैलक्षीराभ्यां विरेचयेत् । पञ्चमे मासि षष्ठे
मासि पिटकाग्रन्थिविद्रधिशोफरोहिणीहिक्काकाससद्यःक्षनादिदष्टेषु भै-
पिज्यानि कारयेत् । सप्तमे मासि क्षाराग्निस्तः कर्मधिरूपक्रमेत् ॥

अभ्यङ्गं तरुणे गर्भे मतिमान्न प्रयोजयेत् ।

तैलवीर्याभिभूतो हि गर्भस्थानगतोऽनिलः ॥ ५७ ॥

व्यावयेच्छोपयेचापि गर्भमित्येष निश्चयः ।

तस्मादभ्यङ्गमस्यास्तु पण्मासादूर्ध्वमाचरेत् ॥ ५८ ॥

(कार्यपी)

सर्वथा गर्भिणीनामापष्टान्मासात्तीक्ष्णौषधपानं प्रतिपिद्रम् ।

रसेन वा क्षीरेण चावचारयेदासृतीयात् । केवलौषधपानं न विद्यते

गर्भे तरुणे नार्याः । गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यवायव्यायामान् वर्जयेत् ॥

(सहमे)

व्याधीधास्या मृदुसुरैरतीक्ष्णैरौषधैर्जमेत् ॥ ५९ ॥

(बाहटे)

अथ वमनसाध्ये व्याधावात्ययिके गर्भिण्या वमनद्रव्यचूर्णानु-

विद्धं शीतमुदकं दद्यात् । विरेचननाध्येऽन्नपानयुक्तां विरेचनद्रव्य-

चूर्णो देयः । आस्थापनसाध्ये मधुरवातहरद्रव्ययुक्तो वा वस्तिः । शो-

णितावसेकसाध्ये शोणितावसेचनं जङ्घादिभिः प्रधिरत्नपदमनवगाढं

प्रच्छाद्य वा ॥

(शृण्वात्रेयः)

वातलैश्च भवेद् गर्भः कुब्जान्धजलवामनैः ।

पित्तलैः सलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफात्मभिः ॥ ६० ॥

द्वितीये मासि कललाद् घनः पेशयथवावुदम् ।

पुंस्त्रीङ्गीवाः क्रमाचेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ॥ ६१ ॥

क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छालर्दिरोचकः ।

जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥ ६२ ॥

अम्लेष्टता स्तनौ यिनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ।

पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ॥ ६३ ॥

मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ।

सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविमाननम् ॥ ६४ ॥

देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ।

श्रद्धाविघातात् गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ॥ ६५ ॥

व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चरुम् ।

मूर्धा द्वे सविथनी बाहू सर्पसूक्ष्माङ्गनन्म च ॥ ६६ ॥

सममेव तु मूर्धाद्यैः ज्ञानञ्च सुगदुःखयोः ।

गर्भस्य नामौ मातुश्च हृदि नाडी निवच्यते ॥ ६७ ॥

यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ।

चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे ॥ ६८ ॥

पष्ठे स्नायुसिरारोमवलवर्णनखत्वचाम् ।

सर्वैस्तर्वाङ्गमम्भूर्णो भावैः पुष्पति सप्तमे ॥ ६९ ॥

गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तास्मिन् हृदयमाश्रिताः ।

कण्डं विदाहं कुर्वन्ति गर्भिण्याः किङ्किमानि च ॥ ७० ॥

नवनीतं हितं तत्र कोलाम्लमधुरौषधैः ।

सिद्धमल्पपदुग्नेहं लघु स्नाद् च भोजनम् ॥ ७१ ॥

चन्दनोशीरन्वकेन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ।

श्रेष्ठया चणदणिशुशलोदितयुक्तया ॥ ७२ ॥

अश्वघ्नपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ।
 पटोलनिम्बमञ्जिष्ठासुरसैस्मेचयेत्पुनः ॥ ७३ ॥
 दार्वामधुकतोयेन मृजां च परिशीलयेत् ।
 ओजोऽष्टमे सञ्जरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ॥ ७४ ॥
 तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ।
 शिशुरोजोनवस्थानाचारी संशयिता भवेत् ॥ ७५ ॥
 क्षीरपेया च पेयात्र सघृतान्वासनं घृतम् ।
 मधुरैस्साधितं शुद्धयै पुराणशकृतस्तथा ॥ ७६ ॥
 शुष्कमूलककोलाम्लकपायेण प्रशम्यते ।
 शताह्वाकलिकतो वस्तिस्सतैलघृतसैन्धवः ॥ ७७ ॥
 तस्मिंस्त्वेकाहयात्तेऽपि कालस्सूतेरतः परम् ।
 वर्षाद्विकारकारी स्यात्कुक्षौ वातेन धारितः ॥ ७८ ॥
 शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसोदनः ।
 बहुखदो यवागूर्वा पूर्वोक्तं वानुवासनम् ॥ ७९ ॥
 तत एव पित्रुश्चास्या नित्यं योनौ निधापयेत् ।
 वातघ्नपत्रभद्राम्भश्रीतं स्नानेऽन्बुद्धं हितम् ॥ ८० ॥
 निस्त्रेहार्द्धी न नवमान्मासात्प्रभृति वासयेत् ।
 प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्वं तत्पार्श्वचेष्टिनी ॥ ८१ ॥
 पुत्रामदौर्हृद्प्रन्नरता पुस्वप्नदर्शिनी ।
 उच्यते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥ ८२ ॥
 पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
 नृत्तवादित्रगान्धर्वमन्त्रमाल्यप्रिया च या ॥ ८३ ॥
 क्लीबं तत्सङ्गरे नत्र मध्यं कुक्षेस्ममुन्नतम् ।
 यमौ पार्श्वद्वयोनामात्कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥ ८४ ॥
 बलापलशतार्द्धे स्यात्तस्यार्द्धं चित्रकं भवेत् ।
 त्रिकण्टकन्तु तस्यार्द्धं कुलत्थमथ तल्पमम् ॥ ८५ ॥

एतं सङ्गृह्य सम्भारं जलद्रोणे विपाचयेत् । । । । ।
 चतुर्भागावशेषं तु कपायं सुपरिच्युतम् ॥ ८६ ॥ । ।
 काफोष्ठी क्षीरकाफोष्ठी भीषकर्षभकावुर्भा । । । । ।
 मेदाद्वयसमायुक्तं द्विपलं स्यात् पृथक्पृथक् ॥ ८७ ॥ । । ।
 यष्टिद्विपालिकञ्चैव पिष्ट्वा कल्केन संयुतम् । । । । ।
 घृतप्रस्थद्वयं युक्तं क्षीरेण द्विगुणेन च ॥ ८८ ॥ । । ।
 मन्दाग्निना च विपचेद्योषिताममृतं घृतम् । । । । ।
 अनार्तवाश्च या नार्यो योनिशूलेन पीडिताः ॥ ८९ ॥ । । ।
 ऋतुकाले च या नार्यो वस्तिशूलेन पीडिताः । । । । ।
 तासामेव विभातृष्यं गर्भस्थापनमुत्तमम् ॥ ९० ॥ । । ।
 प्रथमे गर्भमासे तु बलासिद्धं पयः पिबेत् । । । । ।
 द्वितीये लक्षणासिद्धं तृतीये बृहतीपयः ॥ ९१ ॥ । । ।
 चतुर्थेशुभवीसिद्धं पञ्चमे चामृतापयः । । । । ।
 षष्ठे निदिग्धिकासिद्धं सप्तमे यवकात्पयः ॥ ९२ ॥ । । ।
 अष्टमे गर्भबृद्धयर्थं मोरटक्षीरमेव च । । । । ।
 तटाकशुक्तिमादाय भिक्षा मांसं जलाढके ॥ ९३ ॥ । । ।
 भर्द्धप्रस्थं क्षिपेन्मांसं पात्वा प्रस्थावशेषिते । । । । ।
 चतुष्पलं मसिकृत्कं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९४ ॥ । । ।
 क्षीरद्विगुणसंयुक्तं मृदुना वह्निना पचेत् । । । । ।
 अग्नौ निश्शब्दमादाय पीडयेन्मतिमान् विपक्व ॥ ९५ ॥ । । ।
 गर्भिण्या गर्भबृद्धयर्थं पापमेत्यातगन्धितः । । । । ।
 ऊशानां बृहणश्रव यक्ष्मरोगनिवारणम् । । । । ।
 अनेनैव विधानेन शङ्खगङ्गणयोर्घृतम् ॥ ९६ ॥ । । ।

(सु२-)

सुर्भिण्याः परिदार्याणां सेत्रया रोगतोऽपि वा । । । । ।
 पुष्पे ट्पेऽववा शूले वाप्रान्तः गिम्पशीतळम् ॥ ९७ ॥ । । ।
 सेत्र्याम्भोजदिमधीरिवन्नाजन्काज्यलेपितान् । । । । ।

धारयेद्वस्त्रियोनिभ्यां आर्द्रार्द्रान् पिचुनक्तकान् ॥ ९८ ॥

पिवेत्कान्ताञ्जशालूकवालोदुम्बरवत्पयः ।

शृतेन शालिकाकोलीद्विवलामधुकेशुभिः ॥ ९९ ॥

पयसा रक्तशाल्यन्नमघात्समधुशर्करम् ।

रसैर्वा जाद्रुलैश्शुद्धिबर्जशासोक्तमाचरेत् ॥ १०० ॥

(वाहटे)

उत्पलबलापयस्यागोप्याह्वोशीरसम्भृतं पाथः ।

सक्षीरं परिपीतं गर्भेस्तावार्त्तिनुत् सदसा ॥ १०१ ॥

अतितरुणनाम्बिकेरीह्लुमसदाफलफलाम्बुदफायः ।

श्रमयति गर्भेस्ताव जलार्द्रिकाक्षीरिवृक्षतोयञ्च ॥ १०२ ॥

(काञ्ची)

शारिवा चन्दनद्राक्षालोभ्रोत्पलपयोधरैः ।

सक्षीरैः ससित वारि गर्भेस्तावनिवर्हणम् ॥ १०३ ॥

पञ्चफन्दकृतं वारि सक्षीरं पाययेद्द्रुम् ।

गर्भेस्तावहरं श्रेष्ठं शर्करामिभितं निधि ॥ १०४ ॥

(योगमाळा)

मधुकं शाकवीजश्च पयस्यागरदारु च ।

अध्मन्तकः कृष्णातिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ १०५ ॥

वत्सादनी पयस्या च लता सोत्पलशारिवा ।

अनन्ता शारिवा रास्ना पथाथ मधुयष्टिका ॥ १०६ ॥

शृङ्गीद्वयकाष्मर्यक्षीरिशृङ्गत्वचो घृतम् ।

पृश्निपर्णा पला त्रिभुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ १०७ ॥

शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता ।

ससैवान् पयसा योगानर्धश्लोकसमापनान् ॥ १०८ ॥

क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे धरति योजयेत् ।

कपित्थरिल्वशृङ्गीपटौलेक्षुनिदिग्धिकात् ॥ १०९ ॥

मूलैश्चूतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाष्टमे ।

नवमे शारिभानन्तापयस्यामधुपट्टिभिः ॥ ११० ॥

योजयेद्दशमे मासे मिदं क्षीरं पयस्यया ।

अथवा षष्टिमधुकनागरामरदारुभिः ॥ १११ ॥

(वाङ्मे)

गोक्षुरं कदलीमूलं क्षीरे एकत्वा सथान्यकम् ।

तत्पिप्रेद् गर्भशूले तु सदाहे च विशेषतः ॥ ११२ ॥

शुण्ठी बलां च निम्बवाथ्य गर्भिणी सर्पिषा सह ।

तैलेन वा समं पीत्वा गर्भशूलात्प्रमुच्यते ॥ ११३ ॥

(काश्य-)

महतः पञ्चमूलस्य कषायं क्षीरसंयुतम् ।

पाययेन्न परीक्षेत गर्भशूलहरं परम् ॥ ११४ ॥

(योग-)

पाठा च पिप्पलीमूलं कुष्ठं कटुकरोहिणी ।

तत्सिद्धं शर्करायुक्तं गर्भशूले पयः पिबेत् ॥ ११५ ॥

(जीवक-)

पञ्चमूलत्रलासिद्धं सालिलं क्षीरसंयुतम् ।

पाययेन्न परीक्षेत गर्भशूलहरं परम् ॥ ११६ ॥

बलादारु च गठी च तिल्वमूलाग्रिमन्धकम् ।

सक्षीरं साधितं पीतं गर्भशूलविनाशनम् ॥ ११७ ॥

(कन्धा-)

पलानामरचित्राणां पायः पाठाग्रिमन्धयोः ।

पीत्वा विमुच्यते साज्यं गर्भिणी गर्भशूलतः ॥ ११८ ॥

बलायास्त्रिफलायाश्च निम्बवाथो घृतमूच्छितः ।

गर्भिणीशूलरोगाणां पानमेव विधीयते ॥ ११९ ॥

शुण्ठीतिल्वबलाकार्थं ससर्पिष्कं सरापठम् ।

मपिबेत्सर्वशूलेषु गर्भिणी हिनुना विना ॥ १२० ॥

(वाटवेधेयः)

काकोळी क्षीरकाकोळी कन्द नीलोत्पलस्य च ।
 समांशं शीततोयेन पिष्ट्वा क्षीरेण पाययेत् ॥ १२१ ॥
 पञ्चमे मासि शूलं तु विनश्यति न संशयः ।
 काको(ळि?ळ्यादि) गणः फायः शीतः शर्करया युतः ॥
 क्षीरेण गर्भं लभते वेदना च प्रणश्यति ।
 अथास्याः प्रथमे मासे गर्भे भवति वेदना ॥ १२३ ॥
 पद्मकञ्चन्दनोशीरं तगरं समभागिकम् ।
 शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोव्य पाययेत् ॥ १२४ ॥
 एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रणश्यति ।
 अथास्याः द्वितीये मास इत्यादि.... ..
 नीलोत्पलं सशालुकं शृङ्गाटककशेरुकम् ॥ १२५ ॥
 शीततोयेनेत्यादि
 अथास्या तृतीये मास इत्यादि ।
 काकोळी क्षीरकाकोळी मधुकं चन्दनं तथा ॥ १२६ ॥
 शीततोयेनेत्यादि .... .. ।
 अथास्याश्चतुर्थे इत्यादि .... .. ।
 गोक्षुरं कदलीमूलं उत्पलं च सनालकम् ॥ १२७ ॥
 शीततोयेनेत्यादि ... .. ।
 अथास्याः पञ्चमे इत्यादि .. .. ।
 काकोळी क्षीरकाकोळीमुत्पलञ्च सनालकम् ॥ १२८ ॥
 शीततोयेनेत्यादि ...
 अथ षष्ठे मासे इत्यादि .
 पिशाच्छीर्जं मृद्रीरामुत्पलञ्च मकेयरम् ॥ १२९ ॥
 शीततोयेनेत्यादि
 अथ सप्तमे मासे इत्यादि .. ..
 कपित्थकन्दुरामूलं शर्करालाजमंयुतम् ॥ १३० ॥
 शीततोयेनेत्यादि .... ..

अथाष्टमे मासे इत्यादि ....

धान्योत्पलञ्च पिप्पल्या पत्रकं कासमर्दकम् ॥ १३१ ॥

शीततोयेनेत्यादि ...

अथ नवमे मासे इत्यादि ...

पिप्पल्युशीरकाकोळीद्वयं क्षीरेण पाययेत् ॥ १३२ ॥

शीततोयेनेत्यादि ....

अथ दशमे मासे इत्यादि ....

उत्पलं मधुसंयुक्तं शकेराजुलितं वधुः ॥ १३३ ॥

शीततोयेनेत्यादि ....

अथैकादशे मासे इत्यादि ..

मधुकं पत्रकं चैव मोन्पलञ्च सनालकम् ॥ १३४ ॥

शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोढ्य पाययेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रणश्यति ॥ १३५ ॥

अमृतोद्भवे अमृतस्वरूपे इमान्यौषधान्यमृष्टं कुरु भगवति विश्वे-

श्वरि स्वाहा ।

अनया विद्यया मासविहितान्यभिमन्व्य पाययेत् ।

(जीवकी)

वहूपद्रवशूलानां गर्भस्त्रावं विवर्जयेत् ॥ १३६ ॥

(काश्य-)

असम्पूर्णात्रिमासायाः प्रत्याख्याय प्रमाथयेत् ।

आमान्वये च तत्रेष्टं शीतं रूक्षोपसहितम् ॥ १३७ ॥

उपवामो घनोशीरगुल्फन्यरुधुधान्यकाः ।

दुरालभापर्पटकनन्दनातिनिपा बलाः ॥ १३८ ॥

कथितास्यलिले पानं लृणधान्यानि भोजयेत् ।

मुद्गादियूपैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् ॥ १३९ ॥

(गार्डे)

कुशकाशोरुका(शं १ नां) मूलैर्गोधुरकस्य च ।

दुरालभापर्पटकद्विपैरघ्नचन्दनैः ॥ १४० ॥

।)

गुल्फ्यातिविपोशीरवलाकद्वङ्गधान्यकैः ।

एभिः क्वाथास्त्रयो योज्या सामे गर्भपरिस्त्रवे ॥ १४१ ॥

(भद्रवर्मा)

मूद्दीकाचन्दनोशीरकाकोळीः शर्करायुताः ।

शीताम्बुना पिबेत् गर्भस्त्रावे सकतकं पयः ॥ १४२ ॥

चन्दनं मधुकं लोभ्रं चटशुङ्गं घृतं मधु ।

तण्डुलोदकमंयुक्तं जीवदाने प्रशस्यते ॥ १४३ ॥

रक्तातिसारे पातव्यं शोणितप्रदरेषु च ।

गर्भस्य ध्वंसने नार्याः क्षीरेण सह पाययेत् ॥ १४४ ॥

शर्करोत्पलयप्लवाह्लोघ्रचन्दनशारिषाः ।

स्रवमाणे स्त्रियं गर्भे पाययन्तण्डुलाम्यसा ॥ १४५ ॥

शारिषा चन्दनं द्राक्षा लोघ्रकनाथं पयोऽन्नितम् ।

सहितं शीतलं गर्भस्त्रावारम्भे पिबेद्दधुः ॥ १४६ ॥

जम्बूपल्लवकलकं तु पिप्प्या तण्डुलवारिणा ।

पाययेत्पयसा वापि गर्भस्त्रावे विशेषतः ॥ १४७ ॥

(सारसं)

पार्श्वद्वये तथा वस्तौ श्रोण्यां कुक्षौ तथैव च ।

एदग्रवेदनात्यर्थं सीदनं हृदयस्य च ॥ १४८ ॥

पाण्डुत्वं नाभिगूलञ्च श्रमोऽथ परिकीर्तिता ।

इत्येतत्संसमानस्य विद्यात् गर्भस्य लक्षणम् ॥ १४९ ॥

(काश्यपी)

आचतुर्यात्ततो नासात् अक्षतेः स्नात उच्यते ।

ततः स्थितशरीरस्य पातः पञ्चपपण्डयोः ।

अत ऊर्ध्वं भवेन्मूत्रो यावदाद्वादशादिति ॥ १५० ॥

(सत्रैव)

मयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् ।

गर्भे भवति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ।

सैकानगाहनालेपाः शस्यन्ते चातिशीतलाः ॥ १५१ ॥

(पिशु)

घृतधौतघृताक्तां स्त्रीं तदम्भस्यवगाहयेन् ।
 गर्भे निपतिते तीक्ष्णं मधुं सामर्थ्यतः पिवेत् ॥ १५२ ॥
 गर्भकोष्ठविशुद्धयर्थमार्तिविस्मरणाय च ।
 पेयाममद्यपा कल्के माधितां पाञ्चकौलिके ॥ १५३ ॥
 विस्वादिपञ्चकक्वाथे तिलोद्वाळकतण्डुलैः ।
 गासतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पतिते क्रमः ॥ १५४ ॥
 लघुरस्नेहलवणो दीपनीययुतो हितः ।
 दोषधातुपरिकलेर्दशोपणार्थमयं विधिः ॥ १५५ ॥
 सञ्जातसारे महति गर्भे योनिपरिस्रवात् ।
 शृद्धिमप्राप्नुवन् गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः ॥ १५६ ॥
 घृष्विष्टकमाहुस्तं वर्धते तेन नोदरम् ।
 शोकोपवासरुक्षाद्यैश्च यो न्यतिस्त्रवात् ॥ १५७ ॥
 चाते कुद्रे कृशः शुष्येत् गर्भो नागोदरन्तु तत् ।
 चदरं वृद्धमप्यत्र दीयते स्फुरणं चिरात् ॥ १५८ ॥
 यस्याः कुक्षौ पुनर्गर्भानिः पुनराभ्मानमेव च ।
 गर्भिण्या दृश्यते नार्यास्तस्यानागोचरं विदुः ॥ १५९ ॥
 नाळी रसं न वहति प्रवृद्धे मारुते सति ।
 श्लोषं प्रपद्यते गर्भः सदाल्पे पोषणे सति ॥ १६० ॥
 स्पन्दते केवलं गर्भो विवर्णा सा च जायते ।
 भासि भास्वार्चवं तस्यास्तशूलन्तु मवर्तते ॥ १६१ ॥
 अश्रद्धेपोविपाकश्च कटीपृष्ठग्रहस्तथा ।
 सीदतः सविथनी चास्याः सततं परिहीयते ।
 एवं हि शुष्कं तं विद्यात्तथा चाप्युपविष्टकम् ॥ १६२ ॥
 तयोर्बृहण्णातप्रमधुरद्रव्यसाधितैः ।
 घृतधीररसैस्त्वितिरामगर्भाश्च खादयेत् ।
 लीनाल्पे निस्फुरे श्येनगोमत्स्योत्क्रोश्वर्हिजाः ॥ १६३ ॥

रसा बहुश्रुता देया मापमूलफला अपि ।
 बालविल्वं तिलान्मापान् सबतंश्च पयसा पिबेत् ॥ १६४ ॥
 समेष्यमांसं मधु वा फट्कम्बुद्गञ्जं शीलपेत् ।
 हर्षयेत्सततशैनामेवं गर्भः प्रवर्द्धते ॥ १६५ ॥
 पुष्टोऽन्यथा वर्षगर्भः कृच्छ्रात् जायेत नैव वा ॥ १६६ ॥
 (वाहटे)

पयस्याशारिवापाठातोयतोयदनागरैः ।
 शृतशीतं पिबेद्द्वारि गर्भिणीज्वरसूदनम् ॥ १६७ ॥
 श्रीपण्याश्च गुल्फ्याश्च फाथं समधुशर्करम् ।
 गर्भिणीं पाययेद्वैद्यः सर्वज्वरविनाशनम् ॥ १६८ ॥
 मधुकं मधुलोध्रश्च पयस्या शारिवा बला ।
 कपायं क्षीरसंयुक्तं गर्भिणीज्वरनाशनम् ॥ १६९ ॥
 गर्भिणीनां ज्वरः कष्टः सर्वव्याधिषु पार्थिव ।
 ज्वरोष्मणोपतप्तस्तु गर्भो यात्येव विह्नियाम् ॥ १७० ॥
 (तन्त्रा-)

गर्भिणीनामतीसारि सामे श्रेष्माणुगे शिपक ।
 पृथुकस्य स्वचो मुस्ता दार्वी च सुरदारु च ॥ १७१ ॥
 कपायमेपां पातव्यमाभातीसारनाशनम् ।
 दार्वी च मधुकं मुस्ता श्रीपण्यां शारिवा बला ।
 गर्भिणीं पाययेत्काथं अतीसारविनाशनम् ॥ १७२ ॥
 (वाश्य)

दुरालभाबलापाठानागराम्बुदसम्भृतम् ।
 गर्भिणीं पाययेत्तोयमातीसारिषु सर्वथा ॥ १७३ ॥
 सर्वातिसारि गर्भिण्याः धान्याम्लं पाययेद्विपक् ।
 पाचनं प्रादि तद् विघादीपनीयं विशेषतः ॥ १७४ ॥
 पुनर्नवार्द्रकंफाथं सक्षीरमनिशं पिबेत् ।
 शोफोदावर्चगुल्मार्द्रशान्त्यर्थं गर्भिणी निद्रि ॥ १७५ ॥

आर्द्रककाथसंसिद्धं क्षीरं गुळघृतं पिवेत् ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं गर्भिणीशोफनाशनम् ॥ १७६ ॥

(तन्त्रा)

भद्रदारु श्लक्ष्णपिष्टं शोफे मधुघृतं पिबेत् ॥ १७७ ॥

(जीवकी)

पुनर्नव धान्यकश्च वचा कुष्ठ हरीतकी ।

कल्कमालेपनं शोफे गर्भिण्याः कारयेद्भिषक् ॥ १७८ ॥

(काश्य)

चन्दनं मधुकोशीरं नागपुष्पं फलं तथा ।

दूर्वापत्रं च कालेयं शारिषा तण्डुलीयकम् ॥ १७९ ॥

एष शोफहरो लेपो ब्रह्मीरससमायुतः ।

हरीतकी शृङ्गिबेरमजगन्धा वचापि च ॥ १८० ॥

अजशृङ्गी च मञ्जिष्ठा अर्कमूलं पुनर्नवम् ।

श्रेष्ठः शोफहरो लेपो गर्भिणीनां विशेषतः ॥ १८१ ॥

वर्षाभूमूलानिष्कायं सघृतं गुळसघृतम् ।

गर्भिणीं पाययेदेतत् शोफोदापत्तनाशनम् ॥ १८२ ॥

(तन्त्रा-)

मधुकोशीरसिद्धं वा द्राक्षांमलरुसाधितम् ।

पिवेत्क्षीरं यवागूं वा गर्भिणीं पित्तरोगिणी ॥ १८३ ॥

(काश्य)

पृश्निपर्णांबलावाशानिर्घृहो रक्तपित्तनुत् ।

गर्भिण्याः कामलातयाः छिन्नगोहासमन्वितः ॥ १८४ ॥

चात्तरक्तं च शमयेत् कासं श्वासं च नाशयेत् ॥ १८५ ॥

(हिरण्या)

पिप्पल्यङ्गोल्मूलातां अश्वगन्धारसेन च ।

दध्ना च माहिषेणैत्रं गर्भिणीकामलापहः ॥ १८६ ॥

(छोफाल)

हरीतकी वचा शुण्ठी भार्ङ्गी कटुकरोहिणी ।

गुळेन सह संयुक्तं गर्भिणींश्वासकासनुत् ॥ १८७ ॥

चूर्णं वै मरिचानां तु सितासौद्रघृतैस्सह ।

लिङ्गात्कासहरं पथ्यं गर्भिणीनाञ्च शस्यते ॥ १८८ ॥

द्विद्वुगैरिकपिप्पलीभाङ्गीककटकशृङ्गपः क्षौद्रयुक्ताः कासश्वास-
हराः । सैन्धवयुक्तो मातुलङ्गरसो हृदयशूलप्रशमनः ।

(काश्य-)

स्वरसं मातुलङ्गस्य पिप्पलीसैन्धवान्वितम् ।

गर्भिणीं पाययेद्युक्त्या शूलहृद्रोगकासनुत् ॥ १८९ ॥

विल्वलामञ्जलाजाम्यु पिवेच्छर्दिषु गर्भिणी ।

द्विक्वायां विल्वफलयोरम्भः क्षीरावशेषितम् ॥ १९० ॥

मधुरोशीरासिद्धान्त्रु द्राक्षामधुकसाधितम् ।

पक्वाभ्रस्वरसं वापि विल्वजं वा ससैन्धवम् ॥ १९१ ॥

पाययेच्छर्दिनाशाय गर्भिणीं लाजतर्पणम् ।

शुण्ठीविल्वकपायन्तु यवसक्तुविमिश्रितम् ॥ १९२ ॥

गर्भिणीं पाययेद्वैद्यः सर्वच्छर्दिविनाशनम् ।

कुस्तुम्बुरूणां कल्कन्तु तण्डुलोदकसंयुतम् ॥ १९३ ॥

पीतं सशर्करं स्त्रीणां छर्दिं दौहृदजां जयेत् ।

भजमोनोऽश्वगन्धा च जीरकं पिप्पलीद्वयम् ॥ १९४ ॥

सक्षौद्रं सगुळं लेरां गर्भिण्याश्चाग्निदीपनम् ।

शुण्ठीबलाद्वयकायं साज्यं चैव सरामठम् ॥ १९५ ॥

सर्वशुल्महरं पेयं गर्भिण्या द्विजुना विना ।

शृश्रिपर्णाविलाविल्वविदारीकधितं पिवेत् ॥ १९६ ॥

क्षीरं क्षीरयवागूं वा गर्भिणीवातरोगनुत् ॥ १९७ ॥

(तन्त्रा-)

विल्वाग्निमन्यपर्कं वा पाटलीनागरेण वा ।

सिद्धं क्षीरसं वापि गर्भिणीवातरोगनुत् ॥ १९८ ॥

(काश्य-)

मधुरोशीरमिद्धं वा द्राक्षामधुरासाधितम् ।

पिवेत्क्षीरं यवागूं वा गर्भिणीवातरोगनुत् ॥ १९९ ॥

सधीरो वाप्यदुग्धो वा मधुरो वापृनोऽपि वा ।

गर्भिण्याचिषु सर्वासु यत्नाकायः प्रशस्यते ॥ २०० ॥

षलेक्षुगोक्षुरकाथो मूत्रदोषनिर्हणः ।

जाङ्गलैश्च रसैश्चोष्णः पिप्पलीवृणसंग्रुतैः ॥ २०१ ॥

धान्याम्लं ज्यूपणं चैव पाययेद्गर्भिणीं सुखम् ।

वैत्तिके श्लैष्मिके वाते नाशयेत्परमौषधम् (१) ॥ २०२ ॥
(वृद्धि)

उदावर्तं तु गर्भिण्या लेशैराशुतरं जयेत् ।

योग्यैश्च वस्तिभिर्हन्यात्सर्गर्भां स हि गर्भिणीम् ॥ २०३ ॥
(षाद्वे)

तेषु तेषु च रोमेषु तत्तत्कुर्याद्भिपग्जितम् ।

प्राक्चैवं नचमान्मासात् सा सूती गृहमाश्रयेत् ॥ २०४ ॥

तत्रोदीक्षेत सा सृतिं स्रतिकापरिचारिता ।

अथ श्वः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्चथत्ता क्लमः ॥ २०५ ॥

अधोगुरुत्वमरुचिः मसेको बहुमूत्रता ।

वेदनोरुदरकटीपृष्ठहृद्दस्तिबंधणे ॥ २०६ ॥

योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रग्णानि च ।

आवीनामनु जन्मातस्ततो गर्भोदकसृतिः ॥ २०७ ॥

अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।

इस्तस्यपुत्रामफलां स्वभ्यक्तोष्णांघुसेचिताम् ॥ २०८ ॥

पाययेत्सघृतां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम् ।

आक्षुप्रसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥ २०९ ॥

अधो नाभेर्विमृद्नीयात्कारथेज्जृम्भनचङ्कमम् ।

गर्भः प्रयात्ययागेवं तच्छिङ्गं हृदिमोक्षतः ॥ २१० ॥

आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ।

आव्यो हि त्वरयन्त्येतां खट्वामारोपवेचतः ॥ २११ ॥

अथ सर्पीलिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत् ।

मृदु पूर्वं प्रवाहेत् पादमाप्रसवाच्च सा ॥ २१२ ॥

हर्षवेत्तां मुहुः पुनजन्मशब्दजलानिलैः ।

मत्यायान्ति तथा प्राणास्मृतिष्ठेऽगवसाट्टिताः ।

गर्भसङ्गे तु धूपायेद्योनिं कृष्णादिकञ्चुर्कैः ॥ २१३ ॥

अपामार्गस्य मूलन्तु या नारी दुःखसूयिनी ।
धारयेद्योनिमध्येन सा सुखेन प्रसूयते ॥ २१४ ॥

मधुकं चन्दनं पीत्वा हविषा माहिषेण च ।
लाङ्गल्या चरणौ लिखा सा सुखेन प्रसूयते ॥ २१५ ॥
(चाक्षुषे)

चन्मूल्य चक्रमर्दं मूले गृह्णन्नघोमुरं नीत्वा ।
दर्शय तदेव सद्यः स्रतेऽन्तर्वत्न्यनायासात् ॥ २१६ ॥
कोष्णेन पिबेन्महिषीदुग्धप्रस्थेन साष्टमाब्देन ।
मलयजमधुकार्द्विपलं सद्यः स्रते सुखं वनिता ॥ २१७ ॥

क्षुद्रदारिद्र्यकलचर्वणमाशु प्रसूतिपयलानाम् ।
विदधाति पफ्फणच्छदलेष इवाशोऽर्पितो नामे ॥ २१८ ॥
(काठ्यी)

(१) पिशाचेक्षुरसञ्चैव नाळिकेरोदकं पिबेत् ।
सद्यः प्रसूयते नारी मूढगर्भे च शस्यते ॥ २१९ ॥
कवथितेनारनाळेन रामठं सैन्धवान्वितम् ।
सद्यः प्रसूयते देयं मूढगर्भे च शस्यते ॥ २२० ॥
(तन्त्रान्तरे)

इमां विद्यां प्रवक्ष्यामि विशल्यकरणीं शुभाम् ।
अपविद्धस्तु शूलेन हतो यज्ञेण वा स्वयम् ॥ २२१ ॥
विक्षिप्तमन्त्रैर्विविधैरथवा कण्ठरैरपि ।
गर्भिणीष्वपि यद् गर्भं विपमं सप्रुपस्थितम् ।
जलेनानेन सिक्तस्य मस्तीभवति नान्यथा ॥ २२२ ॥
उत्क्षिप चत्पत्वथ निपीड प्रथमं मृथ्य स्वाहा । इत्यौषधं परि-
जप्य पानीयं देयम् । सुखेन प्रसूयते ।

(सर्षपितादिषु चमरे)

वियज्जलं भित्तिस्तेजो वायुर्निष्णुः प्रजापतिः ।
सगमां त्वां सदा पाशु वैशल्यं च दधत्वपि ॥ २२३ ॥
प्रसूय त्वमविक्षिप्तमत्रिक्षिप्ते शुभानने ।
कार्तिकेयपुत्रं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम् ॥ २२४ ॥
इति मन्त्रं जपेत् । अपरापातनेऽप्येवम् ॥

हिरण्यपुष्पीमूलञ्च पाणिपादेन धारयेत् ।

सुवर्चलां विशल्यां वा जराध्वयतनेऽपि च ॥ २२५ ॥

कार्यमेतत्तथोत्क्षिप्य बाहोरेनां विक्रम्ययेत् ।

तालुकण्ठं, स्पृशेद्दृष्या मूर्ध्नि दद्यात्स्नुहीपयः ॥ २२६ ॥

भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कृष्टसर्पपैः ।

पृथग्द्वाम्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥ २२७ ॥

कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।

यूपेण वा कुलत्यानां बिल्वजेनासवेन वा ॥ २२८ ॥

शताह्वासर्षपाजाजीशिम्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ।

सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रं क्षीरं च सर्पपम् ॥ २२९ ॥

तैलं सिद्धं हितं पायी- योन्यां वाप्यनुवासनम् ।

शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥ २३० ॥

निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।

तत्सङ्गे अनिलो हेतुस्सा निर्यात्याशु तज्जयात् ॥ २३१ ॥

कुशला पाणिनाक्तेन हरेत्वल्लसन्खेन वा ।

मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाङ्गं च मर्दयेत् ॥ २३२ ॥

(बाहटे)

सूतायां हृच्छिरोवस्तिशूलौ मर्कलसंज्ञितः ।

यवक्षारं पिबेत् तत्र सर्पिपोष्णोदकेन वा ॥ २३३ ॥

(सिद्ध-)

भार्ङ्गी समृद्धियेरञ्च भद्रदारुं तथैव च ।

श्लक्ष्णं दृषदि तत् पिष्टुष्णोदकसमायुतम् ॥ २३४ ॥

मर्कले दारुणे पीठं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ।

एतदेव तु पातव्यं ग्रन्थौ गर्भाशयस्थिते ॥ २३५ ॥

(तन्त्रा-)

मर्कलाख्ये शिरोवस्तिकोष्ठशले तु पाययेत् ।

सुचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥ २३६ ॥

धान्याभ्यु वा गुळव्योपत्रिजातकरजोन्वितम् ॥ २३७ ॥

(वाह्ये)

पञ्चकोलकनिर्युद्धं पिप्पल्यादिशृतं तथा ।

यवक्षारपरागाढ्यं मर्कलाशूलसूदनम् ।

गुल्यशूलविधानञ्च मर्कलैष्ववचारयेत् ॥ २३८ ॥

(महस्ये-

पञ्चकोलकुलत्थानां यवागूशूलनाशिनी ॥ २३९ ॥

(उन्मत्त-

स्रक्तिकायाः नाभेरधस्ताद् भेदनशूलनं परिकर्तनं च करोति
षाद्युसंसृष्टं सा मर्कला । वरणादिः पतितगर्भाया गर्भमलं
मर्कलाशूलविद्राधिवातगुल्माध्मानवातमूत्रपुरीषमङ्गशमनश्च भवति

रक्तघातुद्भवे कुर्यात् पित्तविद्राधिवत् क्रियाम् ॥ २४० ॥

प्रजातायास्तु वस्तिशिरबदरयोनिशूले मर्कलसंज्ञे दुष्टशो

निमित्ते यवक्षारचूर्णं वा मधुना पाययेत् लणचूर्णं वा ॥

मर्कलावेदनायां तु घृतेनोष्णोदकेन वा ।

क्षीरचूर्णं प्रयोक्तव्यं सर्वशूलप्रशान्तये ॥ २४१ ॥

पञ्चकोलघृतं पेयं त्रिफलासर्पिरेव वा ।

(तन्त्रान्तरात्)

स्रक्तिका क्षुद्रती तैलात् घृताद्वा महतीं पिबेत् ॥ २४२ ॥

पञ्चकोलकिर्नीं मात्रामनुचोष्णं गुळोदकम् ।

पातघ्नौपधतोयं वा तथा वायुर्न कुप्यति ॥ २४३ ॥

विशुष्यति च दुष्टासं द्वित्रिराश्रमयं क्रमः ।

स्नेहयोग्या तु निस्नेहमशुमेव विधिं भजेत् ॥ २४४ ॥

पीतवत्याश्च जठरं यमकाक्तं विवेष्टयेत् ।

जीर्णं स्नात्वा पिबेत्पेयां पूर्वोक्तापधसाधिताम् ॥ २४५ ॥

त्र्यहादूर्ध्वं विदार्यादिचर्ककाथेन साधितम् ।

हिता यवागूः स्नेहाद्या सात्म्यतः पयसाथ वा ॥ २४६ ॥

सप्तरात्रात्परं चास्यै क्रमशो बृंहणं हितम् ।
द्वादशाद्दन्तक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ॥ २४७ ॥

यत्नेनोपचरेत्सूतां दुस्साधा हि तदामयाः ॥ २४८ ॥

(बाह्ये)

शुण्ठीरण्डवलानां निम्बार्थं तैलघृतलुलितम् ।
प्रयमेऽह्नि पिबेत्सूता कोष्ठविशुद्ध्यर्थिशमनार्थम् ॥ २४९ ॥

(प्रयोगकोशात्)

दशमूलरसः शुण्ठीपाठावान् स्रुतिकागदे ॥ २५० ॥

(सहस्रयोग्याम्)

बलाविल्वशृतं तोय सर्पिस्तैलगुलापिलम् ।
प्रपिबेद्वादशाहन्तु स्रुतिका स्रुतिकाशृतम् ॥ २५१ ॥

अथवा दशमूलाम्बु त्रिभूषधसमायुतम् ।
दुराळमाविश्वतुल्यं दशमूलशृतं जलम् ॥ २५२ ॥

पीत्वा ज्वरातिसाराभ्यां मुच्यते स्रुतिका घृवम् ।
धान्वन्तरं बलातैलं स्रुतिकायाः प्रशस्यते ॥ २५३ ॥

(सन्त्रागते)

षण्चकोलदशाङ्घ्रिन्यां समाम्ब्यां साधु साधितम् ।
निषेव्य सलिलं सूता गुल्मादिभ्यः प्रमुच्यते ॥ २५४ ॥

देवदारुवलारास्नाशुण्ठीसैर्य्यकसाधितम् ।
सलिलं तैलसम्मिधमनिलार्चा सदा पिबेत् ॥ २५५ ॥

योनिक्षतौ घृतं सिद्धमम्बुष्ठाक्षीरिचकलैः ।
तैलञ्च दुग्धं सलिले पक्वं योनित्रणापहम् ॥ २५६ ॥

(भारद्वा-)

ग्राम्यधर्मबाहनाश्वगमनप्रस्त्रलनपपतनप्रपातनाभिघातलङ्घन-
तिभिरभिघातविशेषैर्धन्धान्मुच्यते गर्भः फलमिन्द्रन्तधन्धनात् ।
[कबन्धनो गर्भाशयमाक्रम्य यकृत्प्रीहान्प्रविरे सप्तमानो जठर-

संक्षोभतामापादयति । तस्याः जठरसंक्षोभणाद्वायुरपानो मूढः
पार्श्ववस्तिशिरोरुजायोनिशूलानाद्भ्रूत्रसङ्गानापाद्य गर्भं च्यावयति ।
तत्रणं शोणितभावेन तमेव कदाचिद्विष्टुद्धमसम्यगागतमपत्यपथमनु-
प्राप्तमनिर्गच्छमानमपानवैगुण्यसम्मोहितं गर्भं मूढगर्भमाचक्षते ॥

(सौम्य)

गर्भेतिदोषोपचयादपथ्यैर्देवतोऽपि वा ।

मृतेऽन्तर्जठरं शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ २५७ ॥

गर्भास्पन्दो भ्रमस्तृष्णा कृच्छ्रादुच्छ्वसनं क्लमः ।

अरतिः स्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ २५८ ॥

(वाह्ये)

मूत्रपुरीषस्तम्भो गात्रश्यायता हस्तपादशोकः पूतिनिःश्वासता
मुखपूतिर्द्वं मुखशोषो मूर्च्छा च गर्भव्यापचित्लक्षणम् इति ॥

(आश्रयपीये)

जीवति तु गर्भे मृतिकागर्भनिर्हरणे प्रयतेत । निर्हर्तुमशक्ये
व्याघनान्मन्त्राननुशृणुयात् ॥

इदामृतं च सोमश्च चित्रभानुस्मुभामिनि ।

उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ २५९ ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघुगर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्रि ।

तंदनेलेपवनाकीवासत्रास्ते मह लवणांशुधैरिदधन्तु शान्तिम् ॥

श्रीपधानि च विदध्याद्यथोक्तम् ।

(पाठशुद्धेः)

कपित्थतुळसीमूलं परञ्जस्य च बीजकम् ।

पयसा कटिकृतं कल्कं नाभिमूले प्रलेपयेत् ॥ २६१ ॥

मूढगर्भः पतेत्तेन हस्तपादतलेषु च

लाङ्गलीमूलमेकन्तु श्लर्गुणं दृषदि पेपयेत् ।

लेपनं योनिमूले तु गर्भप्रसवण परम् ॥ २६२ ॥

(महादध्यांशुत कन्दटेः)

मन्त्रैर्योगैर्नरायूक्तैर्मूढगर्भो न चत् पतेत् ।

मयापृच्छपेश्वरं वैपो यत्नेनाशु तमाहरेत् ॥ २६३ ॥

इत्तमभ्यज्य योनिञ्च साज्यशलमलिपिञ्छया ।
 यद्यद्वायुवशादङ्गं सज्जेत् गर्भस्य स्वण्डशः ॥ २६४ ॥
 "तत्तच्छिञ्चत्वां हरेत् सम्यग्रक्षन्तारिं च यत्नतः ।
 छिन्द्याद्गर्भेन जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ॥ २६५ ॥

सहात्मना नचोपैक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ।
 योनिंसंवरणभ्रंशमर्कलश्वासपीडिताम् ॥ २६६ ॥

प्लुत्युदारं हिमाद्रीञ्च मूढगर्भं परित्यजेत् ।
 (वाहटे)

अभिपक्षे विकारे तु श्रेयो गर्भस्य पातनम् ॥ २६७ ॥
 न गर्भिण्या विपर्यस्तस्वपात्प्राप्तं न ह्यपयेत् ॥ २६८ ॥
 (हिरण्यकेशिने)

अथापतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्विषक् ।

एवं निर्हृतशल्यान्तु सिञ्चेदुष्णो न वारिणा ॥ २६९ ॥

दद्याद्भ्यक्तदेहाय यो नो स्नेहपित्तुं ततः ।

योनिर्मृदुभवेचेन शूलञ्चास्याः प्रशाम्यति ॥ २७० ॥

दीप्यकातिविपारास्नाहिङ्ग्वेलापञ्चकोलकात् ।

चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा क्वाथं वा पापयेत्ततः ॥ २७१ ॥

कटुकातिविपापाठाशाकत्वक्कहिङ्गुतेजनीः ।

तद्वञ्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ २७२ ॥

त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ।

पयो वातहरोस्सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ॥ २७३ ॥

रसो दशाहञ्च परं लघुपथ्याल्पभोजनम् ।

स्वेदाभ्यङ्गपरा स्नेहाच्च बलातैलादिकाश्च भजेत् ॥ २७४ ॥

ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यस्ता क्रमेण सुस्नानि च ।

उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वगुपाचरेत् ॥ २७५ ॥
 (वाहटे)

उपद्रवादिशुद्धान्च ज्ञात्वा च बलवर्णिनीम् ।

ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यो विसृजेत्परिहारतः ॥ २७६ ॥
 (पाठ)

मूढगर्भापहरणे वस्तिर्धस्यास्तु भिद्यते ।

नखेनान्येन वा योनौ स्रवेदच्छं जलं सदा ॥ २७७ ॥

तस्यां मत्तः प्रतीकारं शृणु भार्गव तत्त्वतः ।

तैलेनाभ्यज्य सर्वाङ्गमत्यन्तं स्वेदयेदथ ॥ २७८ ॥

तप्तलोष्टैस्तथा पत्रैर्वातघ्नैर्वस्तिमूलतः ।

तस्याः प्रगृह्य चरणौ धुनुयात्तदवाकिञ्चराः ॥ २७९ ॥

एवञ्च बहुशः कृत्वा क्षीरेण प्रतिभोजयेत् ॥ २८० ॥

(तन्त्रा-)

तुम्बीपत्रञ्च लोधञ्च समभागानि कारयेत् ।

दद्याच्छिषं भगस्येदं प्रसूता द्यक्षता भवेत् ॥ २८१ ॥

क्षीरिवृधकपायेण सेद्धसिद्धेन वा तथा ।

योनिमक्षाब्जनं शीघ्रं गाढीकरणमुत्तमम् ।

तेषां त्वग्निः प्रलेपश्च कन्याकरणमुत्तमम् ॥ २८२ ॥

(साराण्यवात्)

वेतसस्य तु मूलानि ध्याययेन्मृदुनाग्निना ।

योनिः मध्याब्जिता तेन गाढत्वमुपगच्छति ॥ २८३ ॥

(एग्नान्तरे)

श्रेष्ठा पुंसवने लक्ष्मीर्गर्भसावेऽञ्जमुत्पलम् ।

बलाश्रया गभिणीरोगे मूढगर्भेऽपकर्षणम् ।

योनिगाढविधौ सेलुरग्रच इत्याह भार्गवः ॥ २८४ ॥

(साराण्यवात्)

यद्बुल्लस्य फलं पिष्ट्वा पिबेन्मद्येन लाभतः ।

पुष्पकाले सदा नारी नाशयेत्पुष्पसम्भवम् ॥ २८५ ॥

शर्करोदकपिष्टानि मरिचानि मितानि च ।

पुष्पकाले श्यहं पीत्वा नाशयेत्पुष्पसम्भवम् ॥ २८६ ॥

किंशुकस्य फलं पिष्ट्वा मधुना सह योजयेत् ।

पुष्पकाले श्यहं दद्यान्नाशयेत्पुष्पसम्भवम् ॥ २८७ ॥

असनस्य च निर्यासं क्षीरेणालोढ्य पाययेत् ।

जनयेदार्चनं नष्टं क्षिप्रमेव सुखा भवेत् ॥ २८८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

एकधा तद्द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा तथा ।

वायुना प्रतिभिन्ने तु बीजे स्यात् बहुपुत्रता ॥ २८९ ॥

धियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ।

सर्पवृश्चिककूश्माण्डविकृताकृतयस्तु ये ॥ २९० ॥

गर्भास्त्वेता स्त्रियश्चैव ज्ञेयाः पापकृतो भृशम् ।

गर्भो वातप्रकोपेन दौहृदे चावमानिते ॥ २९१ ॥

भवेत्कुब्जः कुणिः पंकुर्मूक सन्मत्त इव वा ।

मातापित्रोश्च नास्तिक्यादंशुनैश्च पुराकृतैः ॥ २९२ ॥

वातादीनां प्रकोपेन गर्भवैकृतमुच्यते ॥ २९३ ॥

(सौत्रे)

यत्स्वहस्तनखाच्छित्त्वा मर्ह्य... .. ।

... .. बुशल्यात्पिम्बिलैर्लेपितं मूषम् ॥ २९४ ॥

मृत्तिकालथ तद्वाद्ये शङ्खदुन्दुभिषोपणैः ।

पुण्याहैस्त्यस्तिवाक्येन मङ्गलैर्वचनैस्तथा ॥ २९५ ॥

दानैर्देशिकसम्पन्नैर्दरिद्रैर्ब्राह्मणैरपि ।

वैद्यैर्नक्षत्रिकैश्चान्यैर्भूतविशोपशोभितैः ॥ २९६ ॥

भूतग्रहपिशाचादीन् धूपयेद्दुषलिभिस्तथा ।

स्निग्धैर्बहुभिराकर्णैर्गर्भा संरक्षयेद् शृङ्गम् ॥ २९७ ॥

कुमारं पूजयेन्नित्यं कुमारवलिकर्मणि ।

योगिनी शार्ङ्गिणी चैव शार्ङ्गी शारिका तथा ॥ २९८ ॥

भूतग्रहपिशाचादीन् पूजयेद्दुषलिभिस्तथा ।

एवं क्रमेण तत्कुर्यात् मृत्तिका च सुखाभवेत् ॥ २९९ ॥

(आत्माय-)

गर्भप्रपतनैर्नैव पुरुषेणातियोगतः ।

विविधैरभिघातैर्वा नार्या रक्तं प्रदुष्यति ॥ ३०० ॥

तदा तत्र योनौ शूलं शोफश्च जायते ।

नीलमत्यर्थदुर्गन्धि बहुवेदनमजस्र रक्तं स्रवते । तन्निरात्रमति-
क्रान्तं महाशोणितं विद्यात् ॥

त्रिभिर्दोषैस्तु संसृष्टं सर्ववर्णं प्रदुष्यति ॥ ३०१ ॥

(शाश्वती-)

तत्र रक्तपित्तप्रदरचिकित्सां कुर्यात् ॥

गर्भाशयस्थः पवनोऽतिदुष्टो व्यवायवातादिनिरोधनाद्यैः ।

फटीनितम्बत्रिकवंक्षणोरुयोनीषु वस्तावपि वृक्कनान्याम् ॥ ३०२ ॥

करोत्यसह्यामधिकां रुजां तु सा मृतिकालेऽपि व याति दुःखम् ।

तं रक्तगुल्मं प्रयदन्ति कोचिदष्ठीलिकाग्रन्थिरितीह चान्ये ॥ ३०३ ॥

नाष्ठीलिका नैव च रक्तगुल्मस्तम्पिण्डितः केवल एव वायुः ।

इतस्ततः सन्चरतानिलेन त्रिदशते चातिरुजाकरेण ॥ ३०४ ॥

तत्पार्श्व एवातिरुजा भवेद्वि सम्पिण्डितः केवलमातरिश्वा ।

यत्पार्श्वमाश्रित्य गहृत्स्यतस्तु समुद्रमष्टकनिभःस्विरस्तु ॥ ३०५ ॥

गर्भाशयस्थं निहणद्वि यद्वि ग्रन्थीति केचिन्निगदन्ति मूढाः ।

श्रुतौ कषायोदकसन्निकाशं मांसोदकाभन्त्वथवानिसान्द्रम् ॥ ३०६ ॥

स्वेदसूत्रवृष्णमधाल्पमल्पं तच्छातिदुष्टं बलिनानिलेन ।

स वष्टिरोगो रायगस्य वैक्षण्यादतस्तु वष्टीत्यभिधीयतेऽसी ॥ ३०७ ॥

निरुहमन्यासनमुत्तरारयं गभीरणमौषधसाधितं तु ।

युञ्ज्यात्तथा शान्तिगुर्पति वष्टिः स्वेदैर्विचित्रैश्च पुनर्नवाद्यैः ॥ ३०८ ॥

भ्रजोण्डकं सर्पपर्वलयुक्तं सुरानुपानन्तु निपेयमाणा ।

पलाण्डुलाजापल्लप्रसेभिनी सुदुस्तराद्रष्टिगदाद्रिमुक्ता ॥ ३०९ ॥

पुनर्नवो वा पयसा विपक्षो निपेय्यमाणश्च निहन्ति वष्टिम् ।

न्यग्रोधजम्बुनतिन्दुकाप्रियाऽपालाशमधूरुत्रेध्रम् ॥ ३१० ॥

जले विपाच्यात्र पयोर्धरलावृष्णानिशादारुनिशासमपथ्याः ।

पद्मन्थिशोधरुचुपाठाः सिन्धुः तु सम्यग्विपचेच्च तलम् ॥ ३११ ॥

तेत्सेवनाच्छान्तिमुपैति वष्टिः
पिचुप्रयोगैरनुवासनैश्च ॥ ३१२ ॥

(भागनात्)

स्नानौषधं प्रवक्ष्यामि सूतिकानां विशेषतः ।

विल्वप्लसकरज्जौ च सहदेवी सपल्लवा ॥ ३१३ ॥

पन्चौषधमिति रुपातं प्रशस्तं कलिनाशनम् ।

प्लवः कपित्थको विल्वः करज्जः कङ्ककेसरौ ॥ ३१४ ॥

पाटलं ककुभं चैव दृष्टास्तेषां महौषधाः ।

सर्वग्रहविमोक्षार्थं स्नापयेत् विशेषतः ॥ ३१५ ॥

स्निग्धस्विन्नां यथास्थानं स्रस्तां योनिं प्रवेशयेत् ।

भूपयेदहिकृस्या वा ततः पिष्टसुरां पिबेत् ॥ ३१६ ॥

दूर्वा क्षुद्रसहा लाक्षा पयस्या मधुकं बला ।

लोध्रं हरिद्रा मञ्जिष्ठा भद्रदारु च पेपयेत् ॥ ३१७ ॥

एतैः सर्पिः पचेद्दीमान् पयथाधिभ्रयेत् ततः ।

एतैः क्षीरं च सर्पिश्च पाययेत्प्रातरुत्थिताम् ॥ ३१८ ॥

स्रस्ता योनिः पदात्क्षिप्रं यथास्थानगता भवेत् ।

पयस्या पत्रकोक्षीरसदाभद्रा शतावरी ॥ ३१९ ॥

मञ्जिष्ठा मधुकं लोध्रं वयस्स्था भद्रदारु च ॥

एतेन तैलं निष्पकं पिचुनाऽऽयोज्य धारयेत् ।

शूनायाः स्फुटितायाश्च क्षतावाश्चौषधं परम् ॥ ३२० ॥

(द्विरप्याक्षीमे)

जातमात्रं विशोष्योल्पाद्वालं सैन्धवसर्पिणा ।

प्रसूतिहेशितञ्चानुषलातैलेन सेचयेत् ॥ ३२१ ॥

स्वस्थीभूतस्य नाभिञ्च सूत्रेण चतुरङ्गुलात् ।

बद्धधोर्ध्वं वर्धयित्वा च ग्रीवायामवसज्जयेत् ॥ ३२२ ॥

नाभिञ्च कुष्ठतैलेन सेचयेत्स्नपयेदनु ।

क्षीरवृक्षकपायेण सर्वगन्धोदकेन वा ॥ ३२३ ॥

फोष्णेन तप्तपानीयनिमज्जनैः ।

धीरवृक्षकपायेण कुमारमवगाहयेत् ॥ ३२४ ॥

पयसा(सौवीरकणापि ? काञ्चिकेनापि) उष्णोदकमथापि वा ।
स्नापयेत्केशरक्षार्थं कुमारं शास्त्रकर्मणा ॥ ३२५ ॥

(तन्त्रा-)

ततो दक्षिणतर्जिन्या ताल्क्षाम्यावगुण्ठयेत् ।

शिरसि स्नेहपित्तुना प्राशञ्चास्य प्रयोजयेत् ॥ ३२६ ॥

हरेणुमात्रं मेधायुर्वलार्थमभिमन्त्रितम् ।

ऐन्द्रीघ्राह्नीवचाशङ्खपुष्पीकलकं घृतं मधु ॥ ३२७ ॥

चामीकरवचाघ्राह्नीताप्यपध्यारजीकृताः ।

लिङ्गान्मधुघृतोपेता हेमधात्री रजोधवा ॥ ३२८ ॥

(बाहटे)

श्वेतमाल्याम्बरो नित्यं ... .. ब्राह्मणपूजिते ।

शौचान्त्वितेऽरिष्टगृहे न तेभ्यः स्त्रीशिशोर्भयम्? ॥ ३२९ ॥

अद्वारके गुदे सूच्या व्यधयेन्मतिमान् भिषक् ।

घृतेन सेकं कुर्वति वदने नयनेऽपि च ॥ ३३० ॥

लिङ्गदेशे च कर्णे च नासायाञ्च तथैव च ।

तन्मात्रदेशं सूच्यैव व्यधित्वा सेकमाचरेत् ॥ ३३१ ॥

(प्रयोगसि)

प्रसूतानां तु नारीणां त्र्यहं पञ्चाहमेव वा ।

स्तन्यं नश्यति वातेन स्तन्यमार्गावरोधनात् ॥ ३३२ ॥

नार्याश्रित्य(ः)शरीराया विवृते मांसशोणिते ।

तदभ्यङ्गस्य वीर्येण स्वेदेन च विशेषतः ॥ ३३३ ॥

प्रधरस्नेहपानाच्च मारुते प्रथमं गते ।

क्षीरमुत्पद्यते क्षिप्रं सन्तापश्चोपशाम्यति ॥ ३३४ ॥

यावन्नोत्पद्यते स्तन्यं यावद्दूग्मा न शाम्यति ।

तावत्क्षरिपिः कुमाराणां त्रैकाल्यं सम्प्रदापयेत् ॥ ३३५ ॥

क्षीरन्तु स्तन्यवृद्ध्यर्थं गर्भ्यं माहिषमेव वा ।

जाङ्गलानां रसं मांसं मृगाणां पक्षिणामपि ।

नाडिकास्वस्तिकाभ्यां वा तिलकल्करसेन वा ॥ ३३६ ॥

वाजीकरणयोगेन नष्टं स्तन्यं प्रवर्तते ।

अतिप्रवृद्धे स्तन्ये तु यवकोद्रवभोजनम् ॥ ३३७ ॥

यूपैस्तैलेन वाश्लीयात्प्रवृद्धञ्च विरेचयेत् ।

स्तन्यप्रवृद्धिहेतूनां ग्रन्थीनां लेपनं हितम् ॥ ३३८ ॥

यष्टीमधुतिलानन्ताकपोतैः कन्यकायुतैः ।

घृततैलसमायुक्तं शिशुमूळं प्रलेपयेत् ॥ ३३९ ॥

वातादिस्तनरोगे तु सुखोष्णञ्च मुहुर्मुहुः ।

सक्षीरे वाप्यदुग्धे वा दोषः प्राप्तः स्तने स्त्रियाः ॥ ३४० ॥

प्रदुष्य मांसराधिरं स्तनरोगाय कल्पते ।

तदपत्यस्य संशब्दादर्शनात्स्मरणादपि ॥ ३४१ ॥

ग्रहणाच्च शरीरेभ्यश्शुक्रवत्संप्रवर्तते ।

मधुकं शारिवा लाजाः पिष्ट्वा क्षीरेण पैत्तिके ।

शदेहं कारयेत्कल्कं शर्करापादसंयुतम् ॥ ३४२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

कषाये ....

... ॥ ३४३ ॥

कषाये यौगिकैर्युञ्ज्यात्स्वैस्वैस्तद्वच्छिलाजतु ।

स्तनजे व्रणवत्सर्वं न त्वेनमृपनाहयेत् ॥ ३४४ ॥

पाटयेत्पालयन् स्तन्यवाहिनीः कृष्णचूचुके ।

सर्वास्वामाद्यवस्थासु निर्दुष्टीत च तत्स्वनम् ॥ ३४५ ॥

(वाहटे)

कच्छपमस्तकचरणौ सुरेन्द्रगोपञ्च तैलपक्वानि ।

ललनाञ्जुचप्रणाशं प्रलेपनात्सम्प्रकृषन्ति ॥ ३४६ ॥

आकुल्याश्च प्रवाळानि क्षीरपिष्टानि वा पुनः ।

सघृतानि वचालेपः स्तनवृद्धिविनाशनः ॥ ३४७ ॥

(तन्त्रान्तरे)

तृतीयेऽदि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते ।

प्रथमे दिवसे तस्मात् त्रिकालं मधुसर्पिणी ॥ ३४८ ॥

अनन्तामिश्रिते मन्त्रभाषिते प्राशयेच्छिशुम् ।
 द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः ॥ ३४९ ॥
 प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ।
 स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ ३५० ॥
 मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तद्वधलं देहद्वये ।
 स्तन्यामावे पयस्त्रागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ ३५१ ॥
 शुकक्रोधलङ्घनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ।
 स्तन्यस्य शीथुबर्ज्यानि मघान्यानुपजा रसाः ॥ ३५२ ॥
 क्षीरं क्षीरिण्य ओषध्यश्शोकादेश्च विपर्ययः ॥ ३५३ ॥
 (बाहरे)
 घटकेक्षुपलाद्राक्षारिवाम्भो निषेवितम् ।
 स्तन्यद्विकरं भेषुं घृतैर्मरसं (?) तथा ।
 जीवनीयमृतं क्षीरं पयश्च स्तन्यवर्द्धनम् ॥ ३५४ ॥
 (धोरध्यात्)
 यथीरुवीरेक्षुवलापयस्यामधूकयष्टीमधुगोपकन्याः ।
 तैरम्बु सिद्धं ससितं प्रयुञ्ज्यात् घृणं परं स्तन्यकरं प्रशस्तम् ॥
 दुग्धेन कमलतण्डुलपूर्णं पीतं विदारिकन्दो वा
 सप्ताहमदुग्धायाः करोति दुग्धं मयूतायाः ॥ ३५६ ॥
 (तन्यान्तरे)
 विरूढाहारशुक्तायाः क्षुपिताया विचेतमः ।
 मद्दुष्टभातोर्गभिण्याः स्तन्यं रोगहरं शिशोः ॥ ३५७ ॥
 त्रिविधः कथितो बालः क्षीराद्यौभयवर्तनः ।
 स्वास्थ्यं ताम्ब्यामदुष्टाम्यां दुष्टाम्यां रोगसम्भवः ॥ ३५८ ॥
 यदद्भिरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठिताम् ।
 तदिशुद्धं पयो वाताद्दुष्टन्तु ह्यतेऽम्भनि ॥ ३५९ ॥
 कषायं फेनिलं रूक्षं यत्त्रोमूत्रविषयच्छिव ।
 पिच्छादुष्णाम्लकटुकं पीतराज्यम्पु दाहकृत् ॥ ३६० ॥
 फफात्सलवणं सान्द्रं जले मञ्जति पिच्छिद्धम् ।
 संसृष्टच्छिद्रं संसर्गादिच्छिद्रं साभिपातिकम् ॥ ३६१ ॥

यथास्वलिङ्गास्तव्याथीजनयत्युपयोजिताम् ॥ ३६२ ॥

(वाहटे)

पाठानागरसुरदारुधनामृतशारिवेन्द्रचबमूर्वाः ।

कडुकाकिराततित्तौ वर्गोऽय स्तन्यशुद्धिकरः ॥ ३६३ ॥

(वज्रह)

पाठाञ्च शृङ्गिवेरञ्च दद्यात्स्तन्यविशुद्धये ।

हरिद्रादिं चर्चादिं वा योजयेत्स्तन्यशुद्धये ॥ ३६४ ॥

(प्रयोगसि)

पिपेद्वा पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।

पाठानागरशार्ङ्गाष्टामूर्वाभिल्लेषयेत्स्तनौ ॥ ३६५ ॥

(चर)

शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णाञ्च रोदनाल्लक्षयेद्भुजम् ।

स्वयं स्पृशेत् शृश देश यत्र च स्पर्शनाक्षमः ॥ ३६६ ॥

तत्र विद्याद्रुजं मूर्ध्नि रुजश्चाक्षिनिमीलनात् ।

हृदि जिह्वोष्ठदशनश्वासमुष्टिनिर्पीडनैः ॥ ३६७ ॥

कोष्ठे विग्रन्धवमष्टुस्तनद्वेषान्त्रकृजनैः ।

आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ॥ ३६८ ॥

वस्तो गुह्ये च विण्मूत्रसंगोत्रासदिगीक्षणैः ।

तत्र धात्र्याः क्रिया कुर्याद्यथादीनं यथामयम् ॥ ३६९ ॥

(वाहटे)

सर्वान्निर्वार्यते बालः स्तन्यान् प्रविनार्यते ॥ ३७० ॥

(प्रयोगसि)

व्याधेर्व्यस्य भ्रैरञ्च स्तनस्तेन श्लेथितः ।

स्थितो मुहूर्तं धौतो लुपीतस्त तज्जयेद्भद्रम् ॥ ३७१ ॥

(वाहटे)

शिशूनां स्तन्यसंयुक्तं त्रिमासाद्भेषज विदुः ।

अतःपरं तुमागणा जलेनैव पदापयेत् ॥ ३७२ ॥

धीरपस्योपथ धान्ये क्षीराज्जादस्य चोभयोः ।

त्रिलहफलमात्रन्तु जातमादे विप्रीयते ।

एतेनैव त्रिवर्द्धेत मामि मामि जमेण च ॥ ३७३ ॥

(प्रयोगसि)

त एव दोषा दूप्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
 अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३७४ ॥
 सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वाभ्यानुपसेवनात् ।
 स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३७५ ॥
 सद्यस्तान्त्रमनं तम्भात्पाययेत् तिष्ठान्मृदु ।
 स्तन्यस्य वृत्तं नमयेत्क्षीरक्षीरजसेर्बिनम् ॥ ३७६ ॥
 पीतवन्तं तनुं पेयामन्नादं घृतमंयुतान् ।
 वस्ति माध्ये विरंकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ॥ ३७७ ॥
 युञ्ज्याद्विरेचनादींस्तु धान्या एव यथोदितान् ।
 रोगांश्चास्य जयेत्तन्मूत्रभेपत्रैरविषादकैः ॥ ३७८ ॥
 अन्यत्रात्यपिकाश्चापेर्विभेकं सुतमं त्यजेत् ।
 प्रासयेन्नाविधेयञ्च वस्तं मृद्वन्ति णि ग्रहाः ॥ ३७९ ॥
 बह्वदातात्पर्शस्पर्शात्पालयेद्बहुनाच तम् ।
 स्तन्ये त्रिदोषमन्दिने दूर्गन्धमं जलोपपम् ॥ ३८० ॥
 दिवद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते ।
 शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम् ॥ ३८१ ॥
 ज्वरागोचकत्तद्वर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ।
 अङ्गभङ्गोऽङ्गविशेषः कण्ठन वेपथु त्रैमः ॥ ३८२ ॥
 घ्राणाक्षिप्तसपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् ।
 क्षीरालसक इत्याद्गुरत्ययश्चानिदारुणम् ॥ ३८३ ॥
 तत्राशुधर्त्री च लज्ज वमनेनोपपादयेत् ।
 विहितायाश्च संसर्गां वचादिं योजयेद् गणम् ॥ ३८४ ॥
 निद्रादिं बाधना माद्रीगठाठिक्तम्यनामयान् ।
 पाठाभृत्प्रमृतातिक्ता तिक्रदेवाहशान्तिवाः ॥ ३८५ ॥
 सगुरनभूर्धन्द्रयनाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ ३८६ ॥
 पैष्टिकं पायुमं शार्कं मत्स्यं मापं निर्वादनम् ॥ ३८७ ॥

(शरटे)

फाणितापूपदुग्धं च पिष्टं शुक्तं दधि ... .. ।

मेदस्वीनि च मांसानि यात्यर्थमुपमेवते ॥ ३८८ ॥

तस्याः प्रकुपितः श्लेष्मा क्षिप्रं स्तन्यं विगाहने ।

तस्यास्तत्त्विवतः स्तन्यं कुमारस्य तथाविधम् ॥ ३८९ ॥

जायते स्तन्यदोषेण व्याधिः स्तन्यसमीरितः ।

क्षीरालसक इत्येव यं प्राहुः भिषजो बुधाः ॥ ३९० ॥

विरिच्यते छर्दयति मुखं च परिशुष्यति ।

वेदना जायते कुक्षौ तालुदेशे च ऋणकम् ॥ ३९१ ॥

परिपुवेते नयने तालुशोपं च गच्छति ।

चक्षुर्भवति गम्भीरमभीक्ष्णं च विलीयते ॥ ३९२ ॥

उद्गारश्चाऽस्य भवति तृष्णा चाऽस्योपजायते ।

हिकते जृम्भते गाढमानाहं चाऽस्य जायते ॥ ३९३ ॥

भृशं छर्दयते तस्य कूजन्यान्त्रेण सर्वतः ।

श्वेतं भवति वर्चोऽस्य प्रद्वं चाति मरुते । ३९४ ॥

विच्छिन्नं पिच्छिलं चैव शैत्रं चाऽपि मरुते ।

जिह्वा विवर्णा भवति स्तनौ नैत्राऽभिनन्दति ॥ ३९५ ॥

क्षीरालपरुमेऽस्तु लिङ्गैर्व्याधिं विनिर्दिशेत् ।

तत्रोपधं प्रवक्ष्यामि यथा स लभते सुखम् ॥ ३९६ ॥

तत्रैतत्प्रथमं कर्म धात्रीन योपरासयेत् ।

एकरात्रं द्विरात्रं वा ततः स्यादुत्तरक्रिया ॥ ३९७ ॥

ततः स्तन्यविशुद्ध्यर्थमिमान्बोगान्समाचरेत् ।

चमनं पाययेत्पूर्वं ततः पश्चाद्विरेचयेत् ॥ ३९८ ॥

ततः संशुद्धकोष्ठायै भिषक् रात्र्यै प्रयोजयेत् ।

शुक्तानि पट्टिवीजैश्च दाडिमस्य रसेन च ॥ ३९९ ॥

नीलोत्पलाजने चोभे क्षौद्रं पद्मस्य केसरम् ।

शर्करा कोलमजा च छर्दिग्रहणमुत्तमम् ।

नागरं चाजमोजं च दिगु चित्रकमेव च ॥ ४०० ॥

एतैः क्षौद्रसमायुक्तं छदिग्रहणमुत्तमम् ।

(काश्यपीधे)

पाययेन्मातरं तस्मात्कपायं पाञ्चमौलिकम् ॥ ४०१ ॥

वचातरटमुस्तानां काथं भद्रद्रुमस्य च ।

तगरकाथसिद्धां वा यवागूं मधुना सह ॥ ४०२ ॥

मुस्ताविल्वशलाट्टनां कुङ्कुमा(?)मेपशृङ्गयोः ।

लेहयन् मधुना चूर्णमन्नादं क्षीरपं तथा ॥ ४०३ ॥

पाययेत् स्वन्नमालिष्य सर्वत्रैव च कल्पयेत् ।

आम्रतिन्दुकजम्बूनां काथं वा पत्रकं तयोः ॥ ४०४ ॥

विल्वभङ्गकपायं वा क्षीरालसकभेषजम् ।

दिल्वमूलं च कोलं च तुकाक्षीरीं च चूर्णिताम् ॥ ४०५ ॥

पित्रेत् मधुगुडाभ्यां तु मुद्गयूपेण वा सह ।

क्षीरालसकवृष्णायाः क्षीरैर्धनं प्रदेहयेत् ॥ ४०६ ॥

पाययेन्मातरं तस्मिन् कपायं पाञ्चमौलिकम् ॥ ४०७ ॥

(द्विष्णा-)

अनुबन्धे यथाच्याधि प्रतिकुर्वति कालवित् ।

दन्वोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ ४०८ ॥

विनेपात् ज्वरवीर्णर्पकासच्छदिभिरोरुजाम् ।

अभिष्यन्दस्य पोथस्या विद्रुमेदस्य च जायते ॥ ४०९ ॥

यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथादलम् ।

विमज्ज देहकालादींस्तत्र चोज्यं भिषग्जितम् ॥ ४१० ॥

दन्तपालिं समधुना चूर्णं प्रतिमासयेत् ।

पिप्पल्या धानजीपुष्पधात्रीफलछतेन वा ॥ ४११ ॥

दत्तं करोति व्याध्यानां दन्तकेशरचन्मुसम् ।

दन्वोद्भेदोत्थरोगेषु न बालननियन्त्रयेत् ॥

स्वयमेवोपशाम्यन्ति जानदन्नस्य यद्गदाः ।

(धाट्टे)

-दन्तके मृतमण्डस्तु ज्वरितस्य मदा दितुः ॥

शिरोरोगहरो मुख्यो रक्षोघ्नश्च विशेषतः ॥ ४१४ ॥

(काश्य-)

रोहिणीकल्कसंयुक्तं नवनीत नवं भृतम् ।

पानालेपनयोर्योज्य बालानां पित्तजे ज्वरे ॥ ४१५ ॥

सहर्देवीरसे पिष्टा कटुरोहिणिकाथवा ।

पानालेपनयोर्योज्या सर्वज्वरविनाशिनी ॥ ४१६ ॥

कटुरोहिणिकाचूर्णं पित्रेस्तन्यसमायुतम् ।

सर्वज्वरहरं श्रेष्ठं शिशूनान्तु विशेषतः ॥ ४१७ ॥

(प्रयोगान्)

शिशोस्सर्वज्वरे देवाम्बिकाशुभ्या ह्येकारिणा ।

लाजाङ्गनसितानांशीयष्टिचूर्णं रामाक्षिकम् ॥ ४१८ ॥

(सारस)

चूर्णं पर्षटकानान्तु स्तन्येन ज्वरनाशनम् ।

क्षुद्राशुण्डोगुल्मचीनां काथे सिद्ध पयः पित्रेत् ॥ ४१९ ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं बालानां ज्वरनाशनम् ।

अथत्थस्य प्रवाळानां मुष्टिपात्रं तु पाचयेत्

जले तस्मिन् शृतं क्षीर बालानां ज्वरनाशनम् ॥ ४२० ॥

(काश्य)

पायसं सुमना लाजा मोदकं शर्करा मधु ।

श्वेतानुलेपनं घृषं ध्वजं श्वेतं पवित्रकम् ॥ ४२१ ॥

हिरण्यगर्भं कलशं श्वेतमद्योत्तरच्छदम् ।

अहताम्बरसंतीतशिरस्स्नातस्तदक्षिणः ॥ ४२२ ॥

राजिवृक्षे हरावासे रुद्राय बलिपाहरेत् ।

गोक्षीरकुन्दवर्णाभं त्रिशूलधरं गोपते ॥ ४२३ ॥

मस्मधूरारं भूतेषु त्रिनेत्रं शिवं शङ्कर ।

प्रशूहाणं बलित्रैमं ज्वरित्तस्य ज्वरापह ! ॥ ४२४ ॥

मन्त्रेणानेन त्रिभिना द्वादशाहं बलिं हरेत् ।

पायसं कृतरं लाजा गुल्मानं सक्तुपिण्डकम् ॥ ४२५ ॥

स्वस्तिकापूपरक्ताञ्जं गुळोदनमथापि वा ।
 धूपानुलेपनं माल्यं ध्वज नीलं पवित्रकम् ॥ ४२६ ॥
 हिरण्यगर्भं कलशं श्वेतपद्मोत्तरच्छदम् ।
 अहतांबरसंवीतशिरस्स्नातः सभूषणः ॥ ४२७ ॥
 अथस्थे विष्णुगोहे वा विष्णवे बलिमाहरेत् ।
 एतेनैव विधानेन नरो मुच्येत च ज्वरात् ॥ ४२८ ॥
 पश्चिवाहन गोविन्द वराहवदन प्रभो ।
 असुरघ्न सुरश्रेष्ठ नरसिंह गदाधर ॥ ४२९ ॥
 प्रगृहाण बलिश्चेमं ज्वरितस्य ज्वरापह ।
 एतेनैव विधानेन दशरात्रं बलिं हरेत् ॥ ४३० ॥

(कार्या-)

अपूपमधुलाजाभ्यां विघ्नेशाय निवेदयेत् ॥ ४३१ ॥

(भातप्यरपुराणे)

पूजयेदेतानाञ्च पितृणाञ्च ग्रहाणि च ।

ब्राह्मणान् भोजयेच्चैव यथाशक्त्यनुरूपतः ।

तेन शान्तिर्भवेति च बलमायुश्च वर्धते ॥ ४३२ ॥

(भागवत)

शतधौतघृतं शीतं चन्दनोशीरमंयुतम् ।

तेनैव च प्रयोगेन ज्वरादाहात्प्रमुच्यते ॥ ४३३ ॥

क्षीरेण पिष्ट्वा कटुकां पाययेद्दुग्धमपिपा ।

एतत् पित्तज्वरहरं चालानां मम्प्रपूजितम् ॥ ४३४ ॥

सशीरजम्ब्वाम्रपटप्ररोहिः काथो रमो वा मधुमम्भयुक्तः ।

पीतो ज्वरच्छर्द्यतिसारवृष्णाः बालस्य मूर्च्छामिपहन्ति सद्यः ॥ ४३५ ॥

(उभय-)

समङ्गांशुमेवी शुण्ठीबलागान्यपरैः शृतम् ।

रूपारं पाययेत्काथं ज्वरातीमारनाज्जम् ॥ ४३६ ॥

समंघाघातकीपुष्पं स्तन्ययुक्तं पिबेच्छिशुः ।

लोध्रं त्रिग्रहं स्तन्येन ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३७ ॥

(योगमा)

समङ्गापिप्पलीचूर्णं स्तन्येन सह संयुतम् ।

क्षीरेण वा पिबेच्चूर्णं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३८ ॥

चाङ्गेरीस्वरसक्षौद्रवचातिविपचूर्णयुक् ।

शिशुनां भेषजं श्रेष्ठं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३९ ॥

आम्रजम्बूपवाळानि क्षीरिणाञ्चापि प्लहनाः ।

पयस्या शारिवामूळं गण्डीरश्चैव चित्रकम् ॥ ४४० ॥

एभिः कषायो बालस्य छर्द्यतीसारनाशनः ।

शिल्वमूलजले सिद्धं लाजमिश्रं पयः शिशुः ।

पिबेत्क्षौद्रेण संयुक्तं छर्द्यतीसारनाशनम् ॥ ४४१ ॥

(तन्मा-)

चूतशंलाकमहौषधमुस्तःसाधितमम्बुथवा मधुयुक्तम् ।

घातकिशारिबलोध्रसमङ्गासाधितमम्बु च कुक्षिविकारे ॥ ४४२ ॥

पुष्पं कदल्यास्सहकार्कतिकाचाङ्गेरिकातामलकीदलेस्तु ।

पक्त्वा पुटे तस्य रसो मधूढः प्रवाहिकां हन्त्यचिराच्छिशुनाम्

[॥ ४४३ ॥

(सिद्धयोग-)

दार्वीहरिद्रा कुटजस्य बीजं सिंही च यष्टीमधुकं च मिद्धम् ।

जलं शिशोस्तन्यकृते तु दोषे सर्वातिसारेषु च सर्वथेष्टम् ॥ ४४४ ॥

(परस-)

कुटचातिविपाकृत्कं स्तन्ययुक्तं कणान्वितम् ।

पाययेत् शिशुं वैद्यस्सर्वातीसारनाशनम् ॥ ४४५ ॥

शाङ्गीष्ठास्वरसः पेयो रम्भापुष्परसस्तथा ।

चाङ्गेर्याथ रसः क्षौद्रयुक्तः सर्वातिसारजित् ॥ ४४६ ॥

(सिद्धसा-)

समङ्गाघातकीपुष्पशारिबालोध्रसम्भवः ।

निष्काथो मधुसंयुक्तो बालातीसारनाशनः ॥ ४४७ ॥

(प्रयोगसि-)

आम्रजम्बूश्रवाळानि पद्मोत्पलशलावरीः ।

पक्त्वा काथं पिवेत् बालो रक्तातीसारनाशनम् ॥ ४४८ ॥

पाठातोयदशुष्ठीनां कषायं क्षौद्रसंयुतम् ॥

रक्तातीसारनाशाय पिवेत् बालो विशेषतः ॥ ४४९ ॥

रम्भापुष्पं नाळिकेरस्य पुष्पं जम्बूत्वक्चोदुम्बरोत्थं फलञ्च ।

चिञ्चामूलं तोयदं तैः कषायो रक्तोद्भूतं हन्ति सद्योऽतिसारम्

[॥ ४५० ॥

(सन्त्रा-)

सिंहीपथीनिशायुग्मवत्सककाथसेवनम् ।

शिथोस्तर्वातिसारेषु रतन्यदोषे च शरयते ॥ ४५१ ॥

(नारायणीये)

लेहस्तैलसिताक्षौद्रतिलयष्ट्याह्वकल्पितः ।

बालस्य रुन्ध्यान्नियतं रक्तस्रावं प्रवाहिकाम् ॥ ४५२ ॥

(चन्द्र-)

वत्सकातिविपापाटाः समद्गाविल्वदीप्यकान् ।

मधुना लेहयेद् बालं सर्वातीसारनाशनम् ॥ ४५३ ॥

नाळिकेरस्य पुष्पाणि जलेन गृह्य पाचयेन् ।

मधुना गृह्य पातय्यं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ४५४ ॥

(योगमा-)

अनन्तादिर्गणो योज्यः क्षीरस्तन्यरसादिभिः ।

दीप्यकरस्तन्यसंयुक्तस्तैलेन गृह्य योजितः ।

अतीसाराणि गर्वाणि बालानामाशु नाशयेन् ॥ ४५५ ॥

(सारसंक्षे-)

मधुनातिविपाभृङ्गीपिप्पलीट्टेहयेन्निष्ठशुम् ।

एकां पातिविपां कामजरच्छर्दिरुपद्रुतम् ॥ ४५६ ॥

साष्टे

भाङ्गीकृष्णारिश्चदुर्लभृद्दीनृर्ण विद्रव्यान्मधुना शिथनाशु ।

श्यामे मन्त्रसे नरुक्ते घृते वा क्षीरे चुरग्याः फलमृत्निष्ठम् ॥ ४५७ ॥

(योगमा-)

सोऽद्रमनाथेन सदा शृष्णान्तेन लिप्तयोः मन्त्रयोः ।

आपानेन दिशुनां पश्चोऽपि दिनस्यति श्रेष्ठा ॥ ४५८ ॥

यदि बहति शिशोः कण्ठे घोघोरीशब्दमुल्लणः श्लेष्मा ।
वमनाय मदनमिश्रं क्षीरं परिपाययेत्कामम् ॥ ४५९ ॥

(क्षमताञ्ज)

वांशीकृष्णाञ्जनैर्छाज्जाशुद्धीमरिचमाक्षिकेः ।

लेहश्शिशोर्विधातव्यः छर्दिश्चामज्जरापहः ॥ ४६० ॥

(चन्द्र-)

विल्वमूलस्य निष्काथे लाजचूर्णं मशर्करम् ।

आलोढ्य पाथयेत् बालं छर्दिक्किमिविनाशनम् ॥ ४६१ ॥

॥ ॥ ॥

(काश्य)

असृते शालिलाजानां यवागुमुपकल्पिताम् ।

॥ सुशीतां मधुसंयुक्तां पिनेच्छर्दिहरां शिशुः ॥ ४६२ ॥

छर्दिहिकापहैर्लाजवीजपूराम्लसैन्धवान् ।

लाजक्षौद्रसितासपिस्सैन्धवान्नाश्वलेहयेत् ॥ ४६३ ॥

(प्रयोग)

आम्रास्थिलाजसिन्धुस्यैलेहः क्षौद्रेण छर्दिहा ॥ ४६४ ॥

(चन्द्र-)

मृद्धीकोत्पलनाळैस्तु यवागुं पाययेत्तनुम् ।

तस्याः मण्डस्तु निस्सिक्थश्शीतस्वृष्णारिनाशनः ॥ ४६५ ॥

(काश्य-)

पीतं पीतं वमति यस्तन्यन्तं मधुसर्पिषा ।

॥ द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥ ४६६ ॥

(बाहटे)

इन्द्रपुष्पीष्टुपफलं बीजमुबलिकस्य च ।

मूषिकस्य पुरीषञ्च गोरेखाबीजमेव च ॥ ४६७ ॥

एतानि समभागानि पिष्ट्वा भृङ्गरसेन तु ।

लेपयेन्नाभिवस्तौ च संसते मूत्रत्रिदं तथा ।

मधुकोपणयोः कल्क गोमूत्रेणापि लेपयेत् ॥ ४६८ ॥

(तन्त्रा)

कृष्णाश्मभित्तिवाक्षौद्रस्रश्मैलासैन्धवैः कृतम् ।

॥ मूत्रत्रदे प्रयोक्तव्यं शिशुनां लेहमुत्तमम् ॥ ४६९ ॥

श्वदंष्ट्राफलचूर्णन्तु शिशोर्दधान्मधुप्लुतम् ।

मूत्रकृच्छ्रापहं क्षीरं पेयं तन्मूलसाधितम् ॥ ४७० ॥

(चमने)

अत्यहस्स्वप्नशीताम्युस्त्रैष्मिकस्तन्यसेविनः ।

शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतस्सु रसवाहिषु ॥ ४७१ ॥

अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ।

कुमारः श्लुष्यति ततः स्निग्धशुष्कमुखेक्षणः ॥ ४७२ ॥

सैन्धवज्योपशार्ङ्गाष्टापाठागिरिकदम्बकान् ।

शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ॥ ४७३ ॥

यष्ट्याहृपिप्पलीलोध्रपत्रकोत्पलचन्दनैः ।

तालीसशारिवाभ्यां च साधितं शोपजिद्वृत्तम् ॥ ४७४ ॥

शृङ्गीमधूलिकाभाङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ।

अश्वगन्धाद्विकाकोळीरास्वर्षभकजीवकैः ॥ ४७५ ॥

सूप्यपर्णीविलङ्गैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ।

शशोत्तमान्ननिर्गृहे श्लुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ॥ ४७६ ॥

वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकैश्शृतम् ।

यस्तमूत्रसुरीभ्याञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ४७७ ॥

(बाहटे)

कुमाराः क्षीणमांसाः स्युर्ये चात्र व्रणशोषिणः ।

कुक्कुटाण्डाश्वगन्धाभ्यां क्षीरे सिद्धं घृतं हितम् ॥ ४७८ ॥

घृंहणीयञ्च हृद्यञ्च बलवर्णविवर्धनम् ॥ ४७९ ॥

(सन्धे)

लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥

अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठान्दचन्दनैः ।

समूर्वारोहिणीरास्त्राशताह्वामधुकैस्तमैः ॥ ४८० ॥

सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिदम् ।

यत्पञ्चरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातत्रित् ॥ ४८१ ॥

यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनान्च शस्यते ।

सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोचराः ॥ ४८२ ॥

कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिकञ्च द्विजातये ।

दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेपञ्च पूजयेत् ॥ ४८३ ॥

तालुमांसे कफः कुद्भः कुरुते तालुकण्टकम् ।

तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता भूमिं जायते ॥ ४८४ ॥

तालुपार्कस्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् ।

वृडास्यकण्ड्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥ ४८५ ॥

तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ।

तालु तद्भक्तणाशुण्ठीगोशकृद्रससैन्धवैः ॥ ४८६ ॥

भृत्त्रिचेरनिशाभृङ्गं कल्कितं वटपल्लवैः ।

वद्भ्वा गोशकृता लिप्तं कुक्कुले स्वेदयेत्ततः ॥ ४८७ ॥

रसेन लिम्पेत्ताल्यास्यं नेत्रे च परिपेचयेत् ।

हृसीतकीवचाकुष्ठकल्कं पाक्षिकसंयुतम् ॥ ४८८ ॥

पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ।

मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ॥ ४८९ ॥

ताम्रो व्रणोन्तःकण्डूमाञ्जायते भूर्युपद्रवः ।

केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्ये च पूतनाम् ॥ ४९० ॥

पृष्ठारुर्गुदकुट्टञ्च केचिच्च तमनामकम् ।

तत्र धान्याः पयश्शोध्यं पित्तश्लेष्महरीषधैः ॥ ४९१ ॥

शृतशीतञ्च शीताभ्युयुक्तमन्तरपानकम् ।

सक्षौद्रवाक्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ॥ ४९२ ॥

त्रिफलावदसीप्लक्षत्वक्काथपरिपेचितम् ।

रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तस्त्राप्तं जळीकसा ॥ ४९३ ॥

सर्वं च पित्तव्रणमित् शस्यते गुदकुट्टके ॥ ४९४ ॥

(साहटे-)

गुदपाकेषु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत्क्रियाम् ।

रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ४९५ ॥

(तन्प्रा-)

गलमलोकण्टकप्रख्यारुफमारुतकोपजा ।

शिशूनां पिडका चक्रे विज्ञेया गुणदूषिका ॥ ४९६ ॥

घृक्षये(घर्षयेत्) चामजाक्षीरैर्जीरकाञ्जनसंयुतैः ।

जात्या रसैर्वापि तथा तेन सा विनिवर्तते ॥ ४९७ ॥

अथत्थत्वग्गदक्षौद्रैर्गुणपाके प्रलेपनम् ।

दार्वीयष्टचभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तथापरम् ॥ ४९८ ॥

(प्रयोगसिं)-

पित्तेन जूर्च्यार्चियुताश्शरीरे स्फोटा भवन्त्याशु लयं प्रयान्ति ।

रात्रौ दिवान्ते च पुनर्भवन्ति प्रायः शिशूनां स निचूरिकाण्यः ॥

तेनैव तेषां पिडकास्सदाहा कण्डूयुतास्तद्विपवज्रमाहुः ।

त्रिजातशीतामयदारुयष्टीवरासुगन्धा कुमुदोत्पलञ्च ॥ ५०० ॥

वरी सरलमाञ्जिष्ठा कमलं सशताह्वयम् ।

क्षीरेण पिष्ट्वा दूर्वाज्यामिश्रं लिम्पेत्तयोर्द्वितम् ॥ ५०१ ॥

क्षीरघृक्षादकुरं दूर्वामूलं शीतञ्जलाह्वयम् ।

शारिवां तिलयष्टिञ्च तयोर्लिम्पेत्सकोश्रिकम् ॥ ५०२ ॥

(तन्त्रा-)

घातेनाध्मापितं नाभिं सरुजं तुण्डसंक्षितम् ।

मारुतघ्नैः प्रशमयेत्स्नेहस्वेदोपनाहनैः ॥ ५०३ ॥

(सुधु)-

मृत्पिण्डेनाग्निवर्णेन क्षीरमित्तेन सोष्मणा ।

स्वेदयेदुच्छ्रितं नाभिं तुण्डं तेन प्रशाम्यति ॥ ५०४ ॥

नाभिपाके निशालोभ्रप्रियङ्गुमधुकैश्शृतम् ।

तैलमभ्यञ्जनं तैलमेभिर्वाप्प्रवचूर्णितम् ॥ ५०५ ॥

(चन्द्र)-

देवदारुवचाशिष्टुफलत्रयपयोमुचाम् ।

घाथस्सकृन्नापृथ्वीकाकल्कः सर्वान् कृमीन्दरेत् ॥ ५०६ ॥

(नासयणीये)

कुण्डालाघ्नियिधाः शोक्ताः घातपित्तरुफैर्नृणाम् ।

ते तु सर्वत्र देहे स्युरेकदेशेऽपि वा पुनः ॥ ५०७ ॥

जायन्ते ग्रन्थिवत्पूर्वमुन्नता रक्तमांसगाः ।

ततः कालेन पक्वास्ते कुण्डवशान्ति निम्नताम् ॥ ५०८ ॥

कृष्णं तोदज्वरयुतं वातात्कुण्डालकं भवेत् ।

सदाहपाकासृक्त्वावं क्षिप्रपाकि च पित्ततः ॥ ५०९ ॥

सकण्ठगौरवं श्लैष्म्यस्त्वैमित्यसहितं कफात् ।

ते स्युस्तुदुस्तरा घोरा बालानान्तु विशेषतः ॥ ५१० ॥

पुष्पाश्वत्थस्य पञ्चाङ्गकाथे तत्कल्कसंयुते ।

तैलं पक्वन्तु सक्षीरं कुण्डालकनिनाशनम् ॥ ५११ ॥

कदलीपत्रं मसम तैलेन सहितं हितम् ।

दग्ध्वा हरिद्रां सञ्चूर्ण्य तान्तु तैलेन लेपयेत् ॥ ५१२ ॥

पुष्पाश्वत्थत्वचश्चूर्णं सूक्ष्मं तैलेन लेपयेत् ।

कुण्डालं विनिहन्त्याशु सर्वदुष्टग्रणप्रणुत् ॥ ५१३ ॥

उन्मत्तक्षारचूर्णं वा तैलेन सह लेपयेत् ।

सन्मत्तं कदलीपत्रं रजनीं च पृथक् पृथक् ॥ ५१४ ॥

दग्ध्वा तत् मसम तैलेन लेप कुण्डालनाशनम् ।

(तन्त्रा)-

अरविन्दस्य पञ्चाङ्गं पुष्पाश्वत्थस्य पञ्चकम् ।

पिष्ट्वा क्षीरेण संसिद्धं सर्पिः कुण्डालनाशनम् ॥ ५१५ ॥

आमलक्याः फलं पत्रं त्वचश्च मधुकं तथा ।

शकृद्भसे गवामेततैलं कुण्डालनाशनम् ॥ ५१६ ॥

रुक्तेन यष्टीमधुकस्य तैलं चतुर्गुणे पद्मदलप्रभृते ।

से विपक्वं विनिहन्ति घोर कुण्डालकं वायुरिभ्रद्वन्दम् ॥ ५१७ ॥

(योग्या)-

अश्वत्थत्वर्गतं क्षौद्रं मुखपाके प्रलेपनम् ।

दार्षीयष्ट्यभयानाजातीपत्रक्षौद्रैस्तथा परम् ॥ ५१८ ॥

अर्कवलयभयानिम्बकार्पासतलपोटकम् ।

चिञ्चाककुभाशिन्नाख्यजातीकिशुकमार्कम् ॥ ५१९ ॥

वसिरं क्षीरवृक्षत्वक् सुमनाः खरमञ्जरी ।
 व्रणरोही सदाभद्रा हरिद्रा च निदिग्धिका ॥ ५२० ॥
 एषां स्वरसकल्कैश्च सिद्धं तैलं व्रणापहम् ।
 कुण्डालहरणञ्चैतद्दुष्टनाळीव्रणापहम् ॥ ५२१ ॥
 मनश्शिला शङ्खनाभिः पिप्पल्यथ रसाञ्जनम् ।
 वर्त्तिः क्षौद्रेण संयुक्ता घालमर्वाक्षिरोगनुत् ॥ ५२२ ॥
 त्वचो बृहत्या भागौ द्वौ भाग एकोञ्चनस्य च ।
 कुक्कुणफेदिलेपोयमञ्जनञ्चैव शस्यते ॥ ५२३ ॥

(चाक्षुषे)

अजाक्षीरेण संपिष्टैर्दावीगैरिकमुस्तकैः ।
 बहिरालेपनं कार्यं अक्षिरोगविनाशनम् ॥ ५२४ ॥
 घृतेन सिन्धुविश्वैलाहिजुभाजीर(होऽजो) लिहन् ।
 आनाहं वातिकं शूलं जयेत्तोयेन वा शिशुः ॥ ५२५ ॥

(भद्रव-)

पथ्या भृङ्गी वचाहिङ्गुनिशाः पश्चामृतं स्मृतम् ।
 घालानाममृतं बल्यमग्निवर्धनमेव च ॥ ५२६ ॥

(तन्त्रा)

गृहधूमनिशाकुष्टरात्रिकेन्द्रयवैशिशोः ।
 लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामाविचर्चिकाः ॥ ५२७ ॥

(भद्रव-)

रजनीदारुसरळथ्रेयसी बृहतीद्वयम् ।
 पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसपिपा ॥ ५२८ ॥
 ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोपनम् ।
 अतीसारज्वरश्वासकामलापाण्डुकासजित् ॥ ५२९ ॥
 घालस्य सर्वरोगेषु पुजितं बलवर्णदम् ।

(शाहटे)

क्षीरपस्य कुमारस्य सोम्यादग्निर्न दीप्यते ॥ ५३० ॥

स्तन्यदोषेण वा केचिच्छूलाध्मानयुता मृशम् ।
 स्रंसते पिच्छिलं विस्रं विशदञ्च मृदुर्मुहुः ॥ ५३१ ॥
 छर्द्यते च सदा बालोप्यजीर्णमिति निर्दिशेत् ।
 अत्रादस्य कुमारस्य जीर्णाजीर्णो..... ॥ ५३२ ॥
 बालकस्याग्निवैपम्याद् भुक्तमन्नं न पेच्यते ।
 विदग्ध्य छर्द्यते तेन विदग्धमतिसार्यते ॥ ५३३ ॥
 अलापस्तेन दोषेण मदो मूर्छा ज्वरस्तथा ।
 वाक्सङ्गो घातशूलञ्च स्याद् गात्रारुचितापि वा ॥ ५३४ ॥
 विषुचिकाया विज्ञानं चिकित्सितमतःपरम् ।
 वामयेत्तं विशुद्धोयं संशुद्धमपकर्षयेत् ॥ ५३५ ॥
 जीर्णाजीर्णविशुद्धकायामुष्णमम्बु पिवेन्नरः ।
 नागरातिविपादिङ्गु चित्रमूलं वचाभया ॥ ५३६ ॥
 घूर्णमुष्णेन तोयेन अजीर्णार्त्तः पिवेच्छिशुः ।
 वज्रादिं वा हरिद्रादिं पोषयेदामपाचनम् ॥ ५३७ ॥
 सशृङ्गिथरलवणां यवागूं पोषयेत्ततः ।
 तथा संशान्तदोषस्य दीपनीथैस्समाचरेत् ॥ ५३८ ॥
 उष्णाम्भसा पिवेच्छूण्ठीवराळकणदीप्यकम् ।
 स्तन्येनामपराङ्गं वा (?) पिवेद्बालोप्यज्ञूर्तिके ॥ ५३९ ॥
 त्रयो वातोद्धता दोषा धमनीनिर्गमाविशरः ।
 स्थिरीभूतप्रतिष्ठाश्च नानाव्यजनवेदनाः ॥ ५४० ॥
 शिरःकपालमाश्रित्य जनयन्ति महारुजाः ।
 अर्शः प्रवर्तते तस्य शेषे बहुविधास्तथा ॥ ५४१ ॥
 गोस्तनाकारसदृशं सुपिरं कर्करान्वितम् ।
 बालप्रणालीमात्रैस्तु मुखैर्बहुभिरावृतम् ॥ ५४२ ॥
 गुरुत्वं तीव्रदाहत्वं निस्तोदनमथापरैः ।
 विविधैर्व्यजनैर्युक्तं घल्मीकामिति निर्दिशेत् ॥ ५४३ ॥

छद्यं भेद्यञ्च लेख्यं च विस्राव्यञ्चेति निर्दिशेत् ।

भीतस्य सुकुमारस्य धृद्वस्य तरुणस्य च ॥ ५४४ ॥

प्राहयेद्वा जलकाभिर्मतिमान्दुष्टशोणितम् ।

व्रणक्रिया च कर्तव्या नित्यं यस्त्रं विजानता ॥ ५४५ ॥

नक्तमालस्य पत्राणि पत्राणि कृतमालिनः ।

सुमनायाश्च पत्राणि कल्कं दृषदि पेपयेत् ॥ ५४६ ॥

हरिद्राकल्कसंपुक्तं तैलमेतैर्विपाचयेत् ।

व्रणेषु रोपणीयन्तु जातकण्डुषु दापयेत् ॥ ५४७ ॥

सूर्यबल्याश्च मूलानां त्वचः संहृत्य पेपयेत् ।

श्लक्ष्णानि कृत्वा चूर्णानि तैलेन सह संसृजेत् ॥ ५४८ ॥

आदित्यपाकं कृत्वैतद्ब्रणमालेपयेद्भिषक् ।

उपर्युपरि दातव्यं तदा सम्पद्यते सुखी ॥ ५४९ ॥

पाठापथ्याहिगन्धाद्रुमसरलबलाद्द्वन्द्वमाद्रीद्विरात्री

तेजोह्वाव्योपकट्वीकुटचगदवचामातुल्यज्ञाजमोजैः ।

गण्डीरग्रन्थिकोलाग्न्यरल्लकारिकाढाडिमैः सिद्धमाज्यं

धीरे बालातिसारज्वरवमिकृशताल्पाग्निशोफाण्चिम्बम् ॥

(कारपपीषादाद्याय श्लोकीकृतम्)

पाठावेष्टद्विरजनीमुस्ताभार्ङ्गीपुनर्नवैः ।

सविल्वत्र्यूपणैः सर्पिः वृश्चिकाजियुतैश्शृतम् ॥ ५५१ ॥

लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।

(पाठ्ये)

हिङ्गुभार्ङ्गीवचापटीव्योपकुष्ठाजमोजकैः ॥ ५५२ ॥

मुस्ताविपारसोनेत्र स्फूर्जावकरसाढके ।

सिद्धं धीरे च बालानां सर्वातीमारनाशनम् ॥ ५५३ ॥

(वन्त्रा)-

अलर्कस्वरसप्रस्ये तत्पक्वफलकलिकृतम् ।

सिद्धं घृतं शिशोर्लेहान् फासश्वासहरं परम् ॥ ५५४ ॥

(वेदेरी)

वत्सहाष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ।

कर्णौ हिमागमे विद्वयेद्वाग्यङ्गस्थस्य सान्त्वयन् ॥ ५५५ ॥

प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वाप्यं तु योषितः ।

- दक्षिणेन दधत्सूर्वीं पालीमन्येन पाणिना ॥ ५५६ ॥

मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिद्गण्डाशयं प्रति ।

जरायुमात्रप्रच्छन्ने ररिदम्पवभासिते ॥ ५५७ ॥

घृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्गकिते ।

विध्यैद्वैवकृते च्छिद्रे सकृदेवर्जुं लाघवात् ॥ ५५८ ॥

नोर्ध्वं न पार्श्वयोर्नाघस्तिरास्तत्र हि संश्रिताः ।

स्थानव्यधान्न रुधिरं नरुग्रागादिसम्भवः ।

॥ खेदाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रञ्चानुनिधापयेत् ॥ ५५९ ॥

(वाह)-

शनैश्शनैर्विषद्वेतं तन्तुभिश्च भिषग्वरः ।

अश्वगन्धामपामार्गं पक्कञ्च चूइतीफलम् ॥ ५६० ॥

कृष्टं कृटचबीजानि अजासीरेण पेपयेत् ।

माससुदूर्त्तनात्कर्णौ हस्तिहस्तोपमं भवेत् ॥ ५६१ ॥

(प्रयोषति)

अथैनं जातदशनं क्रमशोऽपनयेत्स्तनात् ॥ ५६२ ॥

(वाह)-

इस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेपात्स्तततं वचाम् ।

आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरौ रक्षोभिरङ्गीम् ॥ ५६३ ॥

(उपैव)

वचाचूर्णफलं लिङ्गाद् ब्रह्मीस्वरसभावितम् ।

क्षीरधृक् प्रत्यहं मासं मेधावी स्याद् घृतद्रुतम् ॥ ५६४ ॥

(चन्द्र)

सुचूर्णितं सुवर्णान्नु घृष्टं वा सह सर्पिषा ।

पीतं श्रुतधरं जन्तुं करोतीत्येष निश्चयः ।

वचा वा सततं पथ्या चूर्णिता घृतसंयुता ॥ ५६५ ॥

(तन्त्रा)-

पालो यदि लिहेत् घृष्टां क्षौद्रे हेमशलाक्या ।
घर्चा वाचस्पतिस्तस्य पुरतः स्यातुमक्षमः ॥ ५६६ ॥

विश्वाजमोजरजनीद्वयसैन् यवोश्ना
यष्ट्याह्नुकुष्ठमगधोद्भवजीरकाणाम् ।
चूर्णं प्रभातसमये लिह्यां ससर्पि-
र्वाग्देवता नियसति स्वयमेव वक्त्रे ॥ ५६७ ॥

(काशी)

कृष्णाम्बुगन्धे लवणाजमोजे द्वे जीरके त्रीणि कटूनि पाठा ।
मद्गल्यपुष्पश्च समानि चूर्णं कृत्वा च चूर्णेन वचोद्भवेन ॥ ५६८ ॥
तुल्येन युक्तं बहुशो रसेन तद्भाषितं ब्रह्मविनिर्मितायाः ।
सर्पिर्मधुभ्यां तु ततोक्षमात्र लिह्याद्यरः सप्तदिनं हिताशी ॥ ५६९ ॥
शङ्खपुष्पीवचाकुष्ठैः मिद्धं ब्रह्मीरसे घृतम् ।
पुराणं हन्त्यपस्मारं सोन्माद मेध्यमुत्तमम् ॥ ५७० ॥

(पद्म)

सब्रह्मीस्वरसार्मणे घृपजयामण्डकपर्णीयरी-
च्छिन्नोत्थार्द्धतुलायिपाचितरसप्रस्थद्वये कार्पिकैः ।
सिद्धार्थासितनिम्बशम्बरुहत्रह्णीवचाचाकुची-
बिल्वरत्नक्फलिनीनिशापडुतुटीवेछार्कपुष्प्यामयेः ॥ ५७१ ॥

सिद्ध सार्द्धसितोपलं समपयो दैयङ्गवीनाढक
शौद्रप्रस्थयुत त्रिघृष्टरननं बालेन लीढ जयेत् ।
मूकत्व जडतां स्पलहचननामश्रोत्रतां मूढतां
दिवकाकासमसूरिकाक्षयनिपापस्मारपाण्डूनपि ॥ ५७२ ॥

(तत्र-तरे)

ब्रह्मीसिद्धार्थकवचाशारिचानुष्ठसैन्प्रवै ।
सर्पणैस्ताधितं पीतं चादमेधास्मृतिहृद्घृतम् ॥ ५७३ ॥
आयुष्यं पाप्मरसोन्न भूतोन्नादनिरर्हणम् ।

(बाहटे)

ध्योषवरापदुरजनीतृष्टृद्वाशर्कराविक्रमशृतम् ।

सर्पिर्ब्रह्मोस्वरसे बालो विद्वान् लिहन् भवति ॥ ५७४ ॥

(काशी).

स्वरसे साधयेद्ब्रह्मया घृतप्रस्थं चतुर्गुणे ।

कार्षिकैस्सैन्यद्वयाशर्कराकृमिजित्कणैः ॥ ५७५ ॥

पथ्यानिशात्रिष्टृद्वात्रीफलैरपि पलोन्मितैः ।

घृतं सारस्वतं नाम मेध्यं वाचाश्च शुद्धिकृन् ॥ ५७६ ॥

इति योगरत्नसमुच्चये

बन्ध्यागर्भिणीसूत्रिक्रामालचिकित्साधिकारः

एकविंशः ।

अथ बालग्रहप्रतिषेधाधिकारः

द्वाविंशः ॥

पराशरः—

वरप्रसादं गोकर्णे लङ्घ्वा रावणसूरिणा

कृतं कुमारवन्त्रं यत्तत् प्रवक्ष्ये समाप्ततः ॥ १ ॥

प्रथमे दिवसे मासे वर्षे च नन्दना नाम मातरी गृह्णाति बालम् ।
तया गृहीतस्य पूर्वं ज्वरः स्यात् । गात्रशोषशोकौ चाशनञ्च न
गृह्णाति ।

बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन मुञ्चति मातरी ॥ २ ॥

नद्या मृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कारयेत् । शुद्धोदनगन्धालुलेपने-
पुष्पाणि पञ्च पञ्च ध्वजदीपस्वास्तिकान् पूर्वदिशि पूर्वस्यां दिशि बलिं दद्या-
त् । राजसर्पपौशीरशिवनिर्माल्यमालारोममातुपकेशनिम्बपत्रगन्धघृतै-
र्बालं धूपयेत् । चतुर्थे दिने शान्त्युदकेन स्नापयेत् । ब्राह्मणं भिक्षुकं वा
क्षीरेण भोजयेत् । बालः स्वस्थो भवति । ओं ह्रीं फद् स्वाहा । द्वितीये
दिवसे मासे वर्षे वा तुनन्दा नाम बालं गृह्णाति । तया गृहीतस्य
ज्वरदन्तघातास्त्रिनिमीलनसन्ततरोदनाशनदेषाध्मानानि स्युः । तत्र
तण्डुलप्रस्थकृतपुत्तलिकाः श्रयोदश स्वस्तिकध्वजान् चतुरो दीपानर्ध-

प्रस्थसिद्धापूरं मत्स्यं मांसं शुक्लोदनं पश्चिमायां दिशि पश्चिमसन्ध्यायां
त्रिदिनं बलिं दद्यात् । धूपस्नानभोजनमन्त्राः पूर्ववत् । तृतीये
दिवसे मासे वर्षे च पूनना नाम मातरी बालं गृह्णाति । तथा गृही-
तस्य ज्वररोमहर्षाङ्गभेदाक्षिनिमीलनान्नद्वेषा भवन्ति । तत्र तण्डुल-
प्रस्थपुत्तलिका रक्तान्वोदनध्वजस्वस्तिरुद्वेषगन्धानुलेपनानि पश्चिम-
सन्ध्यायामुत्तरस्यां दिशि बलिन्दद्यात् । धूपस्नानमन्त्राणि पूर्ववत् ।
चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा सुखमण्डिका नाम बालं गृह्णाति । तस्य ज्वर-
गात्रभेदशिरोन्नमनाक्षिनिमीलनानि स्युः । तिलपिष्टकृतपुत्तलिकां
चिल्वकण्टकैरष्टाङ्गं वेधयेत् । शुक्लपुष्पध्वजस्वस्तिका मत्स्यं मांसं
प्रस्थार्धसिद्धोदनमपूरं पश्चिमायां दिशि त्रिसन्ध्यं बलिं दद्यात् । गो-
मृत्तलशुनसर्पनिर्मोकमार्जाररोममानुपकेशनिम्बपत्रगव्यघृतैर्धूपयेत् ।
स्नानभोजनमन्त्राः पूर्ववदेव । पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा यदा विला-
लिका नाम मातरीबालं गृह्णाति । तस्य ज्वरशोपश्वासकासद्विकका भव-
न्ति । तण्डुलप्रस्थपुत्तलिकाः शुक्लोदनध्वजशुक्लवदीपपञ्चरक्तपुष्पा-
ण्यपराहे पश्चिमायां दिशि वृक्षमूले बलिन्दद्यात् । धूपस्नानभोजनम-
न्त्राः पूर्ववत् । षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा शङ्खनी नाम गृह्णाति । तस्य
ज्वरोद्वेजनगात्रशोषाः स्युः । तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तलिकां कृष्णपुष्प-
ध्वजस्वस्तिकान् मत्स्यं मांसस्थोदनं पूर्वाह्नं पश्चिमस्य दिशि बलि-
न्दद्यात् । धूपस्नानभोजनमन्त्राणि पूर्ववत् । सप्तमे दिवसे मासे वर्षे
वा शुष्करोवती नाम मातरी गृह्णाति । तस्य ज्वरगात्रभेदान्नस्तनद्वेषाः
स्युः । तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तलिका सप्तध्वजस्वस्तिरुदीपपुष्पाणि मत्स्यं
मांसमुत्तरस्यां दिशि बलिं दद्यात् । धूपादीनि पूर्ववत् । अष्टमे
दिवसे मासे वर्षे वा विलालिका नाम मातरी गृह्णाति । तस्य ज्वराङ्ग-
भेदरोदनजिह्वाशोषाङ्गप्रेरणाक्षिनिमीलनान्नद्वेषाः स्युः । तत्र तण्डु-
लप्रस्थपुत्तलिकां पायसगुळमधुसर्षीपि चतुरो ध्वजदीपान् लाजपेप-
मांसपर्वटिकाः शङ्खलिका रक्तपुष्पगन्धानि कृष्णाष्टम्यां दिशि दधि-
णस्यां पूर्वसन्ध्यायां बलिं दद्यात् । धूपादि पूर्ववत् । ओं नमो नारा-
यणाय त्रैलोक्यविद्रावणाय ज्वल ज्वल ओं ह्रीं फट् स्वाहा । नवमे
दिवसे मासे वर्षे वा मदमेदसा नाम गृह्णाति बालम् । तस्य ज्वर-

ओं नमो भगवति रुष्टमालिनि इमं बालं गृहाण । बालं मुञ्च

स्वाहा ।

फेनमुद्गरिते चैव दिशश्चैव निरीक्षते ।

उद्धेनयति गात्राणि रुदते च पुनः पुनः ॥ १५ ॥

काकोळपा च गृहीतातु चतुर्थे दिवसे शिशुः ।

गजदन्तादिनिर्माकराजसर्पसंयुतम् ॥ १६ ॥

गोमूत्रेणैव पिष्ट्वा वा तेन बालं प्रलेपयेत् ।

कपिरोमनखिर्निम्बसर्पपैश्वैव धूपयेत् ॥ १७ ॥

अन्नपानीयमांसिश्च बलिं दद्यात्समन्त्रकम् ।

एतेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १८ ॥

ओं नमो भगवति काकोळि रुष्णाभरणभूपिते इमं बालं गृहाण

बालं मुञ्च स्वाहा ।

मातुरुत्सङ्गवर्ती तु मुष्टिं बध्वा तु नित्यशः ।

जृम्भते स्वपते चापि आकाशञ्च निरीक्षते ॥ १९ ॥

हस्तिन्या च गृहीतास्तु पञ्चमे दिवसे शिशुः ।

मेपशृङ्गवचा लोध्र हरितालं यनाशिला ॥ २० ॥

पतानि चोदकैः पिष्ट्वा तेन बालं प्रलेपयेत् ।

रक्तवर्णानि पुष्पाणि गन्ध चैव तयाविधम् ॥ २१ ॥

ओदनं गुळसयुक्तं बलिं दद्यात्समन्त्रकम् ।

एतेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ २२ ॥

ओन्नमो भगवति हस्तिनि अञ्जधारिणि इमं बालं गृहाण

बालं मुञ्च स्वाहा ।

भजते हस्तपादौ च श्रमते च पुनः पुनः ।

रुदित्वा मुञ्चते चापि न गृहीते स्तनन्तथा ॥ २३ ॥

हुङ्कार्यापि गृहीतश्च पठे हि दिवसे शिशुः ।

सर्जगुग्गुलुगोदन्तं वृष्ट सिद्धार्यकं चाम् ॥ २४ ॥

घृतेन धूरयिचा तु तेन बालं प्रलेपयेत् ।

गोरोमशृङ्गसर्पाणां निर्माकञ्चैव धूपयेत् ॥ २५ ॥

पुष्पाणि चन्दनं रक्तप्रसन्नं मांसं तथैव च ।

बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ २६ ॥

ओन्नमो भगवति रक्तानुलेपने हुङ्कारि इमं बलिं गृहाण । बालं
मुञ्च स्वाहा ।

दंशते मुञ्चते चापि क्रोकिलस्वरसंयुतः ।

पूतिगन्धं च वमति गृध्रगन्धं तथैव च ॥ २७ ॥

मुक्तकेश्या गृहीतश्च सप्तमे दिवसे शिशुः ।

वचां च बृहतीं कुष्ठं गोमूत्रेण च पेपयेत् ॥ २८ ॥

लेपयेद् बालकं तेन नखैर्व्याघ्रस्य धूमनम् ।

बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ २९ ॥

ओं नमो भगवति मुक्तकेशि रक्ताभरणभूषिते इमं बलिं गृहाण
बालं मुञ्च स्वाहा ।

स्वपते हसते बालो गृह्यमाणस्तु रोदिति ।

निरीक्षते दिशस्सर्वा जिह्वाञ्चालयते सदा ॥ ३० ॥

त्रिदण्ड्या तु गृहीतश्च अष्टमे दिवसे शिशुः ।

वचां हिङ्गुसमं पिष्ट्वा तेन बालं प्रलेपयेत् ॥ ३१ ॥

धूपं लधुनसिद्धार्यं मत्स्यमांससुरामवैः ।

बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ३२ ॥

ओं नमो भगवति त्रिदण्डि त्रिनयने त्रिशूलहस्ते इमं बलिं गृहाण
बालं मुञ्च स्वाहा ।

ऊर्ध्वमुच्छ्वसते नित्यमुत्थितो मुयते मुटुः ।

रोदनं कुरुते बालो मुष्टविघ्नात्पुन भृशम् ॥ ३३ ॥

अजमेप्या गृहीतश्च नवमे दिवसे शिशुः ।

श्वेतया वचया कुष्ठतगश्चेतमर्पयम् ॥ ३४ ॥

जलेन सह पिष्ट्वा तु तेन बालं प्रलेपयेत् ।

कपिरोमनसैश्चापे धूपं दद्याद्विचक्षणः ॥ ३५ ॥

बलिं दद्याच्च मन्त्रेण गन्धपुष्पादिकं तथा ।

लेपितं धूपितं बालं ततो मुञ्चति सा गृही ॥ ३६ ॥

ओं नमो भगवति अजमेपि मेधाधिरूढे शक्तिहस्ते इमं बलिं
गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

नीलोत्पलसुवर्णाभं रूपं भवति बालके ।

रोदित्यपि दिवारान्नं गन्धं वा वाति शामनम् ॥ ३७ ॥

रोदिन्या तु गृहीतस्य दशमे दिवसे शिशुः ।

कुष्ठं सर्जरसं शीतं सर्पपं जलपेपितम् ॥ ३८ ॥

अनेन लेपितं बालं धूपयेद्वा विधूपनैः ।

मांसी च निम्बपत्राणि लाक्षया सह धूपनम् ॥ ३९ ॥

कोद्रवाञ्च ततो दद्यात् कलशं वारिपूरितम् ।

बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा गृही ॥ ४० ॥

ओं नमो भगवति रोदिनि कुन्देन्दुनिर्मले इमं बलिं गृहाण
बालं मुञ्च स्वाहा ।

इति दिवसाधिकारः ।

दशस्येव दिनेष्वेव यदुक्तं लक्षणं शिशोः ।

तस्मिन्नदृष्टे दृष्टे च मासिके लक्षणे तदा ॥ ४१ ॥

कुर्यान्मासिकमेवात्र कर्म नित्यमतन्द्रितः ।

आरम्य जन्मदिवसान्मासस्त्रिंशदिनैर्युतः ॥ ४२ ॥

तथा द्वादशमासेषु यद्यद्रक्ष्यामि लक्षणम् ।

तस्मिन् दृष्टे तु तत्कार्यं दृष्टे चिद्धे तथान्दिके ॥ ४३ ॥

अतः परं प्रयक्ष्यामि मासानां विधिमुत्तमम् ।

शृणु जीवकृत्तरेण मन्त्रांश्चैव पृथक् पृथक् ॥ ४४ ॥

प्रथमे मासि गृह्णाति शकुनीं नाम पूतना ।

तथा गृहीतो बालस्तु काकरायं करोति च ॥ ४५ ॥

रोदित्येव दिवारात्रं पूतिगन्धश्च जायते ।

रक्तञ्च स्रवते मूत्रं चक्षुर्भ्यां च न पश्यति ॥ ४६ ॥

तेन सा रमते नित्यं पूतना बलिकाक्षिणी ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखी ॥ ४७ ॥

पायसं त्रिविधं दद्यान्मांसञ्चैव चतुर्विधम् ।

रक्तपुष्पं तथा गन्धं वस्त्रं दद्यात्सदीपकम् ॥ ४८ ॥

पानीयञ्च मदातव्यं याम्यां दिशि गृह्णाच्छिशोः ।

करञ्जवृक्षमाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं क्षिपेत् ॥ ४९ ॥

धूपयेन्मेघशृङ्गेण गोदन्तेन नखेन च ।

दीपं दद्याच्च तैलेन सप्तरात्रं बलिं हरेत् ॥ ५० ॥

स्नापितं धूपितं बालं ततो मुञ्चति पूतना ।

ओं नमो भगवत्यै शकृन्वै इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना मकुटा नाम द्वितीये मासि बालकम् ॥ ५१ ॥

गृह्णाति चानया ग्रस्तो जायते फाल्ग्वनप्रमः ।

शीतळानि च गात्राणि निष्पन्दश्चैव जायते ॥ ५२ ॥

ग्रीवा च पृष्ठतो भ्रूया मुस्तं च परिशुष्यति ।

क्षीरं पिबति विस्रब्धं तरक्षणात्तु समुद्दिरेत् ॥ ५३ ॥

आमतण्डुलपकाद्यं कृष्णपायसमेव च ।

गन्धपुष्पं तथा धूपं वस्त्रञ्चैव प्रदापयेत् ॥ ५४ ॥

धूपञ्चारिष्ठपत्रेण कुमुम्भलशुनेन च ।

दीपञ्च निम्बतैलेन पूजयेच्च यथाविधि ॥ ५५ ॥

पूर्वा दिशं समाश्रित्य पूर्वाह्ने तु बलिं हरेत् ।

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ५६ ॥

ओं नमो भगवत्यै मकुटे शुभाह्ने इयं बलिं गृहाण बालं मुञ्च

स्वाहा ।

पूतना गोमती नाम तृतीये मासि बालकम् ।

गृह्णाति स तथा ग्रस्तो बालो रोदिति निष्ठुरम् ॥ ५७ ॥

स्रवेन्मूर्त्रपुरीषश्च^३ भारुतश्च न निन्दति ।

मधुगन्धास्सदा वान्ति वसुगन्धाश्च वाह्यतः (?) ॥ ५८ ॥

ओदनं क्षीरशारुश्च यदागूं कृष्णपायसम् ।

गुल्मासं तिलचूर्णश्च पिण्याकं गन्धमाल्यकम् ॥ ५९ ॥

सुगन्धं सर्पपेणैवं धूपयेत्सन्ध्ययोश्शिशुम् ।

स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ॥ ६० ॥

पूर्वा दिशं समाश्रित्य पूर्वाह्ने तु बालं हरेत् ।

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ६१ ॥

ओं नमो भगवति गोमति इमं बालं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना पिङ्गळा नाम चतुर्थे मासि बालकम् ।

गृह्णाति च गृहीतस्य कम्पते दक्षिणः करः ॥ ६२ ॥

क्षीरं पिबति विस्रब्धं रामं म्रुञ्जति दारुणम् ।

श्वेतवर्णं शरीरं च मुखं च परिशुष्यति ॥ ६३ ॥

पूर्तिगन्धो भवेत्तस्य न मन्त्रं नापि चौषधम् ।

वर्जयेत्तादृशं बालं बालि तत्र न कारयेत् ॥ ६४ ॥

पूतना काञ्चनी नाम पञ्चमे मासि बालकम् ।

गृह्णाति च गृहीतस्तु जायते काञ्चनप्रभैः ॥ ६५ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ।

क्षीरं पिबति विस्रब्धं रुदते च पुनः पुनः ॥ ६६ ॥

शाकोदने पूर्णालिको पायसे शर्करायुतम् ।

गन्धमाल्यं स्वस्तिकञ्च धूपनं चन्दनं तथा ॥ ६७ ॥

दक्षिणां दिशमाश्रित्य मध्याह्ने तु बालं हरेत् ।

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ६८ ॥

ओं नमो भगवति काञ्चनकुमुदप्रभशरीरे कुमुदगन्धे इमं बालं

गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना पङ्कजा नाम षष्ठे मासि तु बालकम् ।

गृह्णाति च गृहीतस्तु रोदित्येव पुनः पुनः ॥ ६९ ॥

श्वसस्तीग्रो भवेत्तस्य कुक्षिशूलश्च जायते ।
मत्स्थमर्जं सुरां मांसमपूपं कृसरं तथा ॥ ७० ॥

मयूरं कुक्कुटं छागं पिष्टेनैव च कारयेत् ।
गन्धपुष्पादिसंयुक्तं बलिं तत्र प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ७२ ॥

ओं नमो भगवति पङ्कजाभरणभूपिते पङ्कजगन्धे इमं बलिं
गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना शीतला नाम सप्तमे मासि बालकम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु श्वसित्यति पुनः पुनः ॥ ७३ ॥
आस्फोटयति गात्राणि आहारं च न वाञ्छति ।
रोदते दन्तवीणां च पूतिगन्धं प्रयाति च ॥ ७४ ॥

मांसोदनं सुरां शाकं गुल्मासं तिलचूर्णकम् ।
कुक्कुटश्चक्रवाकश्च पिष्टेनैव तु कारयेत् ॥ ७५ ॥
गन्धपुष्पादिकं सर्वमग्रमत्तः प्रदापयेत् ।

एकरात्रं बलिं दद्यात् ग्राममध्ये समन्ततः ॥ ७६ ॥
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ७७ ॥

ओं नमो भगवति शीतले शीतलशरीरे बहुलेपने इमं बलिं
गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना रजनी नाम अष्टमे मासि बालकम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु बालो मुञ्चति तत्क्षणात् ॥ ७८ ॥
स्फोटकं सर्पपाकारं शरीरे तस्य जायते ।
कम्पते धामहस्तश्च मुखश्च परिशुष्यति ॥ ७९ ॥

ईदृशं लक्षणं दृष्ट्वा क्रियां तत्र न कारयेत् ।
पूतना कुम्भरूपी तु नवमे मासि बालकम् ॥ ८० ॥
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु बालो रोदिति निष्ठुरम् ।
दद्यते मुद्यते चैव ज्वरः छर्दिश्च जायते ॥ ८१ ॥

पाटलः कौमुदी । गन्धो गुळगन्धस्तथैव च ॥ ८१ ॥

कसरं च गुळं मत्स्यं तथा क्षीरं गुळासवम् ॥ ८२ ॥

गुल्मासन्तिलचूर्णञ्च बलिं तत्र प्रदापयेत् ।

पुष्पाणि चैव रक्तानि सुगन्धं कुङ्कुमं तथा ॥ ८३ ॥

पूर्वां दिशं समाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं हरेत् ।

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ८४ ॥

ओं नमो भगवति कुम्भकर्णि मत्तमातङ्गगामिनि इमं बलिं

गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना श्वरी नाम दशमे मासि बालकम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु चक्षुभ्यां नैव पश्यति ॥ ८५ ॥

उद्वेजयति गात्राणि आहारनाभिवाञ्छति ।

गुळाञ्च पीतरक्ताभं मत्स्यं मांसं च दापयेत् ॥ ८६ ॥

घण्टाश्चैव पताकाञ्च पिष्टैरेव तु कारयेत् ।

श्वेतपुष्पं तथा गन्धं तिलतैलेन दापयेत् ॥ ८७ ॥

उत्तरां दिशमाश्रित्य बलिन्दद्याद्दिनत्रयम् ।

मध्याह्ने तु प्रदातव्यं ततो मुञ्चति पूतना ॥ ८८ ॥

ओं नमो भगवति श्वररसनप्रिये इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च

स्वाहा ।

पूतना राक्षसी नाम मासे होकादशे शिशुम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु जलश्लेष्मादेव नश्यति ॥ ८९ ॥

पूतना चञ्चला नाम द्वादशे मासि बालकम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु श्वसते मुह्यते तथा ॥ ९० ॥

उद्वेजयति गात्राणि आहारं नाभिवाञ्छति ।

तिलचूर्णं सगुल्मासं घृतं दाधि गुळोदनम् ॥ ९१ ॥

पूर्वां दिशं समाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं हरेत् ।

स्नापयेत्पञ्चपत्रेण धूपयेन्निम्बसर्पपैः ॥

दीपञ्च तिलतैलेन ततो मुञ्चति बालकम् ॥ ९२ ॥

ओं नमो भगवति चञ्चले चञ्चलशरीरे इमं वलिं गृहाण बालं
मुञ्च स्वाहा ।

इति मासाधिकारः ।

अतः परं प्रवक्ष्यन्ते घोररूपास्तु मातरः ।

शृणु जीवकतत्त्वेन मन्त्राणां च पृथक् पृथक् ॥ ९३ ॥

कुमारी नन्दिनी नाम पूर्वे वर्षे तु बालकम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु धरण्यां पतति ध्रुवम् ॥ ९४ ॥

नोन्मीलयति नेत्रे च रोदित्यपि पुनः पुनः !

दहते मुह्यते चैव तथाहारं न वाञ्छति ॥ ९५ ॥

गुळोदनं सुरां मांसं मत्स्यान् पृषलिकां दधि ।

गुल्मासं पल्लं लाजा गुळं माल्यं सगन्धकम् ॥ ९६ ॥

केशैश्चापि च लाजैश्च गोदन्तेन च धूपयेत् ।

स्नापयेत्पञ्चमङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ॥ ९७ ॥

पूर्वा दिशं समाश्रित्य चैकरात्रं वलिं हरेत् । ९८ ॥

ओं नमो भगवत्यै मुगन्धिनीयै मुगन्धालेपने इमं वलिं गृहाण
बालं मुञ्च स्वाहा ।

कुमारी नन्दिनी नाम द्वितीये वत्सरे शिशुम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु ज्वरेण परितप्यते ॥ ९९ ॥

शोणितं स्रवते भ्रूवधिदम्पां स्रवति शोणितम् ।

कम्पते दक्षिणो हस्तः दसते च पुनः पुनः ॥ १०० ॥

पद्मकेसरसङ्काशं गात्रं तस्य प्रजायते ।

तेन सा रमते नित्यं कुमारी बलिकाक्षिणी ॥ १०१ ॥

गुळोदनं च पानीयन्तस्य मांसं प्रदापयेत् ।

गुल्मासं तिलचूर्णाञ्च दध्यपूपकमेव च ॥ १०२ ॥

सौगन्धिकोत्पलं पथं कुमुदञ्चैव पिष्टकम् ।

पिष्टेनोद्वर्त्य बालन्तु प्रकृतिं तेन कारयेत् ।
 गन्धमाल्यादिकं दद्यात् तिलतैलेन दीपयेत् ॥ १०३ ॥
 पूर्वा दिशं समास्थाय मध्यरात्रे बलिं हरेत् ।
 लघुनं सर्पनिर्मोकं सिन्धुबारेण धूपयेत् ॥ १०४ ॥
 ... .. ।
 .... .. ॥

स्नापयेन्निम्बविल्वाभ्यां पलाशाश्वत्थकिंशुकैः ।
 स्नापितं धूपितं बालं चन्दनेन तु लेपयेत् ॥ १०५ ॥
 अनेनैव विधानेन ततो शुञ्चति नन्दिनी ॥ १०६ ॥
 ओं नमो भगवति नित्यानन्दस्वरूपिणि ! इमं बलिं गृहाण
 बालं शुञ्च स्वाहा ।

कुमारी चन्धिनी नाम तृतीये वत्सरे शिशुम् ।
 गृह्णात्यतो गृहीतस्तु चक्षुर्म्यां नैव पश्यति ॥ १०७ ॥
 सीदन्ति सर्वमात्राणि ज्वरः शोषश्च जायते ।
 कम्पते वामहस्तश्च तथाहारं न बाञ्छति ॥ १०८ ॥
 ओदनं कृसरं यांसं गुल्मापंच सफाणितम् ।
 दधि लाजाश्च दातव्या गन्धं पुष्पं तथैव च ॥ १०९ ॥
 शकञ्च चक्रवाकञ्च पिष्टेनैव तु कारयेत् ।
 पिष्टेनोद्वर्त्य बालन्तु प्रदीपं तेन कारयेत् ॥ ११० ॥
 लघुनं मृगरोमाणि शिखिपत्रैश्च धूपयेत् ।
 स्नापयेत्पञ्चमद्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ॥ १११ ॥
 उत्तरां दिशमाश्रित्य शश्वरात्रं बलिं हरेत् ।
 अनेनैव विधानेन ततो शुञ्चति सा प्रही ॥ ११२ ॥
 ओं नमो भगवति ! चन्धिनि ! भनुर्धरहस्ते ! इमं बलिं गृहाण
 बालं शुञ्च स्वाहा ।

कुमारी चपला नाम चतुर्थे वत्सरे शिशुम् ।
 गृह्णात्यतो गृहीतस्तु ज्वरेण परितप्यते ॥ ११३ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि त्रसते बालकस्तदा ।
सर्वं कृष्णं बलिं दद्याद् गन्धपुष्पं तथैव च ॥ ११४ ॥

स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
असुप्ते च प्रदातव्यं ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ११५ ॥

ओं नमो भगवति चपले इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च
स्वाहा ।

कुमारी तापसी नाम पञ्चमे वत्सरे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु सद्यः स्वप्नो भवेच्छिशुः ॥ ११६ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ।
स रक्तं स्रवते मूत्रं स्रवते च पुनः पुनः ॥ ११७ ॥

पायसं कृसरं क्षीरं तिलचूर्णं सुरासवम् ।
पक्कामकानि मांसानि दध्यधूपरूपेव च ॥ ११८ ॥

धूपो लशुनफेरीश्च भेतसर्पसंयुतैः ।
स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ११९ ॥
ओं नमो भगवति तापसि ! इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च
स्वाहा ।

शुमारी कामुषी नाम पष्ठे वर्षे तु बालकम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु ज्वरेण परिशुष्यते ॥ १२० ॥
रोदित्यपि डिगाराप्रमादाद्यश्च निगीधते ।
मत्स्यं मांसं सुरां मह्यं पापमं हृगरं टथि ॥ १२१ ॥

धूपपाः स्वस्तिफं लाजा व्यञ्जनैर्षट्कृष्मिण्यट् ।
पशुष्पथे तु मण्पाप्ते महारात्रं वानि हरेत् ॥ १२२ ॥
स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
गोमूत्रेण हरेत्पं गौरोग्णा च नग्नेन च ॥ १२३ ॥
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ।

ओं नमो भगवति कार्मुके कार्मुकधारिणि अङ्कुशहस्ते रक्त-
मालयानुलेपने इमं बलिं गृहाण बाल मुञ्च स्वाहा ।

कुमारी जातवेदा तु सप्तमे वन्सरे शिशुम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु गेहाश्रिप्क्रम्य गच्छति ॥ १२४ ॥

इसते च दिवारात्रमाहारञ्च न वाञ्छति ।

ओदनं पायसं मांसं मत्स्यञ्च कृसरं घृतम् ॥ १२५ ॥

क्षीरञ्च पोलिकां चैव मध्याह्ने तु बलिं हरेत् ।

चतुष्पथे पञ्चरात्रं कुशास्तरणसयुते ॥ १२६ ॥

मन्त्रतन्त्रं प्रयुञ्जीत वक्ष्यमाण विशेषतः ।

द्वीतव्यञ्च प्रयत्नेन निम्बपर्त्रैस्ससर्पैः ॥ १२७ ॥

स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतेलेन दीपयेत् ।

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १२८ ॥

ओं नमो भगवति जातवेदे कूष्माण्ड राज्ञा

॥ १२९ ॥

...

॥ १३० ॥

सर्वग्रहाणां तु बलिं मन्त्रेणानेन कारयेत् ।

यत्र स्वपिति बालस्तु तत्र होमञ्च कारयेत् ॥ १३१ ॥

कुमारी नलिनी नाम चाष्टमे ष सरे शिशुम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु बालश्चाह्वयते शिशुम् ॥ १३२ ॥

आस्फोटयति बाहुभ्यां बालो गर्भति धावति ।

॥ १३३ ॥

पायसं कृसरं मांसं अपूपाः स्नातिकं तथा ।

गुग्गुलासं दधि लाजाश्च सर्पिर्मक्ष्यन्तथैव च ॥ १३४ ॥

अर्धरात्रे बलिं दद्यात्सक्षरात्रं समाहितः ।

धूपषेत्सर्पनिर्मोकनिम्बाभ्यां लघुनेन च ॥ १३५ ॥

स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन ततो मुञ्चति स ग्रीही ॥ १३६ ॥

मन्त्राणि पूर्ववदेव ॥ १३७ ॥

कुमारी चपला नाम नवमे वत्स शिशुम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतरथ दाहो भवति दारुणः ॥ १३८ ॥

कृशश्च तीव्रो भवति कृशो भवति बालकः ।

अतुर्विधौदनं दद्याद्दद्यात्तान् पूषजिकां दधि ॥ १३९ ॥

लशुनं सर्पपं कुष्ठं घृचालेषस्य लेपनम् ।

स्नापयेन्निम्बविल्ववाभ्यामश्वत्थोदुम्बरेण च ॥ १४० ॥

धूपनं गजदन्तेन केनैर्भृङ्गरजेन च ।

पञ्चरात्रं बलिं दद्यात्ततो मुञ्चति सा ग्रीही ॥ १४१ ॥

मन्त्राणि पूर्ववदेव ।

कुमारी रेवती नाम दशमे वत्सरे शिशुम् ।

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु मृतं भवति निरुपशः ॥ १४२ ॥

घट्टेजयति गात्राणि नोन्मीलयति लोचने ।

भुक्त्वा पीत्वा च मतनं न च रुषि स गच्छति ॥ १४३ ॥

धार्वाश्च गायति गदा गृहं न्यक्त्वा च गच्छति ।

यामि यामीति यदति विकारान् कुरुते बहून् ॥ १४४ ॥

पक्कमांसानि मत्स्यांश्च स्वन्निकापृतिकानि च ।

भोदनं पायसं लाजा गुल्मासं पल्लवं तथा ॥ १४५ ॥

करवीरस्य पुण्याणि पीते वृमुदंभर च ।

धूपनं तगरं काष्ठं नावं गुग्गुलुपेय च ॥ १४६ ॥

स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिष्ठन्नेन दीपकम् ॥

स्नापितं भूपितं बालं ननो मुञ्चति सा ग्रीही ॥ १४७ ॥

मन्त्राणि पूर्ववत् ।

कुमारी बालिका नाम यं त्रैकादशे शिशुम् ।

गृह्णात्यदोग्रीतस्तु नेत्रगोपणं पीत्वा च ॥ १४८ ॥

सापीयान् ।

॥ अत्यन्तवृषया ग्रस्तः काकराव करोति च ।
 .... .. ॥ १४९ ॥

पक्वमांसानि मत्स्याश्च गुग्गुमासश्चौदनन्तथा ॥ १५० ॥

अपूपञ्जकुलीक्षापि गुळक्षीरेण संयुतान् ।

दिनत्रयं बलिं दद्यात् धूपयेद्यवसर्पपैः ॥ १५१ ॥

स्नापयेत्पञ्चमग्नेन तिलतैलेन दीपयेत् ।

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १५२ ॥

.... .. ॥ १५३ ॥

मन्त्रं पूर्ववदेव ।

कुमारी यामिनी नाम द्वादशे वत्सरे शिशुम् ।

॥ गृह्णात्यतो गृहीतस्तु दन्तवाक्यं करोति च ॥ १५४ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि सुखं च परिशुष्यति ।

रक्तमाल्यानि गन्धांश्च रक्तवर्णोद्वर्न तथा ॥ १५५ ॥

दिनत्रयं तु मध्याह्ने बलिं तत्र निवेदयेत् ।

॥ घृताभ्यङ्गं ततः कृत्वा घृतपानं च कारयेत् ॥ १५६ ॥

स्नापनं पञ्चमग्नेन तिलतैलेन दीपयेत् ।

सर्वपैर्निम्बपत्रैश्च धूपयेद् बालकं तथा ॥ १५७ ॥

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ।

॥ कुमारी यश्विणी नाम गृहीतेऽन्दे त्रयोदशे ॥ १५८ ॥

तथा गृहीतमात्रः स ऋतरेण परितप्यते ।

॥ घातशूलं भवेत्तस्य रोदित्यपि सुदारुणम् ॥ १५९ ॥

ईदृशं लक्षणं दृष्ट्वा बलिं तत्र प्रदापयेत् ।

॥ घृताभ्यङ्गं ततः कृत्वा घृतपानं च कारयेत् ॥ १६० ॥

पापसं कृसरं मांसं सक्तवश्च मुरासवम् ।

कुम्भापं तिलचूर्णं च गन्धपुष्पं च शोभनम् ॥ १६१ ॥

स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
दिनत्रयं तु मध्याह्ने बलिं दद्यात्समन्त्रकम् ॥ १६२ ॥

.... ..
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति यक्षिणी ॥ १६३ ॥

मन्त्राणि पूर्ववत् ।

कुमारी सुन्दरी नाम गृहीतेन्द्रे चतुर्दशे ।
तथा गृहीतमात्रस्तु क्षणात्स्रवति शोणितम् ॥ १६४ ॥

गुतापुं विजानीयान्न च जीवति बालकः ।
कुमारी वारुणी नाम वर्षे पञ्चदशे शिशुम् ॥ १६५ ॥

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु भूमौ पतति निःस्वनम् ।
ज्वरस्तीव्रो भवेत्तस्य निद्रा चातीव जायते ॥ १६६ ॥

पायसं कृसरं मत्स्यं ओदनं च सुरासवम् ।
गुल्मासं च तथाऽपूपं भित्तानि कुसुमानि च ॥ १६७ ॥

दद्याद्बलिं तु मन्त्रेण प्रदोषे दिवसत्रयम् ।
स्नापनं पञ्चभङ्गेन धूपं हिङ्गुं वचां तथा ॥ १६८ ॥

दीपयेत्तिलतैलेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ।
कुमारी धनदा नाम षोडशे वत्सरे शिशुम् ॥ १६९ ॥

गृह्णात्यदोगृहीतस्तु हसते च पुनः पुनः ।
.... .. ॥ १७० ॥

उद्वेजयति नाश्राणि रोदित्यपि पुनः पुनः ॥ १७१ ॥

ओदनं कृसरं मांसं पायसं तिलपिष्टकम् ।
गुल्मासं दधि लाजांश्च गन्धं पुष्पञ्च दापयेत् ॥ १७२ ॥

धूपनं गजदन्तेन मेपश्वयुतेन च ।
स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपिकम् ॥ १७३ ॥

.... .. ॥ १७४ ॥

पूर्वा दिशं समाश्रित्य त्रिगानं तु बलिं हरेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १७५
शणिः पूर्ववत् ।

पलाशाश्वत्थकापित्थविल्वोदुम्बरपल्लवाः ।
पञ्चभङ्गो भवेदेष बालानां तु हितावहः ॥ १७६
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ।
रक्षन्तु ज्वरितं बालं मुञ्च मुञ्च कुमारकम् ॥ १७७
इति संवत्सराधिकारः ॥

इति जीवकंकुनं बालतन्त्रं समाप्तम् ॥

क्षणाद्द्विजते बालः अणात् वसति रोदिति ।
नखैर्दन्तैर्विलिखति श्रात्रीमात्मानमेव च ॥ १७८ ॥
ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादन् जृम्भति कूजति ।
ध्रुवौ क्षिपति दष्टोष्ठः फेनं वमति चासकृत् ॥ १७९ ॥
मा मेति निशि जागर्ति म्लानाङ्गो भिन्नविदूस्वरः ।
मत्स्यशोणितगन्धश्च न चाश्नाति यथापुरम् ॥ १८० ॥
सामान्यग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।

(४२-)

॥ नष्टसंज्ञो भवेत् बालो दन्तान् खादति कूजति ॥ १८१ ॥

ऊर्ध्वं निरीक्षते चैव जृम्भत्यतिविनाम्यति ।

॥ अथ फेनञ्चोद्वमति दष्टोष्ठः शूरनिःस्वना ॥ १८२ ॥

मातुस्तन्यं नाभिलषत्येतत्सामान्यलक्षणम् ।

स्वत्येकमस्य नेत्रं निमीलयत्येकां दृष्टिम् ॥ १८३ ॥

ऊर्ध्वमुच्चारयति । जिह्वामस्य वक्त्रं भवति । मुखमुत्स्यत्येकाम
उपतेऽस्य जिह्वा घातुः स्पन्दते प्रकम्पते । सद्येकमुद्दिजते
ध्रुवपुरीषमुत्सृजति । विक्षिपति शिरः । ग्रीवां नमयति । स्वनं ददति
नखैर्विलिखति । मुहुर्मुहुर्विक्षिप्तचित्तो भवति । हस्तपादमस्य खेलति

सुदुर्गुह्येष्टेणाविश्यते । क्षतजगन्धप्रभृतीनि स्कन्दग्रहोपविष्टानि
लिङ्गानि ।

अथातः स्नापनविधिमध्याय व्याख्यास्यामः ॥ १॥

तत्र नवप्रवालपर्णः स्वास्तिकाङ्केन नवैर्घटेश्वतुर्भिर्वास्तुकाणिक
वासोभिः सर्वापधसर्वगन्धसर्वबीजसर्वरत्नसर्वकपायदूर्वाङ्कुरलजसिद्धा
र्धकशिरःस्नापनमुष्टिकालेपनदभेर्द्वायतनवल्मीकाग्रसहस्रर्षभशृङ्गज
दन्तगोष्ठभूपीन्द्रनीलनयुभयतटसुरामारराजकोशागारोपस्थानानां मृ
दाशोणाम्भमा पूर्णः शिरीषपत्रपद्मोत्पलविमानैः स्कन्दग्रहोपविष्ट
निशि विरात्रे कृतोपयामस्नानशुचिर्गृहीतशास्त्रो वैद्यश्चत्वरे स्नाप
येत् । एभिर्मेनुरैरभिमन्त्रमाण एकैक कलशं ग्राह्मुत्सेनाभिपिञ्चयेत् ।
त्वां हि भगवान् ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिस्साद्गोपाद्वाश्वत्यारो वेदा वेदार्थनिर्धायै
राजर्षयस्सुरेन्द्रश्च सह वैवस्वतेन तु ऋण्येन धनाधिपश्च त्वामभि
पिञ्चति । पण्डिता अदिनिर्दिर्दिर्दुः ऋदुस्सुरभी रजनी तथा —

स्वाहा लक्ष्मीश्च कीर्तिश्च धृतिश्च त्वामिपिञ्चति ।

॥ सरस्वती च सावित्री मातिर्मेधा रतिः जमा ॥ १८४ ॥

इन्द्राणी भूतिरित्येतास्तत्रामिपिञ्चन्ति देवताः ।

त्रिलाक तर्षयन्ती या नदीनामुत्तमा नदी ॥ १८५ ॥

गङ्गा भामीरथी च त्वा रक्षास्थानेभिपिञ्चति ।

॥ महानद्यश्च याः काश्चित् गोदापरीपुर.सरः ॥ १८६ ॥

अथ जातदिने वस्त्रं ग्रही गृह्णाति पापिनी ।

शात्रोद्वेगो निगहारो लाला ग्रीतानिवर्त्तनम् ॥ १८७ ॥

तच्छेषितमिदन्तस्य मातृणाञ्च मलि हरेत् ।

मत्स्यमांससुराभक्तगन् शय्फधूपदीपकै ॥ १८८ ॥

१ । लिम्पेत्तं धातकी त्रोध्रमल्लिष्टातालचन्दनैः ।

२ । महिपाक्षेण धूपञ्च द्विरात्रे भीषणी ग्रही ॥ १८९ ॥

३ । तच्छेषा कासनि.श्वासाग्नात्रसङ्कोचन मुहुः ।

अजमूत्रैः महालिम्पेन् मे.यापामार्गचन्दनैः ॥ १९० ॥

- गोशृङ्गदन्तकेशैस्तु धूपयेत्पूर्ववत् वलिः ।
 ग्रही त्रिरात्रे षण्डारी तच्चेष्टा स्कन्दनं मुहुः ॥ १९१ ॥
 जृम्भणं स्तनितं त्रासो गात्रोद्देगमरोचकम् ।
 केशरञ्जनगोहस्तिदन्तं साजपयो लिपेत् ॥ १९२ ॥
 खराजिनं निम्बदलैर्धूपयेच्च वलिं हरेत् ।
 ग्रही चतुर्थे काकोली गात्रोद्देगः प्ररोदनम् ॥ १९३ ॥
 फेनोद्धारो दिशादृष्टिः कुम्भापेस्त्रोमरैर्वहिः ।
 गजदन्ताहिनिर्मोकराजीमूत्रैः प्रलेपयेत् ॥ १९४ ॥
 सराजीनिम्बपत्रेण मृतकेशेन धूपयेत् ।
 हंसाविका पञ्चमी म्याज्जृम्भा श्वासोर्ध्ववीक्षणम् ॥ १९५ ॥
 मुष्टिधन्धश्च तच्चेष्टा वलिं मत्स्यादिना हरेत् ।
 मेघशृङ्गचालोप्राशिलातालैः शिशु लिपेत् ॥ १९६ ॥
 फट्कारी तु ग्रही षष्ठी हासो मोहः प्ररोदनम् ।
 निराहारोऽङ्गविक्षेपो हरेत्मत्स्यादिना वलिम् ॥ १९७ ॥
 राजीगुग्गुलुकुष्ठेमदन्ताण्यैर्धूपलेपनैः ।
 मुक्तकेशी ग्रही बालं दिने गृह्णाति सप्तमे ॥ १९८ ॥
 नादः प्ररोदनं कासः पूतिगन्धश्च जृम्भणम् ।
 धूपो व्याघ्रनखैर्लेपो वषामूत्रत्वगाभयैः ॥ १९९ ॥
 त्रिदण्डी चाऽष्टमी जिह्वाचालन कासरोदनम् ।
 दिशानिरीक्षणं देयो मत्स्यादिः सर्पनो वलिः ॥ २०० ॥
 वचालशुनामिद्वार्थहिङ्गुभिर्धूपलेपनम् ।
 महामहिपिनवमी तच्चेष्टा त्रासरोदनम् ॥ २०१ ॥
 उद्देजनोर्ध्वनिःश्वासो स्वमुष्टिद्वयखादनम् ।
 परं चन्दनकुष्ठोप्रासर्पपैलेपयेच्छिशुम् ॥ २०२ ॥
 कपिरोमनखैर्धूपो दशमी रोदनी ग्रही ।
 तच्चेष्टा रोदनं शश्वत्सुगन्धो नीलवर्णता ।
 धूपो निम्बेन कुष्ठोप्रासर्पसर्पैर्लिपेत् ॥ २०३ ॥

बलिञ्च निर्हरेच्छाजान् कुल्माषवरकोदनैः ।
 यावत् त्रयोदशाहः स्यादेवधूपादिकाः क्रियाः ॥ २०४ ॥
 इति दिवसाधिकारः ।

गृह्णाति मासिकं वत्सं पूतना शकुनी ग्रही ।
 काकवद्रोदनं श्वासो गृध्रगन्धोक्षिमीलनम् ॥ २०५ ॥
 रक्तमूत्रञ्च तत्सनायाद् मोदन्तनखधूपनम् ।
 पीतं वस्त्रं ददेद्रक्तस्रगन्धस्तैलदीपकम् ॥ २०६ ॥
 त्रिविधं पायसं मद्यं तिलं मांसञ्चतुर्विधम् ।
 करं चाधो यमादिशि सप्ताहं तैर्वलिं हरेत् ॥ २०७ ॥
 द्विमासिकं च मकृटा वपुः पीतं च शतितम् ।
 स्तन्यपानं न रोचेत तच्छर्दिर्मुखशोषणम् ॥ २०८ ॥
 ग्रीवादिषु चिनिस्पन्दस्तच्चेष्टा पायसं तिलम् ।
 अपूपं मोदकं दीपं पुष्पं गन्धांशुकानि च ॥ २०९ ॥
 कृष्णानि दापयेत्तस्या दीपतैलेन सर्वतः ।
 धूपयेन्निम्बपत्रैस्तं सर्पपैः लशुनैर्घृतैः ॥ २१० ॥
 हृत्पीया गोमुरी तस्याः चेष्टा निद्रा प्ररोदनम् ।
 गौगन्धो मधुगन्धो वा विष्णुमूत्रस्रवणं सदा ॥ २११ ॥
 जपा प्रियङ्गुपललं कृन्मापं आक्रमोदनम् ।
 क्षीरिकं पिण्डिकं दीपं दक्ष्या माच्यं बलिं हरेत् ॥ २१२ ॥
 मध्याह्ने पंचपत्रेण स्नानं धूप्यत सर्पपैः ।
 चतुर्धा पिङ्गला गात्रशोषणं दारुणो रवः ॥ २१३ ॥
 विस्तम्भेण पयःपानं पूतिगन्धः मित्ता तनुः ।
 भुजस्य कम्पनं तस्य चिकित्सा न विधीयते ॥ २१४ ॥
 पञ्चमी वदना तत्र मादनं मुखशोषणम् ।
 ग्रन्थयः पयसः पानं पीतवर्णं प्ररोदनम् ॥ २१५ ॥
 मत्स्यमांसाद्यशाकाल्यैः पिष्टभेर्दूर्वालिं हरेत् ।
 मध्याह्ने दक्षिणाशयां पन्मागे पद्मजा ग्रही ॥ २१६ ॥

तच्चेष्टा रोदनं कुक्षिशूलनं विकृतः स्वरः ।
 शिरसिकुक्कुटमेपाणां मांसं सक्तुः कुलत्यकम् ॥ २१७ ॥
 मापोदनं सुरा पुष्पं गन्धादिः तैर्वलिं हरेत् ।
 शीतळा सप्तमे मासे निराहारोक्षिमीलनम् ॥ २१८ ॥
 दन्तवाद्यं चातिगन्धस्समांसानसुराविलैः ।
 पद्मादिपुष्पगुल्मासपिष्टशकैर्वलिं हरेत् ॥ २१९ ॥
 अष्टमी यमुना मोहस्तनित मुखशोषणम् ।
 स्फोटकास्सर्पपाकारास्सर्वगात्रेषु कम्पनम् ॥ २२० ॥
 चिकित्सा तत्र .. .. . ।
 .... .. नवमी कुम्भकार्णिका ॥ २२१ ॥
 अथद्वया पयःपानं तच्छर्द्धिर्दारुणो ज्वरः ।
 रोदनं पाटलीगन्धो मांसं मत्स्यं सुरां पयः ॥ २२२ ॥
 गुल्मासमन्त्रं पललं गन्धं पुष्पं च दापयेत् ।
 ऐशानीं दिशमाश्रित्य मध्याह्ने बलिमाहरेत् ॥ २२३ ॥
 तापसीं दशमे मासे निराहारोक्षिमीलनम् ।
 उद्देजनञ्च गात्राणां पीतं रक्तमथोदनम् ॥ २२४ ॥
 घण्टा पताका विष्टोत्था(?) मत्स्यं मांसं सुरा पयः ।
 सौम्यायां दिशि मध्याह्ने बलिमेभिस्समाहरेत् ॥ २२५ ॥
 बालमेकादशे मासे ग्रही गृह्णाति राक्षसी ।
 तच्चिह्नं नेत्रयोरान्ध्र्यं तस्यां नैव चिकित्सितम् ॥ २२६ ॥
 चपला द्वादशे मासे कासश्चासथ चेष्टितम् ।
 गुल्मासापूपद्व्यन्नतिलचूर्णैर्विधानवित् ॥ २२७ ॥
 महेन्द्रदिशि मध्याह्ने सप्तरात्रं बलिं हरेत् ।
 पता स्युर्मासिका श्रद्धः पूतनापदपूर्विकाः ॥ २२८ ॥

इति मासाधिकारः ।

द्वितीये वत्सरे बालं ग्रही गृह्णाति यातना ।
 पाननं रोदनं दाहो निराहारोक्षिमीलनम् ॥ २२९ ॥
 वत्स्यं मांसं तिलं मद्यं गुल्मापं पोलिका दधि ।
 गुल्मापलाजगन्धादिस्तैः प्राच्यां बलिमाहरेत् ॥ २३० ॥
 स्नानं पञ्चदलैर्धूपः केशगोदन्तगोखुरैः ।
 तृतीये वत्सरे बालं ग्रही गृह्णाति रोदिनी ॥ २३१ ॥
 विण्मूत्रं रक्तसम्मिश्रं अरो हस्तस्य कम्पनम् ।
 प्ररोदनं मुहुर्गात्रं पक्षकेसरसन्निभम् ॥ २३२ ॥
 गुळोदनन्तिलं पूषं गुल्मासं स्वल्पपल्पुपम् ।
 दधि सक्तु फलं लाजः प्रतिमाशालि पिष्टकम् (?) ॥ २३३ ॥
 एभिस्तुगन्धपुष्पाद्यैः प्राच्यां दिशि बलिं हरेत् ।
 स्नापयेद्भृङ्गपत्रैस्तं धूपो राजिकणित्वचाम् ॥ २३४ ॥
 चतुर्थे चटका शोषो ज्वरस्सर्वाङ्गसादनम् ।
 अनीक्षणगनाहारो वामपादस्य कम्पनम् ॥ २३५ ॥
 तिललाजाद्रगुल्मासं वत्स्य मांसं सुरां दधि ।
 प्रतिमां फलकस्थान्च कौन्तेयां दिशि दापयेत् ॥ २३६ ॥
 स्नानं पञ्चदलैर्धूपः पिष्टेणरुरोपभिः ।
 चञ्चला पञ्चमे वर्गे ज्वरम्मर्वाङ्गसादनम् ॥ २३७ ॥
 बलिभिस्तिलकृष्णाद्यैः कालानुक्ती बलिं निधि ।
 धूपगेन्मेषभृङ्गेण स्नानं स्यात्पञ्चपत्रयुक् ॥ २३८ ॥
 पलाशोदुम्बराश्वत्थवटमिखटलं द्वितम् ।
 पावनी वत्सरे षष्ठे वैवर्ण्यं मुखशोषणम् ॥ २३९ ॥
 उद्वेचनं मुहुर्मूर्च्छावपणं गात्रसादनम् ।
 मूलन्तिलासुरा वत्स्यं मांसं पक्षः पयो दधि ॥ २४० ॥
 वृसरं पायसं चैभिस्सप्तरात्रं बलिं हरेत् ।
 स्नानं पञ्चदलैर्धूपो लशुनैः केशराजिभिः ॥ २४१ ॥
 सप्तमे यद्गना छर्दिस्सखिः दामरोदनम् ।
 वत्स्यं मांसं सुरा सक्तुः वृसरं पायसं दधि ॥ २४२ ॥

संपौलिकापूपालिकैस्त्रिरात्रं चत्वरं बलिः ।
 स्नानं पञ्चदशैर्धूपो गोमृद्वसुररोमणिः ॥ २४३ ॥
 जातवेदाष्टमे वर्षे निराहारः प्रकोपनम् ।
 मत्स्यं मांसं दधि क्षौद्रं घृताक्तं पापसं पयः ॥ २४४ ॥
 एतैस्सकृत्सरापूपैर्षण्डिं दत्त्वाद्द्वारात्रके ।
 चत्वरस्ये तिलैः कुण्डे पश्चाद्दाममुना हुनेत् ॥ २४५ ॥

चामुण्डिनि भगवति भीषणि समुद्रितो ज्ञापय मुञ्च मुञ्च दह दह
 सर सर घासकात् गच्छ गच्छ ।

राजिनिम्बदलैर्धूपः, कालिनी नवमे ग्रही ।
 तच्चेष्टा गर्जनं त्रासो बाह्योरास्फोटनं मुहुः ॥ ।
 बलिः/स्यात्कृत्सरापूपसक्तुगुल्मासपापसैः ॥ २४६ ॥

ओं मुञ्च मुञ्च कपर कपर जय जय ।

अनेन पूर्ववद् हुत्वा कुर्यात् स्नानं तधूपकम् ।
 दशवर्षे कळाहसी दाहोऽङ्कशता ज्वरः ॥ २४७ ॥
 षोडशिकापूपदध्यजैः पञ्चरात्रं बलिं हरेत् ।
 लेपयेत्तं घचाकुष्ठलघुनैः सर्पपान्वितैः ।
 धूपं निम्बदलैः कुर्यात्सगोरोमगजद्विजैः ॥ २४८ ॥

नमस्तर्पणानुभ्यः हृदयं मोहय भङ्गय स्फोटय स्फुर गृह्य कण्ठं स्फोटयि
 एव सिद्धिः ज्ञापयति हर निर्दोषं बुरु बालकम् । बालो वा स्त्री पुरुषो
 वा सर्वग्रहाणामुपक्रम्यतु । ओं चामुण्डे नमो दिव्ये भू हूं ह्रीं अप-
 सरन्तु दुष्टग्रहाः भूं हूं तद्यथा गच्छन्तु गुह्यका अन्यस्थाने ओं रुद्रो
 ज्ञापयति ठ ठ । सर्वबालेषु, स्वान्मन्त्रोपम् । सार्वकामिक कोमुण्डे या
 वेपि कण्डिपो भगवति । भूं हूं मुञ्च रक्षा कुरु बलि गृह्य । ठ ठ ।
 बालग्रहेषु बलिदानेष्वयं मन्त्रः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च स्कन्दो वैधमणस्तथा ।

रक्षन्तु स्वरितं बालं मुञ्चन्तु च इमारकम् ॥ २४९ ॥

ठ ठ । हर । सन्ध्ययोरस्तमये चापि । व्यावर्तयति गोमूत्रे वा ।
(नारायणीयम्)

विहगा वायसानाञ्च खगैर्वा पक्षिसङ्कुलम् (?) ।

अशुचिं मातरञ्चापि अपथ्याहारसेविनीम् ॥ २५१ ॥

एककाले तु निष्क्रान्ता माता सा बालवेश्मनः ।

पक्षिग्रहेण यो ग्रस्तः तेन बालः प्रवाध्यते ॥ २५२ ॥

एवं पक्षिगृहीतस्य पक्षिग्रहमिहोच्यते ।

तस्य लिङ्गं प्रविज्ञेयं छर्द्यतीसारपीडनम् ॥ २५३ ॥

पिपासा ज्वरशोषश्च स्तनञ्चापि न गृह्णाति ।

कम्पते स्वप्ननाशश्च आहूते पक्षिणा शिशौ ॥ २५४ ॥

पक्षिणस्त्वथ चत्वारो बन्ध्यास्त्रीपुंनपुंसकाः ।

सामान्यलक्षणं तेषां वक्ष्यते च निबोधत ॥ २५५ ॥

छर्द्यतीसारबाहुल्यं पिपासा ज्वर एव च ।

शोषश्च सर्वगात्रेषु स्तनञ्चापि न गृह्णाति ॥ २५६ ॥

कम्पते स्वप्ननाशश्च सर्वाङ्गरुम एव च ।

स्कन्धे गृष्टे च निम्नत्वं तथा मूर्ध्नि च निम्नता ॥ २५७ ॥

अथ बन्ध्यागृहीतस्य क्लमता मूर्ध्नि निम्नता ।

छर्द्यतीसारवृष्णा च परिदाहश्च जायते ॥ २५८ ॥

सर्वाङ्गकम्पसंयुक्तो दाहवृष्णातिसारवान् ।

स्तनञ्चापि न गृह्णाति स्त्रीपक्षिग्रहपीडितः ॥ २५९ ॥

दृष्टेश्च निम्नता गात्रशोषो दाहातिसारवान् ।

वृष्णा जिह्वाप्रलम्बश्च पुंनपक्षिग्रहपीडिते ॥ २६० ॥

स्कन्धे गृष्टे च निम्नत्वं कण्ठरूपो (?) रसस्तथा ।

छर्द्यतीसारवृष्णाश्च ह्रीयग्रहनिपीडिते ॥ २६१ ॥

शूर्योत्पक्षिग्रहार्चानां दानं होमं प्रतिक्रियाम् ।

औषधानि च मन्त्राश्च तथा देवादिनार्चनम् ॥ २६२ ॥

दद्यात्कुरगुदनिष्पावरसं संश्लेन मन्त्रके ।

पानलेपनयोस्तस्य पीनं पुञ्ज्याद्य मर्चदा ॥ २६३ ॥

फाणिर्जकं हंसपादीं शिशुर्मूर्धां स धारयेत् ।

तन्मूलजेन पालस्य रक्षां कुर्याच्च भस्मना ॥ २६४ ॥

पिञ्जमन्दकपुष्पाणि तेकराजं कुरुटकम् ।

मत्स्याक्षिमप्यळर्कञ्च क्षोदयित्वा रसं पृथक् ॥ २६५ ॥

समतैलेन तेन स्याच्छिरोभ्यङ्गः स्वगापहः ।

कुण्डलीं हंसपादीञ्च फाणिर्जञ्चार्कपल्लवम् ॥ २६६ ॥

स्तन्यतैलसमायुक्तं सर्वदा च प्रयोजयेत् ।

कुसुमं ह्युपायाच्च कोरण्डं हंसपादिकाम् ॥ २६७ ॥

स्फूर्जं करञ्जपत्रार्कं श्वेतपुष्पञ्च पेपयेत् ।

तत्र कल्के पचेत्तलमभ्यङ्गे योजयेत्तदा ॥ २६८ ॥

बालग्रहातिसारघ्नं सर्वपाक्षिबिनाशनम् ।

पलाशाभत्थविल्वानान्निम्बार्किशुकयोस्तथा ॥

पत्रैस्सिद्धः कपायोयं बालानां ग्रहनाशनः ॥ २६९ ॥

(तन्त्रान्तरे)

इति पक्षिग्रहाधिकारः ॥

कालेनुक्ते निशायां तु देशेनुक्ते चतुष्पथे ।

द्रव्येनुक्तेरुमात्रेण बालं दद्याद्विचक्षणः ॥ २७० ॥

गुड्यान्नं पायसं सर्पिस्तुरां पूषालिकां घृतम् ।

गुल्मसं तिलचूर्णञ्च गन्धपुष्पं स्रञ्चन्दनम् ॥ २७१ ॥

धतुष्पथे बालं दद्यात्सर्वग्रहविमोक्षणम् ।

निम्बापामार्गवरणवैजयन्तीनृपद्रुमैः ॥ २७२ ॥

धीरबृक्षकपित्यार्कफाकजह्वाययोग्रकेः ।

सिद्राम्बुना हितं स्नानं बाले च ग्रहपीडिते ॥ २७३ ॥

(सिद्धयोगः)

महामृण्डिनिको दीप्यकाथस्नानो ग्रहापहः ।

सप्तच्छदागधनिशाचन्दनैश्चानुलेपनम् ॥ २७४ ॥

(भद्रवर्मजः)

मूर्धा सतिक्ता विपश्छदत्वक्
 श्रोद्धर्तनाद्दन्ति शिशुग्रहाक्षिम् ।
 सप्तच्छदाश्चत्थमधुकसेलु-

पत्रकथाम्भस्नपनञ्च शीतम् ॥ २७५ ॥

(नारायणीयाद्)

दूर्वाधलाश्वगन्धासप्तच्छदमूलचोरकैस्सजलैः ।
 उद्धर्तनं प्रपिष्टैश्शिशुगात्रविवर्तनं ग्रहनुत् ॥ २७६ ॥

प्लक्षाश्चत्थोदुग्धरमधुकवटकाण्डदर्भतरुणानाम् ।
 आदाय मुष्टिमात्रं विपाच्य सलिलेऽर्धशेषेण ॥ २७७ ॥

तेन शिशूनां स्नानं काले कूर्वाति शीततोयेन ।
 त्वग्रक्तकोठमण्डलविस्फोटकशमनमायुष्यम् ॥ २७८ ॥

सर्वग्रहापनोदनमुपचपकानाङ्गसन्धीनाम् ।
 एषामेव च कल्कैस्सरक्तकोठापहो लैपः ॥ २७९ ॥

(सिद्धसा)

रसोनानिम्बपत्राणि जतुवंशोपलेखनम् ।
 सिद्धार्थारिष्टपत्राणि वंशत्वग्जतुना सह ॥ २८० ॥

सर्पनिर्मोचनं केशा निर्माल्यं गौरसर्पपाः ।
 धूपत्रयं ससर्पिष्कमेतत्सर्वग्रहापहम् ॥ २८१ ॥

(सिद्धसा)

वंशत्वग्जतुसंयुतं सलशुनं सारिष्टपत्रं घृतं
 निर्माल्यं नरकेशसर्पिरगरत्तगौरराजीयुतम् ।
 सिद्धार्थं जतुनिम्बपत्रसहितं वंशत्वगाज्यान्वितं
 धूपानां त्रयमेतदाशु सकलान् बालग्रहाश्चाश्रयेत् ॥ २८२ ॥

इति योगरत्नसमुच्चये बालग्रहप्रतिषेधा-
 धिकारो द्वाविंशः ॥

अथ भूतोन्मादापस्मारग्रतिपेधाधिकारः जयोर्विशः ।

देवदानवगन्धर्वास्तयक्षोरनराक्षसाः ।

कूर्ममाण्डका मौक्तिकिणा वेताळजहाराक्षसाः ॥ १ ॥

प्रेतकाखोर्दपितरः पिशाचा गुरवस्तथा ।

इद्वतिद्वर्षयो भूता इत्यष्टादश कीर्तिताः ॥ २ ॥

ते पुनः पृथक्कोटिपरिवारा इति ।

(संपदे)

लक्षयेत् ज्ञानविज्ञानराक्ष्सेष्टाबलपौरुषम् ।

पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं चवेत् ॥ ३ ॥

भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचैष्टितैः ।

यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ ४ ॥

सोष्ठादशविधो देवदानवादिपिभेदतः ।

हेतुस्तदनुपत्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोद्यया ॥ ५ ॥

प्रशापराधस्तुतरहं तेन कामादिजन्मना ।

लक्षधर्माग्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्त्तते ॥ ६ ॥

तं तथा भिन्नमर्थादि पापमात्मोपघातिनम् ।

देवादयोप्यनुग्रन्ति ग्रहा शिखद्रप्रहारिणः ॥ ७ ॥

(वास्टे)

मसूतां गर्भिणीं नशामृतुस्नातां दुराचरीम् ।

आसन्नपुष्पां कामार्त्तां मत्स्पमद्यपकाङ्क्षिणीम् ॥ ८ ॥

गूढमानां विलामालां रथ्याचत्वरयोः स्थिताम् ।

प्रथमोपशुज्वभानां तैलाभ्यक्तामवस्थिताम् ॥ ९ ॥

मूढं छिष्टं दृढं शुद्धं हसितं भीतशोकिना ।

शरीरीस्थितमुच्छिष्टव्यापितं सकुतूहलम् ॥ १० ॥

अक्षाभगूढं पूर्वाप्तनष्टद्रव्यं त्रियोगिनम् ।

पफाकिनं कान्ततनुं भूषितं च निराशुषम् ॥ ११ ॥

ग्रहा गृह्णन्ति स्त्रीपुंसानीदृशानीश्वरात्रया ।
अवमानमृणं वैरं विघ्नो भाग्याविपर्ययः ।

देवताज्ञा च लक्ष्यन्ते कारणं ग्रहपीडिते ॥ १२ ॥

(नारायण-)

व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तद्ग्रहं वदेत् ।

कुमारखुन्दालुगतं नग्रमुद्धतमूर्धजम् ॥ १३ ॥

अस्वस्थमनसं दैर्यकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ।

श्रुते पिशाचात्सर्वेषु श्रतिकूलश्च नाचरेत् ॥ १४ ॥

सवैद्यमातुरं भ्रन्ति कुड्यास्ते हि महौजसः ।

भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिब्रतैः ॥ १५ ॥

तपश्श्रीलसमाधानदानज्ञानदयादिभिः ।

ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ॥ १६ ॥

दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ।

स्नानवस्त्रवसामांसमयक्षीरगुडादिषु ॥ १७ ॥

रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ।

रत्नानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिणी ।

भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ १८ ॥

(वाह्ये)

राजीकरञ्जव्याघातशिरीषार्कनिशाद्वयम् ।

प्रियङ्गु त्रिफला दारु हिङ्गु व्योषं कुचन्दनम् ॥ १९ ॥

मञ्जिष्टोग्राजमूत्रश्च मुळिका ग्रहनाशनी ।

पाननस्याञ्जनालेपस्नानोद्धर्तनधूपनात् ॥ २० ॥

यष्टीहिङ्गुवचावक्रशिरीषलशुनामयैः ।

नस्याञ्जनादि कुर्वीत साजमूर्त्रग्रहापहैः ॥ २१ ॥

निम्बपत्राश्लिथूनलेपस्सर्वग्रहापहः ।

शर्वर्या स्कन्दनिर्मालयं शैवं नरिपिः पुरं वचा ॥ २२ ॥

गोपुच्छरोम-रोमाजं पत्रं निम्बाश्ववृक्षयोः ।

हिङ्गराजी च तैलं स्यान्नसो धूपा ग्रहापहाः ॥ २३ ॥

(नारायण-)

कार्पासास्थिमयूरपत्रवृहतीनिर्माल्यपिण्डीतक-

त्वह्मांसीदृषदंशविदुत्पुवचाकेशाहिनिर्मोचकैः ।

नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैस्तु धूपः कृतः

स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरमः परम् ॥ २३ ॥

(अमृतम- वाष्टे च)

पाठापध्यावचाशिमुहिङ्गुव्योषैः पृथक् समैः ।

अजाङ्घीराढके पक्वं सर्पिस्सर्वग्रहापहम् ॥ २४ ॥

(भाराशनीये)

सिद्धार्थको वचा हिदु त्रिपुङ्गु रजनीद्वयम् ।

मञ्जिष्ठा श्वेतकटुमी चरा श्वेताद्रेः कर्णिका ॥ २५ ॥

निम्बस्य परं बीजन्तु नक्तमालशिरीषयोः ।

सुराहं व्यूपणं सर्पिर्गोमूत्रे वैश्वतुर्गुणे ॥ २६ ॥

सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।

ग्रहान् सर्वान् निहन्त्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ २७ ॥

कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्मनुत् ।

एभिरेवौषधैर्बस्तवारिणा कल्पितोऽगदः ॥ २८ ॥

पाननस्याञ्जनालेपस्नानोद्धर्षणयोजितः ।

गुणैः पूर्वत्रदुहितो राजद्वारे च सिद्धिवृत् ॥ २९ ॥

(वाष्टे)

हति भूतचिकित्सा ॥

उन्मादाप्पद् पृथग्दोषानिचयाधिप्रियोद्भवाः ।

उन्मादो नाम मनसो दोषहन्तार्गोर्गैर्दः ॥ ३० ॥

(वाष्टे)

विद्यादास्फोडनाक्रान्तिहान्धनृचैर्महद्वयम् ।

पित्ताक्षु कोपशीतेच्छातर्जनाभिद्रवादिभिः ॥ ३१ ॥

निद्राल्पमाप्यनारीशारोचकैः रफनः स्मृतः ।

सर्वद्विद्वान्वितो धारो विवर्ज्यस्मान्निपातिकः ॥ ३२ ॥

(मिदमा)

धनकान्तादिनाशेन दुस्सहेनाभिपङ्गवान् ।
 पाण्डुर्दानो मुहुर्मुहान् हा हेति परिदेवते ॥ ३३ ॥
 रोदित्यकसात्स्मयते तद्गुणान् बहुमन्यते ।
 शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरुको विचेष्टते ॥ ३४ ॥
 विपेण श्याववदनो नष्टच्छायोऽवलेन्द्रियः ।
 वेगान्तरेऽपि सम्भ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ ३५ ॥
 अथानिलज चन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदुशोभनम् ॥ ३६ ॥
 कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
 स्निग्धस्निन्नस्य वस्तिञ्च विरसञ्च विरेचनम् ॥ ३७ ॥
 अधास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।
 इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमजनम् ॥ ३८ ॥
 हर्षणाश्वासनोत्रासभयताडनतर्जनम् ।
 अभ्यङ्गोद्वर्त्तनालेपधूमान् पानञ्च सर्पिषः ।
 युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ३९ ॥
 (बाहटे)
 स्नेहितं स्वेदितं चैव योजयेत्पञ्चकर्मणा ।
 दाधिकं वा पित्रेत्सर्पिस्तैलं शैरीपमेव वा ॥ ४० ॥
 द्रवर्षीकं बलातैलं महर्षिशाचकं घृतम् ।
 दाधिकञ्च मर्दाक्षारगुन्मत्तः शीलयेत्सदा ॥ ४१ ॥
 (भेडे-)
 मधुकपुष्पीमृद्धीकाकृष्णाकर्पूरचन्दनाः ।
 गोपीजलाभ्रस्तन्येक्षुग्साज्यमधुशर्कराः ।
 एतैः नस्यक्रिया कार्या नूतने चित्तविभ्रमे ॥ ४२ ॥
 (नाराय)
 विष्णुकान्ता सरुण्डा स्यात्किञ्चिन्मधुकमिश्रिता ।
 म्त्न्येन नासिकापीता भ्रान्ति क्षीरसुजः क्षिपेत् ॥ ४३ ॥
 (धीधम्मुरी)

सर्वोन्मादहितो बन्धः प्रहारो भीषणानि च ।
 अञ्जनाद्यवपीडाश्च धूमाः प्रथमनानि च ॥ ४४ ॥
 पिप्पलयो मरिचं बीजमपामार्गशिरीषयोः ।
 क्षवको हिङ्गु चाप्येतच्चूर्णं प्रथमनं भवेत् ॥ ४५ ॥
 अवपीडश्च तैरेव वस्तमूत्रद्रवीकृतः ।
 हन्त्युन्मादमपस्मारं वैचिन्त्यं विपमञ्जरम् ॥ ४६ ॥

(सगरपाणीये)

मनोह्रा ताक्ष्यञ्चैव शकृत्पारावतस्य च ।
 भञ्जनं हन्त्यपस्मारं सोन्मादञ्च विशेषतः ॥ ४७ ॥
 सेल्लत्वगम्भु सस्तन्यमुन्मादे पाननस्पयोः ॥ ४८ ॥

(सिद्धयो-)

ब्राह्मीमैन्त्रीं विळ्ढानि व्योषं हिङ्गु जटां *पुरम् ।
 रास्नां विपत्रां लशुनं विशल्यां सुरसं वचाम् ॥ ४९ ॥
 ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तां सहरीतकीम् ।
 शकौन्तीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोपिता ॥ ५० ॥
 वार्तिः नस्यान्जनालेपधूपैरुन्मादनाशनी ॥ ५१ ॥

(वाट्टे)

चक्रतैलं सधुचूरमूलचूर्णं भुवि न्यसेत् ।
 सप्तरात्रं तदुद्भृत्य लिम्पेदुन्मादघान्तये ॥ ५२ ॥

(नाराय-)

अवपीडाश्च विविधा सर्पस्नेहसंपुलाः ।
 कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेशास्य तद्रजः ॥ ५३ ॥
 सद्विङ्गुतीक्ष्णधूमश्च सूर्त्रस्थानोदितो हितः ।
 वातस्लेप्मात्मके प्रायः पाचिके तु प्रशस्यते ॥ ५४ ॥
 तिक्तकन्नीवनीर्यं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
 शतानि चाश्रपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ५५ ॥
 विष्येत् सिरां यथोक्तां च तप्तं मेघामिषस्य वा ॥ ५६ ॥

(वाट्टे)

कृष्णाकशेरुखर्जूरविदारी मधुकं वरी ।

शर्करा मधु सर्पिश्च सद्योन्मादे पिवेदिदम् ॥ ५७ ॥

(नारायणीये सिद्धसारे च)

पिप्पलीकतकास्थीनि नारीक्षीरेण पेपयेत् ।

तत्पिबेत्प्रातस्तथाय पित्तोन्मादविनाशनम् ॥ ५८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

हिङ्गुसौवर्चलव्योषेद्विंपलांशैर्वृताढकम् ।

सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ॥ ५९ ॥

द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद् ब्रह्मथा घृतप्रस्थं च साधितम् ।

व्योपश्यामात्रिष्टदन्तीशङ्खपुष्पी नृपट्टमैः ॥ ६० ॥

ससप्तलाकृमिहरैः कल्कितैरक्षसम्भितैः ।

पलष्टुद्यथा प्रभुञ्जीत परं मात्रा चतुष्पलम् ॥ ६१ ॥

उन्मादकुष्ठापस्मारहरं वन्ध्यासुखप्रदम् ।

वाक्स्मृतिस्वरमेधाकृद्दन्त्यं ब्रह्मीघृतं स्मृतम् ॥ ६२ ॥

वराविशालावद्वैलादेयदोर्वैलवालुकैः ।

द्विशारिषाद्विरजनीद्विस्थिराफलनीगतैः ॥ ६३ ॥

बृहतीषुष्टमंजिष्ठानागकेसरडाडिमैः ।

वेङ्कतालीसपत्रैलामालतीमुहुल्लोत्पलैः ॥ ६४ ॥

सदन्तीपत्रकहिमैः कर्पाशैस्सर्पिषः पचेत् ।

प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ॥ ६५ ॥

पाण्डुकण्डूविषे शोषे योदे सेहे ब्वरे षरे ।

अरेतस्यत्परजसि दयोपहतचेतसि ॥ ६६ ॥

अमेधसि सखलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ।

बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं फान्तिर्साभाग्यपुष्टिदम् ॥ ६७ ॥

कल्याणकामिदं सर्पिः भेष्टं पुंभवनेषु च ।

एभ्यो द्विशारिषादीनि जले परत्तं कृत्विजतिम् ॥ ६८ ॥

रसे तास्मिन् पचेत् सर्पिर्घृष्टिशारिचतुर्गुणम् ।

वीरार्द्धमेदाकाकोलीपपिफच्छविषाणिभिः ॥ ६९ ॥

सूप्यपरिणियुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ।

शृंहणं, सन्निपातघ्नं पूर्वंस्मादधिकं गुणैः ॥ ७० ॥

जटिला पूतना केशी चारटी भर्कटी वचा ।

त्रायमाणा जया वीरा चोरा ऋदुकरोहिणी ॥ ७१ ॥

कायस्था सूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्गुपा ।

महापुरुषदन्ता, च वयस्था नाकुलीद्वयम् ॥ ७२ ॥

कटंभराट्टश्रिकाळीस्थिराधाहृत्य तैर्घृतम् ।

सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ७३ ॥

महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ।

स्मृतियुद्धिकरं चैव बालानामङ्गवर्धनम् ॥ ७४ ॥

(पादटे भेजे च)

स्नेहकाले च वातोत्थे तैलं शैरीपमिष्यते ।

महाफल्यारणकं प्लेचे पंचगव्यं कफोद्भवे ॥ ७५ ॥

अश्वगन्धाजगन्धोग्रगन्धालशुनसर्पपैः ।

रास्नाकायस्थगोलोमीपुक्तैः तैलं विपाचितम् ॥ ७६ ॥

गोमूत्रसदृशं पाननस्याभ्यङ्गानुवासनैः ।

सर्वोन्मादग्रहालक्ष्मीपाप्मापस्मारनाशनम् ॥ ७७ ॥

(सद्भवे)

प्राक्षिप्याञ्जलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।

आश्वासयेत्सुहृत्तं वा चात्पैर्द्धर्मार्थसंहितैः ॥ ७८ ॥

भूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेद्बुभुत्वानि च ।

बद्धं सर्पपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥ ७९ ॥

कपिकच्छमाधवा तसंल्लोहतेलजलैः स्पृशेत् ।

ऋशामिस्ताटयित्वा वा चद्र शश्रे विनिधिषेत् ॥ ८० ॥

अथवा घीतशस्त्राश्मजने सन्तमसे गृहे ।

सर्वेणोद्घृष्टदंष्ट्रेण दान्तरिसहैर्गजैश्च तप्तम् ॥ ८१ ॥

अथवा रात्रपुरुषा यद्दिर्नात्वा सुमयतम् ।

भापयेत्पूर्वघ्ननं तर्जयन्तो नृपाशया ॥ ८२ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।
 तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥ ८३ ॥
 इष्टद्रव्यविनाशाच्च मनो यस्योपहन्यते ।
 तस्य तत्सदृशप्राप्तिः सान्त्वाश्वासैः प्रसादयेत् ॥ ८४ ॥
 कामशोकभयक्रोधहर्षैर्ष्यालोभसम्भवान् ।
 परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ ८५ ॥
 भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिम् ।
 यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधम् ॥ ८६ ॥
 (वाह्ये)
 कौले मास्य च सक्षौद्रं घात्रीचूर्णं सकांचनम् ।
 उन्मादज्ञान्तये दद्यात्पूजयेद्दृष्टपमध्वजम् ॥ ८७ ॥
 (तन्त्रान्तरम्)
 वालिं च दद्यात् पल्लवं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ।
 स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरौक्षितान् ॥ ८८ ॥
 पक्वामकानि भासानि सुरामैरेयमामवन् ।
 अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ॥ ८९ ॥
 चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ।
 निवृत्ताभिपमघो यो, हिताग्नी प्रथतश्शुचिः ॥ ९० ॥
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्वपाच स युज्यते ।
 प्रसादयेन्द्रियार्थानां पुद्गद्यात्ममनसां तथा ।
 घातूनां मकृतिस्वत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ९१ ॥
 (वाह्ये)

इत्युन्मादचिकित्सा ।

स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः स धीमच्चादिसंप्लवात् ।
 जायतेऽभिहिते चित्ते विन्ताशोकभयादिभिः ॥ ९२ ॥
 उन्मादवत्प्रकृपितैश्चित्तदेहगतिर्मलैः ।
 इते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावादिषु खेषु च ॥ ९३ ॥

तमो विशन्मूढमातीर्वाभित्साः कुरुते क्रियाः ।

दन्तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ९४ ॥

पश्यन्नसन्ति रूपाणि प्रसखलन् पतति क्षितौ ।

विजिह्वाक्षिभ्रुवो दोषवेगेतीते प्रबुद्धयते ॥ ९५ ॥

कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव पिचेष्टते ।

अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ॥ ९६ ॥

(वाहटे)

कृष्णापीतसिताभासो दावापित्तकफैः क्रमात् ।

दृश्यन्ते तद्विकाराश्च तत्र वर्ज्यास्त्रिदोषजः ॥ ९७ ॥

पञ्च कर्माणिं तत्रादौ यथादोषं प्रयोजयेत् ।

सर्वतश्छद्देहस्य स्यादुन्मादहरी क्रिया ॥ ९८ ॥

(सिद्धसारे)

अथाघृतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक् प्रवोषणम् ।

तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ ९९ ॥

वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पित्तं प्रायो विरेचनैः ।

श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥ १०० ॥

सर्वतस्सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वामितस्य च ।

अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनाञ्छृणु ॥ १०१-॥

(वाहटे)

शूशमाण्डकसमुत्थेन रसेन परिपेषितम् ।

अपस्मारविनाशाय यष्ट ग्राह्यं संपिबेत् ज्यहम् ॥ १०२ ॥

(चन्द्रटे)

शीलयेत्तललशुन पयसा वा शतावरीम् ।

घ्नक्षीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ १०३ ॥

(वाहटे)

त्रिकटु त्रिफला दारु हिङ्गु सौवर्चलं वचा ।

कषायं क्षौद्रसयुक्तमपस्मारविनाशनम् ॥ १०४ ॥

(वागभारसु श्ये)

गोमयस्वरसक्षीरदधिपूत्रैश्शृत हविः ।

अपस्मारज्वरोन्मादकामलान्तकरं पिबेत् ॥ १०५ ॥

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥ १०६ ॥

शम्याकपुष्करजटाफलगुमूलदुरालभाः ।

द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ १०७ ॥

भाङ्गीं गाडाहकीकुम्भानिकुम्भव्योपरोहिणैः ।

मूर्वाभूनिम्बभूतीकश्रेयसीशरिवाद्रवैः ॥ १०८ ॥

मदयन्त्यश्रिनिचुलैरसांशैस्सर्पिवः पचेत् ।

प्रस्थं तद्व्रथैः पूर्वैः पञ्चगव्यभिदं मद्दत् ॥ १०९ ॥

ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहरं परम् ।

शोफार्शः कामिलापाण्डुगुल्मकासप्रहापहम् ॥ ११० ॥

कंसे क्षीरेक्षुरसयोः कार्मर्येष्टगुणे रमे ।

कार्पिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १११ ॥

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ।

तद्वत्काशविदारीक्षुकुशकाथशृतं पयः ॥ ११२ ॥

कूशमाण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ।

यष्टिकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ॥ ११३ ॥

(बाहटे)

शङ्खपुष्पीवशाकुष्ठैः मिदं ब्रह्मीरसे घृतम् ।

पुराणं हन्त्यपस्मारं सोन्मार्दं मेध्यमुत्तमम् ॥ ११४ ॥

(तिक्तसारे)

धात्रीद्रोणरसे त्रिगुष्टिमधुके यत् सिद्धमाज्यं तथा

ब्रह्मीकास्वरमे च यद्भद्रवचाशङ्खप्रमृतीयुते ।

मूत्रे पुद्गलवस्तयोर्पदपि वा मिन्धूत्थद्विहुप्लुते

तत्तनपिस्त्रितयं ग्रहैः सह हरेत् पानादिनापस्मृतिम् ॥ ११५ ॥

शतपलकशङ्खपुष्पीकाथे तैलान्विते सकलकाष्ठे ।

पक्वं सर्पिः पानात् सर्वान्पस्मारनाशाय ॥ ११६ ॥

(नारायणियात्)

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ॥ ११७ ॥

(बाहटे)

- शिरीषर्कलपत्रत्वकसारमूलतुलाद्वयम् ।
वरणीरण्डशम्पाकदशमूलाटरुपर्कम् ॥ ११८ ॥
- शतावरीवलारास्तासुपवीपारिभद्रकम् ।
सुरुक्षीं वज्रचूर्णं दन्तीं ककुभं सपुनर्नवम् ॥ ११९ ॥
- रोहिषस्य जत्रां पुष्पं करघाटं मयूरकम् ।
शताद्विंशं पृथक् द्राक्षालाक्षानिःशरीषवान् ॥ १२० ॥
- सक्रोलात् सक्रुलस्थांश्च पृथग्धातुकोन्निताम् ।
द्विशतं पिशितात् गण्पात् छागादां तत्त्वचेदपाम् ॥ १२१ ॥
- द्रोणैः द्वात्रिंशताष्टांशशेषेण च रिषाचयेत् ।
तैलद्रोणं दधिबहे श्लक्ष्णपिष्टैश्च पालिकैः ॥ १२२ ॥
- पाटासमङ्गासुपवीद्विनिजाचन्दनद्वयैः ।
एलाजलोत्पलशलाश्वटंशूद्यास्त्रिधाघनैः ॥ १२३ ॥
- मञ्जिष्ठाकुष्ठमधुकलोधरास्ताडुद्रजटैः ।
परीशिरीषकुमुमनतनागागराहुयैः ॥ १२४ ॥
- वराहजोद्वपत्तङ्गविक्रान्तेस्त्रिभुजभिः ।
सुरुक्षीपत्रनळदसेव्यकुन्दनराद्वयैः ॥ १२५ ॥
- तिलपर्ण्यां च तत्पानयस्त्वम्पञ्जननावनैः ।
अपस्मारमहोन्मादान् सशोपविषकञ्जैरान् ॥ १२६ ॥
- योनिशुद्धामथान्युल्मं प्रमेहं पाण्डुतां मदम् ।
वातशोणित्तीक्ष्णपक्षाघाताद्विषादिहात् ॥ १२७ ॥
- सर्वान् मारुतजान् रोगान् विशेषाद्विषनातजान् ।
निहन्ति कार्मणं कृतां मृत्तंशूतिषं गरम् ॥
रसायनानां प्रसरं मेघनं राज्ञीकरं परम् ॥ १२८ ॥
- शुशिकालीमलाहृष्टभाज्जिलस्यपञ्चनम् ।
कायस्थां शारिनां सुदुग्धीरं जलटं यवान् ॥ १२९ ॥

१. शिरीषकुमुमनत् २. ५. कुमुदं ३. ५. ॥ पिशितावस्त्र इति ५६५८ ।

व्योषत्र वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वृत्तिं प्रकल्पयेत् ।
अपस्मारगरोन्मादसर्पदष्टविपाशिते ॥ १३० ॥

(सङ्घे)

शिमुकुष्ठशिलाजाजिलशुनव्योपहिङ्गुभिः ।
वस्तमूत्रे शृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतौ ॥ १३१ ॥

(सिद्धे)

त्रिफला व्योषपीतृयवक्षारफणिर्जकैः ।
श्यामापामार्गकारञ्जफलैर्मूत्रैश्च वस्तजे ॥ १३२ ॥
साधितं नावनं तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ १३३ ॥

(पले)

फणिर्जकं सप्तवकं देवदारुमयूरकम् ।
त्रिफला श्यूषणं बीजं नक्तमालशिरिषयोः ॥ १३४ ॥
वस्तमूत्रेण विपचेत्तैलमेभिः सहोषधैः ।
नावनं तदपस्मारमुन्मादश्च नियच्छति ॥ १३५ ॥

आर्द्रफस्वरसे नस्यं घृकगृथाद्यपस्मृतिम् ।
हन्ति तन्मलधूपोपि तन्मलस्वरसोपि वा ॥ १३६ ॥
कुष्णं श्वानं स्थितमनशनं स्थापयित्वा हरेत्

पश्चाद्घ्ना सिततिलयुतं भोजनं भोजयित्वा ।
तद्गृथोत्थासिततिलजदीपाञ्जनं लोचने द्राक्
सापस्मारं हरति लगितं नैम्बसारे शरावे ॥ १३७ ॥

वक्ररसोनवचारुक्छिरीपयष्टीभिरञ्जनं नस्यम् ।
उन्मादापस्मारे शस्तमजामूत्रपिष्टाभिः ॥ १३८ ॥

(श्यामी)

श्यूषणं हिङ्गुं लशुनं वचा कटुकरोहिणी ।
शिरिषनक्तमालाम्यां बीजं श्वेताश्च सर्पपाः ॥ १३९ ॥
गोमूत्रपिष्टैरेतैश्च वृत्तिः नेत्राञ्जने हिता ।
चातुर्धिकमपस्मारमुन्मादश्च नियच्छति ॥ १४० ॥

(नेत्रे)

सद्यःप्रसूतकृष्णशुनीजरायुर्मादृघातकश्चेतनत्वं खरमञ्जरीज
मानुषमूत्रेण पिष्ट्वा । वस्तिं कृत्वा विशोष्य वस्तमूत्रेणाञ्जयेत् । पतद-
पस्मारोन्मादहृदयशूलविपूचिकानाशनम् ।

(शुद्ध-)

नकुलोत्कृमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।

तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनस्य प्रयोजयेत् ॥ १४१ ॥

(बाहटे)

उद्धृत्य शकृता मूत्रैरभिपिञ्चेवपस्मृतौ ॥ १४२ ॥

(नारायणीये)

समं कुद्धैरपस्मारो दोषैश्शारीरमानसैः ।

सञ्जायते यतश्चैप महामर्मसमाश्रयः ॥ १४३ ॥

तस्माद्रसायनैरेनं दुधिकित्स्वमुपाचरेत् ।

तदार्त्तं चाग्नितोयादेर्विपमात् पालयेत्सदा ॥ १४४ ॥

मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।

न मूपाद्रिपयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोस्य वृंहयेत् ॥ १४५ ॥

(बाहटे)

इति योगरत्नतनुष्ये मूलेन्मादापस्मारमतिषेया-

धिकारः प्रयोर्विद्यः ॥

अथ नेत्ररोगादिचिकित्साधिकारः चतुर्विंशः ॥

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्च्योतनं दितम् ।

१ रुक्तोदकण्डूयर्षाशुदाहरागनिर्घर्षणम् ॥ १ ॥

सर्पणं वाते कफे कोष्पं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

दश द्वादश वा बिन्दून्व्यङ्गुलादपसेनयेत् ॥ २ ॥

अस्तुष्णतीक्ष्णं रथागर्हनाशयाक्षिसेचनम् ।

अतिशीतन्तु रुग्ने निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥ ३ ॥

वपायवर्तमतां घणं कृच्छ्रदुन्मेषणं चट्ट ।

१ विकारवृद्धिमत्याल्पं मंग्मभमपरिचुतम् ॥ ४ ॥

(बाह्ये)

आश्च्योत्तनमभिष्वन्दे शुञ्जीतोर्ध्वं दिनत्रयात् ॥ ५ ॥

(सङ्घे)

अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ।

पकलिङ्गेल्लपशोफातिकण्डूपैच्छल्यलक्षिते ॥ ६ ॥

मन्दघर्षाधुरारोक्षिण भ्रगोज्यं घनदूपिके ।

१ लेसनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ॥ ७ ॥

अञ्जनं लेसनं तत्र कृपायास्त्वपद्रूपणैः ।

रोपणं तिक्तैर्द्रव्यैः रक्षादुशीतैः प्रसादनम् ॥ ८ ॥

तीक्ष्णाञ्जनाधिसन्त्वप्ते नयने यत्प्रसादनम् ।

प्रयुज्यमानं लघवे अत्यञ्जनसमाह्वयम् ॥ ९ ॥

दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शुक्लाका मुकुटानना ।

प्रशस्ता लेसनं ताश्री नोषणे काळलोहजा ॥ १० ॥

अङ्गुली च सुवर्णोत्था रजसजा च प्रसादने ।

पिण्डो रसक्रिया चूर्णसि प्रसादने च स्वप्ना ॥ ११ ॥

गुरौ मध्ये लघौ दोषे तान् क्रमेण प्रयोजयेत् ।

पिण्डस्यारेणुमात्रं स्याद्विगुणं तन्मृदौ वदेत् ॥ १२ ॥

रसक्रियायारतीक्ष्णाया त्रिकुण्डं द्विगुणं मृदौ ।

१ चूर्णे च द्विसप्तके तु तीक्ष्णे तन्निगुणं मृदौ ॥ १३ ॥

मातः सायं च तन्तान्त्यै द्यध्वेकेऽतोञ्जयेत् सदा ।

वदन्त्यन्वे'तु न द्विधा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ॥ १४ ॥

त्रिकेदुर्बले चक्षुरादित्यं प्राप्य नीदति ।

अत्युद्रिक्ते क्लामे तु लेसनीयिधना मटे ॥ १५ ॥

काममह्यद्यपि नात्युष्णे तीक्ष्णमस्मिन् प्रयोजयेत् ।

१ न-राश्या-वि-वि-ने-त्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम् ॥ १६ ॥

दोषमस्नाययत् स्तब्धं कण्डूजाळवादिकारि तत् ।

नाञ्जयेत् भीतवामितविरिक्ताशितवेगिते ॥ १७ ॥

शुद्धज्वरिततान्ताधिधिरोरुच्छो कृजागरे ।

अदृष्टेकं शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ॥ १८ ॥

अजीर्णैर्जन्यकंसन्तसे दिनासुप्ते पिपासिते ।

अतितीक्ष्णमृदुस्तोकवह्वच्छवनकर्कशम् ॥ १९ ॥

अत्यर्धशीतक तप्तमञ्जनं नावचारयेत् ॥ २० ॥

अथ सप्तसुरोपनिष्टस्योपविष्टो वामाङ्गुष्ठेन वर्त्मोचरमुत्क्षिप्य

कृष्णभागस्याधः कनीनकादपाङ्गं यावदञ्जनं नयेत् ।

अथानुन्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेच्छनैः ।

अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥ २१ ॥

नेत्रं व्याप्नोति सहसा न चोन्मेषनिषेधणम् ।

निष्पीडनं वा वर्त्मभ्यां क्षालनं वा समाचरेत् ॥ २२ ॥

अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।

व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ २३ ॥

वर्त्मप्राप्ताञ्जनादोषो रोगान् कुर्यात्ततोऽन्यथा ।

नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेभ्योऽपि ॥ २४ ॥

वातपिचातुरे जिह्वे शीर्णपक्ष्मादिलक्षणे ।

कृच्छ्रोन्मीलसिरार्हर्षिसरोत्पातवमोर्जनैः ॥ २५ ॥

स्यन्दमन्धान्यतोवातवातपर्यायशुक्लकैः ।

आतुरे शान्तरामाशुशूलसंरम्भदूपिके ॥ २६ ॥

निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्द्धकाद्ययोः ।

काले साधारणे प्रातस्तार्यं चोचाननाधिनः ॥ २७ ॥

यवमापमर्धौ पाली नेत्रकोशाद् बहिःसमाम् ।

हाङ्गुलोर्ध्वां दृष्ट्वां कृत्वा यथास्यं सिद्धमात्रपेत् ।

सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्तमृदुप्रविताधितम् ॥ २८ ॥

आपक्ष्माग्नादधोन्मेषं क्षनकैस्तस्य कुर्वतः ।

मात्रां विगणयेत्त्र वर्त्मसन्निभितासिते ॥ २९ ॥

दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ३० ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्थेनिले दश ।

पित्ते पट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ३१ ॥

कृत्वापाद्ने ततो द्वारं स्नेहं पात्रे तु गालयेत् ।

पिवेच्च धूमं नेक्षेत व्योम रूपं च भासुरम् ॥ ३२ ॥

इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकान्तरं कृपे ।

स्वस्थे च द्व्यन्तरं दद्यादात्तृप्तेरिति योजयेत् ॥ ३३ ॥

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।

तृप्ते विपर्ययोत्तृप्तेऽतितृप्ते श्लेष्मतो रुजाः ॥ ३४ ॥

(वाहटे)

आदित्यमग्निमादर्शमाकाशं मारुतं रजः ।

प्रतिभागश्च चन्द्रस्य धूमं च कृततर्पणः ॥ ३५ ॥

न पश्येद् दशरात्रं तु मैथुनं परिवर्जयेत् ।

व्यायाममुर्ध्वर्भाष्यं च दिवास्वप्नं तथैव च ॥ ३६ ॥

तर्पणं तर्पयत्याक्षि निम्नमुन्नमयेच्च तत् ।

दृष्टिमसादं स्थैर्यं च जनयेन्नात्र संशयः ॥ ३७ ॥

(राजवैदेहीये)

सतः प्रशान्तदोषेषु पुटपाकक्षमेषु च ।

पुटपाकः प्रयोक्तव्यो नेत्रेषु भिषजा भवेत् ॥ ३८ ॥

यथाद्रोषोपयुक्तं तु नातिप्रबलमोजसा ।

रोगमाश्च्योतनं हन्ति सैकस्तु बलवत्तपं ॥ ३९ ॥

सैकस्य कालो द्विगुणः पुटपाकात् क्रमान्मतः ।

अथवा कार्यनिर्वृत्तिरुपयोगायथा भवेत् ॥ ४० ॥

योगायोगी श्रेहसेके तर्पणोक्ता प्रचक्षते ।

सर्पिर्पत्र सुरोष्णेन योज्यस्मेका हिमेन वा ॥ ४१ ॥

(बृहस्पतिः)

। यथावृक्षकुलविस्तारं स्वाङ्गुष्ठोदरमायवम् ।

अङ्गुलं सर्वतः सार्द्धं भिषङ्गनयनशुद्धयुद्धम् ॥ ४२ ॥

नेत्रायामग्निभागं तु कृष्णमण्डलमुच्यते ।

कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविगारदाः ॥ ४३ ॥

मण्डलानि च सन्धीश्च पटलानि च लोचने ।

यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च पट् च पडेव च ॥ ४४ ॥

पक्ष्मवर्त्मभेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि च ।

पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतः परः ॥ ४५ ॥

कृष्णशुक्लगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतः परः ।

एकः कनीनकगतः पटुश्चापाङ्गः स्मृतः ॥ ४६ ॥

द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्यन्यानि चशुषि ।

जायते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ॥ ४७ ॥

पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥ ४८ ॥

विदाक्षसात्म्यातिविरुद्धशीत-

धाराः म्लतीक्ष्णोष्णगुरुद्रवाक्षैः ।

तीक्ष्णोचगन्धादतिहास्यभाष्य-

क्रोधादिशोकैः प्रतप्तेक्षणाद्वा ॥ ४९ ॥

मद्याङ्गना ॥ नामतिसेवनेन

सूर्द्धाभिघाताम्बुनिमज्जनाभ्याम् ।

अवाकित्तरस्कोच्छ्रित्वायिनश्च

ज्वरोपतापाहतुपर्ययाच्च ॥ ५० ॥

दृष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्

दूरेक्षणाद् स्वप्ननिपर्ययाच्च ।

शुक्तारनाब्जाम्लकुण्डल्यमाप-

निषेवणाद्वेगविनिग्रहाच्च ॥ ५१ ॥

* विद्याद्युष्णमाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरगन्धिर्न (विस्तृतम्) इति सुदित्तुष्णमाह-
विनियेकणेन इति पाठान्तरम् ।

रुग्णती पिच्छका स्यादजननामिका । यत्तु वर्त्म सन्निपाताद् बहिः शून्य-
मन्तः सूक्ष्मच्छिद्राश्चितं सास्त्रावमन्तरुदकं तद् विसवर्त्म । सरक्तैर्दोषै-
रकस्मात् मुहुस्त्येधं म्लानवदुस्किष्टवर्त्माख्यम् । सरक्तैर्मलैर्वाद्यान्तः-
श्यावं शूनं ॥ सकण्डूपासुक्छेदं वर्त्म दयाववर्त्माख्यम् । श्लिष्टाख्य
वर्त्मनी श्लिष्टे कण्डूभयधुरागिणी । अन्तर्वर्त्म सररुक्षसिकतोपमपिट-
काचितं सिकतावर्त्म । यदा सपित्तं रक्तं वर्त्म विदेहेत् तदा कृष्णं
कर्दमोपमं कर्दममुच्यते । बहलैस्सवर्णैस्समैर्मांसैश्चितं बहलवर्त्म । कुकू-
णको नाम शिशोर्दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः । तेन बालः उच्छ्वनताप्राक्षः
श्लेष्मणाक्षमः सवर्त्मशूलपौच्छिर्यकर्णनासाक्षिमर्दनः स्यात् । दोषैः
पक्ष्माशयस्थैः तीक्ष्णाग्राणि कण्टकाभानि सराणि भवन्त्यन्त-
र्मुखानि रोमाणि । तैर्घृष्टमक्षि श्यते । सदाहवर्त्मसंज्ञोचं च । तैरु-
द्धृत्तरल्पाहं शान्तिः । स पक्ष्मोपरोधाख्यः । बहिर्वर्त्म कनीनके
कठिनो ग्रन्थिरस्रपुयस्त्रान्वयलज्जनामा मुहुराभ्यायते । सरक्तैर्दोषैरन्त-
र्वर्त्म मांसपिण्डाभयधुरवुदो नाम ।

(बाहटे पाठः)

आद्योत्र भेषजैस्साध्यो द्रौ ततोश्च वर्मयेत् ।

पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छ्लेषाच्छसौपर्वैर्जयेत् ॥ ५६ ॥

कुट्टयेत् पक्ष्मजतनं छिन्द्यात्तैश्चपि चार्बुदम् ।

भिन्द्याद्गणकुम्भीकाविशोत्सङ्गाजनालजीः ॥ ५७ ॥

पोथकीसिकताश्यावश्लिष्टोदिलष्टचतुष्टयम् ।

सरुदमं स्रवहलं विलिप्तेत् सङ्कुरणरुम् ॥ ५८ ॥

कृन्त्रोन्मीले पुराणाञ्चं द्राक्षाकल्काम्बुसाधितम् ।

ससितं योजयेत्स्निग्धं नस्यधूमाङ्गनादि च ॥ ५९ ॥

कुम्भीकावर्त्मलिखितं मन्धयप्रतिसारितम् ।

गष्टिघात्रीपटोलीनां क्रायेण परिपेनयेत् ॥ ६० ॥

निवातोधिष्ठितस्याप्तैः शृङ्गस्पोचानदायिनः ।

पहिः कोष्णाम्बुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ ६१ ॥

निर्भुज्य नखान्तरितं वामाहुग्राहुलीधृतम् ।
 न क्षरते चलति वा वर्त्मवै सर्वतस्ततः ॥ ६३ ॥
 मण्डलाग्रेण तच्चिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।
 लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा आकशेफालिकादिलैः ॥ ६३ ॥
 फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृज्यसृक् ।
 स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६४ ॥
 यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ।
 घृतेनासिक्तमभ्यक्तं चघ्नीयान्मधुसर्पिणा ॥ ६५ ॥
 ऊर्ध्वायःकर्णयोर्दद्यात् पिण्डीञ्च यवसक्तुभिः ।
 तृतीयेऽहनि मुक्तस्य परिपेकं यथायथम् ॥ ६६ ॥
 कुर्याच्चतुर्थे नस्यादीन्मुञ्चेदेवाह्नि पञ्चमे ।
 ममं नखनिभं शोककण्टकपर्षाद्यपीडितम् ॥ ६७ ॥
 विशात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये ।
 रक्षपक्षवर्त्मशतनसंसनान्यतिलेखनात् ॥ ६८ ॥
 स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्ठो वातहरः क्रमः ।
 पिटको ग्रीहिवक्त्रेण भिच्चा तु कठिनोन्नताः ॥ ६९ ॥
 निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ।
 लेहने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ॥ ७० ॥
 पिचाम्बोविलष्टयोस्स्त्रादुस्कन्वसिद्धेन सर्पिणा ।
 सिराविमोक्षस्निग्धस्य त्रिदृच्छ्रेष्टं धिरेचने ॥ ७१ ॥
 पक्ष्मणां शतने सूच्या रोमकूपान् विकुड्डयेत् ।
 आहयेद्वा जङ्घामिः पयसेक्षुरसेन वा ॥ ७२ ॥
 घमन नाघनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः ।
 संचूर्ण्य पुष्पकारतीसं भावयेत्सुरसारसैः ॥ ७३ ॥
 ताम्रे द्वादहं परमं पक्ष्मघ्राते तदङ्गनम् ॥ ७४ ॥

पोथकीविलिख्य शुष्मीसैन्धवमागधिकाचूर्णैः अतिरार्यं प्रक्षाल्य
चोष्णांमसा खदिरसाराढशीशिशुपत्रकपायेण सेचयेत् । ततश्चात्र-
जम्बूप्रवालकाथेनाऽऽश्च्योतनं त्रिफलारादिरसारादकेन वा मधु-
समुक्तेन । विलङ्गलाक्षादार्वीत्वग्भौरिकालमनोहाचूर्णैः क्षौद्रान्नितोऽ-
ञ्जनम् ।

(सङ्ग्रहे)

कफोत्कृष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ।
स्रस्रैः सैन्धवकासीसमनोहाकणताक्षर्यजैः ॥ ७५ ॥
वमनाञ्जननस्यादि सर्पं च कफनिद्रितम् ।
कर्तव्यं लग्नेप्येतदशान्तौ बद्धिना दहेत् ॥ ७६ ॥
कुक्कुणे लिखितं घर्म्म सुतासृग्बाम्बुजन्मभिः ।
धान्वश्मन्तकजम्बूत्थपत्रकाथेन सेचयेत् ॥ ७७ ॥
द्विनिशालोधयष्याहरोहिणीनिम्बपल्लवैः ।
कुक्कुणके द्विता वर्तिः पिष्टैस्ताम्रजोन्वितैः ॥ ७८ ॥

(वाग्दे)

मरिचधिलङ्गहरिद्राकल्कसिद्धं तैलं प्रतिमर्शः । मूर्वाताम्र-
रजसी स्तन्यपिष्टे पिण्डाञ्जनम् । शह्वपनशिलासैन्धवरसाञ्जनक्षौद्रैर्वा
रसक्रिया । लोहशिवाटिकामृदः कपाले नैकलः प्रवृत्ताः स्तन्येन निर्वा-
पिताः श्लक्ष्णचूर्णमञ्जनम् । लाक्षापिष्टमनःशिलालगेरिकदार्वीत्व-
ग्भिर्वा । पुनःपुनश्च शर्मा वमननिरेचनैरुपपादयेत् ।

(सङ्ग्रहे)

वृश्चाश्लक्ष्याज्यगुळ च तैलं

सक्षौद्रसिन्धुस्वरसं लवण्याः ।
ताम्रेण कंसे वरुशोवधृष्टं
कुक्कुणकं तत् सकृदेव हन्ति (१) ॥ ७९ ॥

(योगायुते)

कुक्कुणकहरं श्रेष्ठं मधुना सह सैन्धवम् ।
पिष्ट्वाक्ष विनिहन्त्याशु शुक्लनाशनगुचाम् ॥ ८० ॥
पक्ष्मोपरोधे समुपचितं घर्म्म लेखनेनोत्किष्ट रक्तं विस्त्रावणेन
सशोकं शिरोविरेकफवर्त्मनैर्यापयेत् ।

(सङ्ग्रहे)

पक्षारोगे प्रयुद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ।

उत्सृज्य द्वौ भुवोधस्तात् भागौ भागश्च पक्ष्मतः ॥ ८१ ॥

यवमात्रं यवाकारं तिर्यक् छित्वाद्र्वाससा ।

अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणिते ॥ ८२ ॥

सीन्येत् कुटिलया सूच्या मुद्गमात्रान्तरैः पदैः ।

दध्वा ललाटे पृथक् तत्र सीवनसूत्रकम् ॥ ८३ ॥

नातिगाढश्लथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ।

मधुसर्पिःकवळिकां नचास्मिन् बन्धमाचरेत् ॥ ८४ ॥

न्यग्रोधादिकपायैश्च सक्षीरैस्तेचयेद्भुजि ॥ ८५ ॥

(पादटे)

व्रणवेदनायां वसवद्वेन यष्टीमधुकूर्णेन संस्कृतं सर्पिः परि-
पेकः । वटादिकपायाश्च सक्षीराः ।

(घट्टटे)

पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।

गैरिकेण व्रणं युञ्ज्याच्चीर्षणं नस्याञ्जनादि च ॥ ८६ ॥

दहेदशान्तौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रयां बलिम् ।

सन्दंशेनाधिकं पक्ष्म हृत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ८७ ॥

सूच्यग्रेणामिवर्णेन दाहो बाह्यालजे पुनः ।

भिन्नस्य क्षारवह्निभ्यां सुन्दिन्नस्पार्शुदस्य च ॥ ८८ ॥

(पादटे)

चिञ्चागृष्टीमयूरीसुरसलपणिकाभृङ्गमौरीक्षुराणां

पत्रात्सारं समाद्यं सदधिगधुघृतैराज्यसिन्धूत्यतैलैः ।

युक्तं कारञ्जघृष्टं स्फटिकयुतमिदं चाञ्जनं वर्त्मरोगं

पिच्छासं चार्मरोगं शमयति निभिना प्रोक्तमेतद्यथैव ॥

जलं दारु-वचा पिष्टा मुरसापत्रवारिणा ।

छायाविशुष्का गुळिका किलन्नवर्त्मनिवारिणी ॥ ९० ॥

(सिद्धसारे)

इति वर्त्मरोगचिकित्सा ॥

जलास्रावः कफास्राव उपनाहः रक्तास्रावः पर्वणी, पृथास्तावः
 पूयालसोज्ज्वली क्रिमिग्रन्थिः इति नव रोगा वर्त्मशुक्लमण्डलस-
 न्धिजाः । तत्र धायुर्जलवाहिसिरान्धः कर्नीनकादधु स्रावयते रुग्रागशो-
 फादिना स जलास्रावो नाम । कफात् श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलमधु स्रवेत् ।
 स कफास्रावः । दृष्टिसन्धौ महानपाको नीरुजः कण्डूमान् गृहुर्गिच्छिलो
 ग्रन्थिरुपनाहः । रक्तेन तास्रो नातिमान्द्रो बहुष्णश्च स्रावो रक्ता-
 स्रावः । शुक्ले वर्त्मग्रन्थिमूला गुद्गमात्रा भदाहशूला ताम्रा पिटका
 पर्वणी । सा च भिन्ना रक्तमेव स्रवति । दोषास्मरक्ता वर्त्मसन्धेः
 कर्नीनकात्त्वह्मांमपाकतः साधुपूय क्षान्धनि स पूयास्रावः ।
 कर्नीनकासन्धिजशोफसंरम्भपूर्वकः पक्कस्तान्द्रपूतिपूयास्रावस्सवेदनः
 सूक्ष्मो व्रणः पूयालसो नाम । कर्नीनस्थान्तस्मयोद्दाहशोफः स्याद्
 साज्ज्वली । अपाङ्गे वा कर्नीने वा सन्धिजाः क्रिगयः गरुष्टपातोदं
 सपूयास्रावे ग्रन्थि कुर्युः । स क्रिमिग्रन्थिः ।

(भाटे पाः) ।

उपनाहक्रिमिग्रन्थिपूयालगकर्पर्वणीः ।

शस्त्रेण साधयेत् पश्च सालजीनास्रावास्त्यजेत् ॥ ९१ ॥

(भाटे,

रसाञ्जनञ्च तुत्थं च यष्टीमधुकमेव च ।

अञ्जनेन गर्भं पिष्टं जलास्रावनिनाशनम् ॥ ९२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

उपनाहं भिषक् स्विक्रं भिन्नं व्रीडिसुखेन च ।

लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ ९३ ॥

पिप्पलीशौद्रसिन्धुत्वैर्वधीयात्पूर्ववत्ततः ।

पटोलपनामन्कफाधेनाश्च्योदयेच्च तम् ॥ ९४ ॥

पर्वणी वलिश्रेणात्ता वाहसन्धिभिभागतः ।

वृद्धिपत्रेण वर्ध्यारे स्यादसृग्गतिरन्यथा ॥ ९५ ॥

चिकित्सा चार्भवत्त धीद्रसैन्यवप्रनितारिता ।

पूयालसे सिरां विद्वथेत्तस्तमुपनाहयेत् ॥ ९६ ॥

कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं कर्म सर्वं यथाविधि ।

सैन्यवार्द्रकफासीसलोदताग्निः गुचूर्णितैः ॥ ९७ ॥

चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सशौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।

पूयालसे त्वशान्तेऽन्तर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ ९८ ॥

क्रिगिग्रन्थि करीणेण स्विक्रं मिर्चना विलिरुष च ।

त्रिफलाशौद्रकासीससैर्वायैः प्रतिसारयेत् ॥ ९९ ॥

(वाक्ये)

शुक्तिकाशुक्लार्धबलामग्रभितपिष्टकंसिरोत्पातसिरार्हपसिरा-
जालशोणितार्माञ्जनप्रस्तार्थगोस्त्रावार्माधिमांवाग्मसिरापिटका इति त्रयो-
दश रोगा शुक्लभागजाः । पित्तं वृद्धं शुक्ले श्यावकृष्णपीतान्
पिशितनिमान् विन्दून् वा सर्वं शुक्लमण्डलं मलाक्तादर्शतुल्यं वा
कुर्यात् । स रोगस्ससकृद्देदतुद्वजरः शुक्तिकाख्यः । कफाच्छुक्ले समं
सितं चिरवृद्धाधिमांसं शुक्लार्माण्डयम् । कफाच्छुक्ले नीरुजः सवर्णो
बह्वल्ले जलविन्दुनिभो मृदुशोफो बलाराग्रधिताख्यः । शुक्ले शलि-
पिष्टधवळस्मोत्सेधो विन्दुः पिष्टकाख्यः । रक्तेन रक्तराजीततं सवे-
दनमशोफाशु शुक्लं यदुप्यते स भिरोत्पातः । सपेक्षितस्स एव ता
एव राजीर्वर्धयन् सासामक्षि वीक्षणक्षमश्च कुर्यात् । स सिरार्हः ।
शुक्ले रक्तं घनगुधतं सिराजालं सिराजालाख्यम् । शुक्ले रामं पद्म-
निभमधिमांसं शोणितार्माख्यम् । शुक्ले शशरुधिरनिभो नीरुगेको
विन्दुरर्जुनाख्यः । सरक्तैर्दोर्नीरुजमाशुवृद्धि श्यावलोहितं विस्त्रवं
गांसं ग्रन्तार्थमंज्ञम् । र्नावराजिभमधिमांसं र्नावार्मसंज्ञम् । शुक्ला-
सृक्पिण्डवच्छनावं पृथु घनं मांसमधिमांसार्म । सरुग्दाहघर्षास्सर्ष-
पोपमाः कृष्णमण्डलासनास्सिरावृत्ताः पिटकान्सिरापिटकाख्याः ।

(वाक्ये पाठः)

शुक्तिर्हसिरोत्पातपिष्टकग्रथिताञ्जनम् ।

माधगेर्दापधैप्यदकं शेषं श्रेणेण सप्तकम् ॥ १०० ॥

नयोत्थं तदपि द्रव्यैरमोक्तं यत्तु पञ्चभा ।

तच्छेथमसितप्राप्तं मांसस्त्रावमिरावृतम् ॥ १०१ ॥

चर्मोद्दालादुच्छ्रायि दधिप्राप्तं च वर्जयेत् ।

पित्ताभिष्यन्दवच्छुक्तिं बलासाहयपिटकी ॥ १०२ ॥

कफाभिष्यन्दवन्मुवत्वा सिरान्यधमुपाचरेत् ।
जातीमुकुळसिन्धूत्थदेवदारुमहोपधैः ॥ १०३ ॥

पिट्टैः प्रसन्नया वत्तिश्शोफरुण्डघ्नमज्जनम् ॥ १०४ ॥
(वाहटे)

सैन्धवमन्चिकदफलशहसमुद्रफेनैर्वत्तिः पिट्टकेऽज्जनम् ॥

शुष्ठीशिमुफलपिप्पलीसैन्धवचूर्णो नीजपूररसाण्डुतोऽने पिट्ट-
कमपहरति । तद्रत्निकदुककदफलचूर्णोवलासप्रथितं च ।
(संग्रहे)

रक्तस्यन्दनदुस्पातुहर्षजालार्जुने क्रिया ।

सिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमज्जनम् ॥ १०५ ॥

गिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णपिट्टं रसांज्जनम् ।

अर्जुने शर्करामस्तुशोद्वैराश्च्योतनं हितम् ॥ १०६ ॥

स्फटिकः कुङ्कुमं शह्वो मधुकं गधुनाज्जनम् ।

मधुना वाज्जनं शह्वः फेनो वा सितया सह ॥ १०७ ॥
(वाहटे)

तुच्छहरसेन सशर्करेण आश्च्योतनं गम्तुना वा ।

(संग्रहे)

अर्मोक्तं पञ्चभा तत्तु तनु धूमाविलञ्च धत् ।

रक्तं दधिनिर्भं यच्च शुक्लवत्तस्य भेषजम् ॥ १०८ ॥

उत्तानस्येतरत् स्विन्नं स सिन्धूत्थेन चाक्षितम् ।

रसेन नीजपूरस्य निगील्याक्षि विमर्दयेत् ॥ १०९ ॥

इत्थं संरोषिताक्षस्य प्रचलेर्माधिगांस्तके ।

धृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि चर्तनीथ विशेषतः ॥ ११० ॥

अपाङ्गमीक्षमाणस्य वृद्धैर्मणि कनीनकात् ।

बन्दी स्याद्भ्रत तत्रार्मराल्लिजेनापलंपितम् ॥ १११ ॥

नाल्यापतं मुचुल्या वा मूच्या सूत्रेण वा ननः ।

ममन्तान्मण्ड्याग्रेण मोचयेदथ मोक्षितम् ॥ ११२ ॥

कनीनरुमृपानीय चतुर्भागात्सेपितम् ।

टिन्त्यात्कनीनक रथेद्राहिनीभाऽभ्रनाहिनीः ॥ ११३ ॥

कनीनकवधादश्रुनाली चाक्षिण प्रवर्त्तते ।
 वृद्धेर्मणि तथापाङ्गात् पश्यतोस्य कनीनकम् ॥ ११४ ॥
 सम्यक् छिन्नं मधुव्योपरौन्धवप्रतिगारितम् ।
 जण्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ ११५ ॥
 वध्नीयात् सेचयेन्मुक्त्वा वृत्तीयादिदिनेषु च ।
 करञ्जबीजसिद्धेन क्षीरेण क्वथितैस्तथा ॥ ११६ ॥
 सर्क्षद्वैद्रिनिशालोध्रपटोलीयष्टिकिशुकैः ।
 कोरण्डमुकुब्जोपेतैर्मुञ्चेदेवाह्नि सप्तमे ॥ ११७ ॥
 सम्यक् छिन्ने भवेत् स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान् गदान् ।
 सेकाञ्जनप्रभृतिभिर्जयेद्भ्रमनचूडहर्षः ॥ ११८ ॥

(वाक्ये)

मूर्ध्नि पादयोश्चास्मै शतधौतघृतं जीतांश्च प्रदेहान्दद्यात् । स्ने-
 होक्तं चाचारमादिशेत् । द्वितीये चाह्नि मायं प्रातर्मधुकसर्पिषा
 कोण्णेन शिरस्तथाक्वथयेत् चोष्णं सिञ्चेत् । पश्चाहं जोष्णोदकातु-
 पानं सर्पिः पीत्वा जीर्णं पश्यमश्नीयान् । तृतीये दिनमे विमुच्य
 करंजबीजसिद्धेन क्षीरेणाशि स्वेदयेत् । लोध्रमधुर्ककिशुकपटोलद्विहरि-
 द्राकोरण्डमुकुलकाथेन मधुमिश्रेणोश्न्योतयेत् । सप्तमेऽहनि सर्वथा
 गुञ्चेत् । आतपाकाशदर्शनं च परिहरेत् । रात्रौ तु नेत्रे भ्रमशिश-
 रोविरेचनञ्च । अनुपशान्तरामे सिगाभिघ्राणम् । सामाने नस्पम् ।
 तिलान्सुखिसितान् मधुककाकोलीसुनिपण्णरुपञ्चमूलशर्कराशृतशीते
 पयसि मसाहं भावितान् केनैव पयसा पीडयेत् । मधुकशताहाश्रारिवा-
 नन्तागलकाफोलीहरेणुर्कलापालुकनूर्णं च पीड्यमानेषु षोडशभागेन
 गक्षिषेत् । तत्रैलमेभिरेर्वापधः पयसा चाऽष्टगुणेन सिद्धं नावनादभ्र-
 रागध्नं दृष्टिप्रसादनं च । कृष्णगने तु श्रणे श्रणशुक्लप्रत् क्रिया ।
 अर्गशेषे च लेपनाञ्जनानि । तत्र सम्यक्छिन्ने वर्णनिशुद्धिः स्वस्थता
 च । हीनच्छेदात्पुनर्दृष्टीरागाधुषातप्रकाशदर्शनाद्यमत्वादि च ।
 अतिच्छेदादक्षिपाकसम्भ्रमश्रुणाम्भ्रुत्तिलमिरसंभ्रमरिन्द्रप्रतर्मानि ।
 तेषु यथास्वं दोषोद्रेकाद् ध्रुनिरुयात् ।

(संप्रदे)

सितामनश्शिथलैलालवणोत्तमनागरम् ।

अर्द्धकपोन्मितं तार्क्ष्यं पलाद्धञ्च मधुद्रुतम् ॥ ११९ ॥

अज्जनं श्लेष्मतिमिरपिल्लशुक्लार्धशेषजित् ।

त्रिफलैकतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ १२० ॥

शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।

पृथक् श्लेषौषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ १२१ ॥

सा मषी शोपिता पेण्या भूयो द्विलवणान्विता ।

त्रीण्येतान्यञ्जनान्याद् लेखनानि परं निमिः ॥ १२२ ॥

(वाहटे)

अङ्गं च मधुना घृष्टं लोहितार्धविनाशनम् ॥ १२३ ॥

(तन्जा-)

कर्पूरं स्फटिकं बराटमरिचं दार्वीं कृणा सैन्धवं

तुत्यं पीतकरोहिणीं जलधिञ्जं फेनं तथा गैरिकम् ।

तार्क्ष्यं शङ्खमथाञ्जनं च मधुकं सचूर्ण्यं सम्पक्कृता

धौद्रेणैव रसक्रियेयमखिलानक्ष्यामयाप्ताशयेत् ॥ १२४ ॥

(शर-)

कर्पूरसैन्धवपुराणघृतोपकुल्याः

धान्रीफलोषणकपीतकरोहिणीश्च ।

पिष्ट्वाञ्जनं नयनयोर्मधुनैव दधात्

सर्वाक्षिबर्तमचिकृतिप्रशमाय वैद्यः ॥ १२५ ॥

कर्पूराब्ध्वराटिका त्रिफालिका सिन्धुत्थतुत्थाञ्जनं

तार्क्ष्यं पीतकरोहिणीं हिमनिशे पुष्ट्राह्वपष्ट्याह्वयम् ।

फेनः केशमपी कटुत्रयगदौ लोभ्रं च लौहं रजः

पिष्ट्वैतानि च मातुल्यङ्गरसतस्सर्पिर्मधुभ्यां युतम् ॥ १२६ ॥

एतद्दान्ति कुङ्कुमं सतिमिरं काचं च शुक्रव्रणं

नक्तान्यं क्षतजं च मृहनिहितं नाप्ता तु चन्द्रोदयम् ॥ १२७ ॥

(तन्जा-)

कर्पूरत्रिफलारसाञ्जनशिलापालाशनिससक

तिक्तातार्क्ष्यजपोऽङ्गुष्ठावलयन्योपानवशेषकम् ।

यष्टीसैन्धवंशंसफेनगिरिमृत्तान्याप्रपुण्ड्राह्वयं

लोध्रांभोनिधिफेनकं च मधुना दार्वीरसेनाञ्जयेत् ॥ १२८ ॥

(तन्त्रा)

कर्पूरं स्फटिकं वरा त्रिकटुकं तुत्थं निद्राघृह्णु तुटी

यष्टी लोभसुवर्णटङ्कणशिला मुक्ताप्रवाळं मणिः ।

शंखं पीतकरोहिणी वराहिमं कारञ्जवीजं पयः

पिष्टं मासिकघृष्टमञ्जनामिदं नेत्रामयान् नाशयेत् ॥ १२९ ॥

कर्पूराञ्जनसीसपारदकणातीक्ष्णानि पिष्ट्वासकृत्

नन्द्यावर्चरसे विरोष्य मधुना पिष्ट्वा पुनर्माजने ।

शार्ङ्गं स्फटिक एव वा विनिरितं शुक्लार्मकाचापहं

तैमिर्यं च निराकरोति सदसा नेत्रेऽञ्जितं सर्वदा ॥ १०३ ॥

यन्माणिमन्धशशिपीतकरोहिणीनां

कृष्णारसाञ्जनयुजां क्रमवृद्धचूर्णम् ।

तन्नन्दिवर्तकुमुमस्वरसेन पिष्टं

क्षौद्रद्रुवं हरति वर्त्मगदार्मकाचान् ॥ १३१ ॥

गोदन्तं चन्दनं शङ्खं स्फटिकं सैन्धवं तथा ।

मनाशिलां च रजनीं मरिचञ्च प्रपेषयेत् ॥ १३२ ॥

अर्मे च तिमिरे शुक्ले गोदन्तादि प्रशस्यते ॥ १३३ ॥

गोदन्तं कुक्कुटाण्डं करिवरदन्तं कूर्मपृष्ठं वराटं

सारंगोद्भूतशृङ्गं जलधिमलमलं* ताम्रशंखं सतुत्थम् ।

कर्पूरं श्शीतफेनं स्फटिकमपि मधुच्छिष्टमक्षोर्निपिञ्चेत्

शुक्लाख्यार्माधिमांसक्षतजभवसिरोत्पातहर्पाञ्जिहन्ति ॥ १३४ ॥

(राजवैदेहीये)

सिराजाले सिरा यास्तु कठिना लेखनौषधैः ।

न सिर्ष्यन्त्यर्मवचासां पिळकानां च साधनम् ॥ १३५ ॥

(बाह्ये)

* ताम्रचूर्णमिति पाठान्तरम् ।

! गर्दभासि इति—पा.

क्षतशुक्लशुद्धशुक्लकाजकासिराशुक्लपाकात्ययशुक्लानीति पञ्च
कृष्णभागगतरोगाः ।

पित्तं कृष्णेऽथवा हृष्टौ शुक्ल तोदासुरागवत् ।

छित्वा त्वचं जनयति तेन स्यात् कृष्णमण्डलम् ॥ १३६ ॥

पक्कजम्बूनिमं किञ्चिन्निम्नं च क्षतशुक्लरुम् ।

तत्कृच्छ्रसाध्यं याप्यन्तु द्वितीयपटलव्यघात् ॥ १३७ ॥

तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धाभकृष्णता ।

हृत्तीयपटलच्छेदादसाध्यं निश्चितं व्रणैः ॥ १३८ ॥

(पाठे)

निमगरूपं तु भवेत्तु कृष्णे

सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै ।

स्नायं स्रवेदुष्णमतीव यच्च

तत् सत्रणं शुक्लमुदाहरन्ति ॥ १३९ ॥

सितं यदाभाल्यसितप्रदेशे

स्यन्दात्मकं नातिरुगस्तपुक्तम् ।

विहायसीवाभ्रदळानुकारि

तदवर्णं साध्यतमं वदन्ति ॥ १४० ॥

(पाठः)

शंखशुक्लं कफात् साध्य

नातिरुक् शुद्धशुक्लरुम् ।

आताम्रपिच्छिलाससु-

दाताम्रपिटकातिरुक् ॥ १४१ ॥

जजाविद्स्रदशोच्छ्राय-

काण्य्या वप्य्यासृजाजका ॥ १४२ ॥

(पाठे)

अजापुरीयप्रतिमो रजावान्

सलोहितो लोहितपिच्छिलासः ।

विदार्य कृष्णं प्रचयोभ्युपैति

तथाजकं जातमिति व्यपस्येत् ॥ १४३ ॥

(संभटे)

सिराशुक्लं मलैस्सास्त्रैस्तञ्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।
 सखोददाहताघ्राभिसिरामिरवतन्पते ॥ १४४ ॥ ;
 अनिपितोष्णशीताच्छघनास्तसुच तस्यजेत् ।
 दोषैस्सास्त्रैस्सहैफुकृष्णं नीयते शुक्लरूपताम् ॥ १४५ ॥
 धवळात्रोपलिप्तामं निष्पावार्द्धदळाकृति ।
 अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितम् ॥ १४६ ॥
 पाकात्ययेन तच्छुक्लं वर्जयेचीववेदनम् ।
 यस्य वा लिङ्गनाशोन्तः श्यावं यद्वा सलोहितम् ॥ १४७ ॥
 अत्युत्सेधावगाढं वा सासनादीव्रणाश्रितम् ।
 पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यद्य शुक्लकम् ॥ १४८ ॥
 (बाह्ये)

दृष्टेः समीपे तु भवेत्तु यद्य
 न चावगाढं न च संस्रवेद्वि ।
 अवेदनावन्नच शुग्मशुक्लं
 तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव ॥ १४९ ॥

(पाठ)

अजका शुद्धशुक्लं च व्रणशुक्लं त्रयं तथा ।
 पतच्छिन्नं स्मृतं सादृशं द्विच्छिन्नं धाप्यमुच्यते ॥ १५० ॥
 (सम्प्रा०)

शुक्लकेषु यथास्त्रं दोषानुसारेण त्रिफलाघृतपानरक्तमोक्षणविर-
 चनाश्च्योतनमुत्सालेपनस्यतर्पणपुटपाकान् प्रयुञ्जीत । तत्र व्रण
 शुक्ले त्रिवृत्तिर्पूहेण त्रिविधं सर्पिः पाययेत् सिराश्च विधेत् ।
 दुष्टेषुश्च पिण्डितमक्षिगमसृग्ज्जाकाभिरपहरेत् । मधुककाकोली
 मृद्रीकोत्पलविदारीकायेन मक्षिष्टाक्षीरकाकोलीमधुककायिताञ्जरीरेण
 वा सशर्करेणाश्च्योतयेत् । शीतेश्वास्य शिरोमक्त्रं दिद्यात् सिञ्चेत् ।
 (सम्प्रा०)

दोषानुरोधात् शुक्लेषु स्निग्धा रुक्षा वरा घृतम् ।
 तिक्तमूर्ध्वमसृग्जायो रैकस्तेकादि चेप्यते ॥ १५१ ॥

त्रिखिवृदारिणा पक्षं क्षतशुक्ले घृतं पिबेत् ।
सिद्धेनोत्पलकाकोलीद्राक्षायाष्टिविदारिभिः ।
ससितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ १५२ ॥

(वाहटे)

निम्नं तु शुक्लं सरुजमुन्नमयेत् स्नेहपाननस्यजांगलरसैः ।
नीरुजं तर्पणपुटपाकाम्याम् । तत्र तर्पणं मृगविधिकरपिशितं
काम्पर्यसुनिपण्णकोत्पलमृणाळमृद्गाटककशेरुद्राक्षाक्षीरविदारीजीवनी
यांश्च क्षीरेण पाचयेत् । तस्मान्नवनीतमुद्धृत्य चन्दनमधुशर्करा-
नन्तानीलोत्पलकलकैरष्टगुणेन पयसा विपक्षं पूर्ववद्योजयेत् । पुटपाकं
च कुक्कुटमुद्धृतान्त्रं वेशवारीकृत्य चन्दनशारिषामधुकंशर्करानन्ता-
नीलोत्पलमपौण्डरीकजीवनीचकलकैः समधुघृतैस्संसृज्य प्रागिव कल्प-
येत् । द्वित्वच्छिन्नमेवं यापयेत् ।

(सहदे)

क्षीरेण यष्टीमधुकं कथितं शर्करायुतम् ।
अक्षिरोगेषु सर्वेषु परिपेकः प्रशस्यते ॥ १५३ ॥
तण्डुलीयकमूलेन क्षीरे सर्पिविंपाचितम् ।
भक्षिरोगेषु सर्वेषु प्रशस्तं तर्पणं भवेत् ॥ १५४ ॥

(हारिष)

घननादशिफायष्टीमृणाळोत्पलचन्दनैः ।
ससितैः कलिकतैः पक्षं सर्पिः क्षीरे चतुर्गुणे ॥ १५५ ॥
अभिष्यन्दमधीमन्धमक्षिपाकं निहन्ति तत्र ।
अजकां व्रणशुक्लं च सेकाश्च्योतनतर्पणैः ॥ १५६ ॥
तण्डुलीयकपत्तूरनन्द्यार्वतं च तालजम् ।
हंसपादी च शुक्तिश्च दावीं चिन्वाप्रसूनकम् ॥ १५७ ॥
एतेषां स्वरसप्रस्थं यक्षहृगृञ्जनात्तथा ।
स्तन्यं गोक्षीरसंयुक्तं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५८ ॥
सारिवा चन्दनं यष्टी मृणालोत्पलसैन्धवम् ।
कशेरुघननादं च तुस्थं स्यात् शर्करान्वितम् ॥ १५९ ॥
तर्पणाश्च्योतने कुर्यात् रागसावरुजापहम् ।
अजकं व्रणशुक्लं च अभिष्यन्दं च नाशयेत् ॥ १६० ॥

मत्स्याक्षीस्वरसे सिद्धं घृतं क्षीरचतुर्गुणम् ।
 चन्दनोत्पल्यष्टपाहुपत्तूरं तण्डुलीयकम् ॥ १६१ ॥
 फल्कीकृत्य ततो योज्यं तर्पणाद्यैर्त्रणेषु च ।
 अभिष्यन्देऽधिमन्थे च रागशोफाजकासु च ॥ १६२ ॥
 (योग-)

तटाकशुक्तिसारश्च स्तन्यदुग्धं च तालजम् ।
 नन्द्यावर्तप्रसूनाच्च शिशुपल्लवतो रसम् ॥ १६३ ॥
 क्षीरोत्थितं च सर्पिश्च पृथक् कुडुवमावपेत् ।
 दार्वाचन्दनयष्टीभिः कर्पाशैर्विपचेत् घृतम् ॥ १६४ ॥
 व्रणशुक्लमग्न्यन्दमास्त्रावं रक्तसंभ्रमम् ।
 तर्पणेन जयेत् सर्वान् नेत्ररोगान् न संशयः ॥
 विदेहाधिपतिशोक्तं पश्चामृतामिदं घृतम् ॥ १६५ ॥
 (इद-)

अनन्तया चन्दनेन तितया मधुकेन च ।
 उत्पलैश्च मृणालैश्च विदार्याथ कशेरुकैः ॥ १६६ ॥
 द्राजेन पयसा पिप्प्लवा भर्षिराजं विपाचयेत् ।
 नस्येऽक्षिण तर्पणे देयं परिपेके विशेषतः ॥ १६७ ॥
 विमिरे काचरोगे च नेत्रशूले तथैव च ।
 अभिष्यन्देऽधिमन्थे च व्रणशुक्ले च पूजितम् ॥ १६८ ॥
 अनन्ताद्यमिदं सर्पिः सर्वैश्चामयापदम् ॥ १६९ ॥
 (तन्त्रान्तरे)

नीलोत्पलं समधुकं चन्दन जीवरात्रुर्मा ।
 प्रपुष्टरीकं लोत्रं च मृणात्रं रक्तमृत्पलम् ॥ १७० ॥
 कशेरुकं च वृमुदं बलामूलं सुगन्धिना ।
 इन्दीवरं च उत्तरं पिप्प्लवा शीते पक्वद् घृतम् ॥ १७१ ॥
 दग्धाद्गुन्मस्य मञ्जातं तन्निद्र तर्पणादिभिः ।
 व्रणशुक्लात्रकास्यन्दरक्तमा रामेशून्जित् ॥ १७२ ॥
 नीलोत्पलादिभिर्दं विदेहाधिपतिर्मितम् ।

मधुना तालवृन्तस्य स्वरसश्शुक्लनुत् परम् ॥ १७३ ॥

यक्षाक्षिपत्रस्वरसश्शुमुपत्ररसः पृथक् ।

नन्द्यावर्तप्रसूनस्य स्वरसो मधुना हितः ॥ १७४ ॥

(योग)

अक्षरागरुजाशान्ति यदा यस्योपलक्षयेत् ।

तदा तदञ्जनैश्शुक्लं लेखनीयैरुपाचरेत् ॥ १७५ ॥

वैदूर्यस्फटिकशंखमुक्ताविद्रुमरूप्यायस्त्रुताम्रसीसालमनश्शिला

कुङ्कुटाण्डत्वक्समुद्रफेनरसाञ्जनसैन्धवैरजापयःपिटैर्वर्षयश्छायाशुष्काः

धौद्रघृष्टाः प्रातस्तायं च मयुक्ता व्रणशुक्लनुदः ।

(सङ्घटे)

वर्तयो जातिमुकुललाक्षार्गैरिचन्दनैः ।

प्रसादयन्ति पिप्पलं हन्ति च क्षतशुक्लकम् ॥ १७६ ॥

दन्तैर्दन्तिवराहोष्ट्रगवाश्वजखरोद्भवैः ।

सशङ्कमौक्तिराम्भोभिफेनैर्मरिचपादिकैः ॥ १७७ ॥

क्षतशुक्लमपि व्यापि दन्तवर्तिर्निरस्यति ।

तपालपत्रं गोदन्तं शंख फेनोस्थि गार्दभम् ॥ १७८ ॥

ताम्रञ्च वर्तिर्भूत्रेण सर्वशुक्लविनाशनी ।

रसानि दन्ताः शृङ्गाणि घातवस्त्रूपणं तुटी ॥ १७९ ॥

करञ्जबीजं लथुनो व्रणसादि च भेषजम् ।

सव्रणाव्रणगम्भीरत्वक्स्थशुक्लधनमञ्जनम् ॥ १८० ॥

शुद्धशुक्ले निशायशीशारिवाशावराम्भसा ।

सेचयेद्धोत्रपोद्भ्रया कोष्णाम्भोमग्रवाशवा ॥ १८१ ॥

वृहतीमूलयष्ट्याहृताम्रसैन्धवनागरैः ।

पात्रीफलाम्बुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ॥ १८२ ॥

यवाज्यामलकीपत्रैर्वहुशो धूपयेत्ततः ।

तत्र कुर्वीत गुलिकास्ता जलधौद्रपेयिताः ॥ १८३ ॥

महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्लहराः परम् ॥ १८४ ॥

(वाहटे)

भ्रंशाम्यति तु शुक्ले मर्वत्र पुनः पुनर्मयोक्तमेव पर्यायेण

योजयेत् । अन्तरान्तरा च रक्तं विस्त्रावयेत् । अग्निप्यन्दप्रति-
पेघञ्चेक्षेत ।

(सप्तद्वे)

स्थिरे शुक्ले घने चास्य बहुशोपहरेदसृक् ।
शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकाश्च भूरिशः ॥ १८५ ॥
कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैन्धवैः ।
घर्षणं त्रिफलाकाथपीतेन लवणेन वा ॥ १८६ ॥
कुर्यादञ्जनयौगौ वा श्लोकार्धगदिताविमौ ।
शंखकोलास्थिकतकद्राधामधुकमाक्षिकैः ॥ १८७ ॥
सुरावन्तार्पणमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः ।
घात्राफणिर्जकरसे क्षारो लांगलिकोद्भवः ॥ १८८ ॥
वृषितः शोपितश्चूर्णः शुक्लघर्षणमञ्जनम् ।
मृदा वा निस्तुपाः पिष्टाः शंखक्षीद्रसमापुताः ॥ १८९ ॥
सारो मधून्मधुगान् मज्जा वाऽक्षात् समाधिका ।
गोखराश्लोष्टदधनाः शंखः फेनः समुद्रजः ॥ १९० ॥
वर्तिरर्जुनतोयेन पिष्टा शुक्लविनाशिनी ।

(याहटे)

उत्तान पागाढ वा फर्कश्च वापि सत्रणम् ॥ १९१ ॥

शिरीषबीजमरिचपिप्पलीसैन्धवैर्मपि ।

शुक्लमघर्षणं कार्यं सर्धाद्रं सैन्धवेन तु ॥ १९२ ॥

(मदा-)

अथोत्सादनार्थं शुद्धशुक्ले गद्गदघर्षणानि विदध्यात् । त्रिफला-
रसेन श्यङ्गं भाविनेन गन्धनेनाञ्जयेत् । तद्वृत्तिपिप्पलीभिर्वा मरिच-
पिप्पलीशिरीषबीजसैन्धवैर्वा कोलास्थिकतकफलशंखद्राधामधुकैर्वा
बलासप्रथितोक्तक्षाराञ्जैर्वा । गद्गदघर्षणाद्रागाजुवेदनानु गन्धावा-
ञ्जनानि युञ्जयात् । शंख ताप्रे सन्धेन घृष्ट मधूर्नेर्यवैश्चभीपर्त्रथ धूप-
पेत् । अंजन सन्धादांजनेनाञ्जयेत् । तद्वृत्तमुवर्णं रूप्यमयो वा
घृष्टं सघृष्टैर्बदरीपर्त्रैः शूषितमञ्जनम् । मृदा निस्तुपाः स्वन्यपिष्टाः ।
चरुणदमार्दुरा घृतमान गोक्षीर दग्धाऽऽयमे नाम्नेन, घृष्ट प्रत्यङ्गनं
वेदनाघम् । यवगोधूमजीवनीयमानीचूर्णेन गद्गदशकरोन्कारिका

स्वेदोपनाहे प्रणीता वेदनामपनयति शुक्लञ्चोत्सादयति । तद्दानूप-
मांसवेशवारो वसापयःसर्पिर्विमिश्रः सिद्धः । अथैवमुपनाहमचलित-
स्याञ्जनम् ।

(संग्रहे)

उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्लं चालादिभिर्लिखेत् ॥ १९३ ॥

(बाह्ये)

ताप्यं मधुकसारो वा वीजं वाऽथस्य सैन्धवम् ।

मधुनाञ्जनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्लशान्तये ॥ १९४ ॥

स्फटिकोपणयष्ट्याह्वशंखगोदन्तसैन्धवैः ।

सशित्वाचन्दनैर्वर्तिः शुक्लघ्नी शिशुवारिणा ॥ १९५ ॥

समुद्रफेनदक्षांडत्वक्सिन्धूत्थैः सशंखकैः ।

शिशुबीजयुतैर्वर्तिः शुक्लादीनस्त्रवलिखेत् ॥ १९६ ॥

दक्षाण्डत्वक्शिलाशंखकाचसैन्धवचन्दनैः ।

तुल्यैरञ्जनयोगीयं पुष्पार्मादिविनाशनः ॥ १९७ ॥

चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशनरुशोणितम् ।

क्रमवृद्धपिदं चूर्णं शुकलार्मादिविलेखनम् ॥ १९८ ॥

तुरङ्गपृथुकामूलं ताम्रं च परिपेचयेत् ।

धान्याम्लेन कृता वर्तिर्त्रैणशुकलविनाशनी ॥ १९९ ॥

(सिद्ध-)

शुलिकारनालकलिकृतपञ्चमशुल्कां हंसपादिकृता ।

पण्यवर्ति नेत्ररुजां प्रणुदत्यचिरेण सिद्धार्था ॥ २०० ॥

श्वेतपूलासतुलसी दुर्गन्धी हंसपादिका ।

पादप्रमाणताम्राः स्युः सर्वनेत्ररुजाग्रहाः ॥ २०१ ॥

तत्पञ्चश्वेतकांबोजमूलं च समभागिकम् ।

चिश्चापुष्परसैः पिष्टा वर्तिः स्यात्सत्रणार्माजित् ॥ २०२ ॥

ताम्राहिताररसपीतकरोहिणीन्दु-

शौण्डीरसांजननदीजपुराणकांस्यैः ।

वर्तिः कृता सकलसंमितहंसपादी-

मूलैर्निहन्ति नयनापयजालमायु ॥ २०३ ॥

- १ १ निनिष्कं श्वेतपूलासमूल तुत्थञ्च निष्ककम् ।
 २ १ प्रलचिञ्चाफल निष्कं निष्क इमपदीजटा ॥ २०४ ॥
 तिन्त्रिणीपुष्पसारेण पिष्ट्वा सप्तदिनं ततः ।
 ११ १ रतिः कृताञ्जिता स्तन्यै स्यन्दार्मव्रणशुक्लजित् ॥ २०५ ॥
 श्वेतपूलासमूलत्रकृत्रिभागं तुत्थमेककम् ॥
 तिन्त्रिणीपुष्पसारेण पिष्ट सप्तदिनं ततः ।
 स्तन्येन घृष्टा गुलिका सर्पनेत्रामयापहा ॥ २०६ ॥
 (तन्त्रान्तरे)
 विपचेत् पट्टपत्र दार्व्या व्याहते काञ्चिकस्य तु ।
 तेन चाऽर्धाक्षिष्टेन श्वेतदुर्गान्त्रिका गटा ॥ २०७ ॥
 दशनिष्कामेत्त निष्कद्वय ताम्र च पेपयेत् ।
 यावत्काञ्चिकमेष्ट(?) स्याद्वतिः सर्वाक्षिरोगजित् ॥ २०८ ॥
 तनूनि ताम्रपत्राणि चार्द्धेरीस्वरसे क्षिपेत् ।
 सप्तरात्र धान्यराशौ स्थापयेत्तत उद्धृतात् ॥ २०९ ॥
 तस्मादेकस्रयो वष्टया भागा ग्राह्यास्यस्तथा ।
 पृथ्वीकागूलतः पिष्ट्वा काञ्चिकेनाथ तन्मुहुः ।
 श्यापिशुष्का गुलिका स्यन्दार्मव्रणशुक्लजित् ॥ २१० ॥
 स्फटिकगैरिकास्ररजोक्षनं
 रत्नक मरजथ स्थेष्टकम् (?) ।
 शुनिदिनं तनितापयता सम
 जयति पिष्ट्मुद्गुम्बरलेपितम् ॥ २११ ॥
 श्यापिशुष्क गुल्फिष्ठं त-
 दक्ष्यामयान्चोरितरानशेषान् ।
 मदाहरत्तत्रणशुक्लशुं
 पिष्ट्वा तन्मुहुनिमािशुम् ॥ २१२ ॥
 (मिदृशेण)
 मिगशुक्ते लघुष्टिने चिस्त्रिन्ना व्रणशुक्लजित् ॥ २१३ ॥
 (षट् २)

अप्रशान्तमेवमर्षवत्साधयेत् । समाक्षिकं तु रसाञ्जनं मति-
सारणम् । सप्तमे दिवसे कुक्कुटाण्डकपालस्फटिकचन्दनमनश्शिला-
लैरश्वराहदशनैश्च वर्ति कृत्वाऽञ्जयेत् । उदधिकफशांसचन्दनैः
अजापयःपिष्टैर्वर्तिर्मधुघृष्टा प्रत्यञ्जनं मिराशुकलजित् ॥ अनुपशमे
पश्यति चातुरे किञ्चिदिदमेवासकृत् कुर्यात् ।

अजकामद्दृष्युपघातिनीं कृष्णान्तजामसविस्त्रावर्षैर्मधुराविरेचनैः
क्षीरवस्तिभिश्च साधयेत् । सिराशुकलवच्च शस्त्रकर्मादिविधिनेति ।

अशान्तावर्षवच्छस्त्रमजकार्ख्ये च योजयेत् ॥ २१४ ॥
(संमहं)

ब्रणशुक्लाक्षिपाकाभ्यां कृष्णं भित्त्वा तु याऽजका ।
जाग्रते दृष्टिदूरस्था तस्यास्त्वेषा क्रिया हिता ॥ २१५ ॥
(कृष्णा)

तटाकशुक्तिमाहृत्य स्थापयेदेकवासरम् ।

रिक्ते पात्रे ततस्तस्या मांससार मधुप्लुतम् ।
आश्च्योतयेचतो नश्येदजकाब्रणशुक्लरुम् ॥ २१६ ॥
(तन्त्रा-)

तटाकशुक्तिजं मांसं स्तन्येन परिपेचयेत् ।
सघृतं लेपितं नेत्रे ब्रणशुक्लाजकापहम् ॥ २१७ ॥

तटाकशुक्तिजे सारे तक्षीरं निपचेद् घृतम् ।
कल्किर्तैर्घृष्टिमधुरुतण्डुलीयकचन्दनैः ॥ २१८ ॥

तर्पणात् परिपेकाच्च ब्रणशुक्लाजकापहम् ।
कुक्कुटाण्डकपालं च फेनकं शिशुवीजरुम् ॥ २१९ ॥

समुद्रजिह्वा वैदेही सैन्धवं मरिचं तथा ।
जातीपुष्पञ्च तत्सर्वं पेपयेच्छिशुवारिणा ॥

छायाशुष्का कृता वर्तिरजसां नाशयेद् धुग्म् ॥ २२० ॥

तटाकशुक्तिं घननाद्मूलं विपाचयेत्पंचपलं पृथक् तु ।
क्षीरस्य कंठे तु तदर्पादिष्टे निर्मथ्य जातं नवनीतम् ॥ २२१ ॥

संगृह्य चाक्षणोरुपरि प्रलिपेत् सिद्धं घृतं वा पयसैव ताभ्याम् ।
निहन्ति दाहाश्रुविमोक्षणाक्षिसिराजकादिघ्नशुक्लपीडाः ॥ २२२ ॥
(तन्धान्तरे)

-समधुकसितकेतकाग्रस्वरस इहासाध्यमजकादिम् ॥ २२३ ॥
(काशी-)

अजकायामसाध्यायां शुक्लेन्यत्र च तद्विधैः ।
वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्सावणादिभिः ॥ २२४ ॥
कुर्यात् वीभस्सतां जेतुं शुक्लस्योत्सेधसाधनम् ।
नाडिकेरास्थिभङ्गाततालवंशकरीरजम् ॥ २२५ ॥
भस्माद्भिः स्नावयेत्तामिर्भावयेत्करभास्थिजम् ।
चूर्णं शुक्लेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यमज्जनम् ॥ २२६ ॥
साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ।
अजकां पार्श्वतो विद्व्वा सूच्या विस्राव्य चोदकम् ॥ २२७ ॥
समं प्रपीड्याद्गुष्ठेन वसाद्रेणानुपूरयेत् ।
घ्नं गोमांसचूर्णेन वदं वदं विमुच्य च ॥ २२८ ॥
सप्तरात्राद्घ्नणे रुढे कृष्णभागे समे स्थिरे ।
स्नेहाज्जनध्व कर्तव्यं नस्यं च धीरसर्पिणा ॥ २२९ ॥
तथापि पुनराध्मात्ते भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ।
युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ॥ २३० ॥
(काही-)

ताम्रस्य षोडशांशाः स्युर्मधुकस्य चतुर्दश ।
कृष्टस्य द्वादशांशाः स्युर्वचायाश्च दशैव तु ॥ २३१ ॥
सैन्धवस्याष्टभागास्तु पिप्पल्याय पदेव तु ।
रजतस्य तु चत्वारो द्वौ भागौ कनकस्य च ॥ २३२ ॥
अजाक्षीरेण सप्ताहं पिष्ट्वा ताम्रे प्रलेपयेत् ।
पदरास्थिघ्नमाणेन गुळिकां कारयेद् भिषक् ॥ २३३ ॥
अभिष्यन्दमधीमन्त्रं घ्नणशुक्लं कुरूणकम् ॥ २३४ ॥
तिमिरं पटलं शचं हृन्नि कण्ट्र विशेषतः ।
द्विरष्टौ ताम्ररजसो मधुकस्य चतुर्दश ॥ २३५ ॥

कुष्ठस्य द्वादशांशाः स्युः वचायाश्च दशैव तु ।
 सैन्धवस्याष्टभागाश्च पिप्पल्याश्च पदेव तु ॥ २३६ ॥
 अजाक्षीरेण संपिप्य ताग्रपात्रे प्रलेपयेत् ।
 ताम्रादिगुलिका नाम्ना विदेहाधिपनीर्तिता ॥ २३७ ॥
 अभिष्यन्दमधीमन्थं व्रणशुल्कं कुकूणकम् ।
 तिमिरं पटलं काचं हन्ति पिष्टं विशेषतः ॥ २३८ ॥
 चन्दनगैरिकलाक्षाजातीसुकुलानि चाम्बुपिष्टानि ।
 व्रणशुक्लप्ली वृत्तिः प्रसादनी सर्वानिमिराणी ॥ २३९ ॥
 दावीं चरा मधुकमम्भसि नालिकेरे
 पक्त्वाऽष्टभागपरिशिष्टरसं पुनस्तत् ।
 सान्द्रं विपाच्य शशिसैन्धवमाक्षिकाद्य
 युञ्ज्याद् व्रणार्मतिमिरादिषु पित्तजेषु ॥ २४० ॥
 (सहस्ररिते)
 फलत्रयं दारुनिशां पलांशं पाचयेज्जले ।
 प्रस्थे तु नालिकेरस्य अष्टभागावशेषिते ॥ २४१ ॥
 पेपयित्वा क्षिपेत्तत्र ताक्ष्यं पीतकरोहिणीम् ।
 रसाञ्जनं गैरिकञ्च कर्पूरं चन्दनं तथा ॥ २४२ ॥
 कतकं पिप्पलांश्चैव अर्द्धकर्पन्तु पेपयेत् ।
 मधुना सह संयोज्य सर्वनेत्रामयापहम् ॥ २४३ ॥
 शर्मञ्च पित्तकोपञ्च रागकण्ठं च नाशयेत् ॥ २४४ ॥
 (तन्त्रान्त)

इति संध्यादिरोगचिकित्सा ।

घातपित्तकफैस्संसर्गेण सन्निपातेन रक्तेन च जातानि च
 तिमिराणि । काचाण्पद । पट् च लिङ्गनाशाः तथा गम्भीरदम्बाञ्छे-
 त्तविटग्धाख्यास्तथा नकुलान्धो नक्तान्य उष्णविदग्धा अन्धकिञ्चा
 धूमरः औपसर्गिकलिङ्गनाश इति दृष्टा रोगाः सप्तनिम्बः ॥

तिराजुसारिणि मले प्रथमं पटलं त्रिते ।

अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ २४५ ॥

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।

भूतन्तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २४६ ॥

दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्यासेन मन्यते ।

दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥ २४७ ॥

द्विभैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।

दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववद्द्विपर्ययम् ॥ २४८ ॥

नान्तिकस्थमधस्संस्थे दूरं नोपरिस्थिते ।

पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ २४९ ॥

प्राप्नोति काचनां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।

तेनोर्ध्वं वीक्षते नाथस्तनुचेलावृतोपमम् ॥ २५० ॥

यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।

तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ २५१ ॥

लिङ्गनाशं मलः कुर्वन्छादयेद् दृष्टिमण्डलम् ॥ २५२ ॥

(यादृते)

तत्र वातजे तिमिरे चलाविलारुणाभासं प्रमत्तं च मुद्गुरीक्षते ।
जाळमशकार्दीश्व पश्यति । तस्मिन् काचीभूते दृष्टिररुणा स्यात् ।
स आस्यमनासिकं पश्यति । चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं च । तस्मिन् प्रवृद्धे
लिङ्गनाशभूते रजोधुमावृते च दृष्टिः स्फटिकारुणाभा इतदर्शना च ।
तत्रैव लिङ्गनाशे वातेन दृक्सिरासद्गोचात् दृग्मण्डलमन्तर्विशत्यमी
गम्भीरा नाम । पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतादिदीपितं नीलं च
पश्यति । काचे तु काचनीलाभा दृष्टिर्कपरिरेपादि धंसद्रूपं च प-
श्यति । लिङ्गनाशे भृङ्गनीला निरालोका च दृक् स्यात् । तत्रैव
पित्ताद् ह्रस्वदर्शिनी द्रुस्वा च दृष्टिर्ह्रस्वाख्या । तत्रैव पीतापीताभ-
दर्शना दृष्टिः पिचनिदग्धाराख्या । कफेन तिमिरे स्निग्धं श्वेतं शङ्खकुम्भ-
दायाचितमिव रूपं पश्यति । काचे तु मिताभा दृष्टिः निष्प्रभेन्द्रका-
चितमिव पश्यति । तस्मिन् लिङ्गनाशभूते मूर्तो दृष्टिगतः कफः
स्निग्धो दर्शननाशनः पद्मपत्रस्यजग्घिन्दुरिव चन्द्रो लक्ष्यते । स दृष्णो
संकुचिनः छायायां निमर्षी च शङ्खमुन्दाद्याभशुक्तिपा च स्यात् ।
रक्तजे तिमिरे रक्तामपीभूते । काने तु रक्ता कृष्णा वा दृक् स्यात् ।

तादृगेव च पश्यति । लिङ्गनाशेऽपि तथैव दृष्टिः स्यात् निष्प्रभा
इतदर्शना च । संसर्गसन्निपातेषु संसृष्टलिङ्गान् विमिरादीन् विद्यात् ।

द्योतते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचिता मलैः ।

नकुलान्धः स तत्राह्नि चित्रं पश्यति नो निशि ॥ २५३ ॥

दोषा दृशं स्थगयन्ति । दिवाऋकरस्पृष्टा विलीना लीनाः स्युः । तेनाऽह्नि
सुखमीक्षते । रात्रौबन्धः । स रोगो नक्तान्धः । उष्णतप्तस्य सद्यश्शीत-
जलावगाहादूष्मा त्रिदोषरक्तसंगुक्तो नेत्रे याति । तेन शुक्लभागमालिन्य-
महन्याविलदर्शनं रात्रौबन्धं दाहश्च स्यात् । सा दृष्टिरुष्णाविदग्धाख्या ।
अग्लाशनात् सार्सैर्दोषैस्तकण्डूक्लेदा दगम्लविदग्धाख्या । शोऋज्वराति-
तप्तस्य यातादयो धूमाविला धूमदर्शनी दृशं कुर्युस्त धूमराख्यः ।
योल्पसत्वः सहसा रूपमद्भुतं भास्वरं वा पश्यति तस्य क्रुद्धा याताद्या
नयनं गताग्नेजस्संशोष्य दृष्टिं नष्टदर्शना वैडूर्यवर्णामव्यथां कुर्युः । स
लिङ्गनाशः औपसर्गिकाख्यः । तत्र वर्जयेत् विना कफाल्लिङ्गनाशान्
गम्भीरां ह्रस्वजामपि । पट् काचा नकुलान्धश्च याप्याः । शेषांस्तु
साधयेत् ।

द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥

तिमिरं काचतां याति काचोप्यान्ध्यमुपेक्षया ।

नेत्ररोगेष्वतो धोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥ २५४ ॥

(वाहटे)

चित्रकमूलत्रिफलापटोलयवसाधितं पिचेदम्बु ।

सद्युतं निशि चक्षुष्यं तिमिरं च विशेषतो हन्ति ॥ २५५ ॥

(भिरुसुयी)

सद्युतं वा बराकाथं शीलयेच्चिमिरामयी ॥ २५६ ॥

(वाहटे)

सदानलिध्वारित्रफलां विचूर्णितां

घृतप्रगाढां तिमिरेय पित्तजे ।

समीरणे तैलयुतां कफात्मके

मधुप्रगाढां विदधीत युक्तिः ॥ २५७ ॥

(सुश्रुताय)

गवां शकृत्काथविपक्षमुत्तमं
 हितं तु तैलं तिमिरेषु नावनम् ।
 हितं घृतं केवलमेव पैत्तिके
 ह्यजाविकं यन्मधुरैर्विपाचितम् ॥ २५८ ॥

(पाठ्यु)

शुद्धैरण्डान्मूलमथोग्रां शतपुष्पां
 पुष्पोद्भूतं यत्र बृहत्यास्तगरञ्च ।
 पक्व तैल तैस्सपयस्कैस्तिमिरघ्न
 नस्यश्रेष्ठं व्याधिषु चोर्ध्वेष्वपरेषु ॥ २५९ ॥

(योगशतके बाहटे ष)

तिलनैलमक्षतैलं भृंगस्वरसोऽसनाच्च निर्यूहः ।
 आयसपात्रविपक्व करोति दृष्टेरलं नस्यम् ॥ २६० ॥

(बाहटे सङ्गटे ष)

तुलां पचेत् जीवन्त्या द्रोणेऽपां पादशेषितै ।
 तत्काथे द्विगुणक्षीरं घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥ २६१ ॥
 प्रपौण्डरीकान्नाकोलीपिप्पलीलोध्रमैन्धवैः ।
 शताह्वामधुकद्राक्षासितादारुकलत्रयैः ॥ २६२ ॥
 कापिर्नैर्निशि तत्पीतं तिमिरापहरं परम् ।
 द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलीद्वयसैन्धवैः ॥ २६३ ॥
 गिताशतान्नीमेढापुण्ड्राह्वमधुकोऽपलैः ।
 पचेज्जीर्णघृतप्रस्यं तमक्षीरं पिचून्पित्तैः ॥ २६४ ॥
 हन्ति तच्छुद्धतिमिररक्तराजीशिरोरुजः ।
 पटीलनिम्बकटुकदात्रीमिन्वयराष्टपम् ॥ २६५ ॥
 मधन्वयापत्रायन्तीपर्यटं पालिकं पृथक् ।
 प्रस्यमामलकाना च काथयेदर्मणेऽम्भमः ॥ २६६ ॥
 तदादोर्द्रपलिकैः पिटैः प्रस्यं घृतात्पचेत् ।
 मुस्ताभूनिन्वयष्टघाहृष्टचोदीच्यचन्द्रनैः ॥ २६७ ॥

सव्योपचम्यैस्तत्सर्विघ्नाणकर्णाक्षिरोगजित् ।

विद्रधिञ्जरदुष्टारुर्विसर्पापचिकुष्ठजित् ॥ २६८ ॥

विशेषान्छुह्मतिमिरनक्तान्ध्योष्णविदाहजित् ।

त्रिफलाष्टपलं काश्यं पादशेषं जलाढके ॥ २६९ ॥

तेन तुल्यपयस्केन त्रिपलापलकल्कवान् ।

अर्द्धप्रस्थो घृतात् सिद्धः सितया माक्षिकेण वा ॥ २७० ॥

युक्तं पिवेत्तत् तिमिरी तद्युक्तं वा धरारसम् ।

यष्टीमधुद्विकाकोटीव्याघ्रीकृष्णामृतोत्पलैः ॥ २७१ ॥

पालिकैः ससिताद्राक्षैर्घृतप्रस्थं पचेत् समैः ।

अजाक्षीरवरावाशामार्कवस्वरसैः पृथक् ॥ २७२ ॥

महात्रैफलमित्येतत् परं दृष्टिधिकारजित् ॥ २७३ ॥

त्रिफलाकाथकल्केन सपयस्कं घृतं घृतम् ।

तिमिराण्यचिराद्दन्त्यात् पीतमेतन्निशामुसे ॥ २७४ ॥

त्रैफलेनाथ इयिषा लिहानस्त्रिफलां निधि ।

यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुताम् ॥ २७५ ॥

पातमेकं हिताहारः पिवन्नामलकोदकम् ।

सौपर्णं लभते चक्षुरित्याहं भगवान्निमिः ॥ २७६ ॥

प्रातर्भक्तस्य वा पूर्वमद्यात् पय्यां पृथक् पृथक् ।

शुद्धिकाशकर्षाणां त्रैसुतवत् तिमिराणुरम् ॥ २७७ ॥

मांसीत्रिजातकायः कुङ्कुमनीलोत्पलामपातुत्यैः

सितकाचशहफेनकपरिचाञ्जनपिप्पलीमधुकैः ॥ २७८ ॥

चन्द्रेऽश्विनीसनाथे मुचूर्णितैरञ्जयेत्सुगन्धमक्षयोः ।

तिमिरार्भरक्कराजीकण्टकाचादिशमामिञ्जन् ॥ २७९ ॥

परिचवरलज्जभागी भार्गी द्वौ कणसमुद्रफेनाभ्याम् ।

सौवीरभागनवरुं चित्रायां चूर्णितं कफामयजित् ॥ २८० ॥

निर्दग्धं पदराद्गौरस्तुत्यं चेत्यं निषेचितम् ॥ २८१ ॥

क्रमादजापयःसर्पिःक्षौद्रे तस्मात्पलद्वयम् ।

कार्पिकैस्ताप्यमरिचस्रोतोजकटुकानतैः ॥ २८२ ॥

पटुलोघनिशापथ्याकणैलाश्चनफेनकैः ।

युक्तं पलेन यष्ट्याश्च मूपान्तर्ध्मातचूर्णितम् ॥ २८३ ॥

हन्ति कार्चार्यनक्तान्धयरक्तराजीः सुशीलितः ।

चूर्णो विशेषात्तिमिरं भास्करो भास्करो यथा ॥ २८४ ॥

गोमूत्रे ह्यगणरसेऽम्बुकाञ्चिके च

स्त्रीस्वन्ये हविषि विषे च माक्षिके च ।

यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं

तत् कुर्याद् गरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥ २८५ ॥

श्रेष्ठाजलं भृङ्गरमं मविषाज्यमजापयः ।

यष्टीरसं च यत् सीसं सप्तकृत्वः पृथक् पृथक् ॥ २८६ ॥

तप्तं तप्तं पायितं तच्छलाका

नेत्रे युक्ता माञ्जनानञ्जना वा ।

तैमिर्यार्मस्त्रावपैच्छिल्यपैह्य

कण्ठं जालयं रक्तराजीं च हन्ति ॥ २८७ ॥

रसेन्द्रभुजगौ तुल्यौ तयोस्तुल्यमथाञ्जनम् ।

ईपत्कर्पूरसंयुक्तमञ्जनं तिमिरापहम् ॥ २८८ ॥

मरिचानि दशार्धपिबु-

स्ताप्यात्तुत्थात्पले पिबुर्यष्ट्याः ।

धीरार्द्रदग्धमञ्जन-

मप्रतिसारास्यमुत्तमं तिमिरे ॥ २८९ ॥

अक्षरीजमरिचामलकत्तरु-

तुत्थयाष्टिमधुर्कैः जलपिष्टैः ।

उाययैव शुद्धिक्ताः परिशुक्ता

नाशयन्ति तिमिराप्यचिरेण ॥ २९० ॥

मरिचामलकजलोद्भूततुत्थाञ्जनताप्यवातुभिः क्रमवृद्धैः ।

पन्माक्षिक इति योगस्त्रिभिर्गामेत्तेद्रकाचरुण्डहन्त्रा ॥ २९१ ॥

कृष्णं सपं मृतं न्यस्य चतुरध्वापि वृश्चिकारैः ।
 क्षीरकुम्भे त्रिसप्ताहं कलेदयिस्ता प्रमन्ययेत् ॥२९२॥
 तत्र यत्रवनीतं स्यात् पुष्पीयात्तेन हृदकूटम् ।
 अन्धस्तस्य पुरीषेण प्रेक्षते ध्रुवमञ्जनात् ॥ २९३ ॥
 कृष्णसर्पवसा शङ्खः कतकात्फलमञ्जनम् ।
 रसक्रियेयमचिरादन्धानां दर्शनमदा ॥ २९४ ॥

(२३१७)

मनोहा सैन्धवं व्योषं शङ्खनाभीरसाञ्जनम् ।
 फलकं चन्दनं फेनो विलङ्घानि तितोपला ॥ २९५ ॥
 फक्कुटाण्डकपालं च जलपिष्टा सुखावनी ।
 हन्त्येषा मधुना घृष्टा काचतैमिर्यशुक्लकाव ॥ २९६ ॥
 (सर्पघ्ने)

मधुरामरिचपिप्पली मलोद्घा
 त्तरजनी त्रिफला हिमाम्बुपिष्टा ।
 तिमिरपटलकाचकण्डुहन्त्री
 विमलफरी विमलेति विधृता सा ॥ २९७ ॥
 (सर्पघ्ना)

ऊपणमेकं पिष्ट्वा दशाद्रिकन्याथ पुष्पाणि ।
 तिमिरेञ्जयेदथैकं मरिचाद्यं द्रोणपुष्पि पुष्पिशतम्(?) ॥२९८॥
 (सिद्धयोगे)

मरिचामलकैः परञ्जवीजैः
 क्रमशुद्धोचरशुद्धतोषपिष्टैः ।
 तिमिरं फलं निहन्ति काचं
 मुकृतं कर्म यथाकृतं कृतत्रे ॥ २९९ ॥
 (तन्त्रान्तरे)

लिकुचपफरुदोदरुमंस्थितं
 मरिचमर्ककरैरथ शोपितम् ।
 एषदि वारिनिष्टमिदं नृणा
 तिमिरकाचनिशान्ध्यजिदञ्जनात् ॥ ३०० ॥
 (इन्द्रविद्)

नीलोत्पलपत्रशतं मुद्गशतं यवशतं च निस्तुपकम् ।
 मालंत्याः कुसुमशतं पिप्पल्याः तण्डुलशतं च पञ्चशती ॥३०१॥
 एषा वचिल्लिसिता यवनैः (कुहचन) शिलास्तम्भे ।
 चन्वमनन्धं कुरुते यस्य च नोत्पादिते नेत्रे ॥ ३०२ ॥
 शतमुत्पलपत्राणां मुद्गानां तावदेव च ।
 पिप्पलीतण्डुलशतमेभिः सौवीरकं समम् ॥ ३०३ ॥
 एतच्छूलक्ष्णीकृतं चूर्णं वृद्धानां तिमिरापहम् ।
 अशीतितिलपुष्पाणि मरिचानि च पौडश ॥ ३०४ ॥
 पञ्चाशज्जातिपुष्पाणि पाष्टिः पिप्पलितण्डुल्यः ।
 इयं चन्द्रप्रभा नाम वचिस्तिमिरनाशिनी ।
 क्लेदकण्टकप्रशमनी मलकाचविनाशिनी ॥ ३०५ ॥
 (एतत् प्रथं चन्द्रटाट)

चिन्नादलस्वरसापिष्टमुद्गिबीजं
 कंसे प्रलिप्य परिशोष्य तदातपेन ।
 तैलं ततः युतमिदं शशिषादभागं
 योज्यं दृढार्धतिमिरे तिलमात्रमक्षिणं ॥ ३०६ ॥
 शशिटङ्कणलयनोषण-
 कणालिकारनूर्पाट्टमग्रिसलिले ।
 पिष्टं काश्यनिपृष्टं
 तिमिराज्जुनकाचपटलनाम् ॥ ३०७ ॥
 नागपारदघात्रीन्द्रप्रत्नाज्यकणमन्वरीः ।
 रसान्जनसिताक्षौद्रैर्योगो नेत्रामयापदः ॥ ३०८ ॥

शशिकणमरिचकपालं । । ।

पिष्ट्वा भृङ्गासवेन सक्षौद्रम् । । । ।

मुनिदिनकास्यनिघृष्टं । । । ।
तिमिरार्जुनपटलकाचन्नम् ॥ ३१० ॥

वेदाग्निभूतबसुधातुरसाश्च सिन्धु- । । । ।

कृष्णोग्रताम्रमधुकाह्वयकुष्ठभागाः । । ।

शुल्बोपितानपयसा मुनिवारपिष्टाः । । ।

स्यन्दाधिमन्थतिमिरादिहरा च वर्त्ति ॥ ३११ ॥

वारणसारथिविष्णोर्मातुलगोसर्पकचभसितैः । । ।

पिष्टैस्तलपोटरसे वर्त्तिर्नयनामयत्री द्राक् ॥ ३१२ ॥

। । । । (वन्ना-)

भृङ्गजगमष्टनिष्कं तुत्य निष्कद्वयं भसितशुक्लम् ।

निष्कं च मरिचमेतत् तिमिरघ्नं निम्बतैलपरिपिष्टम् ॥ ३१३ ॥

(वृद्ध-)

फलत्रयं चापि कडुत्रयं च । । । ।

ज्योतिष्करुकारञ्जमिलङ्गनीजम् । । । ।

प्रपौण्डरीकं मधुकं सताम्रं । । । ।

सिन्धुद्वयं च स्फटिकं सदाह्वम् ॥ ३१४ ॥

वचाञ्जनं गैरिकचन्दनं च । । । ।

द्राक्षा निशाशागरलोधकं च । । । ।

तुत्यं च पीताह्वयरोहिणी च । । । ।

पेष्य करञ्जस्वरसेन सर्पम् ॥ ३१५ ॥

तुत्यादिभागाद् द्विगुणो वचादिः । । । ।

प्रपुण्डरीकादिगणस्त्रिभागः । । । ।

शेषश्चतुर्भाग इयं निहन्या-

द्विचिः मुनेत्री सकलाक्षरोगान् ॥ ३२६ ॥

काचं सपुष्पं पटलं त्रणं च । । । ।

कोथं च कण्टं तिमिरं वृक्षम् । । । ।

त्रिफला त्रिकटूनि विब्वह्वचा-
हरितालरसाञ्जनमल्लापम् ।

शबराह्वयताम्ररजःस्फटिक
सुरसाञ्जनिकानरजातिरसैः ॥ ३२४ ॥

अथ मार्कण्डीचरुपूररसैः
सुरया पयसा च गवा मधुना ।

घृततोऽपि च सप्तदिनानि कृत्वा
द्रववर्त्तिर्यं नळमध्यगतं ॥ ३२५ ॥

तिमिरे पटल इत्यादि पूर्ववत् ।

॥
(उन्ना ,

दोषानुरोधेन च नैऋदास्त
स्नेहास्तविस्त्रापणरेकनस्यैः ।

उपाचरेदञ्जनपूर्वास्ति-
वस्तिक्षियातर्पणलेपसैकेः ॥ ३२६ ॥

सामान्य साधनमिदं प्रतिदोषमतःशृणु ।

वातजे तिमिरे तत्र दशमूलाम्भसा घृतम् ॥ ३२७ ॥

क्षीरे चतुर्गुणे श्रेष्ठाकल्कपक पिबेत्ततः ।

त्रिफलापञ्चमूलाना कषायं क्षीरमघृतम् ॥ ३२८ ॥

परण्डतैश्चसयुक्तं योजयेत् विरेचनम् ।

समूलजालजीवन्तीतुला द्रोणेम्भसः पचेत् ॥ ३२९ ॥

अष्टभागस्थिते तस्मिन् तैलप्रस्यं पय समम् ।

बलात्रितयजीवन्तीनरीमूलैः पलोन्मितैः ॥ ३३० ॥

यष्टीपलैश्चतुर्भिश्च लोहपात्रे विपाचयेत् ।

लोह एव स्थित मासं नाननादर्धचतुशान् ॥ ३३१ ॥

वातपित्तामयान् हन्ति तद्विनेपाद्दृग्गाग्रान् ।

फेशास्यकन्धरास्रुन्धपुष्टिलान्पय कान्तिकृत् ॥ ३३२ ॥

सितैरण्डजडामिहीफलदान्श्चानतैः ।

शवाद्याधिल्वमूलैश्च तैल पक्वं पयोन्वितम् ॥ ३३३ ॥

नस्यं सर्वोर्ध्वजत्रूथवातश्लेष्मामयात्तिजित् ।
 वातपीनसबचात्र निरूहं नानुवासनम् ॥ ३३४ ॥
 पिच्छजे तिमिरे सर्पिर्जाविनीयफलत्रयैः ।
 विपाचितं पाययित्वा स्निग्धस्य व्यधयेत् सिराम् ॥ ३३५ ॥
 शर्करैलात्रिवृत्पूर्णेर्मधुयुक्तविरिचनम् ॥ ३३६ ॥

(बाहटे)

स्तन्यं वा पद्मकोशीरक्षीरवृक्षाञ्कुरैः शृतम् ।
 नस्यं चाज्यं शृतं क्षीरं जीवनीयसितोत्पलैः ॥ ३३७ ॥

(सद्गटे)

सौवीराञ्जनतुत्यक-

शृङ्गीधाघ्रीफलस्फटिककपूरम् ।

पश्चाद्यं पञ्चांशं

व्यंशमथैकांशमजनं तिमिराम् ॥ ३३८ ॥

श्लेष्मोद्भवेऽमृताकाथपराङ्मशृतं घृतम् ।

विधयेत् सिरां पीतपत्रो दद्याधानुविरिचनम् ॥ ३३९ ॥

काथं पूसाभग्याशुण्ठीकृष्णाकुम्भनिकुम्भजम् ।

(बाहटे)

मनोहाशयामिन्धूत्यमर्चिन्तिगिर जयेत् ।

वर्तिःप्रगाढमप्याशु शुद्धपिष्टामयाम् च ॥ ३४० ॥

(सद्गटे)

रक्तने पिचरत्तिमिद्विः शीतिधाम प्रगादयेत् ॥ ३४१ ॥

*त्यासयानन्ददलोप्रयष्टिमा-

तच्छृतं सघृतं भूयः पचेत् क्षौद्रं क्षिपेद्घने ।
शीते चास्मिन् हितमिदं सर्वज्ञे तिमिरेज्जनम् ॥ ३४५ ॥
काचेप्येषा क्रिया मुक्त्वा सिरां यन्त्रनिपीडनात् ।
आन्ध्याय स्युर्मला दद्यात् स्राव्ये त्वस्त्रे जळौकतः । ३४६ ॥

शुळः फेनोऽञ्जनं कृष्णा मरिचं कुशुमाद्रजः ।
रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ॥ ३४७ ॥

शिलासैन्धवकासीसशङ्खचोपरसाञ्जनैः ।
रसक्रियेयं सक्षौद्रा काचयापनमञ्जनम् ॥ ३४८ ॥

नकुलान्धे त्रिदोषोत्थतैर्मिथ्यविहितो विधिः ।
रसक्रिया घृतक्षौद्रगोमधस्वरसद्रुतैः ॥ ३४९ ॥
तार्क्ष्यनैरिकतालीसैनिशान्धे हितमञ्जनम् ।
दध्ना विघृतं मरिचं राज्यन्धेऽञ्जनमुत्तमम् ॥ ३५० ॥

संनिवेश्य मकुन्मध्ये पिप्पलीरटहन् पचेत् ।
ताः श्लुका मधुना घृष्टा निशान्धे श्रेष्ठमञ्जनम् ॥ ३५१ ॥
घृते सिद्धानि जीवन्त्याः पण्डवानि च भक्षयेत् ।
सिद्धं घृतं कुम्भयोनेः पत्रैः पाने च पूजितम् ॥ ३५२ ॥
(पादटे)

क्षौद्रजातीरसाभ्यां वा द्विहरिद्रारसाञ्जनैः ।
अजायूत्रेण वा कौन्तीकृष्णाहोतोजसैन्धवैः ॥ ३५३ ॥
गोशकुद्रसपिष्टैर्वा द्विनिशापिप्पलीघृतैः ।
कालानुसारीतालीसपत्रयष्टवाहनगरैः ॥ ३५४ ॥

(सङ्घटे)

सिन्धुत्थतैलं स्तनजोषणं च
शाङ्गाष्टपत्रस्वरसेन घृष्टम् ।
शान्नेन नक्तान्ध्यसिद्धं निहन्या-
त्रिम्यस्य बीजं मधुनाञ्जनं वा ॥ ३५५ ॥

(योगयुते)

सतैलं द्रोणपुष्पाम्बु कृष्णा वा सशकृद्रसा ।

कर्णविह्वथ राक्षौद्रमञ्जनात् क्षणदान्ध्यनुत् ॥ ३५६ ॥

(नीरायणीवे)

मुनितरुदळरसयुक्तं

दिनकरकरशोपितं गरिचम् ।

पुनरपि तेन विघृष्टं

प्रणुदति दोषान्ध्यमञ्जनं तीव्रम् ॥ ३५७ ॥

तद्वच्चकृद्रमाल्या वैदेही पित्तमाजं वा ।

आजौ यकृत्पिष्टानौ ग्वादेज्जम्ब्वधसा दग्धा ॥ ३५८ ॥

(तिलधोक्ते)

सादेयकृत्पिष्टानौ च माहिषी तैलवर्षिणा ॥ ३५९ ॥

(घाष्टे)

गोदन्तमथ पिप्पलयः सन्धवं गरिकं तथा ।

एतं कृत्यानुं मुळिका नक्तमान्ध्यम्य भेषजम् ॥ ३६० ॥

(वृद्ध)

कृष्णा वा गोशकृद्रमेति ।

(मिन्दगारे)

धूपरास्याम्लपित्तोप्याविदाहे जीर्णमर्षिणा ।

रिगधं त्रिरेचयेच्छीतः शीतिर्दिग्वाच सर्पतः ॥ ३६१ ॥

गोशकृद्रमदग्धाज्यैर्षिपक्षं शस्यनेञ्जनम् ।

स्वर्णगौरित्तानीमन्पूर्णातापा स्मत्रिचा ॥ ३६२ ॥

तर्पणं क्षीरमर्षिः म्यादशास्यनि निराव्यधः ॥ ३६३ ॥

सर्षोपरागानलपिष्टादि-

त्रिलोचनेनोपानेक्षणस्य ।

मन्तर्पणं म्निग्धशिमादि योज्य

तथाम्ननं हेमघृतेन घृष्टम् ॥ ३६४ ॥

चिन्तामपानभीशोऽमीक्ष्यान्त्यांशुटकामनात् ॥ ३६५ ॥

विरेकनस्पवमधुपुटपाकादिनिभमात् ।

विदग्धाहारवमनात् क्षुत्तुष्यादिविधारणात् ॥ ३६६ ॥

अक्षिरोगावसानाच्च पश्येत्त्रिगिररोगिवत् ।

यथास्यं तत्र युञ्जीत दोषादीन् चीक्ष्य भेषजम् ॥ ३६७ ॥

(पादके)

तमालतुटिकुङ्कुमान्वासितसुत्पलं पिप्पली-

सिताञ्जनमयोरजो मरिचकाकमाचीत्वचः ।

सयष्टिमधुकाजनान्युदधिफेनमक्ष्यामये-

ध्वनुचममतोञ्जनं विमलपाशु तैर्मिथहत् ॥ ३६८ ॥

लिङ्गनाशे नीलिका पटलमान्द्यमिति पर्यायाः ।

(सङ्घे)

विध्येत् सुजातं निष्प्रेक्ष्यं लिङ्गनाशं कफोद्भवम् ।

भावर्तक्यादिभिष्पद्भिर्विचर्जितमुपद्रवैः ॥ ३६९ ॥

सोसङ्गातो हि विषयो दधिमस्तुनिमस्तनुः ।

शलाकपावकृष्टोऽपि पुनरूर्ध्वं प्रपद्यते ॥ ३७० ॥

करोति वेदनां तीव्रां दष्टिं च स्यमयेत् पुनः ।

श्लेष्मकैः पूर्यते चाशु सोन्यैः मांपद्रवैश्चिरान् ॥ ३७१ ॥

श्लेष्मिको लिङ्गनाशो हि सितत्वान्श्लेष्मणः सितः ।

तस्यान्यदोषाभिभवात् भवत्यानीलता गदे ॥ ३७२ ॥

(पादके)

तत्र श्वेदारुणावर्तवदनवस्थिता, दृष्टिरावर्तकी । अर्कक्षीरके-

शेनेव शूर्चिकापिण्डेनेव चाड्यचिता शर्करा । शाक्यशुक्राभराजना-

वृता राजीमती । लिङ्गविषमदग्धाभा सरुक लिङ्गांशुका । कांस्य

समच्छाया चन्द्रकमस्थाना चन्द्रकी । नैरुवर्णा छत्रनिभा छत्रकी ।

ता न विन्येत् ।

न विध्येदासिरार्हाणां न तृष्पीनसकासिनाम् ।

नाजीर्णभोरुषमितशिरःकर्णाक्षिश्लिनाम् ।

नात्युष्णशीतवाताभ्रे नासंपूर्णा च नीलिताम् ॥ ३७३ ॥

(संग्रहे)

अथ साधारणे काले शुद्धसम्भोजितात्मनः ।
 देशे प्रकाशे पूर्वाह्णे भिषग् जानूचपीठगः ॥ ३७४ ॥
 यन्त्रितस्योपविष्टस्य स्वित्नाक्षस्य मुखानिलैः ।
 अङ्गुष्ठमृदिते नेत्रे दृष्टौ दृष्ट्वोत्प्लुतं मलम् ॥ ३७५ ॥
 स्वां नासां प्रेक्षमाणस्य निष्कम्पं सूक्ष्मं धारिते ।
 कृष्णादर्शाद्गुलं मुक्त्वा तदर्धाद्धमपाङ्गतः ॥ ३७६ ॥
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः शलाकां निश्चलां घृताम् ।
 दैवच्छिद्रं नयेत्पार्श्वार्धाद्दूर्ध्वमामन्थयन्निव ॥ ३७७ ॥
 गव्यं दक्षिणहस्तेन नेत्रं मव्येन चेतरेत् ।
 विध्येत् सुविद्वे शब्दः स्यादरुन् चाम्बुलासुनिः ॥ ३७८ ॥
 सान्त्वयन्नातुरं चानु नेत्रं स्तन्येन शेषयेत् ।
 शलाकायास्ततोऽग्रेण निलिखेद्दृष्टिमण्डलम् ॥ ३७९ ॥
 अवाधमानः मनकैर्नासां प्रतिगुदंस्ततः ।
 उन्मिद्धनाच्चापहरेद् दृष्टिमण्डलग् कफम् ॥ ३८० ॥
 स्थिरे दोषे चरेत् प्रापि स्वेदयेदाक्षि वाह्यतः ।
 अथ दृष्टेर्गुणेषु शलाकायाहरेन्त्रनैः ।
 घृताप्लुतं पिबुं दद्याद् बद्धाक्ष शायनेत्ततः ॥ ३८१ ॥
 विद्रादन्येन पार्श्वेन तमुत्तानं द्वयोर्व्यधे ।
 निचानं शयनेभ्यक्तशिरःपादं हितं गतम् ॥ ३८२ ॥

(भाष्ये)

यथाशक्ति चैनमुपपानयेत् । उद्गारध्वजधुवागनिष्ठीमनोत्क्षिप्त-
 पानि त्र्यहं परिहरेत् । स्नानाम्बुपानदन्तशयनाधोमुग्धानस्यानानि
 उक्ताहम् । स्नेहादिभिरेषेत ।

(गव्ये)

अक्षितो नृद्वयेमेको गजि कोप्येन सर्पिणा ।
 मन्वोपामन्त्रु वाद्यमर्त्नीयान् मष्टुं द्रवम् ॥
 रिषेपी वा श्रद्धाशाम्य हार्थमुत्प्राप्यै नैवयेत् ॥ ३८३ ॥

वातघ्नैस्सप्तमे त्वहि सर्वथैवाक्षि मोक्षयेत् ॥ ३८४ ॥

(वाहटे)

तृतीये चाद्धि म्रुक्त्वाक्षि परिपेचयेदेरण्डपल्लवशृतेन दुग्धोष्णो
दुग्धेन । जीवनीयैर्वा सिद्धेन पयसा हविषा वा । तद्गुह्युक्ता पञ्चमूलेन ।
ततः पूर्ववद् वधीयात् । ततः प्रभृत्येवमेव प्रत्यहमाससाहम् । सप्तमे तु
दिवसे, सर्वथा मोक्षयेत् । दशमे वा भोजयेन्नैनं । व्योपामलकयुक्तं
द्रवमीपत्स्नेहलवणं वाव्यमूष्णोदकद्वितीयं विलेपीं वा । एवमाचरतो
रुजारागादयो नानुवर्तन्ते ॥

(संघटे)

यन्त्रणामनुरुच्येत दृष्टेरास्थैर्यलाभतः ।

रूपाणि सूक्ष्मदीपाणि सहसा नावलोकयेत् ॥ ३८५ ॥

शोफरागरुजादीनामाधिमन्थस्य चोद्भवः ।

आहितैर्वेधदोषाच्च यथासां तानुपाचरेत् ॥ ३८६ ॥

फल्कितः सघृता दूर्वायवगैरिकशारिषाः ।

मुखालेपे प्रयोक्तव्या रुजारागोपशान्तये ॥ ३८७ ॥

लोध्रसैन्धवमृद्वीकामधुकैरुज्जागलं पयः ।

शृतमाञ्ज्योतनं योज्यं रुजारागविनाशनम् ॥ ३८८ ॥

सिरां तथानुपशमे स्निग्धस्थिन्नस्य मोक्षयेत् ।

मन्थोक्तां च क्रियां कुर्याद् व्यथे रूढेऽञ्जनं मृदु ॥ ३८९ ॥

(वाहटे)

वेधेक्षिण कार्ये स्वेदादौ नियमोज्यं विधीयते ।

स्वेददाहप्रतीमर्शान् सद्यो विद्धे तु सेचनम् ॥ ३९० ॥

अवपीडं तृतीयेद्धि मृज्ज्याचद्रुज्जलीरुमः ।

सप्ताहान्ते सिरामोक्षं विरेकं वस्तिकर्म च ॥ ३९१ ॥

(सङ्घटे)

आढकीमूलमरिचहरितालरमाञ्जनैः ।

विद्धेक्षिण समुळा वर्तिर्योज्या दिव्याम्बुपेयिता ॥ ३९२ ॥

(वाहटे)

नणवचाक्षिरोगेषु भोज्याभोज्यानि निर्दिशेत् ।

अविधारितवेगस्य भजतोऽन्ननावनम् ।

त्यजतः क्रोधशोक्तौ च तिमिरं नाश्नुतेऽन्तरम् ॥ ३९३ ॥

त्रिफलामश्नतो रात्रौ संस्कृतं पिबतो घृतम् ।

भुक्त्वा चापिवतस्तोयं तिमिरं लघुं शाम्यति ॥ ३९४ ॥

सुष्टु भव्यं सुकन्यां च स्कन्दं न्यवनमश्विनौ ।

पठेतान् यः स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयते ॥ ३९५ ॥

(तन्त्रा-)

इति दृष्टिरोगाधिकित्सा ।

अथ सर्वाक्षिरोगाधिकित्सा ।

वातपित्तश्लेष्मरक्तैश्चन्वारोभिष्यन्दाश्रत्वारोधिमन्थाः, तथा
हताधिमन्थान्यतोवातजातपर्यायाः शुष्काक्षेपाकृमशोफाल्पशोफाधि-
पाकात्ययाम्ब्योपिता इति षोडश सर्वाक्षिगणाः । तत्र वात-
जेभिष्यन्टेऽल्पशोफता शङ्गादितोदः शुष्काल्पदूपिकृता जीताच्छ-
स्रुतिः स्निग्धोष्णोपजयश्च भवन्ति । स चोपेक्षितः सन् अधि-
गन्धो भवेदतितीव्रवेदनः सवर्णनादध्रमः । मांस्यपचाराद्धताधिमन्धो
भवेत् । तत्रानेरु रूपा वेदना दृष्टिहा व्रणश्च स्यात् । यदा वायुर्मन्यादिषु
तीव्रवेदनां दुर्नन् शोफलागरद्विगमधि माथु नशोचयति, स रोगोऽ-
न्यतोऽनाहार्यः । अस्य तोदरजादिकं दुर्नन् वातो जिह्वामूर्धं वाहि
दुर्गन् । स वातपर्यायः । पित्तजोभिष्यन्टः मदाहध्रुमायनं सशोफगमः
पीनोष्णाशुः शार्गेक्षितव्रणतमाक्षय म्यान् तज्जेधिमन्धे ज्वल-
द्गारसीर्णमं चरुनपिष्टाभमधि स्यात् । रक्ताभिष्यन्टे तु जाल्पकि-
शोफकण्टनिद्रानव्रधदाः मान्द्रगितरदूपिदाश्रुता च भवन्ति ।
तज्जेधिमन्धे दृष्णापनतिः शुद्धभातोन्नतिः प्रमेहाः पांसुपूर्णाभाक्षता
च । रक्तस्यन्दे रक्ताश्रुदूपिदा शुभभागरक्तता पित्तस्यन्दन्निद्रं च ।
तज्जेधिमन्धे नेत्र चन्द्रकाम स्पर्शान्दमसुद्धतमाविष्टफलाभदृष्णभान्
मन्याभदमनमुत्पादननमानद्य च स्यात् ।

अधिमन्था ययान् च सर्वे स्यन्दाविकृताः ।

शङ्करन्त्रपौष्टेषु नपाञ्च चानिष्काराः ॥ ३९६ ॥

वातपित्ताभ्यां धर्षतोदरुच्छोन्मीलनिमीलनशीतेच्छाशूलपाक-
युक्तमक्षि स्यात् । स शुष्काक्षिपाकाग्न्यः ।

सास्रैर्दोषैः सशोफोऽक्षिपाकः स्यात् । तत्र शोफः सरुग्दाहः
पक्कोदुम्बराभशुक्लभागत्वमनयस्थितशीतोष्णपिच्छिलविशदाच्छवनं बहु
चाशु स्यात् । तल्लिङ्गोऽल्पशोफाक्षिपाकस्तत्र शोफस्याल्पता स्यात् ।
भक्षिपाकात्यये शोफदाहकलुषाश्रुता कफदिग्बहुष्णभागता स-
कृदरागशुक्लतानयस्थितवेदना च । पितरक्तोल्पणैर्दोषैर्मलतां नीतोन्न-
सारो नेत्रं प्राप्य श्याबलोदितं सतोददाहपाकमाविलदर्शनं च कुर्यात्
अयमम्लोपितः । इत्युक्ता गदाः षोडश सर्वगाः ॥

हृत्प्राथम्यमेतेषु साक्षिपाकात्ययं त्यजेत् ।

वातोद्भूतः पञ्चरात्रेण हृदि

सप्ताहेन श्लेष्मजातोधिमन्धः ।

रक्तोत्पन्नो हन्ति तद्वाधिरात्रा

न्मध्याचारात् पैत्तिकः मद्य एव ॥ ३९७ ॥

प्राग्रूप एव म्यन्देषु तीक्ष्णगणहपनावनम् ।

कारयेद्दुपवासं च कोपादन्यत्र वातजात् ॥ ३९८ ॥

दाहोपदेहरागाशुशोफशान्त्यै विलादकम् ।

कुर्यात् सर्वत्र पत्रैलामरिचस्पर्णगैरिकैः ।

सरसाञ्जनवष्ट्याह्वनतचन्दनसैन्धवैः ॥ ३९९ ॥

(वाहटे)

रसाञ्जनाभयादावीर्णगैरिकैः सैन्धवान्धिरत्तः ।

जलपिष्टैर्हिहिलपः सर्वनेत्रामयापहः ॥ ४०० ॥

(सिद्धसारे)

हरीशकीसैन्धवतार्क्ष्यशैलैः

मर्गरिकैः स्वच्छजलप्रपिष्टैः ।

बहिः प्रलेपं नयनस्य कुर्यात्

सर्वाक्षिरोगोपशमाय मर्त्यैः ॥ ४०१ ॥

(परन्धे, अमितप्रगीये)

ताम्बूलशिशुकरवीरशिरीषदन्ती-
श्यामादधित्यसुरसासुमनार्जकानाम् ।
प्रत्येकशो मधुयुतः स्वरसोज्ज्वलेन
कोपं नवं नयनयोः महसैवं हन्ति ॥ ४०२ ॥
(चन्द्र-)

ताम्बूलपत्रं लवणेन मिश्रं
किञ्चिच्च तैलेन तु सम्प्रदिग्धम् ।
दीपप्रतप्तं च करेण घृष्ट्वा
तस्माद्रसो हन्ति नवाक्षिरोगान् ॥ ४०३ ॥
(बृह-)

गुस्तापवामृताभ्याघ्रीपटोलत्रिफलाजलैः ।
कथितं पाययेद्दारि सर्वाभिष्यन्दनाशनम् ॥ ४०४ ॥
(चन्द्रटे)

ससन्धं लोभ्रमशाम्यभृष्टं
सौवीरपिष्टं सितवस्त्रयद्दम् ।
आदच्योतनं तद्वयनम्य कण्ठं
दारं च रागं च रुजां च हन्ति ॥ ४०५ ॥
(अभितप्रगीष)

एण्डेन शूले धीरं साज्यमाशुयोतनं हितम् ।
शूलघ्नं वरणोदीच्ययष्टीमन्धरसाधितम् ।
भाषणे ताम्रपात्रे वा सन्धं दग्धिमर्दितम् ॥ ४०६ ॥
(तित्तमारे)

पौटमभिः मलिनरालैः
पलं तर्धकं नटंजटेयोः मिद्धम् ।
मैसोटनामाशुष्टः
धोद्रमुतः सर्वदोषरूपिणं नेत्रे ॥ ४०७ ॥
(बाहट)

धीरेण यष्टिमृकं क्षयितं वस्त्रेणिवाम् ।
अक्षिरोगेषु सर्वेषु परिपेकः मशुम्यते ॥ ४०८ ॥

धृतेन दार्ढ्यात्त्रिफलाकायसेकोक्षिशूलसुत् ।

दाह्याः शीरकपात्रश्च सर्वाभिष्यन्दसेचनम् ॥ ४०९ ॥

(हारी)

१ व्योषामयातुत्यकयष्टिलोत्रै-

१ मूर्तिः सुसूक्ष्मैः श्लथरस्रवद्वैः ।

ताम्रस्थधान्याम्लनिमग्नमूर्ति-

२ ॥ रार्तिं जयत्यक्षणि नैकरूपाम् ॥ ४१० ॥

घातपित्तकफसन्निपातजां

नेत्रयोर्बहुविधामपि व्ययाम् ।

शीघ्रमेव जयति प्रयोजितः

शिशुपल्लवरसः समाक्षिकः ॥ ४११ ॥

आरण्याश्छगणरसे पटावबद्धाः

सुस्विन्ना नखवितुर्पाकृताः कुलत्थाः ।

तच्चूर्णं सकृदवचूर्णनाभिगीथे

नेत्राणां विधमति सद्य एव कोपम् ॥ ४१२ ॥

(वाह)

श्वेतलोध्रत्वं च महिर्विलिखिता निम्नपत्रकलेन मदिग्नां पुट-
पाकविषकामर्द्वपलोन्मितां मरिचचतुष्टययुक्तां श्लक्ष्णदर्मीकृतां पत्र-
बद्धामक्षुष्यवकिरेत् । एतदनुगुठनं शूलरोगदाहाशुश्र्वयथुकण्टपा-
पाकश्लेदोपदेहहरम् । तथैव च पोष्टिक्रियाश्च्योतनकालेऽरन्तिमोमा-
प्लुतयाश्च्योतयेत् ।

(सद्वह)

काञ्चिककलिकृतफत्रपित्रमभिष्यन्दमाशु नाशयति ।

कंसे मस्तुनिघृष्टो दन्त इषीष्टो महिलेपान् ॥ ४१३ ॥

उत्तमकन्याक्षीरं पादनिषिक्तं नराक्षिरोगहरम् ।

किञ्चुकपल्लवतोयं सपट्टयथा पूरित श्रोत्रे ॥ ४१४ ॥

मर्दितपत्रगमरुद्धीमयूरहरिगन्धिकृदादलं स्तन्ये ।

चेलनिषिक्तं निम्नं नराक्षिरोगं नरो जयति ॥ ४१५ ॥

नवनवनीतसनाथं कांस्ये विनिघृष्य मूलमैलकजम् ।
नेत्रनिषिक्तं मुखयति जित्वा घर्षाश्रुणी सहसा ॥ ४१६ ॥

अतिमृष्टं सितभसितं कांस्ये विनिघृष्य मूलमैलकजम् ।
नेत्रनिषिक्तं मुखयति जित्वा घर्षाश्रुणी सहसा ॥ ४१७ ॥

चिश्रापहृष्टपूरितचित्रकुमारीं विदह्य सम्पुदिताम् ।
तत्स्वरसे कतकफलैर्घृष्टं मरिचं जयत्याभिष्यन्दम् ॥ ४१८ ॥

कंसे कृशोदरीदुग्धं नवनीतेन वदितम् ।
माहिषेण वहिलेपादञ्जनाढासिरोगनुत् ॥ ४१९ ॥

लिकुचरसेनायःपत्रे घृष्टं मधुकं अलं वाक्ष्यक्तं लिप्तं - बहुशः
घर्षाश्रुणी विजित्य प्रसादयति ।

मूलेन हंसपद्माः काशिकपिष्टेन नवनमाच्छिपेत् ।
जिघ्रन्वा जयति नरो मयूरमूलं नवाक्षिरुजम् ॥ ४२० ॥

दरमरिचतैलयुक्तं पद्मामूलं विघृष्य लिकुचरसे ।
कायसपात्रे हन्यान् नेत्रविकार वहिलेपान् ॥ ४२१ ॥

(वाग्भटापुरः)

सलरणद्रधिगतं मत्स्यचक्षुः ममूल

स्नानजलिलजयुक्तं कंसताम्रेण घृष्टम् ।

नवनयनविकार क्षिप्रमेतजिह्वन्या-

चम रज मितभानोर्भागुषान् मयूरीः ॥ ४२२ ॥

(गन्धः)

यर्षाभूमृन्मिन्धूयं नारी-गिरेण संयुतम् ।

नम्यं पुर्याद्रमिष्यन्ते मशूले निमिरेण ॥ ४२३ ॥

कृष्टमं मधुकं शृष्टी रस्यत्रं च मशूरीम् ।

तैर्विपद्य शृष्टं मन्पाक्षेत्रशृष्टिनाशनम् ॥ ४२४ ॥

(योगरत्नसमुच्चये)

नामि निर्तिर्निर्गुण्टी-

पत्रोन्मन्मगनिन्दुर्नाद्वैः ।

नश्यति, नेत्ररुजां द्रा-

ग्गुर्वी लज्जेन मदनशरैः ॥ ४२५ ॥

(वाग्बी)

अङ्गनास्तनपयोभिरैष्टकं

कंसताम्रपरिघट्टितं रजः ।

निम्बपत्रतिलमुद्गसर्पपै-

र्धूपितं हरति नेत्रवेदनाम् ॥ ४२६ ॥

(वृद्ध-)

तुत्थं तात्रे मस्तुष्टुं तु जाला-

भिष्यन्दाभिस्त्रावशुद्धेञ्जनं स्यात् ।

शुल्बे ष्टुं धूपितं क्षपिषाम्बु

शिग्रोः पत्रान्नेत्रघर्षास्त्रुग्धम् ४२७ ॥

(योगाम्)

तुत्थाक्षघात्रीफलमध्यवीजै-

स्त्रियैरुभानैर्विदधीत वर्तिम् ।

तयाञ्जयेदस्रमतिप्रवृद्ध-

मक्ष्णोर्हरेत् कष्टमपि प्रक्रोपम् ॥ ४२८ ॥

(परत्वे)

रसाञ्जनं शृङ्गिवेरमभया तुत्थकं शुभम् ।

यथोत्तरं द्विगुणितैस्त्रैर्नार्त्तरपराजिता ॥ ४२९ ॥

ऋते वातादभिष्यन्दतिभिराणि कुक्षुणरुम् ।

षोथफोःऽपिटकाः पिलानर्माणि च नियञ्जति ॥ ४३० ॥

निषिक्तं तुत्थकं वारान् गोक्षले पञ्चविंशतिम् ।

स्तान्ये वा छागटुषं मा सद्यःकोपे तदञ्जनम् ॥ ४३१ ॥

(मद्भवे)

तत्रैव ।

पथ्यातुत्थे तुल्ये तुल्यो मारिचस्त्रायौरियं मुलिहा ।

कौमारीति ष्ठिव्यां प्रथिता नररोगनाशाय ॥ ४३२ ॥

सौसापिषि निष्पक्वा क्षीरनिषिष्टा ष् सारिभेददला ।

उपरि द्योः परिलिप्ता हरीतकी गोपयत्यधु ॥ ४३३ ॥

(भग्नवाञ्जले)

श्वेतपूलाममूलत्वक्तुत्थे चिश्वाप्रसूनजैः ।

रसैः पिष्ट्वा कृता वर्तिरर्माभिष्यन्दशूलनुत् ॥ ४३४ ॥

(वट-)

तरुणमुरुपूगपत्रं मूलं च विभिद्य सिद्धमाने क्षीरे ।

वाताभिष्यन्दरुजां सद्यो विनिवृन्ति सक्तुपिण्डकोचोष्णा ॥ ४३५ ॥

(बाहटे)

वाताभिष्यन्दिनमादावेव जाङ्गलरौर्भोजयित्वा दशमूलरास्ता-
त्रिफलाकवाथेन जीवनीयकल्केन च पयोयुक्तं -सिद्धमितरद्वा पुराण-
सर्पिः पाययेत् । रारनाभीरुदशमूलवलाकोलकुलत्थयवानामजाक्षीर-
स्विन्नानां वाष्पेण ललाटगण्डादिषु स्वेदः । रास्तादिभिरेव सिद्धं तैलं
सर्पिर्नविनम् । एवंविधेरेव च नाळीस्वेदं कुर्यात् । एवमप्यनुपशान्त-
रुजः सिरां मोक्षयेत् । स्नेहस्वेदविष्यन्दं हि वातदुष्टमसृङ् निद्रिय-
माणं नानिलप्रकोपाय । पुनश्च स्निग्धाय विरेचनं दद्यात् । शुद्धं च
वातप्रतिश्यायवदास्थापयेदनुवातयेद् । उद्धृतसरेण गव्येन दध्नास्नेन
*ताम्रभाजनमालिष्येत् । नीलिभूतं च विशुष्कं मेस्तुना वर्चयः कृता
छायाविशोपिता वाताक्षिणोर्गं जयन्ति ॥

बृहत्पेरण्डमूलन्वकशिशुमूलः सरौन्धवैः ।

वर्तिराजपयःपिष्टैः सर्ववाताक्षिणोगजित् ॥ ४३६ ॥

अयमेव विधिः सर्वो मन्थादिष्वपि शस्यते ।

अशान्ते सर्वथा मन्थे भुवोरुपरि दाहयेत् ॥ ४३७ ॥

(बाहटे)

अनुपशमे पूर्वोक्तमेव च व्यन्थासेन कुर्यादिति ।

(संग्रहे)

पुराणं पवने सर्पिः पित्ते शर्करयान्वितम् ।

व्योषसिद्ध कफे पीत्वा यवक्षारायचूर्णितम् ॥ ४३८ ॥

सावयेद्भुविरें मृशस्ततः स्निग्धं विरेचयेत् ।

आनूपवेप्रधारेण शिरोदगलेपनम् ॥ ४३९ ॥

* 'राजन' इति सुश्रुतसंग्रहे

उष्णेन शूले दाहे च पयःसर्पिर्वृतेर्हिमैः ।

तिमिरप्रतिपेधं च युञ्ज्याद्दीक्ष्य यथायथम् ॥ ४४० ॥

(वाहटे)

पित्ताभिर्प्यन्दाधिगन्धयोः शर्करावचूर्णित सर्पिः पानं तिक्तादी-
नामन्यतमं वा । मधुककटकटेरीनिर्गूहः सितास्तन्यवा नाश्च्योतनम् ।

(सप्रहे)

मञ्जिष्ठा रजनीलाक्षाद्राक्षाद्विमधुकोत्पलेः ।

त्रयाथः सशर्करः शीतः सेचनं रक्तपित्तजित् ॥ ४४१ ॥

श्वेतलोभ्रं समधुकं घृतभृष्टं सुचूर्णितम् ।

वज्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥ ४४२ ॥

(वाहटे)

एवमसिद्धौ सिराव्यधः । पुनः स्निग्धस्य त्रिफलाकाश्मर्यकाथशर्करा-
त्रेघृच्चूर्णेर्विरेकः ।

(सद्भटे)

सुमनःकोरकाः शङ्खस्त्रिफला मधुरु बला ।

पित्तरक्तापहा वार्त्तिः पिष्टा दिव्येन चारिणा ॥ ४४३ ॥

(वाहटे)

काष्मर्यस्वरसपिष्टः शारिणाशर्करावल्की नस्यम् । इक्षुरसपिष्टं वा
मथ्याहम् ।

(सप्रहे-)

त्र्यहादूर्ध्वं क्षरिसर्पिश्च नस्यं

पालाशं स्याच्छोणितं चाञ्जनार्थं ॥ ४४४ ॥

(वाहटे)

क्षतशुक्लोक्तं चात्र तर्पणं पुटपाकञ्च ।

श्लेष्माभिर्प्यन्देधिगन्धे च त्र्यहमुपवासयेत् । तीक्ष्णानि धूम-
कवलनाग्नानि । शिशुपल्लवरसो मधुमिश्र आश्च्योतनम् । व्योप-
विषक्व यवक्षारावचूर्णित सर्पिः पाययेत् । ततः सिराव्यधो विरेकञ्च ।
मरिचहरिद्राभयाञ्जनैर्वा जलपिष्टा वार्त्तिः । हरीतकी तुत्यं च
ममभागं तुत्यादष्टांशेन मरिचमेषा वार्त्तिः कुमारी सर्वश्लेष्म-
धिरोमघ्नी । कण्डूवां मनःशिलानैन्धवधेतमरिचैर्मातुलुङ्गरसपिष्टैर्वृत्तिः ।

सैन्धवं त्रिकला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।

फेनः शैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगजित् ॥ ४४५ ॥

रक्तजं पुनरभिष्यन्दमधिमन्थं च पित्तवदुपक्रमेत । स्तन्येशुरस-
शर्करोदकान्यतमेन वा आश्च्योतयेत् । पुनः पुनश्चास्य रुधिरमव-
सेचयेत् सिराव्यधेन जळौकोभिश्च । घृतमण्डः शर्करामधुरनीलो-
त्पलैर्मानुषीदुग्धयुक्तः सिद्धो नस्यमिति ।

(संप्रदे)

शुष्काक्षिपाके हविषः पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ।

घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन वाणुना ॥ ४४६ ॥

परिपेको हितश्चात्र पयः कोष्णं ससैन्धवम् ।

सर्पिर्युतं स्तन्यपिष्टमञ्जने च महौषधम् ॥ ४४७ ॥

घृताक्तान् दर्पणे शृष्टान् केशान्मल्लकसम्पुटे ।

दग्ध्वाज्यपिष्टा लोहस्था सा मपी श्रेष्ठमञ्जनम् ॥ ४४८ ॥

सशोफे चाल्पशोफे च स्निग्धस्य व्यधयेत् सिराम् ।

रेकः स्निग्धैः पुनर्द्राक्षापथ्याक्वाथत्रिवृद्घृतैः ॥ ४४९ ॥

श्वेतलोधं घृते भृष्टं चूर्णितं तान्तवे स्थितम् ।

उष्णाम्बुना प्रमृदितं सेकः शूलहरः परम् ॥ ४५० ॥

सन्धावांश्च मयुञ्जीत घर्षरागाश्रुगुघरान् ॥ ४५१ ॥

शङ्खं ताघ्रे स्तन्यघृष्टं घृताक्तैः शम्यापत्रैः धूपितं तद्यवैश्च ।

नेत्रे युक्तं हन्ति सन्धावसंज्ञं क्षिप्रं पयं वेदनाश्चात्तितीव्राः ॥ ४५२ ॥

उदुम्बरफलं लोहे घृष्टं स्तन्येन धूपितम् ।

साज्यैः शमीच्छर्ददादृशूलरागाश्रुघर्षजित् ॥ ४५३ ॥

शिशुपल्लवनिर्घासः सुघृष्टस्ताम्रसम्पुटे ।

घृतेन धूपितो हन्ति शोफघर्षाश्रुवेदनाः ॥ ४५४ ॥

सन्धावेनाञ्जिते नेत्रे विगतौषधवेदने ।

स्तन्येनाश्च्योतनं दुर्यात्रिः परं नाञ्जयेच्च तैः ॥ ४५५ ॥

(बाहटे)

अबद्धास्थि सहकारमांसं विमतत्वच समताम्रचूर्णपीपत्सैन्धयोपेतं
गव्येन दध्ना पिष्ट्वा ताम्रमालेपयेत् । गुष्कं शुष्कं तथैव पिष्ट्वा पुन-
लेपयेत् । एतत्सप्तभिः सप्ताहैः पिण्डाञ्जनं कृतं सर्वाक्षिपाकाशुचर्ष-
शोफराग्नत्सोपचयन्मम् । इदमपि शोफानुवृत्तौ पुनरस्त्रावसेकः
शिरोपिरेकश्च ।

(सप्तदे)

अम्लोपिते प्रयुञ्जीत पित्ताभिष्यन्दमाधनम् ।

उत्कृष्टाः कफपित्ताम्लानिचयोत्था. कुकूणकः ॥ ४५६ ॥

यक्ष्मोपरोधः शुष्काक्षिपाकः पूयालसो विसः ।

पोथक्यम्लोपितोत्पारायाः स्यन्दमन्थाः विनानिलात् ॥४५७॥

एतेऽष्टादश पिष्ट्वाख्या दीर्घकालानुबन्धिनः ।

चिकित्सा पृथगेतेषां स्व स्वमुक्ताथ वक्ष्यते ॥ ४५८ ॥

पिष्टीमृतेषु सामान्यादथ पिष्ट्वाक्षिरोगिणः ।

स्निग्धस्य छर्दितवतः सिरान्यग्रहतासृजः ॥ ४५९ ॥

विरिक्तस्य च उत्मानु निर्लिखेदाविशुद्धितः ।

(षाडदे)

सकृद्वेखनादशुद्धौ पुनर्लेपयेत् । जङ्गलाभिश्च ग्राहयेत् । सुर-
रिकाफलत्रयरोचनाकवायेन मधुमता सायं मातः मदा प्रक्षालनं अञ्ज-
नान्ते च कषायघृत्पल्लवकषायेण ।

(सप्तदे)

तुत्थकस्य पलं श्वेतमरिचानि च विश्रुतिः ।

त्रिंशता काश्चिकपलैः पिष्ट्वा ताम्रं निधापर्यत् ॥ ४६० ॥

पिष्टानपिष्टान् कुरुते बहुवर्षोत्थितानपि ।

तस्सेकेनोपदेहाशुष्णशोफाश्च नाशयेत् ॥ ४६१ ॥

करञ्जरीजं सुरसं सुमनःकोरकाणि च ।

संशुष्य साधयेत् क्वाथे पृते तत्र स्मरिषा ॥ ४६२ ॥

अञ्जनं पिष्ट्वाभयज्यं पक्ष्मणां च प्ररोहणम् ।

रसाञ्जन सर्जरनो रीतिपुष्पं मनःशिला ॥ ४६३ ॥

समुद्रफेनं लशुनं गौरिकं मरिचानि च ।

अञ्जनं मधुना घृष्टं क्लेदकण्डून्मृचमम् ॥ ४६४ ॥

अभयारसपिष्टं वा तगरं पिच्छनाशनम् ।
 भावितं वस्तपूत्रेण सस्नेहं देवदारु च ॥ ४६५ ॥
 सैन्धवत्रिफलाकृष्णाकटुकाशह्वनाभयः ।
 मताम्ररजमो वर्त्तिः पिच्छश्लुककनाशनी ॥ ४६६ ॥
 अलं च सौवीरकमञ्जनं च ताभ्यां सम् ताम्ररजश्च सूक्ष्मम् ।
 पिष्टेषु रोमाणि निपेवितोऽसौ चूर्णः कर्मोत्पेकशलाकयापि ॥
 (वाहटे)

सुरसारसपिष्टैर्वा वचासं देवदारुभिः ॥ ४६७ ॥ (संग्रहे)

कुण्डलिकाफलसलिलं द्विकंसघृष्टं समेतगृहधूमम् ।
 मधुतैललवणयुक्तं हिनस्ति पिशिताश्रितामक्ष्णोः ॥ ४६८ ॥
 (अमृततन्त्रे)

चिश्चानिम्बकरञ्जताललवणीकुण्डल्यलकोद्भव-
 स्तैलव्योपयुतो रसः सलवणः सक्षौद्रकर्पूरकः ।
 कारञ्जेन नवेन ताम्रमयके दण्डेन घृष्टोञ्जनं
 शोफश्लेढविदाहगगाजिदिदं पिष्ट्वापहं शस्यते ॥ ४६९ ॥
 (तन्त्रान्तरे)

चिश्चापत्रस्वरसे परिपिष्टा द्यपदि लवणमृत्स्नासौ ।
 गुलिकीकृतामकण्टूस्यन्दाधिमन्थतिमिरपिच्छघ्नी ॥ ४७० ॥
 घृत्तमरिचौ हुताशञ्चशौ पिष्ट्वानिमसृणमाज्येन ।
 पिष्ट्वाविलमक्षयक्तं नासात् घनपक्ष्ममालं स्यात् ॥ ४७१ ॥

मधुकररसाबहुभाषितचेलमषाघृत्त संमनवनीतम् ।
 मूत्रं पिष्टमजाया हन्याद् पिष्टं वाहिलेपात् ॥ ४७२ ॥

अतिपुरुषायुपमासं मूलं ताम्रे निघृष्टमन्लेन ।
 अञ्जनमतुल्यमरिळां पिष्ट्वाद्यां हन्ति नेत्ररुजाम् ॥ ४७३ ॥

सितश्लुमवेगान्ध्या मूलं ताम्रे निघृष्टमन्लेन ।
 अञ्जनमतुल्यमेतन् तिमिरार्जुनवन्मरोगपटलेषु ॥ ४७४ ॥
 (साचीपुरवासी)

लासानिगुण्डीभृङ्गदावीरमेन
 श्रेष्ठं कार्पासं भावितं सप्तकृत्वः ।

दीपः प्रज्वालयः सर्पिषा तत्समुत्था

श्रेष्ठा पिष्टानां रोपणार्थं मपी सा ॥ ४७५ ॥

कार्पासमूलजं भस्म योपित्क्षीरेण घर्षयेत् ।

कंसे ताम्रेण पिष्टाक्षे तदञ्जनमनुचमम् ॥ ४७६ ॥

पडद्भितोयेन पित्रुं सुभावितां

दग्ध्वा शरावद्वितयेन कञ्जलम् ।

आदाय तुल्यामय कांस्यकिङ्किणीं

पिष्ट्वाजमूत्रेण ततोऽमुनाशुशः ॥ ४७७ ॥

सम्भिलितां तद्द्वितयं महिषीनवनीतसंयुक्तम् ।

कंसनिघृष्टं बहुशः पिष्टामयमाशु नाशयति ॥ ४७८ ॥

मन्दिरधूमं कंसे कुण्डलिकाफलरसेन संघृष्टम् ।

महिषीनवनीतयुतं क्षपयति पिष्टाक्षमक्षयक्ता ॥ ४७९ ॥

(तन्त्रान्तरे)

त्रिफलास्थिभवं पीजं निष्कं चालं पृथक् पृथक् ।

पथ्या घात्री हरिद्रा च कुण्डली द्विगुणं पृथक् ॥ ४८० ॥

इष्टकारेषु लवणमृद्ब्रह्मीनिम्बपल्लवम् ।

त्रिगुणं चपलासिन्धुनागसूतं चतुर्गुणम् ॥ ४८१ ॥

पञ्चैव पञ्चलोहं तु गोनागक्षारतीक्ष्णकम् ।

चतुष्पलं स्वात् स्फटिकं पदपलं च शिलाह्वयम् ॥ ४८२ ॥

पलाद्धं पलमात्रं वा सर्वं पिष्ट्वा रसैर्भिषक् ।

तिन्त्रिणीलवणीनिम्बगृष्टिर्माँवी च सातला ॥ ४८३ ॥

यक्षाक्षी च तद्दुद्भूतैः कंसपात्रे प्रलेपयेत् ।

सप्ताहे समतिक्रान्ते तत्रैव परिशोपयेत् ॥ ४८४ ॥

पुनः संचूर्ण्य संयुञ्ज्याच्छिलामात्रं रसाञ्जनम् ।

मर्दयन्नवनीतेन माहिषेण समेन तैः ॥ ४८५ ॥

एतदौदुम्बरे कांस्ये आक्षे वा भाजने स्थितम् ।

पिष्टादीनि निहन्त्याशु वर्त्मरोगान् सुदारुणान् ॥ ४८६ ॥

(सिद्धयोगे)

वत्सर्वावलेखं बहुशस्तद्वृत्तोजितमोक्षणम् ।
 पुनः पुनर्विरेकं च पित्तुरोगातुरो भजेत् ॥ ४८७ ॥
 चतुर्णवतिरित्यक्ष्णोर्हेतुलक्षणसाधनैः ।
 परस्परमसंकीर्णाः कात्स्न्येन गदिता गदाः ॥ ४८८ ॥
 सर्वदा च निषेवेत स्वस्थोऽपि नयनप्रियः ।
 पुराणयवगोधूमशालिपट्टिककोद्रवान् ॥ ४८९ ॥
 मुद्गादीन् कफपित्तघ्नान् भूरिसर्पिःपरिप्लुतान् ।
 शाकं चैवंविधं मांसं जाङ्गलं डाडिमं सिताम् ॥ ४९० ॥
 सैन्धवं त्रिफलां द्राक्षां वारि पाने च नाभसम् ।
 आतपत्रं पदत्राणं विधिवद् दोषशोधनम् ॥ ४९१ ॥
 वर्जयेद्वेगसंरोधमजीर्णाद्यशनानि च ।
 क्रोधशोकदिवास्वप्नरात्रिजागरणानि च ॥ ४९२ ॥
 विदाहि विष्टम्भकरं यच्चोहाहारमेपजम् ।

(षाहटे)

ताम्बूलचक्रमणशाकजलाभिषेक-
 पानीयमैथुनपरागवहुप्रलापान् ।
 तेजोनिरीक्षणदिवाकरधामधूम-
 वातानिहाक्षिगदिनः परिवर्जयेयुः ॥ ४९३ ॥

निष्पावानपि मूलकदधिमद्यक्षारशुक्तपिष्टान् ।
 पिण्याकतक्रकाश्विककुलत्थांश्च वर्जयेत्त्रैत्रार्थी ॥ ४९४ ॥
 ग्राम्यधर्मो रजो धूमः स्वेदो वातातपो हिमः ।
 निद्राच्छेदो दिवास्वप्नः सलिले चातिमज्जनम् ॥ ४९५ ॥
 क्षुधया सततं पीडा सततं चातिभोजनम् ।
 हृत्पेते द्वादशा चाधा विवर्ज्याश्चक्षुरिच्छता ॥ ४९६ ॥

(तन्त्रागरे)

लवणानि तथैवाम्लं कटुकं च विवर्जयेत् ।
 मापसूपं तिलकृतं पिष्टमौरभ्रमामिषम् ॥ ४९७ ॥

अभिष्यन्दि च यत्किञ्चित् सदा तत्परिवर्जयेत् ।

(अतुष्यष्टी रोगाधिकरणे)

बल्लूरं मापसूपं च मत्स्यान् सर्वाश्च शुक्तकम् ॥ ४९८ ॥

लकुचं करमदं च पञ्च तालफलं तथा ।

त्रपुसान्यातुपांश्चैव कर्कारु च विवर्जयेत् ॥ ४९९ ॥

कपित्थं मातुलङ्गं च विसमाप्तमरुष्करम् ।

शृङ्गिचेरं करञ्जं च शिशुमापकमूलकम् ॥ ५०० ॥

शुष्कशाकानि सर्वाणि दध्युदश्चिच्च वर्जयेत् ।

करीरितुम्ब्रवल्लरफञ्चीनालीकलायकम् ॥ ५०१ ॥

भूपिकाश्रावणीसेलुनाळीशाकं च वर्जयेत् ।

आजंमांसं तथा गव्यं तथौरध्रं तथा भृशम् ॥ ५०२ ॥

दधि तक्रमपि क्षीरं सर्वं शुक्तं विशेषतः ।

मर्षं पिष्टमयं चैव सर्वं च तिलसंस्कृतम् ॥ ५०३ ॥

अभिष्यन्दीनि सर्वाणि गुरूणि च विक्षेपतः ।

नात्पशनीयात् सदा प्राज्ञो मधुरे भक्ष्यभोजने ॥ ५०४ ॥

अभिष्यन्देषु सर्वेषु शुक्लेषु तिमिरेषु च ।

पयो विधिभृतं शीतं सदैवातुपिबेत् सुखम् ॥ ५०५ ॥

तथामलकसंघृष्टमम्लार्थमुपकल्पयेत् ।

काममात्रातकं दद्यात् डाडिमं चाम्लशीलितः ॥ ५०६ ॥

शालयश्च पुराणा ये लघवबहुषो हिताः ।

व्रीहयो यवगोधूमा नीवाराः कोरदूपकाः ॥ ५०७ ॥

मुद्गान् मसूरान् सपाथं तुवरीं चैव योजयेत् ।

कुल्लथपूप सघृतं सूपवर्जमुपाहरेत् ॥ ५०८ ॥

(तन्व्यान्तरे)

कृष्णायाः कृष्णवत्सायाः गोः पयः सर्पिरेव च ॥ ५०९ ॥

पान्देऽक्षितर्षणे नस्ये गरमं चक्षुषे हितम् ॥ ५१० ॥

(अन्तरे)

वस्मिन् वातजे कर्णशूलेऽर्थावभेदकस्तम्भश्रोत्रशून्यताश्चिराच्च पाकः ।
 पक्के त्वल्पलसीकासावश्च । पित्तजे दाहश्वयथुज्वराः, शीघ्रपाकः ।
 पक्के तु पीतासावश्च । कफजे मूर्खादिगौरवकण्ठशोफमन्दरुजा,
 उपेन्च्छा । पक्के तु धेतग्रनासावश्च । रक्तादभिधातादिदूषितात् पित्त-
 लिङ्गं च, किञ्चिद् वातिकलिङ्गं च शूले स्यात् । सन्निपातजे शोफो
 ज्वरः, तीव्ररुजाः, श्रोत्रजाळयं । पक्के यनसितासितरक्तपूयस्रुतिश्च ।
 वायुना कर्णनादः । कफानुगो वायुरुपेक्षिनो नादो वा कृच्छ्रादुच्चैः-
 श्रुतिं क्रमाद् वाधिर्यं च कुर्यात् । तद् वाधिर्यम् । वायुशोपितेन कफेन
 स्रोतोलेपात् रुजा गौरवं पिधानं च स्यात्, स प्रतिनाहः । कफा-
 च्छोत्रे कण्ठस्तदाख्यः । कफात् कर्णशोफस्तदाख्यः । पित्तविदग्धेन-
 कफेन सपूतेः क्लेदः कर्णः, पूतिकर्णः । वातादिदूषितं श्रोत्रं मांसासृक्के
 दजाः क्रिमयः, खादन्तस्तीव्ररुजाः कुर्युः, स क्रिमिकर्णकः । कण्ठ-
 यनात् कर्णे क्षते जाते पूर्वलिङ्गः क्षतविद्रधिः स्यात् । कर्णजातविद्र-
 ध्यशोर्बुदाः तदाख्यया स्मृताः । तेषु रुक्, पूतिकर्णत्वं वधिरत्वं च
 जायते । गर्भे वातसङ्कुचिता शङ्कुली कूचिकर्णः । गर्भजः पिप्पली-
 समो मांसाङ्कुरः पिप्पल्याख्यः । सन्निपातात् सर्वर्णः सरुजः शोफो
 विदारिका, सा चोपक्षेया पक्का कटुतैलसमस्रुतिः, कृच्छ्राद्रूढा च संकु-
 चिता कर्णशङ्कुली स्यात् । वायुना पालिशोपस्तदाख्यः । वायुना
 तन्त्रीव कृशा दृढा च पाली तन्त्रिका । चिरं विगुण्य सहसा वर्धिते
 कर्णे वायुना परिपोटवानरुणः शोफः परिपोटः । गुर्वाभरणभाराद्यैः
 सरुदाहरागस्फोटपाकक्लेदः पित्तरक्तजः शोफो उत्पाताख्यः ।
 वातकफात् सर्वर्णः कण्ठमान्नीरुजः पालिशोफ उन्मन्याख्यः । दुर्वि-
 द्ककर्णे वर्द्धिते सकण्ठरुम्दाहपाकः सन्निपातश्वयथुर्दुसर्वर्णनाख्यः ।
 कफासृक्क्रिमिजाः सकण्ठरुक्लेदाः पिटकाः, लिह्याख्याः । ताः उपे-
 क्षिताः पाली लिष्टुः ॥

(सन्धान्तरे)

पिप्पली सर्वर्णं शूलं विदारी कूचिकर्णकः ।
 एषामसाख्या पाप्यैका तन्त्रिकान्यास्तु साधयेत् ॥ ५१७ ॥

पञ्चाविंशतिरित्युक्ताः कर्णरोगा विभागशः ।
 कर्णशूले पवनजे पिबेद् रात्रौ रसाशनः ॥ ५१८ ॥
 वातप्रसाधितं सर्पिः कर्णं स्विन्नं च पूरयेत् ।
 पत्राणां पृथगश्वत्थविल्वार्कैरण्डजन्मनाम् ॥ ५१९ ॥
 तैलसिन्धूत्थदिग्धानां स्विन्नानां पुटपाकतः ।
 रसैः कर्वाण्यैस्तद्वच्च मूलकस्यारलोरपि ॥ ५२० ॥
 गणे वातहरेऽम्लेषु मूत्रेषु च विपाचितः ।
 महास्नेहो दुतं हन्ति सुतीव्रामपि वेदनाम् ॥ ५२१ ॥
 महतः पञ्चमूलस्य काष्ठात् क्षौमेण वेष्टितात् ।
 तैलसिक्तात् प्रदीप्ताग्रात् स्नेहः सद्यो रुजापहः ॥ ५२२ ॥
 योज्यश्चैवं भद्रकाष्ठात् काष्ठात् कुष्ठाच्च सारलात् ।

(वाहटे)

अश्वत्थपत्रस्वरसवन्महावृक्षस्वरसोऽपि योज्य इति । श्रेयसीदेवदारु-
 काकोलीकुष्ठनिचुर्बुजैः क्षीरपिष्टैस्तिलयुक्तैः कर्णं बहिल्लेपयेत् । सर्व-
 धान्यस्नेहगोक्षीरसिद्धामुत्कारिकां एरण्डपत्रावच्छादिते कर्णे स्वेदार्थं
 प्रणयेत् । पुनः पुनश्च नाडीस्वेदान् पिण्डस्वेदांश्च । वातव्याधिप्रति-
 श्यायार्दितविधानं च सनिरूहानुवासनं कुर्यात् ॥

(संग्रहे)

सपदि तु सर्पपतैर्लं विजयति कर्णोद्भवं शूलम् ।
 सुस्तरुसर्पसिद्धं तिलजं वा सिन्दुवारसे ॥ ५२३ ॥ ॥

(सिद्धः)

रसोनं रविपत्रेण पुटपक्वं प्रमाधयेत् ।
 कटुष्णस्तद्रसः सद्यः कर्णशूलविनाशनः ॥ ५२४ ॥

वाहटे

तीव्रशूलादिते कर्णे सशब्दे ऋदवाहिनि ।
 वस्तमूत्रं क्षिपेत् कोष्णं सैन्धवेन ममन्यितम् ॥ ५२५ ॥

(सिद्धत्वात्)

वर्जयेच्च शिरःस्नानं शीताम्भःपानमह्वयपि ।
 पित्तशूले मितायुक्तघृताभिनग्नं त्रिनेत्रयेत् ॥ ५२६ ॥

द्राक्षायटिशृतं स्तन्यं शस्यते कर्णपूरणम् ॥ ५२७ ॥

(बाह्ये)

माक्षिकं वा । मधुकपञ्चककल्कस्तन्यसिद्धं वा सर्पिः ॥

(संग्रहे)

वामयेत् पिप्पलीसिद्धसर्पिःसिग्धं कफोद्धवे ।

लशुनार्द्रकशिमूणां शृंगया मूलकस्य च ॥ ५२८ ॥

कदल्याश्च रसः श्रेष्ठः कदुष्णः कर्णपूरणं ।

अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ॥ ५२९ ॥

सन्निधाय स्नुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृतान् ।

स्वेदयेत्पुटपाकेन स रसः शूलजित्परम् ॥ ५३० ॥

रसेन बीजपूरस्य कपित्थस्य च पूरयेत् ।

शुक्तेन पूरयित्वा वा फेनेनान्ववर्णयेत् ॥ ५३१ ॥

अजाविसूत्रयंशत्त्वकसिद्धं तैलञ्च पूरणम् ।

सिद्धं वा सर्पिपं तैलं हिङ्गुतुम्बुरुनागरैः ॥ ५३२ ॥

(बाह्ये)

रसाञ्जनमार्कवैजयन्तीशिमूलशुनार्द्रकगुरुङ्गीमूलकदलीनां वा पृथक्सम-
स्तानां रसेन मधुना वा रक्षोन्नतैलेन वा कर्णं चास्य पूरयेत् । धान्याम्ल-
श्चथितदश-मूळवाप्येण नाडीस्वेदमाचरेत् । कफमांश्च गण्डूपान् घा-
रयेत् ।

(सङ्गहे)

रक्तजे पित्तवत्कार्यं सिरां वाशु विमोक्षयेत् ।

पक्वे पूयचहे कर्णे धूमगण्डूपनावनम् ॥ ५३३ ॥

शुंज्यान्नाळीविधानं च दुष्टव्रणहरं च यत् ।

स्रोतः प्रमृज्य दिग्धं च द्वी कालौ पिशुवर्तिभिः ॥ ५३४ ॥

पुरेण धूपयित्वा तु माक्षिकेण प्रपूरयेत् ।

शूलकैदगुरुत्वानां विधिरेप निवर्तकः ॥ ५३५ ॥

नादवाधिर्ययोः कुर्यात् वातशूलोक्तमौषधम् ।

श्लेष्मानुबन्धे श्लेष्माणं प्राग्जयेद्वमनादिभिः ॥ ५३६ ॥

(बाह्ये)

वाधिर्यं च बालदृष्टीणकासशोषिणां चिरोत्थितं वर्जयेत् ।
 इतरत् तु स्नेहस्वेदनस्यशिरोवस्तिवस्तिकर्मप्रभृतिभिर्दोषानुबन्धमवेक्ष्य
 साधयेत् । तत्र प्रागेव पुराणसर्पिषा वातहरतैलेन वा स्निग्धं स्नेहेनैव
 विरेचयेत् । कृतसंसर्जनस्य पुनः स्निग्धस्य शोणितमपहरेत् । कर्णा-
 सन्नं जञ्झीकोभिः । ततो वस्तिकर्ममृधतैलनस्यधृमान् कर्णपूरणं च
 शीलयेत् । तरुणविल्वफलानि गोमूत्रेण काथयेत् । तेन काथेन सिता-
 मधुकवीजकवीजल्केन च पयोयुक्तं तैलं विपाचयेत् । तत्तैलमुष्णं शीते
 विल्वकाथे प्रक्षिप्य मन्थयेत् । यावत् पिण्डीभूतमुद्घृत्य चैतत् पुन-
 रन्यत्र विल्वोदके मन्थयेत् । ततश्चोद्घृत्याष्टगुणे पयसि मधुकगन्ध
 चन्दनगर्भं साधितमाशु कर्णपूरणात् वाधिर्यं नाशयति ॥

(संग्रहे)

एरण्डशिमुतरुणमूलकात्पत्रजे रसे ।
 चतुर्गुणे पचेत्तैलं क्षीरे चाष्टगुणोन्मिते ॥ ५३७ ॥
 यद्यथाह्वक्षीरकाकोलीकल्कयुक्तं निहन्ति तत् ।
 नादवाधिर्यंशूलानि नावनाभ्यङ्गपूरणैः ॥ ५३८ ॥
 पक्वं प्रतिविपाहिङ्गुमिसित्वक्स्वर्चिकोपणैः ।
 सशुक्तैः पूरणाचैलं रुक्मसावसुतिनादनुत् ॥ ५३९ ॥
 शुष्कमूलकशुण्ठीनां क्षारो दिङ्गु महौषधम् ।
 शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारुशिशुरसाञ्जनम् ॥ ५४० ॥
 सौवर्चलयवक्षारस्वर्चिकौद्भिदसैन्धवम् ।
 भूर्जग्रन्थि विळं मुस्ता मधु शुक्तं चतुर्गुणम् ॥ ५४१ ॥
 मातुल्लङ्गरसस्तद्वत् कदलीस्वरसश्च तैः ।
 पक्वं तैलं जपत्याशु मुकुच्छानपि पूरणात् ॥ ५४२ ॥
 कण्डूक्ष्वेळनवाधिर्यपूतिकर्णत्परुक्किमीन् ।
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामपेषु च ॥ ५४३ ॥
 यदि मुस्ताविव स्यातां कर्णौ रक्तं हरेत्ततः ।
 सशोफच्छेदयोर्मन्दध्रुतेर्बमनमाचरेत् ॥ ५४४ ॥

(संग्रहे)

नेत्ररोगादिचिकित्साधिकारः ।

१५३

कर्णशूलः प्रणादश्च वाधिर्यं क्ष्वेल एव च ।

चतुर्णामपि रोगाणां सामान्य भेषजं विदुः ॥ ५४५ ॥

(सुश्रुतादीं)

प्रतिनाहे स्नेहस्वेदक्लिन्नं कर्णं कर्णशोधनेन विशोध्य तैलस्य पूरयेत्, मातुलुङ्गरसस्य वा, सशुक्तक्षौद्रसैन्धवस्य । शोध्यमाने वेदना रक्तागमो वा यदि भवेत् ततो घृतमण्डेन पूरयेत् । नस्यं च शीलयेत् ।

(समूहे)

क्रमोऽयं मलपूर्णोऽपि कर्णे कण्डूवां कफापहम् ।

नस्यार्द्रं तद्वच्छोफे च कटूष्णैश्चात्र लेपनम् ॥ ५४६ ॥

कर्णसावोदितं कुर्यात्पूतिक्रिमिकर्णयोः ।

पूरणं कटुतैलेन विशेषात् क्रिमिकर्णके ॥ ५४७ ॥

(वाहटे)

विशेषतस्त्वत्र क्रिमिज्ञो विधिः, तथा सर्पपतैलेन पूरणं, हरितालचूर्ण-
गता गोमूत्रेण वा, वार्त्वाक्रीजेन धूपनम् ।

(समूहे)

धूपन कर्णदौर्गन्ध्ये गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ।

कर्णक्ष्वेले हितं तैलं सर्पपं चैव पूरणे ॥ ५४८ ॥

(पाठशुद्धा)

धस्तमूत्रं क्षिपेत् कोष्ण सैन्धवेन समन्वितम् ।

सशब्दलेदवाहे च पूतिकर्णे च शस्यते ॥ ५४९ ॥

वरणार्ककपित्थाग्रजम्बूपल्लवसाश्रितम् ।

पूतिकर्णं हरेत्तैलं जातीपत्ररसोऽथवा ॥ ५५० ॥

(सिद्धगारे)

निर्गुण्डीस्वरससैलं सिन्धुधूमरजो गुटः ।

पूरणं पूतिकर्णस्य शमतो मधुसंयुतः ॥ ५५१ ॥

(पाठशुद्धा)

धमिपूर्वा हिता कर्णत्रिद्रवौ त्रिद्रधिक्रियाः ।

पिचोत्थकर्णशूलोक्तं रुन्ध्वं तत्रत्रिद्रवौ ॥ ५५२ ॥

अशोऽर्चुदेपु नासान्द्रं, आमा कर्णत्रिदारिका ।

कर्णत्रिद्रधिवत् साध्या यथादोषोदयेन च ॥ ५५३ ॥

पालिशोपेऽनिलश्लेष्मशूलगन्धस्यलेपनम् ।

स्वेदं च कुर्यात् स्विन्नां च पालिमृद्वर्तयेत्तिलैः ॥ ५५४ ॥

प्रियाळ्वीजयष्टथाहृद्यगन्धायवान्वितैः ।

ततः पुष्टिकरैः लेहैरभ्यङ्गं नित्यमाचरेत् ॥ ५५५ ॥

शुतावरीवाजिगन्धापयस्यैरण्डजीवकैः ।

तैलं विपक्वं सक्षीरं पालिनां पुष्टिकृत् परम् ॥ ५५६ ॥

पालिं छित्वा तु संक्षीणां श्रेषां सन्धाय पोपयेत् ।

याप्यैवं तन्त्रिकारुयापि परिपोटेऽप्यथं विधिः ॥ ५५७ ॥

उत्पाते शीतलैर्लेपो जन्धकाहतशोणिते ।

(षाहटे)

उन्मन्थे तीक्ष्णैः शिरोविरेकः । तिलसर्पपलोधहस्त्रिद्वयैरुद्धृति-
तायाः कर्णपाल्यास्तालीसतमालैलाकटफलरसाभ्जनैर्लेपः । तालपत्र-
श्वगन्धार्कसैन्धवावल्गुजबजिमुसलाङ्गलिकाभिर्गोघाकुलीरवसायुक्तं
तैलं विपक्वमभ्यञ्जनम् । तैलमेव वा पटोलकटुरोहिणीरसाभ्जन-
शिरीषैः ।

(संप्रहं)

दुर्बिद्धेऽमन्तजम्बवाश्रपत्रषाथेन सेचनम् ॥ ५५८ ॥

लाक्षाविलङ्गमिद्धं च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

स्विन्नां गोमयजैः पिष्टैर्पद्भुजः परिलेष्टिकाम् ॥ ५५९ ॥

पिलङ्गसारैरालिम्पेदुरभीमूत्रफल्किरैः ।

फौटलेष्टुदिकारञ्जबीजशम्याकवन्कलैः ॥ ५६० ॥

अथशाम्यञ्जने चर्मा कटुतैलं प्रियानयेत् ।

मनिम्बपत्रमरिचमदनैर्लेष्टिनात्रणे ॥ ५६१ ॥

(षाहटे)

सर्वेषु च पालिरोगेषु ग्रेहस्येदशोधनाभ्यङ्गप्रदेहनस्याग्यविज्ञा-
पणानि यथाहं प्रयुञ्जीन । कृश्यायां गोधादगदवमाभिः ।

(संप्रहं)

निर्गुण्डजातिरविभृङ्गरसोनरंभा-

। वार्ताकशिष्टुसुरसार्द्रककारवलयः ।

तेषां रसे तिलरुहं शृतमाशु नाद-

वाधिर्यशूलमपहन्ति च पूतिकर्णम् ॥ ५६२ ॥

(योगामृते)

निर्गुण्डीरविशिष्टुमौर्वितुलसीधुधूरतालोद्भवे

रम्भावर्धरमूलकाळिरजनीगृष्ट्यार्द्रकोत्से रसे ।

राज्युग्रालशुनद्रुकुष्ठपट्टभिर्व्योपाग्निसर्जः शृतं

तैलं वस्तजलेन कर्णजगदान् पद्द्विंशतिं नाशयेत् ॥

आजे मूत्रे साधितं विल्वमज्जा दक्षा चैतत्तैलमाशु व्यपोहेत् ।

कर्णस्त्रावं पूतिकर्णं सशूलं वाधिर्यं च श्वेळनं कर्णगूथम् ॥

(स-त्रान्तरे)

कुष्ठशुण्ठीवचादारुशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।

वस्तमूत्रे शृतं तैलं पूरणाच्छ्रवणार्तिजित् ॥ ५६५ ॥

(सिद्धसारे)

सौवीरशुक्तार्द्रकमातुलङ्गमांसीरसैर्गुग्गुलुसैन्धवैश्च ।

विपाच्य तैलं कटुकं निषिञ्चेत् तत्कर्णयोः कर्णरुजोपशान्त्यै ॥

(वररवि)

तरुणं कार्पासफलं पिष्ट्वा तैलं विपाच्य तद्विन्दून् ।

श्रवसि निदध्याद्विद्वान् वाञ्छति यदि पूयमुन्मार्ष्टुम् ॥ ५६७ ॥

(कण्ठीपुरवासी-)

रम्भार्कपत्रस्तुक्लिष्टुकन्दनिर्गुण्डिकार्द्रकात् ।

मौर्वीसोमलतापीलुगोर्णलशुनाद् रसैः ॥ ५६८ ॥

मस्त्यजामूत्रधान्याम्लैः पृथक्प्रस्थं समन्वितैः ।

पक्व सर्पपतैलं च चतुर्थांशसमान्वितम् ॥ ५६९ ॥

वचाविपतुरुष्काण्डहिङ्गुसिन्धुनतामयैः ।

कुलीरक्षीरसंयुक्तैः पृथक् सम्यक्पलोन्मिर्तः ॥ ५७० ॥

सम्यक् गिद्धं परिस्राव्य स्थापयेच्छुद्धभाजने ।

एतत्तैलं नरेन्द्राणां कर्णरोगविनाशनम् ॥ ५७१ ॥

विशेषतः कर्णशूलं घाथिर्यं कर्णपूयताम् ।

अश्विभ्यां निर्मितं तैलं वैद्यानां कीर्तिकृतं परम् ॥ ५७२ ॥
(आश्विनीये)

छिन्नं तु कर्णं शुद्धस्य बन्धमालोच्य यौगिकम् ।

शुद्धास्रं लगयेच्छमे सद्यच्छिन्ने विशोधनम् ॥ ५७३ ॥
(वाहटे)

व्यहाचतुरद्वाद्वा सलिलेन परिषिच्य पितुं स्रवं चापनयेत्
न चाशुद्धरक्तं अतिग्रष्टचरक्तं क्षीणरक्तं वा कर्णं सन्दध्यात् ।
कर्णे शोफरागादियुक्ते सन्धानमाचरेत् ।

न घस्मरस्य नात्युष्णेनाविशुद्धतनोरपि ।

(संभटे)

सप्ताहादामतैलायतं शनैरपनयेत्पितुम् ॥ ५७४ ॥

सुरूढं जातरोगाणं श्लिष्टसन्धिं समास्थिरम् ।

सुपक्ष्माणं सुरागं च शनैः कर्णं विवर्धयेत् ॥ ५७५ ॥

जलशूकं स्वयंगुप्तारजन्यौ बृहतीफलम् ।

अश्वगन्धावलाहस्तिपिप्पलीगौरसर्षपाः ॥ ५७६ ॥

मूलं कोशातकाश्चघ्नरूपिकामस्रपर्णजम् ।

पुच्छुन्दरीकालमृता गृहं मधुकरीकृतम् ॥ ५७७ ॥

जतुका जलजन्मा च तथा शावरकन्दरुम् ।

एभिः फल्कैः सुरं पक्वं सतैलं माहिर्षं घृतम् ॥ ५७८ ॥

हस्त्यश्वमूत्रेण परमभ्यङ्गात्कर्णवर्धनम् ।

(वाहटे)

भूमिकदम्बस्वरसे डाढिमकल्केन तिलत्रमाक्षं वा ।

कर्णकुचलिङ्गयोनीर्विवर्धयति यथेष्टमालेषान् ॥ ५७९ ॥

कर्णाद्याभिष्टुद्धिः स्यात्कृष्णिलफल्गुत्तात्पत्रिकापुरतात् ।

माहिर्षीक्षीरादुद्धृतदधिमग्भवाज्यन्तेपेन ॥ ५८० ॥

अश्वगन्धा तथात्याजुचन्दनं चैव पेपयेत् ।

सर्षपैः सह तत्कल्कः कर्णवर्द्धनसुत्तमम् ॥ ५८१ ॥

नवनीतिं वचामूलं मापसकतु तथैव च ॥ ५८२ ॥

पद्मपत्रं गताहा च लेपयेत् प्रमदास्तनम् ।
स मं वर्धयति क्षिप्रं प्रयोगात् सप्तरात्रतः ॥ ५८३ ॥
(चन्द्रटे)

कुटचं करवीरं च लाङ्गलीकन्दचित्रकम् ।
अश्वगन्धामपामार्गं तिलतैलेन चूर्णितम् ॥ ५८४ ॥

कर्णवर्द्धनमेतच्चु लेपनात् स्तनवर्धनम् ।

तुलसीजलशूककुक्कुटाण्डं

बृहतीभिश्च वराहकर्णमेतत् ।

महिषीघृतगोघृतेन सिद्धं

ध्वजकर्णस्तनवर्धनं करोति ॥ ५८५ ॥

भूमिकदम्बस्य रसः कृष्णतिलं माहिषं च नवनीतम् ।

दिनकरकिरणविषकं करोति पटहोषणं कर्णम् ॥ ५८६ ॥

(तन्त्रा वरे)

कुर्याच्चाभ्यञ्जनालेपान् पालिशोपे प्रकीर्त्तितान् ॥ ५८७ ॥

(सङ्घटे)

कर्णेऽम्बुपूर्णं हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ।

क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूपयेत् वा ॥ ५८८ ॥

कीटे स्रोतो गते कर्णं पूरयेत्प्रवणाम्बुना ।

शुक्तेन वा सुखोष्णेन मृते कलेदहरो विधिः ॥ ५८९ ॥

अथ कुर्याद्विषस्थस्य छिन्नां शुद्धस्य नासिकाम् ।

छिन्द्यान्नासासमं पत्र तच्चुल्यं च कपोलतः ॥ ५९० ॥

त्वञ्जांस नासिकासन्ने रक्षंस्तत्तनुतां नयेत् ।

सीव्येद्गण्डं ततः सूच्या सविन्या विजुष्टया ॥ ५९१ ॥

नामाच्छेदे च लिखिते परिवर्च्योपरित्यजम् ।

कपोलवन्धं संदध्यात् सीव्येन्नासां च गततः ॥ ५९२ ॥

नाडीभ्यामुत्क्षिपेदन्तः सुखोच्छ्वासासमवृत्तये ।

आमृतैलेन सिन्ध्या तु पत्रङ्गमधुकाजनैः ॥ ५९३ ॥

शोणितस्थापनैधान्यैः सुश्लक्ष्णैरवचूर्णयेत् ।

ततो मधुघृताभ्यक्तं त्रध्वाचारिकमादिशेत् ॥ ५९४ ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ॥

पृथग्दोषैर्निचयात् रक्तेन च पञ्च प्रतिश्यायास्तथा दुष्टप्रतिश्याय,
भृशक्षव, नासाशोष, नासानाह, घ्राणपाक, नासास्त्राव, पीनस, दीप्ति, पूति-
नास, पूयरक्त, पुठक, नासाशोनासारुदा इत्यष्टादश नासागतरोगाः ।

अवश्यायानिलरजोभाष्यातिस्वप्नजागरैः ।

नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा ॥ ५९५ ॥

अत्यम्बुपानरमणलर्दिवाप्पग्रहादिभिः ।

कुट्टाः वातोल्बणा दोषा नासायां स्त्यानतां गताः ॥ ५९६ ॥

जनयन्ति प्रतिश्यायं वर्षमानं क्षयप्रदम् ।

तत्र वातजे प्रतिश्याये भृशक्षवमुखशोषस्वरसाददन्तकर्णशिरो-
रुजश्चिरात्पाकः शीताच्छकफक्षुतिश्च ।

पित्तजे तृट्स्वरघ्राणपाकास्ताम्रोष्णपीतास्त्रावथ । कर्णे कास-
श्चासारुचिवमिगुरमाधुर्यं शुकलघनक्षुतिश्च ॥

सर्वजः सर्वलिङ्गोऽकस्माद्दृष्टद्विहानियुतश्च । रक्तजे श्वासपूति-
त्वग्गुरस्सुप्तिः श्रोत्रादिषु कण्डूः पित्तलिङ्गं च । उपेक्षया सर्वे दुष्टतां
यान्ति । तस्मिन् दुष्टप्रतिश्याये यथोक्तोपद्रवाधिक्यमग्निमादज्वरश्चास-
कासोरःपार्श्वरुनो गुरापूतित्वं पूयाशक्तिठारक्तग्रन्थितकफक्षुतिः,
किमिप्रादुर्भावश्च । सर्वेषु पक्षेषु गात्रलाघवं क्षवधुशमः पीतयनकफ-
क्षुतिर्गन्धरसज्ञानं च लिङ्गम् । तीक्ष्णाघ्राणादिना तृणादिभिरन्यै-
र्वातकोपनैर्नासातरुणास्त्रिध्न विघटिते वायुः शुद्धो रुद्धगतिर्भृशं क्षवयुं
कुर्यात् । स भृशक्षवः । वायुः सकफो नासास्त्रातः शोषयन् कृशो-
च्छ्वासं शूद्रपूर्णभगामत्वं कुर्यात्, असौ नासाशोषः । कफरुद्धेन
वायुना नामानदत्त्वं नामानाहः, तत्र निश्वासोच्छ्वासरोधात् स्रोतः
पिहितमिव स्यात् ।

पित्तेन नासान्तस्त्वङ्मांसपाकस्सदाहशूलो घ्राणपाकाख्यः ।
कफादच्छजलाभिस्त्रावो नासास्त्रावः, स तु निश्चयधिकः । कफो नासा-
स्रोतो रुद्ध्या सधुर्धुरुन्वासं, पीनसाधिकवेदनमपीगसं कुर्यात् । तेना-
स्यावेरिव नासा सदा विलम्बा, पिच्छिलपीतघनस्त्राया च । रक्तेन
नासा दग्धेव स्यात् । स्पर्शासहा धूमाभ्यासा दहतीव च सा दीप्तिः ।
गळतालुमूले दुष्टैर्मलैर्वासितो वायुः सकफो मुखनासिकात् पूतिर्निर्गच्छेत्,
स पूतिनासः । निचयादभिघाताद्वा सशिरोरुग्दाहो नासान्तः पूयासृक्-
स्त्रावः पूयरक्ताख्यः । पित्तकफरुद्धेन मरुतान्तः शोषितः कफः पुटतां
याति, तत्पुटकम् । नासाजाताशोर्धुदानि तदाख्यानि ।

सर्वेषु कृच्छ्रोच्छ्वसनं पीनसं प्रततं क्षुतम् ।

सानुनासिकवादित्वं पूतिनासः शिरोव्यथा ॥ ५९७ ॥

अष्टादशानामित्येषां यापयेद् दुष्टपीनसम् ।

सर्वेषु पीनसेष्वादौ निघातागारगो भवेत् ॥ ५९८ ॥

स्नेहनस्वेदवमनधूमगण्डूपधारणम् ।

वासो गुरुष्णं सुघनं शिरसः परिवेष्टनम् ॥ ५९९ ॥

लध्वम्बलस्निग्धलवणमुष्णं भोजनमद्रवम् ।

धन्वमांसगुळक्षीरचणकत्रिकटूत्कटम् ॥ ६०० ॥

ययगोधूमभूयिष्ठं दधिदाडिमसाधितम् ।

बालमूलकजो यूषः कुलत्थोत्थश्च पूजितः ॥ ६०१ ॥

कवोष्णं दशमूळाम्बु जीर्णां वा वारुणीं पिवेत् ।

जिर्घर्चोरकतकार्शीयचार्जात्सुपकुञ्जिकाः ॥ ६०२ ॥

(शाब्दे)

पाचनार्थं च गुळार्द्रकक्षीरत्रिकटुहाजमांसमद्याम्बुभोजनानि ।

घृताक्तं सक्तुं धूमं च पिवेत् । पक्के, तु शिरोविरेचनमवपीडनं च

युञ्ज्यात् ।

(सङ्घटे)

व्योपताळीसचदिकातिन्त्रिणीकाम्लवेतमम् ।

साग्न्यजाजीद्विपालिकपेलात्चकपत्रपादिकम् ॥ ६०३ ॥

पिबेद्वातप्रतिशयोय सर्पिर्वातघ्नसाधितम् ।

पटुपञ्चकसिद्धं वा विदार्यादिगणेन वा ॥ ६१५ ॥

(वाहदे)

महापट्टपलं वा नागरं वा पयसा पिबेत् । कृष्णादशमूलशुण्ठी
यवैरण्डमूलकाथसिद्धेन पयसा उत्तमाङ्गं स्वेदयेत् । ससैन्धवं सर्पिर्वा
शिरोविरेचनं च ।

(सङ्ग्रहे)

स्वेदनस्यादिकां कुर्याच्चिकित्सासामर्हितोदिताम् ।

पित्तरक्तोत्थयोः पेशं सर्पिर्मधुरकैः शृतम् ॥ ६१६ ॥

परिपेकान् प्रदेहांश्च शीतैः कुर्यात् शीतलान् ।

कफजे लङ्घनं लेपः शिरसो गौरसर्पवैः ॥ ६१७ ॥

(वाहदे)

ततस्तीक्ष्णधूमकषलयवान्मचणकप्रायाहारनाडीस्वेदैरुपाचरेत् ।
तैलाद्भुतो नागरचूर्णानुविद्धो मुद्ग आहारः । यथासात्म्यं च रूक्ष-
शीक्ष्णोष्णम् ।

कटुतीक्ष्णघृतैर्नस्यैः कवलैः सर्वजं जयेत् ।

तीक्ष्णानि च निरूढानुवासनानि । अरिष्टांश्च पानार्थम् ।

एवमप्यशान्तौ द्विदुश्चारामरदारुविषकं घृतं मांसरसानुपानं पिबेत् ।

पिप्पलीवर्द्धमानं चोपयुञ्जीत ।

रक्तजे पैत्तिको रक्तपित्तोक्तश्च विधिः ।

(संग्रहे)

क्रियाभिर्नाभिः प्रशमं नोपमच्छेद् यदा ततः ॥ ६१८ ॥

बयः कालं बलं वीक्ष्य सिरामेघमुपाचरेत् ।

(कृष्णात्रेये)

यक्ष्मक्रिमिकर्मं कुर्यान्वापयेद्बुद्धुष्टपीनसम् ॥ ६१९ ॥

(वाहदे)

क्रिमिघ्नैश्च योगैर्यापयेत् ।

(संग्रहे)

सर्पिर्मुस्ताहरिद्रानामरयवक्षारपूतीककरञ्च हरेणुकाभिरजाविगोमूत्र-
दधिभिश्च सिद्धं पाययेत् दुष्टमतिशयाये ॥

(महायाने संश्लेषे च)

क्षवधौ पुटकारणे च तीक्ष्णैः प्रथमं हितम् ।

शुष्ठीकुष्ठकणावेल्लद्राक्षाकल्ककषायवत् ॥ ६२० ॥

साधितं तैलमाज्यं वा नस्यं क्षवपुटप्रणुत् ॥ ६२१ ॥

(वाहटे)

नासाशोषे क्षीरसर्पिः प्रधानं

सिद्धं तैलं चाणुकल्पेन नस्ये ।

सर्पिष्पानं जाङ्गलैर्भोजनं च

यद्धान्यत् स्यात् क्लेदि शीतं हितं च ॥ ६२२ ॥

(सौमुते)

नासाशोषे बलातैलं पानादौ भोजन रसैः ।

स्निग्धो धूमस्तथा श्वेदो नासानाहेऽप्ययं विधिः ॥ ६२३ ॥

(वाहटे)

नासापाके पित्तहृत् संविधानं

कार्यं सर्वं बाह्यमाभ्यन्तरं वा ।

हृत्वा रक्तं क्षीरवृक्षत्वचश्च

साज्याः सेकाः योजनीयाश्च लेपाः ॥ ६२४ ॥

(सौमुते)

पाके दीप्तां च पित्तघ्नं तीक्ष्णं नम्पाटिकं सुती ।

फफपीनसवत् पृतिनामापीनमयोः क्रिया ॥ ६२५ ॥

लाक्षाकरञ्जमरिचवेद्वाहृदुकणामुल्लः ।

अविमृत्रदुर्तनेस्यं कारयेद् वमने कृते ॥ ६२६ ॥

शिशुसिद्धीनिकुम्भानां वीजैः मव्योपमैर्न्यवैः ।

सत्रेऽसुरसैस्तैलं नायनं परमं हितम् ॥ ६२७ ॥

(वाहटे)

पूर्वोदिते पृतिनासे च जन्तोः

स्नेहस्वेदां संसनं चर्दनं च ।

युक्तं भक्तं तीक्ष्णमग्नें लघु म्यात्

उष्णं तोयं धूनपानं च फाले ॥ ६२८ ॥

नेत्ररोगादिचिकित्साधिकारः ।

१६३

तुलसीस्वरसे सिद्धं कुन्दुरुष्कभमन्वितम् ।
पूतिनासं भृशं हन्यात्तैलं दुष्टजलस्रुतिम् ॥ ६२९ ॥
शृङ्गनस्वरसे सिद्धं गुनिष्टधरसेन वा ।
तैलं सिद्धं समिन्धूत्थं पूतिनासमपोहति ॥ ६३० ॥

(दारिद्र्यन्द्रे)

सुरसन्धोपकुष्ठैस्तु लाक्षाकृत्फलयोजितैः ।
सर्विच्छिन्नं पचेत्तैलं सर्पपं पूतिनामजित् ॥ ६३१ ॥

(विन्दुसारे)

विच्छिन्नसिन्धुयष्ट्याह्वैर्देवदारुपमन्वितैः ।
पचेन्नामामयार्त्तिघ्नं तैलं नस्यप्रयोगतः ॥ ६३२ ॥
पूरक्ते नवे कुर्याद्रक्तपीनमवत् क्रमम् ।
अतिप्रवृद्धे नाडीवत् ॥ ६३३ ॥

(बाहटे)

अशांसि विधिवत्क्षारेणाग्निना वा दहेत् । स्थूलानि तु शस्त्रेण
स्पृष्ट्वा दाहानन्तरं शीतां क्रियां योजयेत् ।

(संग्रहे)

निकुम्भकुम्भसिन्धूत्थमनोह्वालवणात्रिकैः ।
कल्कितैर्घृतमध्वक्तां प्राप्ते वार्त्तिं प्रयोजयेत् ॥ ६३४ ॥
शिम्वादिनावर्नं चात्र पूतिनासोदितं भजेत् ।

(बाहटे)

चित्रकाग्रकसिन्धूत्थेर्धीजैश्च सुरसोज्ज्वैः ॥ ६३५ ॥
कण्डकारीसमासुक्तैर्कक्षीरसामन्वितैः ।
चविकासहितैस्तुल्यैर्गोमूत्रपरिपेतैः ॥ ६३६ ॥
प्राणोत्थानि हरेत्तैलमशांसि परिसाधितम् ।

(विन्दुसारे)

पक्वं सखण्डगण्डीरवाकुचीव्योपधान्यकैः ॥ ६३७ ॥
अव्यक्षारयक्ष्मावह्निधारैस्तु साधितम् ।
प्राणजानि हरेत्तैलमशांस्यभ्यञ्जनाद् ध्रुवम् ॥ ६३८ ॥

अर्घुदं बलिशेन गृहीत्वा मण्डलाग्रेण मूले मर्षं छिन्वात् ।
श्ले चोच्छिद्ययेत् । चेलप्रसृष्टं च व्रणं शलाकया दलेत् तैल्य वा ।

अग्निदग्धं ग्रंक्षयेत्, ततः शिशिरैः प्रदेहैः । मांसमेदःसन्निपाताशौ-
र्चुदानि चैवं साधयेदिति ।

हीनच्छेदात्पुनर्द्विरतिच्छेदात्स्वरक्षयः ।

गन्धाशनं च वीसर्पो मूर्च्छा छिन्द्यादतः समम् ॥ ६३९ ॥
(संग्रहे)

निर्गुण्ड्या रसपात्रे तु तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

त्रिगन्धव्योपवर्षाभूजीरकद्वयमैन्धवैः ॥ ६४० ॥

मयूरबीजसहितैराजक्षीरेण तच्छृतम् ।

नस्थाभ्यङ्गाच्छिरःकर्णनासाभयहरं परम् ॥ ६४१ ॥

(तन्त्रान्तरे)

हिङ्गुव्योपविच्छङ्गकट्फलवराहकूनीक्षुगन्धान्वितैः

द्राक्षद्विमयतीकलिङ्गकवैवः पुष्पैस्तथा सौरसैः ।

इत्येभिः कटुतैलमेतदनले मन्दे समूत्रं शृतं

पीतं नासिकया यथाविधि भवेन्नासाभयेभ्यो हितम् ॥

(योगयुक्ता)

इति नासारोगचिकित्सा ।

मत्स्यमाहिषवाराहपिशितामरुमूलकम् ।

मापन्नपदधिक्षीरशुक्लेशुरसफागितम् ॥ ६४३ ॥

अवाफ्णव्यां च भजतो द्विपतो दन्तधारणम् ।

धूमच्छर्दनगण्डपानुचितं च मिराच्ययम् ॥ ६४४ ॥

कुट्टाः श्लेष्मोत्पणाः दोषाः शुर्वन्त्यन्तर्मुग्धे गटान् ।

पृथग्दोषैः निचयेन ग्क्तेन मग्नेन धातेन मेदसा पाष्टावोष्ठ-
फोपास्तथा ग्ण्टोष्टार्धुदनलार्धुदा इत्येकादशोष्टगता रोगाः । यात्राद्-
द्विषाहन ओष्ठः ग्ण्टोष्टः । यात्रादोष्ठोपे च्चर्वा मर्दारुर्जी कृष्ण-
कर्कशाशोष्ठा । पित्तने तीक्ष्णागर्हा । मर्पशामपिटकाचिता महोर्दी ।
कफजे शीतानर्हा शूर्ना मरणपिटकाचिता च । निचयादनेकवर्णा
पूतिमुतीविषमपारिर्ना च । रक्तजे रक्ताभा मरुत्कशुती च । अत्र
रसपचयात् सर्वराभपचुष्टं स्यात् । मांसने पांवनिष्ठाभा मक्षिणी

च । मेदोजे मृद् सगोफकण्डूतैलामल्लेदौ । क्षतजे ग्रथितौ पाटनयुतौ
कण्डूलौ च । वातकफादोष्ठे जलबुबुबुदामं जलार्बुदम् । अत्र मांस-
रक्तोष्ठावर्बुदं निचयोष्ठकोपं च वर्जयेत् । शेषान् शस्त्रौषधैः साधयेत् ।

खण्डोष्ठस्य विलिखयान्तौ स्पृत्वा व्रणवदाचरेत् ॥ ६४५ ॥
यष्टिज्योतिष्मतीलोध्रश्रावणीशारिवोत्पलैः ।

पटोल्या काकमान्या च तैलगभ्यञ्जनं पचेत् ॥ ६४६ ॥ -
(बाहटे)-

वातज ओष्ठकोपे देवदारुगुग्गुलुसर्जरसमधूच्छिष्टासिद्धेन महा-
स्नेहेनाभ्यङ्गः । तेनैव समधुकचूर्णेन मातिसारणम् । तदभ्यक्तेन
पिचुना प्रच्छादनम् । एरण्डपल्लवैः क्षीरोत्कथितैः नाडीस्वेदः । खण्डो-
ष्ठोक्तं नाशनं शिरोभ्यङ्गश्च । पित्तोत्थेऽभिपातजे च जलौकोभिर्विस्वा-
वर्णम् । पत्तङ्गयष्टिखिरुहाविषवदं सर्पिरभ्यङ्गः ।

(भ्रमहे)

तैः सिद्धं घृतमिति ।

(बाहटे)

रक्तजेऽप्यचिरोत्थिते पैत्तिकवत् प्रतिकुर्यात् । कफजे जलौकोभिः
शाफादिपत्रैर्वा रक्तं विस्त्राव्य न्योपपाठायवधारस्वर्चिकाक्षारैः स-
क्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ।

(भ्रमहे)

धूमनावनगण्डूपाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ।

त्रिहृत्तं, भिन्नं, त्रिमेदुःकं, तद्वेत्मेदोऽजमग्निना ॥ ६४७ ॥

प्रियङ्गुलोध्रत्रिफलामाक्षिकैः मातिसारयेत् ।

सक्षौद्रैर्वर्षणं तीक्ष्णैः छिन्ने शुद्धे जलार्बुदे ॥ ६४८ ॥

अवगाढेऽतिशुद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया ।

(बाहटे)

हरिद्रालोध्रमधुकमालतीद्विहरेणुके ॥ ६४९ ॥

तगरैर्विषक्वं तैलं रोपणम् ।

(संभहे)

सस्नेहं दशमूलाम्बुगण्डूपः प्रचलद्द्विजे ।
तुत्थलोध्रकणा श्रेष्ठा पत्तङ्गघृघर्षणम् ॥ ६५५ ॥
स्निग्धाः शील्याः पथावस्थं नस्यान्नकषलादयः ।

(बाहटे)

चन्दनपत्रकमधुकनिटारिकशेरुनीलोत्पलमृद्धीकाजीवरुर्षभशर्कराणां प्रत्येकं पलेन क्षीरेण च भांसरमाद्विगुणेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
एतन्नस्यगण्डूपप्रयोगात् परं दशननयनश्रवणचलकरम् ।

(सद्गुहे)

तिक्ताब्दतेजनीपादानिशापुक्लोध्रकुष्ठजम् ॥ ६५६ ॥
सप्तमद्गारजो घर्षात् दन्तकण्डूघ्नतोदाजित् ।

(सिद्धसति)

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ॥ ६५७ ॥
सुखोष्णमथ शीतं वा तिलकल्कोदक हितम् ।
खदिरायोवरापार्थमदयन्त्यहिमाग्नैः ॥ ६५८ ॥
गण्डूपोऽम्बुश्रुतैर्धार्यो दुर्बलद्विजशान्तये ।

(बाहटे)

मदिराखदिरासनलोहमल-त्रिफलाऋक्कुभैर्गग्निमेदश्रुतैः ।
सालिलं क्वथितं तिलतैलघृतं दृढयत्यचिराच्चालितं दशनम् ॥

(तन्नाम्तरे)

तैलं पक्वं समतलपोटरसं नाळिकेरदुग्धभवम् ।
वयसि गळितेऽपि दन्ता गण्डूपयतो न विगळन्ति ॥ ६६० ॥

(काम्बोपुरवासी)

अधिदन्तकमालिसं यदा क्षारेण जर्जरम् ।
क्रिमिदन्तमिबोत्पाद्य तद्द्वयोपचरेत्ततः ॥ ६६१ ॥

अनवस्थितरक्ते च दग्धे व्रण इव क्रिया ।
अहिंसन् दन्तमूलानि दन्तेभ्यः शर्करां हरेत् ॥ ६६२ ॥
क्षारचूर्णैर्मधुयुतैस्ततश्च प्रतिसारयेत् ।

(बाहटे)

मूपाकर्परपाटलीत्वक्चूर्णेन प्रतिसारणम् ॥ ६६३ ॥
सदा च दन्तधावनादीन् सेवेत ।

(सप्तदे)

कपालिकायामप्येवं हर्षोक्तं च समाचरेत् ॥ ६६४ ॥

जयेद्विस्रावणैः स्विन्नमचम्त्रं क्रिमिदन्तकम् ।

स्निग्धैश्चालेपगण्डूपनस्याहारैश्चलापहैः ॥ ६६५ ॥

गुलेन पूर्णं सुपिरं मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।

सप्तच्छदारकक्षीराभ्यां पूरणं क्रिमिशूलनुत् ॥ ६६६ ॥

हिङ्गुकदफलकासीसस्वर्चिकं कुष्ठनेल्लजम् ।

रजो रुजं जयत्याशु वस्त्रस्थं दशने घृतम् ॥ ६६७ ॥

(पादटे)

एभिरेव च सिद्धं तैलं गण्डूपः । दृढगूढमूलमांसे सरुजे विस्रावणम् ।

(संग्रहे)

पाठादावीपीतिकारुक्षसमद्वापुस्तातिवतालोधनेजोवतीनाम् ।

पूर्णं क्षौद्रैर्घर्षणं दन्तमांसं पाकास्त्रावं तोदकण्डं च हन्ति ॥ ६६८ ॥

क्षौद्राज्यकृष्णा वदनेन धार्यां शूले द्विजानामथ वाकुचीनाम् ।

कल्कं तथा हिङ्गुगुण्डोष्णमत्र चाले द्विजानां पकुलास्थि तद्धत् ॥

(सोमशतम्)

अजाजी शृङ्गिधेरं च विळङ्गानि च सैन्धवम् ।

मधुतैलेन संपेष्य दन्ताग्रे सन्निधापयेत् ॥ ६७० ॥

गण्डीरमादिना दग्ध्या भस्म मंगृह्य बुद्धिमान् ।

दन्तान्तरं मर्दयेत् दन्तशूलाविनाशनम् ॥ ६७१ ॥

फलेष्वुल्लेखैर्दग्धैः पिण्यायेन नर्षय च ।

उपनादेन दन्तानां मयः शूलं विनश्यति ॥ ६७२ ॥

(सोमशतम्)

देवदारु च निर्गुण्टीं शिष्टमूलं पुनर्नरम् ।

अरिभेदत्रयं शूर्पीं लघुने गन्धयं तथा ॥ ६७३ ॥

कल्कीशूलं पृथक् मयो दन्तमृषेन धारयेत् ।

दन्तरोनेषु मर्षेषु श्रेष्ठं शूले विनश्यतः ॥ ६७४ ॥

मिथार्थकलाधिकदुश्चान्द्रीप्यङ्गन्धवान् ।

धारपण्यासुताद् दन्तं पूर्णं वा धारयेन्मृगे ॥ ६७५ ॥

कोष्णं शुक्तेन मूत्रैर्वा मण्डेनोष्णोदकेन वा ।
दन्तशूलं हरेद् घोरं विद्रधि पिळकार्जुदान् ॥ ६७६ ॥
अधिलिङ्घोपलिङ्घे च श्लेष्पात्सावाधिमांसकम् ॥

(योगे)

अतिमहाति द्विजशूले तदुपरि संस्थाप्य रामठं विदहेत् ।
रुदमिह गण्डीरोत्थञ्जारेण विमर्दयेदथवा ॥ ६७७ ॥

(सिद्धयोगे)

तलपोटकतेलम् ।

रामठलवणोपेतं तैलं यन्नाळिकेरस्य ।

तलपोडकरमसिद्धं चलरदशूलावहं सद्यः ॥ ६७८ ॥

(तन्प्राप्तरे)

गण्डूप ।

तोषेन शुण्ठीपक्केन कल्कीकृत्य तिलानथ ।

तेन कोष्णेन गण्डूपो विधेयो दशनार्त्तिपुं ॥ ६७९ ॥

(योगे)

नस्पम् ।

नस्यं जीमूतोत्थैः सलिलकणैः पञ्चैः कृतं विद्रुपाम् ।

विजयालय इव निखिलां द्विजपीडायाशु नाशयति ॥ ६८० ॥

(काशीपुरवासी)

दन्तमुद्घृत्य इह ।

चलन्तं वा पतन्तं वा यलबद्धेदनान्वितम् ।

दन्तमुद्घृत्य तन्मूलं तैलाग्निभ्यां विनिर्दहेत् ॥ ६८१ ॥

(महायाने - सिद्धसारे च)

दन्तोदरपाधि ।

क्रियायोगैर्बहुविधैरित्यश्नान्तरुजं शृशम् ।

इदमप्युदरेहन्तं पूर्वं मूलाद् विमोक्षितम् ॥ ६८२ ॥

सन्दंशकेन लघुना दन्तनिर्घातनेन वा ।

गण्डूपादयः ।

तैलं सयष्ट्याह्वरजो गण्डूपो षधु वा तनः ॥ ६८३ ॥

ततो विदारीयष्ट्याह्वृङ्गाटककशेषभिः ।
तैलं दशगुणक्षीरसिद्धं युञ्जीत नावनम् ॥ ६८४ ॥

दनुद्वरणम् ।

कृशदुर्बलवृद्धानां वातार्तानां च नोदरेत् ।
नोदरेच्चोत्तरं दन्तं बहूपद्रवकृद्धि सः ॥ ६८५ ॥
एषामप्युद्धृते स्निग्धः स्वादुः शीतक्रमो हितः ॥

(वाह्ये)

हनुमोक्षसमुद्दिष्टां कुर्याददितवत् क्रियाम् ॥ ६८६ ॥
उद्धृते चोत्तरे दन्ते समूले स्थिरबन्धने ।
रक्तातियोगात् पूर्वोक्ता रोगा घोरा भवन्ति हि ॥ ६८७ ॥
फाणः संजायते जन्तुरदितं चास्य जायते ।
चलमप्युत्तरं दन्तमतौ नापहरेद् भिषक् ॥ ६८८ ॥

दन्तरोगिणां वर्ज्यानि ।

फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षानं दन्तधावनम् ।
तथातिकठिनान् भक्ष्यान् दन्तरोगी विवर्जयेत् ॥ ६८९ ॥

(पाठशुद्धौ)

दन्तमूलगता रोगाः ।

सीतादोषकुशदन्तपुष्पुटदन्तविद्रधिमुपिरमहासुपिराधिमांसक-
विदर्भास्तथा पूयवहाः पञ्चनाढ्यः इति त्रयोदश दन्तमूलगता रोगाः ।
कफासृग्म्यां दन्तमांसं पूतिमृदुकिन्नामितमकस्पादस्रवादि शीर्यते च
स सीतादः । पित्तासृगुरथः पाक उपकुशाख्यः । तत्र दन्तमांसं
दहते सोत्सेधं सकण्डुरक्तं रक्तवाटि च, दन्ताश्च चलाः मन्दरुजान्
मुखं च पूति स्यात् । द्वयोस्त्रिषु वा दन्तेषु कफासृग्म्यां फोलासि-
निभः शीघ्रपाकः तीव्ररुक् शोफो दन्तपुष्पुटकार्ख्यः । दन्तमांसं मांस-
रन्तर्बटिर्मलैः सरुदाहः, पके पूयास्तात्रः शोफो दन्तविद्रधिः । दन्तमूले
पित्तरक्तजः सरुजो लालास्रावी मांसशावनः शोफः सुपिराख्यः ।
स एव ससन्निपातज्वरो वा शीर्णदन्तवर्द्धनः सपूयास्रमुतिः महा-

सुषिराख्यः । कफेन दन्तान्ते हनुकर्णरुजाफरो भोजनविघातकः
कीलनिभः शोफोऽधिमांसाख्यः । दन्तमांसेऽभिधातजः ससरम्भो दन्त-
चालनो महाञ्छोफो विदर्भः । साध्यदन्तमांसरोगोपेक्षया सूक्ष्मा
पूयस्राविणी त्वद्दमांसास्थिभेदनी गतिः स्यात् ता दन्तनाड्यः पृथ-
ग्दोषनिचयशल्यनिमित्ताः पञ्च, नाडीविज्ञाननिर्दिष्टैर्लिङ्गैर्विश्लेष्याः
नेष्यसाध्यो महासुषिरः, सन्निपातजा नाडी च ।

तेषां चिकित्सा ।

विस्त्रावितास्त्रे सीतादे सक्षौद्रैः प्रतिसारणम् ।
शुस्तार्जुनत्वक्त्रिफलाफलनीताक्षर्यनागरैः ॥ ६९० ॥
तरुकायः कवलो नस्यं तैलं मधुरसाधितम् ।

(बाह्ये)

तथा व्योपयवक्षारमनःत्रिलासैन्धवदार्वीत्वग्भिः, एभिरेव चौपथै-
र्गुलिका सर्वमुखरोगहराः ।

सीतादे सुतरक्ते तु तोये नागरसर्पपात्र ।
निष्काथ्य त्रिफलाशुस्ता गण्डपः सरसांजनः ॥ ६९१ ॥
प्रियङ्गयश्च मुस्तं च त्रिफला च प्रलेपनम् ।

(पाठशुद्धौ)

उपकुशस्य चिकित्सा ।

दन्तमांसान्युपकुशे स्विन्नान्युष्णाम्बुधारणैः ॥ ६९२ ॥
मण्डलाग्रेण शाकादिपत्रैर्वा बहुशो लिखेत् ।
ततश्च प्रतिसार्याणि घृतमण्डमधुद्रुतैः ॥ ६९३ ॥
लाक्षाप्रियङ्गुपत्रद्वलवणोत्तमगैरिकैः ।
सङ्गुष्ठुण्ठीमरिचयष्टीमधुरसाञ्जनैः ॥ ६९४ ॥
सुषोष्णो घृतमण्डोऽनु तैलं वा कवळग्रहः ।
घृतं च मधुरैः सिद्धं हितं कनकनस्ययोः ॥ ६९५ ॥

(बाह्ये)

पुनः पुनश्च रुधिरावसेकः ।

(बाह्ये)

क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योपैः प्रतिसारयेत् ।
पिप्पलीं सर्पपाण्डुर्वेतान्नागरं नैचुलं फलम् ॥ ६९६ ॥
सुखोदकेन संसृज्य कवलं चापि धारयेत् ॥

(पाटशरी)

दन्तपुष्पुटस्य चिकित्सा ।

दन्तपुष्पुटके स्वप्ने छिन्ने भिन्ने विलेखिते ।
यष्टयाह्रस्वर्जिकाशुण्ठीरौन्धवैः प्रतिसारणम् ॥ ६९७ ॥

(बाहटे)

दन्तपुष्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।
सपञ्चलवणक्षारं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥ ६९८ ॥

(पाटशुबी)

दन्तविद्रधिचिकित्सा ।

विद्रधौ कटुतीक्ष्णोष्णरूक्षैः कवललेपनम् ।
घर्षणं कटुकाकुष्ठबृथिकाळीयवोद्भवैः ॥ ६९९ ॥
रक्षेत् पार्कं हिमैः, पक्कः पाठ्यो, दाह्योऽवगाढकः ॥

(बाहटे)

त्रिफलासुमनोरिष्टफाथो गण्डूपः । यष्टीमधुकसिद्धः सर्पिर्मन्डो
नस्यम् ।

(सङ्गहे)

दन्तसुपिरस्य चिकित्सा ।

सौंषिरे छिन्नलिखिते ससौद्रैः प्रतिसारणम् ।
लोध्रमुस्तमिसिश्रेष्ठातार्क्ष्यपचङ्गकिंशुकैः ॥ ७०० ॥
सकट्फलैः कपायैश्च तेषां गण्डूप इष्यते ।
यष्टीलोध्रोत्पलानन्ताशारिवागरुचन्दनैः ॥ ७०१ ॥
सगैरिकसितापुण्डैः सिद्धं तैलं च नावनम् ।
छित्वाधिमांसकं चूर्णैः ससौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ७०२ ॥

वचातेजोवतीपाठास्वर्जिकायावशुकजैः ।

पटोलनिम्बत्रिफलाकपायः कवळो हितुः ॥ ७०३ ॥

(वाइटे)

अधिमांसस्य चिकित्सा ।

अधिमांसकमचिरोत्थितं स्नावयेत् । विष्टदन्तु बलिशेन मुचुट्या
वा गृहीत्वा, मण्डलाग्रेण छिच्चा, तीक्ष्णैः प्रनिसारयेत् । कडुतीक्ष्णैः
कबलसैलं वा यवक्षारावचूर्णितम् ।

(सङ्गहे)

क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्यः कषळाधाम् कीर्तिताः ॥

(पाटञ्जली)

विद्वर्धचिकित्सा ।

विद्वर्धे दन्तमूलानि मण्डलाग्रेण शोधयेत् ।

क्षारं युज्यात्ततो नस्यं गण्डपादि च शीतलम् ॥ ७०४ ॥

(पाइटे)

दन्तनाडीचिकित्सा ।

दन्तनाडीमेपयित्वा, संवृतां शस्त्रेण विष्टतयित्वा तदाश्रितं
दन्तमशेषमुद्धृत्य शलाकया ददेत् । कुञ्जाभवगाढामनेफगर्तं वा
गुळमधुसिक्थान्यतमपूर्णम् ।

(संगहे)

धावनं जातिमदनस्वादिरस्वादुकण्टकैः ।

शीरिद्रक्षाम्बुगण्डयो नस्यं तैलं च तच्छृतम् ॥ ७०५ ॥

(पाइटे)

नाडीशोधनतैलम् ।

दन्तीखदिरसारमदनस्वादुकण्टककाये लोध्रवालकोशीरदेवदारु-
मञ्जिष्ठामधुककल्कविषकं तैलं सर्वपतैलं वा नाडीशोधनरोपणम् ।
मपौण्डरीकहरिद्राद्वयमधुकमधुच्छिष्टलोध्रकडुकीशर्करापत्रकचन्दनमूर्वा-
पोदकावास्तुकतण्डुलीमकमञ्जिष्ठाम्लिकाकपित्थपत्रैर्वा । धूमासृक्सा-
वणनावनानि शीलयेत् । नस्यं च विळङ्गमधुकमुस्तानिगुण्डीखदिर-
मञ्जिष्ठोशीरसुरतरासिदं तैलम् । नाडीसाधनं चक्षेत ।

(संगहे)

पाठादार्वीत्वक्कुष्ठमुस्तासमङ्गा-
तिक्तापीताङ्गीलोध्रतेजोवतीनाम् ।

चूर्णः सक्षौद्रो दन्तमांसार्तिकण्डू-
पाकास्त्रावाणां नाशनो चर्पणेन ॥ ७०६ ॥

(वाष्टे)

(एतत् सङ्ग्रहे सीतादचिकित्सिते तेजोवतीत्यादि पठितम् ।)

नागरसार्दितलम् ।

नागरस्य तुले द्वे स्तः स्यात्तुला चित्रकस्य च ।
देवदारु तदर्धं स्यात् तदर्धं द्विकरञ्जकम् ॥ ७०७ ॥

मुस्तारिमेदत्रिफला छत्रीदन्त्यर्कगुग्गुलु ।
तदर्धमिति संगृह्य पचेद् द्रोणद्वयेऽम्भसः ॥ ७०८ ॥

तैलाढकं विपक्तव्यं कार्पिकैः कल्कितैरिमैः ।
शटीपुष्करशार्ङ्गाष्टाहपुषापिप्पलीत्रयैः ॥ ७०९ ॥

भार्ङ्गीरालामधूच्छिष्टनिशाद्वयवचाम्बुदैः ।
चतुर्जातकभञ्जिष्ठाचन्दनागरुपत्रकैः ॥ ७१० ॥

मांसीलोध्रवराकुष्ठैः क्षीरद्विगुणसंयुतम् ।
तत् पक्वं विनिहन्त्याशु मुखजान् सकलामथान् ॥ ७११ ॥

पानाभ्यञ्जनगण्डूपनस्योन्पर्दनवास्तिभिः ।
पतितानां च दन्तानां भूयो यद्भाति तत्पदम् ॥ ७१२ ॥

भारिमेदक्षीरिवृक्षर्तलम् ।

अरिषेदत्वचो ग्राह्यं नवं पलशुतं भवेद् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपुष्यवल्काच्छतं तथा ॥ ७१३ ॥

चतुर्द्रोणे जले पस्त्वा चतुर्भागावशेषिते ।
तैलाढकं पचेत्तत्र कार्पिकैः कल्कितैरिमैः ॥ ७१४ ॥

यष्टीत्रिजातमञ्जिष्ठागायत्रीलोध्रकदफलैः ।
क्षीरिष्टभारिमेदत्वङ्मुस्तागरुहिमद्वयैः ॥ ७१५ ॥

कर्पूरजातीतकोलमांसधातुकिण्वैः ।
मृणाळमिसिर्वेदेहीपत्रकेसरकुङ्कुमैः ॥ ७१६ ॥

लाक्षासमङ्गावृहतीविल्वमध्यसुरदुमैः ।
 शैलेयसरळस्पृकापलाशरजनीद्वयैः ॥ ७१७ ॥
 प्रियङ्गुतेजसीपार्थमर्दयन्तीफलत्रयैः ।
 कालेयपुष्करजटाव्याघ्रीमदनसंयुतैः ॥ ७१८ ॥
 जाते चिकणपाके तु परित्नाय्य निघापयेत् ।
 तन्नस्यपानगण्डूपवस्त्यभ्यङ्गेषु योजयेत् ॥ ७१९ ॥
 मुखजानामयान् हन्ति विशेषाद् दन्तरोगजित् ।
 निह्नागण्डोष्ठरोगेषु चलदन्ते च शस्यते ॥ ७२० ॥
 मुखोत्थितानां सर्वेषां व्रणानां रोपणं परम् ॥

(तन्त्रान्तरे)

अरिमेदादितैलम् ।

अरिमेदत्वक्पलशतमभिनवमाहृत्य खण्डशः कृत्वा ।
 तोयादकैश्चतुर्भिः प्रकाश्य चतुर्थशेषेण ॥ ७२१ ॥
 फाथेन भिपह्मतिमान् तैलस्वार्धाढकं शनैर्विपचेत् ।
 कसकैरश्वसमांशैर्मज्जिष्ठालोधमशुक्लानाम् ॥ ७२२ ॥
 अरिमेदमरिचकट्फललाक्षान्यग्रोधतोयटैलानाम् ।
 कर्पूरामरुपशकलचङ्कतकोलजातीनाम् ॥ ७२३ ॥
 पचङ्गपत्रगैरिऋशतपुण्याघातकीनाश्च ।
 सिद्धं भिपर्णं विदध्यादिदं मुञ्जोत्थेषु रोगेषु ॥ ७२४ ॥
 परिशीर्णदन्तविद्रधिर्सापिरमिताददन्तद्वेषेषु ।
 किमिदन्तदन्तचलनप्रघृष्टमग्रेषु बीर्णेषु ॥ ७२५ ॥
 मुखदौर्गन्धेषु तथा माशुक्तेष्वामयेषु नृणाम् ।
 धार्यं मुखेन मुण्डजेन्वरुण्य संरोपणार्थाय ॥ ७२६ ॥

(षाण्डवे)

अरिमेदलाक्षादिनेत्रम् ।

कुट्टयित्वा पलशतं अरिमेदत्रयो नवम् ।
 फाथयेत्सकिलद्रोणे यावत्पादावशेषितम् ॥ ७२७ ॥

ततः कल्कीकृतैरेतैः तैलस्यार्धाढकं पचेत् ।
 यष्टीमधुकमझिष्ठालोघ्रैलामुस्तगैरिकैः ॥ ७२८ ॥
 लाक्षारिमेदखदिरवचाकम्बुङ्गकदफलैः ।
 कर्पूरनागकुसुमघातकीचन्दनद्रव्यैः ॥ ७२९ ॥
 शारिर्बापत्रकोशीररजनीद्वयबंशजैः ।
 लवङ्गजातीरुदुकतकोलैः कुष्ठसंयुतैः ॥ ७३० ॥
 कार्पिकैश्च पृथक् सिद्धं स्वनुगुप्तं निघापयेत् ।
 प्रातः सायं च भुक्त्वा च गण्डूपं धारयेत्ततः ॥ ७३१ ॥
 दन्तेषु प्रचलेप्पेतत् विशर्यित्सु स्फुटत्सु च ।
 प्रलूनक्षतमांसेषु दन्तनाळीषु विद्रवौ ॥ ७३२ ॥
 विदर्भदन्तोपकुशसुपिरेषु च पूजितम् ।
 मुखोत्थितानामयांश्च तैलमेतद् व्यपोहति ॥ ७३३ ॥
 प्रभञ्जनं तैलम् ।

नष्टद्वान्नातिवालाद्य त्वरुतुलापरिमेदकात् ।
 द्रोणेऽर्षां विपचेन् पादशेषेऽस्मिन् क्षीरमंयुतम् ॥ ७३४ ॥
 लाक्षारससमं तैलग्रस्थं पिष्टैः पचेदिमैः ।
 लोध्ररुदफलमझिष्ठापत्रकेसरपत्रकैः ॥ ७३५ ॥
 चन्दनोत्पलयष्टयाहैर्धातक्या च पलोन्मितैः ।
 एतत्प्रभञ्जनं नाम तैलं गण्डुपधारणात् ॥ ७३६ ॥

हन्ति दन्तामयान् सर्वान् दन्तमूलगतान् व्रणान् ।
 अन्यान् मुखोत्थितान् रोगान् कुर्षाद् दन्तांश्च मुखिरान् ॥ ७३७ ॥

शरपुद्गलैश्च ।

शरपुद्गलशिकापरिपक्वजले
 तिलजं विपचेद्भयानहितम् ।

१ 'दमारिचवचा' इति पाठभेदः ।

२ 'नष्टद्वान्नातिवालांश्च कजलाऽवधारयेत् ।

त्वरुतुलामरिमेदकात् द्रोणेऽर्षां विपचन् विपक्व ॥

दन्तान्ते तु कञ्चन तु द्रिगुणधीमत्कृत्वा । इति च लक्ष

वदनेन धृतं द्विजरोगहरं

वदनामयमाशु हरेदखिलम् ॥ ७३८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

पुष्पकायेऽभयाकल्कसिद्धं तैलं द्विजातिहृत् ।

(नारायणमि)

। । । चित्रकादितैलम् ।

चित्रकत्रिकदुश्रेष्ठा वचा भार्ज्वा च रोहिणी ।

मुस्तैलाकदफलं लोध्रं निम्बतकोलसैन्धवम् ॥ ७३९ ॥

अरिमेदत्वचो जातिपर्शं हिमनिशाद्यम् ।

कल्कीकृत्य पचेनालिकेरदुग्धे चतुर्गुणे ॥ ७४० ॥

तैलमस्थं ततो धार्यं मुखे व्योपरजोषुतम् ।

चलन्ति ये च दन्ताश्च विकलिष्टा ये च वेष्टनात् ॥ ७४१ ॥

स्थिरा भवन्ति ते दन्ता दन्तशूलं च नश्यति ।

सर्वेषु मुखरोगेषु तैलमेतत्प्रशस्यते ॥ ७४२ ॥

(कोटे)

जिह्वारोगनिदानचिकित्सा ।

पृथग्दोषैस्त्रयो जिह्वाकण्ठकास्तथा जिह्वालसाधिजिहा उपजिहा
ति पद् जिह्वागता रोगाः ।

द्यावपत्रम्बरा मुक्ता स्फुटिता वातदूषिता ।

जिह्वा पिच्छात् सदाहोषा रक्तैर्मासाङ्कुरैश्चिता ॥ ७४३ ॥

शालमलीकण्ठकामैस्तु कफेन बहला गुरुः ।

कफपिच्छादधःशोफो जिह्वास्तम्भकृदुद्वतः ॥ ७४४ ॥

परस्यगन्धिर्भजेत् पक्वः सोऽलसो मांसशासनः ।

कफपिच्छादधो जिह्वामूले जिह्वाग्रसन्निभः ॥ ७४५ ॥

(वाग्दे)

साङ्कुरो लालोपास्तम्भवान् शोफोऽधिजिह्वाल्यः कण्ठकृजा-
ऽस्वाहारपिपातश्च । जिह्वोपरि तादृश्लोकः उपजिह्वाल्यः । एषु
जिह्वालस चर्जयेद्, पकामुपाजिह्वितां च ।

जिह्वाकण्ठकणिकिता ।

कुर्याद्वातोष्ठकोपोक्तं कण्ठकेष्वनिळात्मसु ।

जिह्वायां पित्तजातेषु घृष्टेषु रुधिरं सुते ७४६ ॥

प्रतिसारणगण्डूपनाचनं मधुरैर्हितम् ।

तीक्ष्णैः कफोत्थेष्वप्येवं सर्पपत्र्यूपणादिभिः ॥ ७४७ ॥

कण्ठकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ।

(यादृते)

पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ।

गृहीयात्कवळांश्चापि गौरसर्पसैन्धवैः ॥ ७४८ ॥

(पल्लवद्वी)

करञ्जद्वयनिर्गुण्डीसुरसीदेवदारुभिः ।

त्रिपिप्पलीकमुद्गैश्च काथो जिह्वारुजापहः ॥ ७४९ ॥

(सिद्धसारे)

पुनर्नवाभयाविश्वमरिचकथितेन च ।

गवां मूत्रेण गण्डूपो जिह्वाकण्ठकनाशनः ॥ ७५० ॥

त्रिफलां खादिरं सारं अरिमेदपुनर्नवौ ।

पक्त्वा गण्डूपणं कुर्याज्जिह्वाकण्ठकशान्तये ॥ ७५१ ॥

(योगे)

जिह्वालसे नवोत्थिते तीक्ष्णाः प्रतिसारणादयः । न चात्र
शस्त्रमवचारयेत् । सिरां तु विध्येत् । अधिजिह्वागुञ्जम्य बद्धिभेन गृही-
त्वा मण्डलाग्रेण छिन्द्यात् । तीक्ष्णाश्च नस्यादयः । अपजिह्वां शकप-
त्रेणाद्गुलिशस्त्रेण वा विस्त्राव्य यवक्षारेण प्रतिसारयेत् ।

(संभवे)

जिह्वारोगेषु सर्वेषु सिरां विध्येत्तदाशयाम् ।

हरेद् रक्तं जन्तुकामिस्तोदशोफविनाशनम् ॥ ७५२ ॥

(मन्त्राख्ये)

शिलादिचूर्णम् ।

शिलासदावीपट्टयावशूफ-

निघावरा गोपृतमाक्षिकाभ्याम् ।

वक्त्रेण धार्यो द्विजमूलकृष्ण-
जिह्वोष्ठतास्वामयजित् क्षणेन ॥ ७५३ ॥

(गोतामृते)

गण्डवभेषजानि ।

व्याघ्रीबलामृताबिल्वसुरसादेवदारुभिः ।

कपायं क्षौद्रसंपुक्तं जिह्वारोगविनाशनम् ॥ ७५४ ॥

कदफलं खदिरः शृण्ठी तिक्ता दारु पुनर्नवम् ।

अरिमेदद्रव्यं दार्वी यवानी तैः शृतं जलम् ॥ ७५५ ॥

गण्डुषं मधुसंपुक्तं कुर्याज्जिह्वामयापहम् ।

जिह्वाळसे विशेषेण धारयेत्सतत नरः ॥ ७५६ ॥

श्वदंष्ट्रावृहतीशृण्ठीकणादारुपुनर्नवम् ।

निर्गुण्ठीमरिचीमूलं तैः क्षाबस्त्रैकसंयुतः ॥ ७५७ ॥

जिह्वालसे विशेषेण शस्तो जिह्वामयापहः ॥

विप्रकादिचूर्णम् ।

चित्रकं शृङ्गिचेर च पिप्पलीयो मरिचानि च ।

यवक्षारो हरीतक्यश्चूर्णमेतत् प्रघर्षणम् ॥ ७५८ ॥

एतैरेवौषधगणैरवपीड प्रयोजयेत् ।

नस्याय तैलं विपचेद्दुपजिह्वाप्रश्चान्तये ॥ ७५९ ॥

निर्गुण्ठ्यादितैकम् ।

निर्गुण्ठीमरिचीभृङ्गजातीनां च रसादके ।

तैलं प्रस्थं पचेद्दीमान् कल्केरेतैश्च कार्ष्णिकैः ॥ ७६० ॥

कणामार्ङ्गीवन्वाशिपुसितसर्पपनागरैः ।

हिङ्गुपाठाग्रिमन्यैश्च शृण्ठीनिन्धवकुङ्कुमैः ॥ ७६१ ॥

इन्तिं जिह्वामयान् सर्वान् विशेषाद्दुपजिह्विकाम् ।

वदर्णादिं मुखरोगांश्च तैलमेतद् व्यपोहति ॥ ७६२ ॥

(बन्ध्यामृते)

शृण्ठीप्रन्थिकपिप्पलीसुरसिकाभार्ङ्गीमधुच्छिष्टकं

कृष्णाचव्यहरेशुजीरकघन कृष्टं बिल्वजागव ।

गाद्रीचित्रकदीप्यककिमिहरं दन्ती त्रिजातं तत-

इचूणं क्षौद्रयुतं गळोष्ठरसनारोगाजयेद्वर्षणात् ॥ ७६० ॥

महायानादादाय श्लोकीकृतम् ॥

तालुरोगनिदानधिकारिता ।

तालुपिटका गळशुण्डिका तालुसंहत्यर्जुदकच्छपपुष्टतालुपाकतालुशो-
इत्यष्टौ तालुगता रोगाः ।

तालुमांसेऽनिले दुष्टे सतोदघनास्त्रावाः खरा बह्वथः पिटकाः स्युस्ताः
तालुपिटकाख्याः । सरक्तात् कफात् तालुमूले मत्स्यवस्तिनिभो मृदुः
मळम्बो नासयाहारमीस्यन् कण्ठोपरोऽवृद्धकासवमिकरः शोफो गळशु-
ण्डिकारुयः । तालुमध्ये निरुह्मांसचयस्तालुसंहतिः । रक्तान् तालुमध्ये
पथनिभः शोफोऽर्जुदम् । कफात् तालुमध्ये कच्छपाकारो नीरुजः शोफः
कच्छपः । भेदःकफाभ्यां कोलाभो नीरुजः शोफः पुष्पुटः । पिचान्-
हारुजः पूयास्त्रावी पाकः पाकारुयः ।

वातपित्तन्वरायासैस्तालुशोपस्तदाह्वयः ।

तेषु कच्छपतालुपिटकार्जुदान् न साधयेत् ॥ ७६४ ॥

(तन्त्रान्तरे)

कफमैः शुण्डिका साध्या नस्यगण्डपधर्षणैः ।

(पाहरे)

पृष्ठायान्तूर्वाक्षीजनिभमसिराततमग्रमृपरि जिह्वाया निविष्टं बळिष्ठेन
मुञ्चय्या वा वल्लोपेष्टिताभ्यां वामाङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां गृहीत्वा मण्डलाभेय
नात्पत्रे नातिमूले छिन्द्यात् । अग्रच्छेदादनुपशमः शोफो, लालादिश्च
दिर्वा । अतिच्छेदाच्छोणितक्षयेण मरणम् ॥

(सद्वरे)

नोच्छिष्टं नैव हीनं च त्रिभागं च्छेदयेद् भिषक् ॥ ७६५ ॥

(पाठशुद्धौ)

भरिचातिविपापाठावचाकृष्टकृत्यटैः ।

छिन्नायां सपटुक्षौद्रैर्धर्षणं कबळः पुनः ॥ ७६६ ॥

कटुकातिविपापाठानिम्बरास्त्रावचाम्बुभिः ।

(पाहरे)

धारसिद्धेषु यूपेषु मुद्गश्चाप्यनने हितः ॥ ७६७ ॥

(पाठशुद्धी)

तिका न्योपाग्निसिन्धुत्थतेजोह्वोग्रानिशामयैः ।

सागारधूमैः सक्षौद्रैर्धर्षयेद्गुण्डिकां ॥ ७६८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

तालुसङ्घाते, पुष्पुटे, कच्छपे च नवे विधिरयम् । शस्त्रकर्मणि
तु विशेषः । अत्र हि त्रिलेखनम् ॥

(सङ्ग्रहे)

सङ्घाते पुष्पुटे कर्म विलिख्यैवं समाचरेत् ।

अग्रे तालुषाके तु नामीतक्षौद्रैर्वाक्ष्यजैः ॥ ७६९ ॥

धर्षणं कमलः शीतैः रुपायमधुरौषधैः ।

पक्षेऽष्टापदसु भिन्ने तीक्ष्णोऽः प्रतिमारणम् ॥ ७७० ॥

वृषनिम्बपटोलाद्यैस्तिक्तैः कवळधारणम् ।

तालुशोषे संवृष्णस्य सर्पिरुत्तरमक्तिकम् ॥ ७७१ ॥

कणाञ्जुण्ठीभृतं पानमम्बैर्गण्डपधारणम् ।

धन्वमांसरसाः स्निग्धाः क्षीरसर्पिश्च नावनम् ॥ ७७२ ॥

(पाठे)

स्निग्धो धूमः वृष्णाद्यमन्नपानम् ॥

(सङ्ग्रहे)

कण्ठरोगाः ।

पृथग्दोषैरसृजा निचयेन च पञ्चरोहिण्यः । तथा घालूकः
वृन्दः तुण्डिकेरिका गलौघः चलयं गलायुकः शतघ्नी गलपिद्रधिः
गलार्बुदं पवनकफमेदोभिः त्रयो गलगण्डाः स्वरघ्नश्चेत्यष्टादशकण्ठ-
गताः रोगाः ।

* जिह्वामूले च कण्ठादौ दारुणा मार्गरोधिनः ।

मांमाद्गुराः शीघ्रचया रोहिणी शीघ्रकारिणी ॥ ७७३ ॥

१ 'त्वदस्य स ग पाठः..

* 'जिह्वामन्वने' कश्चे ग पाठः .

सा वातजा कण्ठास्यशोषवरी अजस्रं हनुभोत्ररुक्मरी च । पिचजा सरुह्मो-
 हज्वरोपा क्षिप्रजा क्षिप्रपाका, सरागा, स्पर्शासहा च । कफजा पाण्डुपि-
 च्छिला स्यात् । रक्तजा सस्फोटा, तप्तान्गाराभा, कर्णरुक्मरी, पित्तलिंभा
 च । सर्वजा सर्वलिङ्गान्विता, गम्भीरपाका च । कण्ठे कफोत्वणैः मलै-
 र्ग्रथितोन्नतः कोलाभो मार्गरोधनः शोफः श्वान्द्रुकः । गळपार्श्वगत्सदा-
 हज्वरो वृत्तोन्नतः श्वयधुर्वृन्दाख्यः । कण्ठे हनुसन्धिजः कार्पासफ-
 लाभः कठिनो मन्दरुजः शोफस्फुण्डिकेगिजा । कण्ठे मूर्धगौरवला-
 लातन्द्राज्वरकरो गळमार्गे अर्गळोपमः बहिरन्तःशोफो गळौघाख्यः ।
 तादृगायतोन्नतः शोफो बलगाख्यः । कण्ठे दोषैरेको नैको वा मन्द-
 रुजः कृच्छ्रोच्छ्वासभोजनो मांसकीलः पृथुमूलः गिलायुकाख्यः ।
 भूरिमांसाङ्कुरावृता सतृद्वज्वरा शतघ्नी नाम । व्याप्तसर्वगळः पूतिपूय-
 निभास्रावी महारुजः शोफो गळविद्राधिः । दोषैः कण्ठादौ जिह्वापसाने
 रक्तो नीरुगपाकः शोफो गळार्जुदाख्यः ।

पवनश्लेष्ममेदोभिर्गळगण्डो भवेद्बहिः ।

वर्धमानः स कालेन मुष्कवह्निवते निरुक् ॥ ७७४ ॥

वातजः कृष्णोऽरुणो वा तोदकृष्णराजियुतो वृद्धस्तालुगळशोषास्यवै-
 रस्यकरः । कफजो गुरुः सवर्णः स्थिरः शीतः वृद्धस्तालुगळलेपास-
 माधुर्यकरः ॥

पेदसा श्लेष्मबद्धानिपृद्धयोः सोऽनुविधीयते ।

देहं वृद्धश्च कुर्वते गळे शब्दं स्वरेऽल्पताम् ॥ ७७५ ॥

वातेन जायमानः स रोगः नाम्ना स्वरहा स्यात्, येन नरः शुष्क-
 कण्ठो हतस्वरस्ताम्यन् प्रसक्तथामी श्लेष्मरुदानिलगतश्च । एतेषु
 गळौघस्मरध्नश्शतघ्नीगळार्जुदवलयानि, निषयाद्रक्ताच्च रोदिष्यौ
 सकृच्छ्रोच्छ्वासस्वरभ्रंशमतीतवत्सरं गळगण्डं च न सायेत् ॥

(उन्मत्तरे)

कण्ठरोगेषु तु ज्वराद्यनुपहत्येषु कटुतीक्ष्णैर्नस्यावधर्षणगण्डपा-
 दयस्मिरावपधो रसाञ्जनेन्द्रयवदार्यैर्निम्बकाधपानम् ॥

(उन्मत्तरे)

हरीतकीकपायो वा पेयो माक्षिकसंयुतः ।

श्रेष्ठान्योपयवक्षारदावादीपिरसाञ्जनैः ॥ ७७६ ॥

सपाठातेजनीनिम्बैः शुक्तगोमूत्रसाधितैः ।

कबळो गुळिका चात्र कल्किता प्रतिसारणम् ॥ ७७७ ॥

निचुळं कटभी मुस्तं देवदारु महौषधम् ।

वचा दन्ती च मूर्वा च लेपः कोष्णोर्चिशोफहा ॥ ७७८ ॥

(पाइटे)

तालीसपत्रगृहधूमपञ्चकोलकैलामरिचपलाशमुष्ककक्षारवक्षारै-
र्यवस्थायेन गुळिकाः कृताः सर्वकण्ठरोगेष्वमृतोपमाः ॥

(सप्रहे)

कुलत्यगुद्गनिर्गुण्डीशुण्ठीवत्सरुसम्भवः ।

काथः कणारज्योयुक्त सशौद्र- कण्ठरोगहा ॥ ७७९ ॥

(वृद्धहारीत)

वत्सकाविविपादारुतिक्तापाठाबुदाः समाः ।

गोमूत्रकथिताः पेया गळरोगे समाक्षिकाः ॥ ७८० ॥

(हारिश्चन्द्रे)

साध्यानां रोहिणीनां तु हित शोणितमोक्षणम् ।

घर्षणं धूमपानं च गण्डूपो नस्यकर्म च ॥ ७८१ ॥

(पाठ्युद्गी)

अथान्तर्वायतः स्विन्ना वातरोहिणिका लिखेत् ।

अहुलीशङ्खकैणाशु पट्टयुक्तनखेन वा ॥ ७८२ ॥

पञ्चमूलाशुकनळस्तैल गण्डूपनावनम् ।

विस्तान्य पित्तसम्भृता सिताशौद्रप्रियङ्गुभिः ॥ ७८३ ॥

घर्षयेल्लोभ्रपत्तगैः कबळः स्वधितेश्च तैः ।

उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायास्रसम्भवाम् ॥ ७८४ ॥

सागारधूमैः कडुकैः कफजा प्रतिसारयेत् ।

नस्यगण्डूपयोस्तीर्णं साधितं च प्रनस्यते ॥ ७८५ ॥

अपामार्गफलश्वेतादन्तीगन्तुघ्नसैन्धवैः ।

तद्वच घृन्दशालूकतुण्डिकेरीगळायुपु ॥ ७८६ ॥

(वाष्टे)

अमर्मस्थं सुपक्वं च भेदयेद्गळविद्रधिम् ।

(पाठशुद्धौ)

विद्रधौ स्नाविते श्रेष्ठारोचनाताक्षर्यगैरिकैः ॥ ७८७ ॥

सलोध्रपट्टपत्तङ्गकणैर्गण्डूघर्षणे ।

गळगण्डः पवनजः स्वित्तो निःसुतशोणितः ॥ ७८८ ॥

तिलैर्वीजैश्च लब्धोमाग्नियाळशणसम्भवैः ।

उपनाहो व्रणे रुढे प्रलेप्यश्च पुनः पुनः ॥ ७८९ ॥

शिशुतिल्वकतर्कारीगजकृष्णापुनर्नवैः ।

कालामृताकर्मूलैश्च पुष्पैश्च करहाटजैः ॥ ७९० ॥

एकैपिकान्वितैः पिष्टैः सुरया काञ्चिकेन वा ।

गल्लचीनिम्बकुटचहंसपादीबलाद्वयैः ॥ ७९१ ॥

साधितं पाययेच्चैलं सकृष्णादेवदारुभिः ।

कर्तव्यं कफजेऽप्येतत् स्वेदविम्लापने त्वति ॥ ७९२ ॥

लेपोऽजगन्धातिविषाविशल्यास्तविषाणिकाः ।

गुञ्जालाबुशुकारुयाश्च पलाशक्षारकल्किताः ॥ ७९३ ॥

मूत्रसुतं हृदक्षारं पक्त्वा कोद्रवभुक् पिबेत् ।

साधितं वत्सकाद्यैर्वा तैलं सपट्टपञ्चकैः ॥ ७९४ ॥

फफघ्नान् धूमवमननावनादींश्च शीलयेत् ॥

(वाष्टे)

पर्यायवश्च स्वेदं शोणितवसेचनं च । तथानुपक्रमे पाचयित्वा
गणवदुभावप्युपाचरेत् ।

(संघटे)

पाकक्रमोऽवाप्यनयोर्विधेयो

वैद्येन पाकं गतयोः कथञ्चित् ।

गण्डविक्रसौद्रयुताः समूत्रा

भक्ष्या यथाधावि रसाश्च मौद्गाः ॥ ७९५ ॥

सम्प्रिवेराः सपटोलनिम्बा

हिताय देया गळगण्डरोगे ॥ ७९६ ॥

(पाठशुद्धौ)

मेदोद्भवे सिरां विध्येत् कफन्मं च विधिं भजेत् ।

असनादिरजश्चैनं प्रातर्मूत्रेण पाययेत् ॥ ७९७ ॥

(पाठदे)

एवमप्यशान्ती शस्त्रेण विदार्य मेदो विशोध्य मीन्येत् । दाह-
योग्यं वा बसाघृतक्षौद्राद्यन्यतमेन यथावद्देहेत् । रोचनारुसीसतु-
त्यकर्षूर्णावर्षूर्णितं तैलं द्रवणशोधनरोपणम् ॥

(संभवे)

हंसपाद्यमृतानिम्बपिप्पलीवृक्षकैः शृतम् ।

जलं तु गळगण्डं च गण्डमालां च नाशयेत् ॥ ७९८ ॥

लशुनं सैन्धवं शुण्ठी मातुलंगार्कपूतिकम् ।

निर्गुण्ठीसर्पं चैव वचां पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ॥ ७९९ ॥

गळगण्डविनाशाय स्तुहीपत्ररसायुतम् ॥

(पारिधान्त्रे)

मुखपाकनिदानचिकित्सा ।

पृथग्दोषैर्निचयाद्रज्जेन च पञ्चमुखपाकाः । तथोर्ध्वगुदार्युदौ पूत्या-
स्पता चेत्यष्टौ सर्वसुखगता रोगाः । सर्वसरो वा वातो मुखस्यान्तर्ध-
णान् रूक्षारुणान् कुर्यात्, तत्र ताम्रावोष्ठी जिह्वा स्फुटिता कण्ठका-
शुता शीतासहा स आतुरः कृच्छ्रेण मुखं विवृणोति, स रोगो मुखपा-
कारुण्यः । पिचजे दाहोपा-तिक्तास्पता क्षारसिक्तसमव्रणाश्च । रक्तजे
पिचवत् । कफजे मधुरास्यत्वं कण्डूमत्पिच्छिला व्रणाश्च । सालै-
र्मलैः सर्वैः सर्वलिङ्गो मुखपाकः स्यात् । अशौंमुखमादिभिरघःपति-
हतो वायुरूध्वं याति मुखपूतित्वं कुर्वन्, म ऊर्ध्वगुदः । अन्तः कपोले
कफः पाण्डुरश्यावमर्षुदं कुर्यात् । उद्धृष्टनच्छेदनादिभिर्विधत्ते । सालै-
र्मलैः पूतिमुखत्वं स्यात् दन्तकाष्ठादिविद्रिषो नरस्य । तेष्वसाध्यायू-
र्ध्वगुदार्युदौ ॥

मुखपाकेषु सामान्यतः त्रिफलाफवायो गधुमान् । अन्ये च
विक्ककडुकपाया मुखधावनाः ॥

(संग्रहे)

मुखपाकेषु सधौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः ॥ ८०० ॥

कगितास्त्रिफलापाठामृद्धीकाजातिपल्लवाः ।

निष्ठेय्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽथवा ॥ ८०१ ॥

(वाहटे)

दाहदरिद्रार्धतुलां विंशतिगुणेऽम्भसि ध्रपयित्वा तं क्वाथं
सर्गैरिक्मादर्वीप्रलेपात् साधितं धौद्रयुक्तं घृतभाजने निदध्यात् ।
एतन्निष्ठैव सर्वं मुखामयनाडीघ्नम् ।

अयमेव च पृथक् कल्पो यष्टीमधुकपटोलीनिम्बाट्कपकजाती-
लोध्रारिमेदत्रिफलाजम्बूखदिरत्वचाम् । खदिरत्तारतुलामरिमेदवल्क-
लतुलाद्रयं च तोयवहेऽष्टभागावशेषं क्वाथयेत् । अवतारितं परिसुतं
च पुनराघनीमावात् । घनीभूते शीते च कार्ष्णिकाणि श्लक्ष्णीकृतानि
प्रक्षिपेत्, चन्दनपद्मफोशीरमरुत्तमस्त्रिफलापाठकीमुस्तप्रपौण्डरीकमधु-
कमिफलाचातुर्ज्जालकलाक्षानब्दताक्ष्यशैललोध्रद्विरजनीसमज्ञापाठा-
कदफलैलाघनपंचगागरुगैरिकांजनानि । पलिकांश्च जातीफललवङ्ग-
तकौलकेत्रुकान् । कर्पूरार्धकडुबं च । ता गुळिका वदनस्याः सर्वान्
मुखरोगान्नाशयन्ति । सौरभं सौमनस्यं चर्षि च जनयन्ति ।
एवामेव कल्ककपायैस्त्वेतं साधितं कषये नियुञ्ज्यात् ॥

(संग्रहे)

खदिरेणैता गुळिकास्त्वेतमिदं चारिमेदसा प्रथितम् ।

अनुशीलयन् प्रतिदिनं वृद्धोऽपि दृढद्विजो भवति ॥ ८०२ ॥

(वाहटे)

धपाके गणहृषः ।

जातीपत्रामृतालाक्षायष्टिदार्वाफलत्रिकैः ।

क्वाथः धौद्रयुतः शीतो गणहृषो मुखपाकनुद् ॥ ८०३ ॥

(सिद्धमारे)

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्ता-

(हरितकीर्तिककरोहिणीभिः ।

यष्ट्याह्वराजद्रुमचन्दनैश्च

क्वाथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥ ८०४ ॥

पटोलशुण्ठीत्रिफलाविशाला-

शायन्तिक्ताद्विनिशासृतानाम् ।

पीतः कषायो मधुना निहन्ति

मुखस्थितश्वास्यगदानशेषान् ॥ ८०५ ॥

(शास्त्रे)

त्रिफलासैन्धवं मुस्तं समभागं प्रपेषयेत् ।

सौद्रेण सह संसृज्य मुखपाकेषु लेपयेत् ॥ ८०६ ॥

हरिद्रादितैलम् ।

हरिद्रानिम्बपत्राणि मधुकं पद्मकेसरम् ।

तैलमेतैर्विपक्वं तु मुखपाकस्य भेषजम् ॥ ८०७ ॥

हिरिवेरं हरिद्रे द्वे त्रिफला-तण्डुलीय^कम् ।

एतानि मधुपुक्तानि मुखपाकस्य भेषजम् ॥ ८०८ ॥

(हारिचन्द्रे-)

वासादिशुभ्रपाकानां चिकित्सा ।

मुखपाकेऽनिलात् कृष्णा पट्ट्वला मतिसारणम् ।

तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ ८०९ ॥

(शास्त्रे)

वैचिके शीरेक्षुरसद्राधाशफरीदकैर्गण्डूषाः, मधुरद्रव्यसिद्धं पयः-

पानं, कयले, नस्यं च ॥

(सङ्ग्रहे)

पिप्पलास्रे पिचरक्तघ्नः कफघ्नश्च कफे विधिः ।

लिखेच्छाफादिपत्रैश्च पिलकाः कठिनाः स्थिराः ॥ ८१० ॥

(शास्त्रे)

यथा दोषोदयं कुर्यात् सञ्जिपाते चिकित्सितम् ।

ममेऽर्बुदे प्रतिसारणादय ।

नवेऽर्बुदे त्वसंघृद्धे छेदिते प्रतिसारणम् ॥ ८११ ॥

स्वर्जिकानागरक्षौद्रैः कपाथो गण्डूप इष्यते ।

गुल्मीनिम्बकल्कोत्थो मधुतैलसमन्वितः ॥ ८१२ ॥

पृथिसुखे पूमादयः ।

यमिते पूतिवदने धूमस्तीक्ष्णः सनावनः ।

समद्वाघातकीलोध्रफलिनीपद्मकैर्जलम् ॥ ८१३ ॥

धावनं वदनस्पान्तश्चूर्णितैस्वचूर्णयेत् ॥

(वातरे)

स्वर्चिकादिशुगृहधूममनःशिलैलाशुण्ठीविलङ्गतेजोवतीभिर्गुलिकाः
कृत्वा मधुदृता मुखपरिशोधनार्थं दद्यात् । सीतादीपकशोक्तं च
कुर्यात् । नस्यधूमकवलांश्च शीलयेत् ।

(घृष्टरे)

मुखदौर्गन्धे गण्डूपादयः ।

तिक्तानि दन्तकाष्ठानि कपायकटुकानि च ।

गण्डूपो मुखदौर्गन्धे तिक्ततैलेन शस्यते ॥ ८१४ ॥

लोध्रमेलावराचव्यं पिप्पलतिण्डुलानि च ।

एतच्चूर्णं मधुयुतं प्रधानं मुखधावनम् ॥ ८१५ ॥

ताम्बूलस्य दलं शुष्कं घृष्मचूर्णं तु कारयेत् ।

सर्धाद्रं धारयेदक्त्रे मुखदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८१६ ॥

पिप्पल्येलामुस्तावराङ्गपट्टपाद्मकुष्ठचूर्णकृताः ।

गुलिकाः पृथिसुपानां भिपजा मुखधारणे कार्याः ॥ ८१७ ॥

(तन्त्राण्ठरे)

पिचुपन्दशलाकोद्भवचूर्णैः प्रातर्विषर्षणाद्ददनम् ।

दरदालितसरासिजोदरसोदरगन्धोपमं भवति ॥ ८१८ ॥

त्रिरुद्रत्रिफलागारधूमसिन्धूत्यचिन्नकैः ।

चूर्णितैः शर्वरीसुकैर्घर्षणं मुखरोगनुत् ॥ ८१९ ॥

१ 'मुखधावने' इति पाठान्तरम् ।

द्विभारत्रिफलाव्योपविलङ्गपटुचित्रकम् ।
श्लक्ष्णं सञ्चूर्ण्य गोमूत्रे विधिना लोलयन् पचेत् ॥ ८२० ॥
मुखरोगेषु सर्वेषु शस्तः सोऽयमुदाहृतः ॥

(हारिमण्डे)

खदिरं राजवृक्षं च न्यग्रोधं च हरीतकीम् ।
गोमूत्रे काथयेत्तेन गण्डूपो मुखरोगनुत् ॥ ८२१ ॥

(योगसारे)

जातीपत्रारिमेदत्वगमृतानागराम्बुदैः ।
काथोऽयं मुखरोगेषु शस्तो गण्डूपधारणे ॥ ८२२ ॥

(तन्त्राम्बु-)

त्रिफलाखदिरार्जुनलोहमलैः
सकरञ्जशिकैः सह पागाधिकैः ।
घृततैलपुतं सलिलं वदने
निहितं वदनामयजित् ... ॥ ८२३ ॥

(योगसूत्रे)

फलप्रयादिगुणिका ।

फलप्रयद्वीपिकिरानतिक-
यष्टयाश्चसिद्धार्थकद्रुमिकाणि ।
मुस्ताहरिद्राहृषयावशुक-
श्लोम्ललोध्राम्लकवेतसं च ॥ ८२४ ॥

अश्वत्थजम्ब्याम्रघनञ्जयत्वक्
त्वक्चाहिमारात् त्वादिरस्य सारः ।
काथेन तेषां घनतां गतेन
तच्चूर्णयुक्ता गुळिका विधेया ॥ ८२५ ॥

सा धारिता हन्ति मुखेन नित्यं
जिह्वोष्ठतात्त्वादिगदान् मुक्तश्छान् ।
विशेषतो रोहिणिकास्यशोष-
गन्धान् विदेहापिपतिप्रणीता ॥ ८२६ ॥

१. 'वेदवत्' म. ग. पाठ-

२. 'दृशः' अकारादिभेदात् इति श्रुतितात्पर्यप्रकाशनात् ।

द्राक्षागुल्फ्यादिकपायः ।

द्रौक्षागुल्फीसुमनःप्रवाल-

दावीयवापत्रिफलाकपायः ।

सौत्रेण युक्तः कबळग्रहोऽयं

सर्वाभयान्वक्त्रगताजिहन्ति ॥ ८२७ ॥

काळकचूर्णम् ।

शृङ्गधूमताह्वयपाठाव्योपक्षाराग्न्ययोवरातेजोऽहैः ।

मुखदन्तगळविकारे सशौद्रः कालको विधार्यश्चूर्णः ॥ ८२८ ॥

पीतकचूर्णम् ।

दावीत्वक्स्निग्धवृद्धवमनःशिलायावशूकहरितालीः ।

धार्यः पीतकचूर्णो दन्तास्यगळामये समध्वाज्यः ॥ ८२९ ॥

(दाहरे)

तिक्तकचूर्णम् ।

पुस्तं त्रिकटुकं पाठा त्वक् बीजं पत्तकस्य च ।

निम्बं पटोलं कटुकां हरिद्रां धन्ययापकम् ॥ ८३० ॥

जातीप्रवालमूनिम्बमधुकं सरसाञ्जनम् ।

प्रायमाणां गुल्फी च त्रिफलां चेति चूर्णयेत् ॥ ८३१ ॥

घूर्णोऽयं तिक्तको नाम कबळप्रतिसारणात् ।

दन्तमूलाभ्यगलजान् रोगान् सर्पनिषोदति ॥ ८३२ ॥

(दाहरे)

शोमूत्रहराजली ।

शोमूत्रफणितविलीनत्रिप्रदाणां

पथ्यानां जलपिमिश्रमापितानाम् ।

अचारं नरमनबोत्रपि वरत्ररोगाः

शोतारं नृपिबि न शृङ्गन्त्यनर्थाः ॥ ८३३ ॥

(दाहरे)

खादिरतैलम् ।

खदिरतुलामम्बुघटे पक्त्वा तोयेन तेन पिष्टैश्च ।
 चन्दनजोङ्गककुङ्कुमपरिपेत्नवालकोशीरैः ॥ ८३५ ॥
 सुरतखलोध्द्राक्षामञ्जिष्ठाचोचपत्रकविलङ्गैः ।
 स्पृधानतनखकट्फलसूक्ष्मलाध्यामकैः सपत्तङ्गैः ॥ ८३६ ॥
 तैलप्रस्थं विपचेत् कर्पाण्डैः पाननस्यगण्डुपैस्तत् ।
 इत्वास्ये सर्वगदान् जनयति मार्धी दृशं श्रुतिं च वाराहीम् ॥
 बाणोत्पलशतमुदकद्रोणे पक्त्वा पलाघिकैश्च रसे ।
 यष्टीखदिरानन्ताजम्बवात्रैः साहिमारनीलोत्पलकैः ॥ ८३८ ॥

तैलप्रस्थं पांचयेत् श्लक्ष्णपिष्टै-
 रेभिर्द्रव्यैर्वारितं तन्मुखेन ।
 रोगान् सर्वान् हन्ति षवत्रे विशेषात्
 स्थैर्यं धत्ते दन्तपङ्केश्चलायाः ॥ ८३९ ॥

(षट्पटे)

गण्डुपः ।

खदिरत्रिफलादार्वोपार्थक्षीरिद्रुमोत्थिते ।
 कपाये व्योपरजनीदार्वोलोध्रवटाङ्गुरैः ॥ ८४० ॥
 तैलं प्रसिद्धमास्यस्थं सर्वास्थामयनाशनम् ।
 गोमूत्रत्रिफलाकल्कसिद्धं तैलं (चतुर्गुणम्? च तद्गुणम्) ॥
 मरिचौषधनिर्गुण्डीचित्रकान् काञ्चिके पचेत् ।
 तत्काथे नालिंहरस्य तैलं सर्पिष पाचयेत् ॥ ८४२ ॥
 द्विहुत्रिजातत्रिकुडुत्रिफलादारुसैन्धवैः ।
 विलङ्गसर्पपत्रचायावश्रुनिशाद्वयैः ॥ ८४३ ॥
 जीरकद्वयरुर्धूरयवानीतिल्वकल्कितैः ।
 तेन गण्डुपणं सर्वमुखरोगविनाशनम् ॥ ८४४ ॥

(विद्वेषे)

दन्तसूत्रादिरोगान् कच्छरं कर्मनामिति ।

मुखदन्तमूलगलजाः प्रायो रोगाः कफास्रभूयिष्ठाः ।
 तस्मात् तेषामतच्छुद्धं दुष्टं विस्तारयेत् कषिरम् ॥ ८४५ ॥

कामशिरसोर्विरेको चमनं कवलग्रहाः कटुकतिकाः ।

प्रायः श्वस्तं तेषां कफरक्तहरं तथा कर्म ॥ ८४६ ॥

यवतृणघान्यं भक्तं विदलैः धारोपितैरपस्नेहाः ।

पुषामक्ष्याश्च हिता यचान्यच्छ्लेषमनाशाय ॥ ८४७ ॥

(वाहटे)

मुद्गाः कुलत्थाश्च यवा गोधूमाः शालिजाङ्गलाः ।

कोरद्पाः सवरकाः भोजनाय मुखामये ॥ ८४८ ॥

(सिद्धसारे)

माणानिलपथसंस्थाः श्वसितमपि निरुन्वते प्रमादवतः ।

कण्ठामयाशिकित्सितमतो द्रुतं तेषु कुर्वीत ॥ ८४९ ॥

ओष्ठे गण्डे द्विजे मूले जिह्वायां तालुके गले ।

यत्रे सर्वत्र चेत्युक्ताः पञ्चसप्ततिरामयाः ॥ ८५० ॥

एकादशैको दश च त्रयो दश तथा च षट् ।

अष्टावष्टादशाष्टौ च तेषु विद्यात् यथाक्रमम् ॥ ८५१ ॥

(वाहटे)

इति योगरत्नसमुच्चये नेत्रकर्णनासासुख-

रोगचिकित्साधिकारः

चतुर्विंशतिः ।

अथ शिरोरोगचिकित्साधिकारः पञ्चविंशतिः ।

धूमातपतुपारजलक्रीडानिनिद्रारात्रिजागरणपुरोवातवाष्पनिरो-
परोदनात्यम्बुपानभाष्पदुष्टामाद्यैः शिरोगता दोषा रोगानेकोनविंशति
जनयन्ति । तत्र चातले शिरस्तापे शङ्गनिस्तोदघाटावभेदः सिरास्फु-
रणकन्दराद्गुग्रहाः । मक्ताशासहता अरुस्माद्यथाशमो मर्दनस्नेहस्वेद-
धन्पैर्माद्व्यं च स्यात् । स एव शिरसोऽर्धे भवन्नर्धावभेदकाख्यः ।
उभयरूपोऽपि न्ययमेव शान्तः, पक्षाद्वा, मामाद्वा पुनः पुनराविर्भवति ।
वृद्धस्तु कर्षं वा नयनं वा नाशयति । पित्तजे ज्वरस्वेदतृद्दाहमूर्च्छा

निशि च शीतेन च शान्तिः स्यात् । कफजे मूर्धगौरवस्तैमित्यारोच-
काक्षिकूटशोफच्छर्दयो, रुजा च मन्दा अहनि, निश्यत्याधिका च स्यात् ।
रक्तजः पित्ताधिकरुजः । सर्वजः सर्वलिङ्गः । सङ्कीर्णभोजनान्मूर्धित रक्त-
मांसे क्लेदिते सन्निपाते च कोपिते जाताः कृमयो मूर्धरक्तं पिवन्तो
घोरा वेदनाः कुर्युः । तत्र ज्वरकासचित्तनाशवलक्षयाः । कपालस्य शोफ-
कण्डूतोददाहपूतिता ताम्राच्छशिखाणकता कर्णनादश्च स कृमिजः ।
वातोत्वणैर्मलैः शिरःकम्पस्तदारुणः । पित्तोत्वणैर्मलैस्तासैस्तीव्ररुजा
रागदाहप्रलापभ्रमतृट्ज्वरश्शङ्खशोफः । स शोखाख्यः क्षिप्रकारी च, त्रिरा-
त्राज्जीवितं हन्ति । सिध्यत्यप्याशु साधितः । पित्तानुबन्धो वायुः शङ्खा-
क्षिभ्रूललाटेषु संस्पन्दनां अनुस्रयोदयादामध्याह्नं क्रमाद्धर्मानां अतः
परं शान्तिमतीम् अव्यवस्थितशीतोष्णसुखां क्षुद्रतोऽधिकां रुजां कुर्यात् ।
स सूर्यावर्तः । इति सर्वशिशोर्ग्यापका रोगा दश । शिरस्येव कपाले नव
रोगा वक्ष्यन्ते । गर्भस्थस्य दुष्टो वायुस्तवर्णं नीरुजं कपाले शोफं कुर्यात्,
स उपशीर्षिकः । यथादोषोदयं ह्यात् पिटकार्शुदविद्रधीन् । पित्तकफा-
सृक्कृमिभिः बलेदबहुलाः कहुसर्पापामाः पिटकाः अरूपिकाः । कफ-
वातात् कण्डूकेशन्युतिस्वापरौक्ष्यकारि सूक्ष्मं त्वचः स्फुटनं तद्दारुण-
कारुण्यम् । इन्द्रलम्बे रोमकूपानुगं सानिलं पित्तं रोमाणि च्यावयति ।
ततः सरक्तेन कफेन रोमकूपरोधादन्यरोमासम्भवः । तद्वत् खलतिरपि
स्यात् । तत्र क्रमाद् रोमशतनम् ।

सा वातादभिदग्धाभा पित्तात् स्वन्ना सिरावृता ।

कफाद् घनत्वग्वर्णाश्च यथास्वं निर्दिशेत् स्वचि ॥ १ ॥

सर्वजा सर्वलिङ्गा । तासु वर्जयेदग्निदग्धामिव निर्लोमां नखप्रमां
सदाहां च । शोकादिजः शरीरोष्मा दोषैः सह केशान् पचति, तत्
पलितम् । तद्वातात् खररुशं स्फुटितं तनु जलप्रभं च । पित्तात् सदाहं
पीतामम् । कफात् स्निग्धं विवृद्धिमत् शुक्लं च । सर्वजं सर्वलिङ्गम् ।
अन्यत् पलितं शिशोरुजः स्यात्, तद्विवर्णं स्पर्शासहं च ॥

असाध्या सन्निपातेन खलतिः पलितानि च ।

शरीरपरिणामोत्थान्यपेक्षन्ते रसायनम् ॥ २ ॥

पवनजे शिरोभितापे चिकित्सा ।

शिरोऽभितापेऽनिलञ्जे वातव्याधिविधिं चरेत् ।
घृतेनाक्तशिरा रात्रौ पिचेदुष्णपयोऽनुपः ॥ ३ ॥

माषान् कुळत्थान् मुद्गान् वा तद्वत्खादेत् घृतान्वितान् ।
तैलं तिलानां कल्कं वा क्षीरेण सह पाययेत् ॥ ४ ॥

पिण्डोपनाहस्वेदाश्च मांसधान्यकृता हिताः ।
वातघ्नदशमूलादिसिद्धक्षीरेण सेचनम् ॥ ५ ॥

स्निग्धं नस्यं तथा धूमः शिरश्चवणतर्पणम् ॥-

(वाहटे)

माषान् वा ससर्पिष्कानुष्णपयोऽनुपानान् भक्षयेत् । आनू-
पिशितवेशयारेण यत्रतिलमुद्गमाषकुळत्थकुष्ठदारुहरिद्रातसीसैन्धवैर्वा-
महास्नेहवतीमुत्कारिकां दध्वा शिरो वेष्टयेत् । ततः प्रत्यूषे दशमूलमिद्धेन
पयसा कवोष्णेन परिपेकं कुर्यात् । तत्सिद्धैश्च पायसैः पिण्डस्वेदं क्रेपं
वा । शिरोवस्ति च शीलयेत् ।

(संपदे)

शीर्षं रुजापहस्वेदः ।

फट्कुष्णीर्वत्सशकृतः पिण्डैः स्वेदो मुद्गुहितः ।
ललाटे घृतमण्डाक्ते सर्वशीर्षरुजापहः ॥ ६ ॥

(योगावृते)

वरणादिगणे क्षुण्णे क्षीरमर्धोदकं पचेत् ।
क्षीरावधिष्टं तच्छीतं मथित्वा सारमाहरेत् ॥ ७ ॥

ततो मधुरकैः सिद्धं नस्यं तत्पूजितं हविः ।
वर्गेऽत्र पक्वं क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ॥ ८ ॥

कार्पासमञ्जात्वङ्मुस्तासुमनःशोरकाणि च ।
नस्यमुष्णांशुपिष्ठानि सर्वमूर्धरुजापहम् ॥ ९ ॥

शर्कराकुंकुममृतं घृतं पिचासृगन्वये ।

मद्येषः सघृतैः कुष्ठकुटिलोत्पसचन्दनैः ॥ १० ॥

(वाहटे)

देवदारुबलारास्नाशुण्ठीचन्दनकुमुजः ।

पिष्टोऽयमारनाळेन लेपो वातशिरोर्त्तिनुत् ॥ ११ ॥

(हातिभन्दे)

यवान्मुद्गान् तिलान्माषान्कुलत्थान्भर्जितांस्तथा ।

कुष्ठं दारुहरिद्रां च सैन्धवं चैति चूर्णयेत् ॥ १२ ॥

तैलक्षीरघृतैर्युक्तां पचेदुत्कारिकां शुभाम् ।

युक्त्योपनाहः कर्तव्यः शिरसो वातनाशनः ॥ १३ ॥

(वेले)

न चात्र रक्तमवसेचयेत् । वातोद्रेकभयात् । एवमेसिद्धौ वातजे
श्लेष्मजे च यथोक्तो दाहः ॥

(संग्रहे)

अर्धावभेदकेऽप्येषा यथादोषान्वयात्क्रिया ॥

(षाददे)

निर्गुण्डीपत्रस्वरसश्च सशृतमण्डसैन्धवो नस्यम् । शारिरीरपठ-
शुष्वचामधुकापिप्लीभिः सतैलाम्लो लेपः ।

(संग्रहे)

लेपे प्रशुन्नाटोऽम्लकलिफतः ।

(वाहदे)

सूर्यावर्ते सिरामोक्षदध.

सूर्यावर्तेऽपि तद्वत् । विशेषतस्तु सिरामोक्षः ॥

(संग्रहे)

सूर्यावर्ते सिरामोक्षो नावनं क्षीरसर्पिषा ।

दिवं क्षीरघृताभ्यासं ताभ्यां चैव विरेचनम् ॥ १४ ॥

(षाददे)

जाङ्गलानि च मांसानि कारयेदुपनाहनम् ।

तेनास्य शाम्भति व्याधिः सूर्यावर्तः सुदारुणः ॥ १५ ॥

(चन्द्रदे)

सिद्धं दुग्धे शर्करायादिकाभ्यां

सूर्यावर्तेऽर्धावभेदे च सर्पिः ।

नस्यं कुर्याच्छर्कराकुंकुमाभ्यां
सिद्धं सर्पिर्नावनं वा तथैव ॥ १६ ॥

(योगाम्बे)

शिशोभितापे सिरामोक्षादयः ।

शिशोभितापे पित्तोत्थे स्निग्धस्य व्यथयेत् सिराम् ।

शीताः शिशोमुखालेपसेकशोधनवस्तयः ॥ १७ ॥

जीवनीयशृते क्षीरसर्पिषी पाननस्ययोः ।

(वाहरे)

कुष्ठचन्दनलामञ्जनिर्बनिर्यासबाळकैः ॥ १८ ॥

पिष्ट्वा दुग्धेन सघृतो लेपः पित्तशिरोविनुत् ।

(हारिधन्त्रे)

त्रिफलां च निषेवेत त्रिभागघृतमूर्च्छिताम् ॥ १९ ॥

बलाव्याघ्रनखोक्षीरमधुकोत्पलचन्दनैः ।

क्षीरपिष्टैः प्रलेपः स्यात् पैत्रे क्षीरादिसेचनम् ॥ २० ॥

त्वक्पत्रशर्कराः पिष्ट्वा नावनं तण्डुलान्बुना ।

घृतं वा शर्कराद्राक्षायष्टीक्षीरैः प्रसाधितम् ॥ २१ ॥

(सिद्धसारे)

रक्तजशराकफो विविध्याः ।

फर्तव्यं रक्तजेऽप्येवत् प्रत्याग्न्याय च शङ्खके ।

श्लेष्मत्रे यमनादयः ।

श्लेष्माभितापे जीर्णाज्यस्नेहितः कटुपैर्यमेत् ॥ २२ ॥

स्वेदप्रलेपनम्याया रुध्तीरणोष्णशेषजैः ।

(वाहटे)

स्वेदः पिण्डेन रुक्षेण । शिशुर्निररण्डकवाधेन वा नाटीस्वेदः ।

(संगरे)

मातुङ्गस्य मूत्रानि शिशुमूलं तथैव च ॥ २३ ॥

कुष्ठक्षीरचन्दुः शिशोर्निरनुत् ।

(सिद्धसारे)

शस्यते चोपवासोऽत्र निचये मिथमाचरेत् ।

कृमिजे नस्यधूनादप ।

कृमिजे शोणितं नस्यं तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ॥ २५ ॥

मत्ताः, शोणितगन्धेन निर्यान्ति घ्राणवक्त्रयोः ।

सुतीक्ष्णनस्यधूमाभ्यां कुर्यान्निर्हरणं ततः ॥ २६ ॥

कृमिभिः पीतरक्तत्वाद्वक्तपत्र न निर्हरेत् ।

(पाहटे)

विब्धस्वर्जिकादन्तीर्हिगुगोमूत्रसंयुतम् ॥ २७ ॥

संसिद्धं सार्पपं तैलं कृमिघ्नं नस्यमुत्तमम् ।

करवीरार्कमूलत्वक्द्रवन्तीगजपिप्पली ॥ २८ ॥

सिद्धं तैलं तु तत्रस्याच्छिरःकृमिविनाशनम् ।

(वाधुपे)

कम्पस्य सामा पाचिक्रिता ।

वाताभितापविहितः कम्पे दाहादिना क्रमः ॥ २९ ॥

(पाहटे)

शिरोरोगस्य सामान्यचिकित्सा ।

विपाच्य स्वस्तिकं शकं पयसा स्वेदमाचरेत् ।

घृतलिप्ते ढलाटे तु घोरशीर्षिकापहः ॥ ३० ॥

(कोपे)

सैन्धवी वा सकृत्तरः पायसो वा ससेन्धवः ।

शिरोरोगहरः कोष्णो ललाटे स्वेद वस्यते ॥ ३१ ॥

कार्पासस्य च पत्रैश्च पालु+पक्कफलैस्तथा ।

परूपकस्य तर्कार्याः पत्रैः स्वेदः शिरोरुजि ॥ ३२ ॥

नस्यम् ।

पिप्पलीसैन्धवेस्तैलं विपचेन्मतिमान् विपक्व ।

तेन नस्यं प्रदातव्यं शिरोरोगप्रणाशनम् ॥ ३३ ॥

(साधुपत्रे)

नस्यं विदध्याद् गुळनागरं वा ससैन्धवां मागधिकामथो वा ।
घ्राणास्यमन्याहनुचाहुपृष्ठशिरोक्षिदन्तश्रवणामयेषु ॥ ३४ ॥

(अमितप्रभ्रीपाद्)

नस्यं शिरोर्त्तां स्तन्येन पत्तूरसहिमाम्बुना ।
त्वग्गन्दनमजिन्सुस्तमुमजःक्षारकाणि वा ॥ ३५ ॥

(सिद्धयोगे)

धूमनस्यादयः ।

विश्वोपणनिशाचूर्णवर्च्यस्तैल्लोक्षिताः पृथक् ।
धूमनस्याच्छिरोरोगं शमयन्ति यथा विषम् ॥ ३६ ॥

(नारायणीपाद्)

स्तन्यनिघृष्टा शुण्ठी खेपादचिराच्छिरोर्त्तिमपनुदति ।
पुन्नागबीजमज्जेव सुपिष्टावन्तिसोमेन ॥ ३७ ॥

(काष्ठीपुरवाली)

शुण्ठीविळङ्गयष्टयाङ्गैः शृङ्गतोये शृतं घृतम् ।
नस्यं पद्मिन्दुदानेन सर्पमूर्द्दगदापदम् ॥ ३८ ॥

(सिद्धगारं)

हृषीशुक्तैलम् ।

गत्काकजवाङ्गयभृङ्गराजपात्रीविभीतस्वरमेषु सिद्धम् ।
तेलं शिरोऽस्तु भिषग्भिरामैरुक्तं कुलोत्तुङ्गसमाख्यमेतत् ॥ ३९ ॥

(बृहभवा)

सिन्धुमयूरकबीजप्रीलीस्वरसे शृतं तैलेन ।
नस्यादार्तिः शिरसो नश्येगिरकालकण्डापि ॥ ४० ॥

(वाकर्णतुःकाष्ठी)

पद्मिन्दुर्नैलम् ।

ध्रुण्डमूलं तगरं अताहा जीरन्ति गग्ना नवणोद्यमं च ।
भृङ्गं विळङ्गं मधुयष्टिका च विश्वोपथं चेति समानि कुर्यात् ॥ ४१ ॥
एतैर्विषक्तं पयसा च तैलं चतुर्गुणं भृङ्गरमे तर्पयेत् ।
पद्मिन्दवो नामिकयोः प्रयुक्ताः मरीचिदन्शुद्धिप्रसो विकारान् ॥ ४२ ॥

च्युतांश्च केशान्पततश्च दन्तानवद्धमूलांश्च दृढीकरोति ।
सुपर्णनागप्रतिमं च चक्षुर्वाहोर्वलं चाप्यधिकं करोति ॥ ४३ ॥

तन्त्रान्तरादिति चन्द्रटे पद्मिन्दुतैलम् ॥

कुमारीतैलम् । । । ।

मञ्जिष्ठाञ्जनंशारिभाब्दकडुकातकोलजातीफल-
श्रीकण्ठत्रिफलाजटातगररुग्घृष्टीचतुर्जातकैः । ।
सोशीरागरुचोरयुग्ममृगनाभिन्दूत्पलाम्भोत्रिसै-
स्तैलं नेत्रशिरोचिंहारि सपयःसिद्धं कुमारीरसे ॥ ४४ ॥

भृत्तामलकरतैलम् । ।

काथे घात्रीगुद्घच्योर्विसमधुकवलाशारिवोशीरपत्रैः
काकोळ्यादित्रिजातागरुसरलमधूकोत्पलाम्भोवरीभिः ।
श्रेष्ठतकोलजातीतगरमृगमदैशन्दनान्देन्दुचौरै-
स्तैलं पक्वं सदुग्धं शमयति नितरां रोगजातं शिरोक्ष्णोः ॥ ४५ ॥

भृत्तपलातैलम् ।

तैलं हन्ति सदुग्धमक्षिशिरसो रोगान् गुद्घचीबला-
काथे साधितमन्दचोरकशटीतकोलजातीहिमैः ।
काकोळ्यादिमधूकदारुसरलश्रेष्ठाचतुर्जातकै-
र्यष्टीसैव्यविसोत्पलागरुवरीकर्पूरकुष्ठाम्बुभिः ॥ ४६ ॥

कन्यागुद्घचीतैलम् ।

तैलं चन्दनगोपिकारुयगरुरुपुजागमुस्तेजुद-
दन्दोद्गन्धिजटाम्बुचम्पकचतुर्जाताब्दमेष्मानतैः ।
कस्तूरीमृगकुङ्कुमेन्दुकडुकातकोलजातीफलै-
र्वासादक्षिशिरोचिनुव् किमु मृतं कन्यागुद्घचीरसे ॥ ४७ ॥

भृत्तामलकादितैलम् ।

भृत्तामलकरसप्रस्थं तैलप्रस्थं पलं च मधुकस्य ।
धीरादके विपक्वं पलाकामपि कोकिटां वृते ॥ ४८ ॥

अन्धमनन्धं कुरुते वधिरमवधिरं तथैव चलदन्तम् ।
उपचितपीनोरस्को भवति युवा मासमात्रयोगेन ॥ ४९ ॥

शीतपिण्डतैलम् ।

अरुणरिपुगळोजीकूलकाविल्वधात्री-
तरुणजलकुमारीकेतकीस्वस्तिकानाम् ।
स्वरसमपि मञ्जुष्ट्यापि तैलं पयथे-
त्वखिलमिह समानं भागतो लोहपक्वम् ॥ ५० ॥

अगरविसगळोजीजातितकोलयुक्तै-
र्मधुकनयनभ्रूषाशरिवावारिशीतैः ।
त्रिकसुरमिशटीरुक्सेव्यमुस्तोत्पलान्द-
र्मिसितगरविदारीस्पृकमांतीक्षवोत्थैः ॥ ५१ ॥

एतत्तैलं नामतः शीतपिण्डं
चक्षुर्मूर्ध्नादीदृष्टपाकौ निहन्यात् ।
केशानां यौ स्फोटजातां च रौक्ष्यं
नेत्रास्त्रावं तैमिरं नीलिकां च ॥ ५२ ॥

गुग्गुलादिनैलम् ।

तुङ्गट्टमस्य तरुणस्य जले सुगन्धा-
लामञ्जयष्टिमधुकोत्पलचन्दनानाम् ।
फलकेन दुग्धमाहितेन विपक्वमेत-
त्तैलं शिरोनयनतर्पणमर्पणेन ॥ ५३ ॥

कण्ठश्याम्यादिनैलम् ।

एको भागो चण्डाधान्योर्मुद्गज्यास्तु तदर्धकम् ।
उग्रीरस्य तदर्धं स्यात्तदर्धं त्रिस्त्रिंशत्कम् ॥ ५४ ॥
तदर्धं चन्दनं यष्टिं प्रयत्नं शरुञ्जय च ।
द्रोणेऽप्यां विपक्वेन्मधुश्च चतुर्भागावशौपितम् ॥ ५५ ॥
अत्र फल्कं प्रदातव्यं मधुकं चन्दनद्वयम् ।
कुष्ठमुन्वल्पन्दं च शरिवा च त्रिजातकम् ॥ ५६ ॥
जानीफळं शतरौले चतुरं च शृतावरी ।
जीपकर्मरौ मेदा मृदीना कुन्दुमं यथा ॥ ५७ ॥

शिरोरोगविक्रिताधिकारः । 24259 २०१

कामज्जकं च शालकं चोरकद्वयपुष्करम् ।

नागपुष्पं नखं स्पृक्षा मञ्जिष्ठा कटुरोहिणी ॥ ५८ ॥

अंजनं सरलं दारु चंपकं मृगनाभिकम् ।

मधुकपुष्पं श्योनाकं त्रिफला फलिनी मिती ॥ ५९ ॥

शुस्तागरु तथा मांसी तगरं पद्मकेसरम् ।

कपायस्य समं धीरं रममाणलकाचथा ॥ ६० ॥

दच्चा तद्वच्छतावर्याः तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

एतत्तैलं निहन्त्याशु पानाभ्यञ्जननावनैः ॥ ६१ ॥

शिरोनेत्रगतान् रोगानन्यान् पिचानिलोद्भवान् ।

भंगदाहे शिरोरोगे नेत्ररोगे च शस्यते ॥ ६२ ॥

क्षतक्षयहरं वृष्यं रक्तमांसबलप्रदम् ।

ऊर्ध्वजघ्नुविकारेषु विशेषेण प्रशस्यते ॥ ६३ ॥

(सन्ध्यापतरात्)

वपशीर्षिकाचिकित्सा ।

नवे जन्मोत्तरं जाते योजयेदुपशीर्षिके ।

वातव्याधिक्रियां पक्वे कर्म विद्रधिचोदितम् ॥ ६४ ॥

आमपक्वे यथायोग्यं विद्रधीपिटकार्युदे ।

अरुंधिकाचिकित्सा ।

अरुंधिका जङ्घाभिर्हृतासा निम्बवारिणा ॥ ६५ ॥

सिक्ता प्रभूतलवणैर्लिपेदश्वकृद्रसैः ।

पटोलनिम्बपत्रैर्वा सदरिद्रैः सुरुदिरुतैः ॥ ६६ ॥

गोमूत्रतिलपिण्याककृकवागुमलैरपि ।

कपालमृष्टं कृष्टं वा चूर्णितं तैलमंगुतम् ॥ ६७ ॥

रुंधिकालेपनं कण्डूहृद्ददाहार्तिनाशनम् ।

मालतीचित्रकाक्षघ्ननक्तमालः पसाधिनम् ॥ ६८ ॥

वचारुंधिकयोस्त्वैलमभ्यक्तः क्षुरमृष्टयोः ॥

24259 (षाटके)

मनःशिलैलाहरितालपिप्पलीकुष्ठकासीसहरिद्राकरञ्जतगरमुस्तविळ-
ङ्गचित्रकसिद्धार्थककरवीरमूलचूर्णगर्भं तैलमादित्यपाकं व्रणरोपणम् ।
पचमनुष्यमे वमनधूमकायशिरोविरेकान् कुर्यात् ॥

(सद्भ्रहे)

हरणके सिरावेधादयः ।

विधेत्सिरां दारुणके लालाढ्यां शीलयेन्मृजाम् ।
नाचनं मूर्ध्नि वस्ति च लेपयेद्य समाक्षिकैः ॥ ६९ ॥
प्रियाळबीजमधुककुष्ठमापैः सप्तर्षपैः ।
लाक्षाशम्याकपत्रैडगजधात्रीफलैस्तथा ॥ ७० ॥
फोरदूपतृणक्षारवारिप्रक्षाळनं हितम् ॥

(वाहने)

भुस्तादिगुळिका ।

मुस्ताकारभिकोपणनिम्बत्वग्धात्रीभिः क्रमात्पिष्टैः ।
गुळिकाः प्रलेपयुक्ताः सर्वोर्वासापहाः केश्याः ॥ ७१ ॥
धात्रीफलेन लिप्ते लिङ्गुचफलस्वरसगादृषिष्टेन ।
मूर्धनि सोर्वासरुजः प्रभवति कण्ड्वादिकं हर्तुम् ॥ ७२ ॥

(काष्ठीपुरवासी)

डिङ्गुघस्वरसे तैलं पचेन्मरिचकारभी ।
कस्कीकृत्य तदभ्यङ्गात्केश्यमुर्वासकण्डूहृत् ॥ ७३ ॥

धुर्धूरकर्तलम् ।

धुर्धूरकस्य स्वरसे तद्बीजैः श्लक्ष्णकालिकतैः ।
पक्वं तैलं निहन्त्याशु कण्डूकेशच्युतिं नृणाम् ॥ ७४ ॥
कुण्डलीफलसारेण बहुशः परिभावितम् ।
अश्लोकाबीजमरिचकुष्ठचूर्णं ततः पुनः ॥ ७५ ॥
तैलेन मिश्रितं धान्ये स्थापयेद्दशवासरम् ।
श्लेष्मदोषकण्डूतिनाशनं केशरोहणम् ॥ ७६ ॥

(पुरुषप्रशाः)

चिन्नादितकम् ।

चिञ्चार्काळर्कनालीसुककुरुडुकाः केतकी सेन्द्रवल्ली
वीरा जीमूतभृङ्गावमृतद्वठनिशाः झण्डली चापि तेषाम् ।
तैलं सिद्ध रसेषु त्रिकडुकरजनीसोमराजी च पथ्या
सिद्ध सिद्धार्थकैस्तत्प्रणुदति शिरसो रोगजातानि केश्यम् ॥ ७७ ॥
(तन्त्रान्तरे)

जीमूतादिनैलम् ।

जीमूतभृङ्गकरवीरनिशार्कनीर्य-
स्तेषां रसे तिलजमेकरसेन तुल्यम् ।
कार्पासमूलसहितं मृदुघृह्णिक-
मूर्वासकेशशतन विनिदन्ति कण्डूम् ॥ ७८ ॥
(तन्त्रान्तरे)

। इन्द्रजले प्रलेपादय ।

इन्द्रजले यथासवं सिरां विध्वा प्रलेपयेत् ।
प्रच्छायगाढं कासीसमनोह्वातुत्थकोपणैः ॥ ७९ ॥
वन्यापरतरुभ्यां वा गुडामूलफलैस्तथा ।
तथा लांगलिकामूलैः करवीररसेन वा ॥ ८० ॥
धूर्धूरकस्य पत्राणां भल्लातररसेन वा ।
अथवा माक्षिकहृमिस्तिलपुष्पत्रिकण्टकैः ॥ ८१ ॥
तैलाक्ता हस्तिदन्तस्य मपी चाप्यौषधं परम् ।
शुक्लरोमोद्गमे तद्वन्मपी मेपविपाणजा ॥ ८२ ॥
वर्जयेद्धारिणा सेकं बावद्रोमसमुद्गमः ॥
(वाह्ये)

घृष्टलिप्तमेरण्डपत्रावच्छादितं सत् रानिष्टुपितं मातर्माहिपनवनीतेन
लिम्पेत् । मार्कवपत्रसहचरपुष्पक वा । वार्ताकफलैर्वा तैलं पण्ड
शौद्राजनयुक्तमालेषु । सशौद्रो वा क्षुद्रवार्ताकरसः । जलशुको वा
पलाशधारसान्द्रः । गोशृङ्गता वा घृष्टमिन्द्रजलसमरूपकररसेनावलिप्या-

न्तर्धूमदग्धकूर्ममप्यावचूर्णयेत् । कूर्मकपालभस्मना वा सुरसारसाक्तेन
प्रदिह्यात् । दस्तिदन्तमप्या वा तैलान्वितया । पृतीकरञ्जपत्राणि
वा ससैन्धवानि लेपः । पिप्पलगञ्जनरसाञ्जनवाकुकुचिकाफललोहरजांसि
वा गोमूत्रपिष्टानि । खलतिनिहितानि चाचरेत् ॥

(संग्रहे)

शेखरोदण्डादियोगाः ।

छगलक्षीररसाञ्जनदग्धेभविषाणलेपनात्केशाः ।
रोहन्ति करतलेष्वपि किं पुनरन्यप्रदेशेषु ॥ ८३ ॥

मधुकाञ्जनतिलकुसुमैर्लोहितवर्णैरिपुष्पसंयुक्तैः ।
साजक्षीरो लेपो नखेऽपि रोगोद्गमं कुरुते ॥ ८४ ॥

(तन्प्राप्त्यादिति चन्द्रदे)

खलत्तौ पलिते बल्यां हरिल्लोम्नि च शोधितम् ।
नस्पवक्त्रशिरोऽभ्यङ्गप्रदेशैः समुपाचरेत् ॥ ८५ ॥

सिद्धं तैलं बृहत्याद्यैर्जावनीयैश्च नावनम् ।
मासं वा निम्बजं तैलं क्षीरभुङ्गनावयेद्यतिः ॥ ८६ ॥

(वाइटे)

नीलोत्पलमुद्गीरं च तगरं नागकेसरम् ।
शारिवां चैव कुष्ठं च अजाक्षीरेण पेपयेत् ॥ ८७ ॥

तैलमेतैर्विषयवं तु रोम्णां जननमुत्तमम् ॥

(बृहभवा.)

त्रिफलार्जुनसैर्यक्तवद्गुप्पकृष्णपिण्डीतकफलमूलनीलोत्पललोहचूर्ण-
कासीसजम्बुमार्कवमडिष्ठामेषशृङ्गीतदिररजःसकर्ममर्दितोक्ताणुतैल-
युक्तमसनसारसामुद्गके न्यस्तं कर्ममे मासं निखातं स्थितमुद्धृतं घृवी-
कूर्चेण प्रच्छितायाः खलतेलेपः परं लोमसंजननः । खलतिपलितयोश्च
प्रयोगान् परस्परं विदध्यात् ॥

(संग्रहे)

बटावरोहकेशिन्योश्चूर्णेनादित्यपाचितम् ।

शुद्धचीस्वरसे तैलमभ्यङ्गात्केशरोदणम् ॥ ८८ ॥

स्तुहीपयः पयोऽर्कन्य लाल्मीमार्कवौ विपम् ।
 मूत्रमाजं सगोमूत्र रक्तश्लेष्मेन्दवारुणीम् ॥ ८९ ॥
 सिद्धार्थं तीक्ष्णगन्धं च क्लृप्तं दद्यात् विपश्चिना ।
 वह्निना मृदुना पत्रं तैलं खालित्यनाजनम् ॥ ९० ॥

(सिद्धसारे)

नीलीशुक्रादितलम् ।

नीलीशुद्धरजःशततुलताधानीफलानां रसे
 क्षीरैराजकनालिकेरमहिषीधेनूद्भवैः साधितम् ।
 तैलं उत्पयसैव पिष्टल्लोडितैर्यष्टगाहगुञ्जाञ्जनैः
 केशान् सजनयेत्तलेऽपि करयोरस्तामकेशं शिरः ॥ ९१ ॥

(तन्त्रान्तरे)

नस्यगैलम् ।

क्षीरात्सहचराद् भृशरजसः सौरसाद्रसात् ।
 प्रस्थैस्तैलस्य कुडुवो यष्टीमधु पलान्वितः ॥ ९२ ॥
 सिद्धः शैलासने माण्डे मृद्धे मेपस्य वा स्थितः ।
 नस्यं स्यात्क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ॥ ९३ ॥
 उत्पाय्य पलितं देयावाशये पलितापहौ ।

महानीलतैलम् ।

आदित्यवल्क्या मूलानि कृष्णसैरीयकस्य च ॥ ९४ ॥
 फलं कृष्णशणात्पत्र सुरसायष्टिमार्कवम् ।
 सुराहं काकमाची च पृथग्दशपलाशिकम् ॥ ९५ ॥
 शपोण्डरीरुमजिष्ठा लोध्रकृष्णागरूत्पलम् ।
 आत्रास्थि कर्दमः कृष्णामृणाली रक्तचन्दनम् ॥ ९६ ॥
 नीलीमहातकास्थीनि कासीसं मद्यन्तिका ।
 सोमराज्यसनः शूलं कृष्णं पिण्डीनचित्रौ ॥ ९७ ॥
 पुष्पाण्यर्जुनकाष्मर्यादामजम्बूफलाञ्जनम् ।
 प्रत्येक पञ्चशकिकं पिष्टं सत्रिफलाकणम् ॥ ९८ ॥

अक्षतैलाढकं तेन पचेद् धात्रीरसार्मणे ।
 कुर्यादादित्यपाकं वा यानच्छुष्को भवेद्रसः ॥ ९९ ॥
 लोहपात्रे ततः पूर्तं महानीलं त्रयोजितम् ।
 तत्पाने नावनाभ्यङ्गे शुद्धस्य नियतात्मनाम् ॥ १०० ॥
 सर्वजशूर्ध्वरोगघ्नं पलितघ्नं विशेषतः ॥

(सद्गृहे चरकप्रिमर्मेके च)

तिलाः सामलकाः पञ्चक्रिञ्जल्तो मधुकं मधु ।
 रजयेद् चूहयेद्यापि केशान्मूर्ध्नि प्रलेपनात् ॥ १०१ ॥
 (वाहदे)

नीलमादित्यम् ।

नीलीदलं भृङ्गरजोऽर्जुनत्वक्
 पिण्डीतकं कृष्णमयोरजश्च ।
 बीजोद्भवं साहचरं च पुष्पं
 पथ्याक्षधात्रीसहितं विचूर्ण्य ॥ १०२ ॥
 एकीकृतं सर्वमिदं प्रमाय
 पद्मेन तुल्यं नलिनीभवेन ।
 संयोज्य पत्रं कलशे निधाय
 लोहे दृढे सवानि सापिधाने ॥ १०३ ॥

अनेन तैलं विपचेद्विमिश्रय रसेन भृङ्गत्रिफलाभवेन ।
 आसन्नपाके च परीक्षणार्थं पत्रं बलाकाभवमाक्षिपेच्च ॥ १०४ ॥
 भवेद्यदा तद् अमराङ्गनीलं तदा विषकं विनिधाय पात्रे ।
 कार्णायसे मासमयस्थितं तदभ्यङ्गयोगात् पलितं निहन्यात् ॥
 (सुश्रुतान्मिश्रके नील्याद्यं तैलम्)

मज्जिष्ठादित्यम् ।

माज्जिष्ठा पचकं कुष्ठं चन्दनं गैरिकं बलाम् ।
 हरिद्रे द्वे प्रियङ्गुं च नागपट्टीं सवाकृचीम् ॥ १०६ ॥

दाह प्रपाण्डरीक च पिष्ट्वा तु पलिकानि तु ।
 तैलमस्थं गवां क्षीरं प्रस्थं काथं तथासनात् ॥ १०७ ॥
 शतसुषुम्भं भृङ्गरसं शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 अस्य तैलस्य पंकस्य शृणु चौर्यमतः परम् ॥ १०८ ॥
 केशशाते शिरोदुःखे मन्यास्तम्भे हनुग्रहे । । ।
 कर्णदन्ताक्षिशूले च नस्येऽम्भजे च योजयेत् ॥ १०९ ॥
 मुकुशिताश्राव् स्निग्धांश्च केशान् संजनयेत् घृह्णन् ।
 पलित चेन्द्रजले च तैलमेतत्प्रशस्यते ॥ ११० ॥
 मञ्जिष्ठाद्यभिर्दं नाम्ना शिरोरोगनिवारणम् ॥
 (तन्ग्रन्थे)

महिषीनवनीतप्रयोगः । (१)

क्षीरोदकवितुषीकृतसितसुञ्जाकल्कमानिकोन्मिथात् ।
 कंसं महिषीक्षीरात् सततं दर्ष्यावषड्वयनिपचेत् ॥ १११ ॥
 दध्नस्ततः सुजातं नवनीतं सार्षपलशुजङ्गरजः ।
 लोहसमुद्गान्तःस्थितमाकाष्णार्द्धं त्रीहिराशिमघस्यम् ॥ ११२ ॥
 त्रिफलाजलधौतक्षिराश्चत्वारिंशद्दिनान्यथाभ्यञ्ज्यात् ।
 जितमधुकरनिकुरुम्बच्छवयः केशाः स्पुराजीवम् ॥ ११३ ॥

लोहवरादितैलम् ।

लोहवराहकृद्फलजपाप्रयूनक्रिमिमनीलीनाम् ।
 काथे केतकिनीलीमुद्गपयोभिः शृतं तैलम् ॥ ११४ ॥
 जम्बूवन्दाकापःकुष्ठरजोन्मिधितं समभ्यङ्गात् ।
 जितचमरवालभारस्निग्धघनोदारकेशः स्यात् ॥ ११५ ॥

केतस्यादितैलम् ।

केतुरुवटमृगधत्रीभृङ्गपमृचानालिकैरयत्कलजे ।
 धात्रीकल्केन रसे तैले केश्यं समर्क्षिरे ॥ ११६ ॥

(शम्भोरित्वाली)

नायमतोऽन ।

मपीण्डरीकयष्ट्याहपिष्पल्लुत्पलचन्दनैः ।

धात्र्यम्बुसाधितं तैल नावनत्पलितादिजित् ॥ ११७ ॥

रामाश्लुतिलाक्षाणां तैल नावनतो जराम् ।

भृङ्गनीलीङ्गुरण्डाह्वशिरीषाम्बुशुषा हरेत् ॥ ११८ ॥

शिखिपिचनिसाम्रास्थिमदयन्त्यजनात्पलैः ।

सनीलीभृङ्गकासीसैरक्षतैल समैः पचेत् ॥ ११९ ॥

लोहभाण्डे स्थितं मास्रमकालपलितं जगेत् ।

एतदभ्यद्रमात्रेण नावनेनापि काष्ठजम् ॥ १२० ॥

(सिद्धसाते)

पचेत् सैन्धवशुक्ताम्लैरयश्चूर्णं सतण्डुलम् ।

तेनालिप्तं शिरःशुद्धमस्निग्धमुपितं निशाम् ॥ १२१ ॥

तत्र्यातस्त्रिफलाद्यौतं स्यात् कृष्णास्निग्धमूर्धजम् ॥

(समहे)

अन्यग्महावलिप्लवम् ।

धामण्डको बला भृङ्गी गुल्मी चेन्द्रवल्लिका ।

सुनिपण्णो हठश्चापि पलाशः केतकी तथा ॥ १२२ ॥

एतेषां स्वरसा ग्राह्या भुष्णानां च पृथक् पृथक् ।

धीजकत्रिफलानीलीकाथार्धेन समायुते ॥ १२३ ॥

विपचेत्सप्तगुणिते स्वरसे मतिमान् शिषक् ।

तिलात् कृष्णात्सुजातं वा तैलं वैभीतकं तु वा ॥ १२४ ॥

धीरं तु माहिपं तत्र स्नेहात् पद्गुणमावपेत् ।

तत्र क्लृप्तानिमान्द्रयादनोदरुपेपितान् ॥ १२५ ॥

श्यामापुष्प मातुल्यं नीली कृष्णायसंरजः ।

त्रिफलापत्रिनीमूलं पुष्प महचरस्य च ॥ १२६ ॥

सोमराजीमृणाळं च पुष्पं पिण्डीतकस्य च ।

अर्जुनत्वस्तथा मुस्ता तिलाः कृष्णास्तर्धव च ॥ १२७ ॥

प्रपौण्डरीरुमाञ्जिष्ठाचन्दनं शारिवाद्रयम् ।

वर्षाभृश्चूतमञ्जा च जम्बूपुष्पं तथासनम् ॥ १२८ ॥

इन्दुदी मदयन्ती च उशीर सुरसे तथा ।

शतपुष्पाभद्रदारु कारुमाची च मार्क्यम् ॥ १२९ ॥

शिरोरोगातिक्रियाधिकारः ।

नीलोत्पलं फर्दमं च सूरीमूल तथाडानम् ।
 मधुकं चैति तुल्यांशं लाभतः संग्रहेद् युवः ॥ १३० ॥
 भायसे भाजने सिद्धं मृदुपाकेन गाढयेत् ।
 एकमासं यथाचर्यं धान्यपाकं प्रकल्पयेत् ॥ १३१ ॥
 निदध्यादायसे भाण्डे वैजके वाध भाजने ।
 भैतदुपयुञ्जीत शीतगन्धाधिवासितम् ॥ १३२ ॥
 नस्योपमर्शनालेपपानाम्यङ्गविधानतः ।
 तैलं प्रथमयेदोषं खालित्वादि शिरोगतम् ॥ १३३ ॥
 इन्द्रलप्ते शिरोक्लिप्तयेतेन सुनिरन्तरम् ।
 जायते मागमात्रेण श्लक्ष्णनीलाळकाचितम् ॥ १३४ ॥
 अश्रीयान्मापयूषेण पयसा वा घृतेन वा ।
 शाल्यं कृतराज वा सात्म्यं सेवेद्यथाविधि ॥ १३५ ॥
 महानीलमिति ख्यातं केश्यमिन्द्रियवर्धनम् ।
 तैलोत्तममिदं प्राह विदेहाधिपतिः स्वयम् ॥ १३६ ॥

केशरम्भनानि तैलादि ।

सैरीयजम्बुजुनकादमरीजं
 पुष्पं तिलो मार्कनचूतजीजे ।
 पुनर्नवी फर्दमकण्टकायौ
 कासीसपिण्डीतक्तवीजसारम् ॥ १३७ ॥
 फलत्रयं लोहरजोऽञ्जनं च
 यष्ट्याह्वयं नीरजशारिषे च ।
 पिष्ट्वा च सर्वं सह मादयन्त्या
 साराम्भसा बीजकसम्भवेन ॥ १३८ ॥
 साराम्भसा सप्ताभिरेव पश्चात्
 प्रस्थैः समालोड्य दशाहगुप्तम् ।
 लोढे सुपात्रे च निधाय तैल-
 मलोद्भयं तत्र पचेत् प्रयत्नात् ॥ १३९ ॥

पक्वं च लौहैऽभिनवे विधाय
 नस्यं विदध्यात्परिशुद्धकायः । ।
 अभ्यञ्जयेन्नित्यमनेन केशान्
 भृञ्जीत मापान् कृमरानथो वा ॥ १४० ॥

मासोपरिष्ठाद् धनकुञ्चिताग्राः
 केशा भवन्ति भ्रमराञ्जनामाः । । । ।
 केशास्तथान्ये खलतौ भवेयु-
 र्जरा न चैनं सदसाभ्युपैति ॥ १४१ ॥

(पृष्ठश्लो)

समाम्नास्थयश्चूर्णं तत्समं त्रैफलं रजः ।
 स्तोत्रं नीलाञ्जनाच्चूर्णमेतच्चूर्णचतुष्टयम् ॥ १४२ ॥
 पद्मगुणेन कपायेण त्रिफलाया विलोकितम् ।
 द्विगुणेन तु तैलेन लोहपात्रे विमर्दितम् ॥ १४३ ॥
 ततो निधापयेद्दान्यराशौ मासचतुष्टयम् ।
 तत्करोति बलाकाभान् केशान्नीलाञ्जनोपमान् ॥ १४४ ॥

धात्रीवन्दाकतैलम् ।

धात्रीवन्दाकभृङ्गीत्रिफलरसयुतं लोहचूर्णेन युक्तं
 गुञ्जायाश्चापि मूलं समधरणधृतं धीरपिष्टं द्वि सर्षपम् ।
 तैलेऽस्मिन् पच्यमाने जपकुसुमदलं प्राक्षिपेद्रागहेतो-
 रेतस्माद्रोमरूपादकिडुलसदृशा जायते रोमराजिः ॥

(तन्ग्रन्थे)

श्लेष्मातवतैलम् ।

वीजैः श्लेष्मातकस्य व्यपगमिततुषैः काञ्चिकश्कृष्णपिष्टै-
 र्यह्निष्ठाहोहदण्डादिनररकिरणैस्तापितात्प्रच्यवेत् ।
 तत्तैलं केशकार्ण्यं जनयति परमं नारनाभ्यञ्जनाभ्यां
 मूर्धघ्राणाक्षिदन्तधरणगळरुजं हन्ति निःशेषतश्च ॥ १४६ ॥

(सद्वे)

कीचकफलतैलम् ।

कीचकानां फलैः पिष्टैः कटुतैलं विपाचितम् ।
सगोमूत्रं तदभ्यङ्गात् कपोलव्याधिनाशनम् ॥ १४७ ॥

(पञ्चदे)

जम्बीरादितैलम्

अङ्गोत्तरीजमरिचकुष्ठैः कल्कीकृतैर्मिषक् ।
पचेत् सकुण्डपत्रस्य जम्बीरस्य रसाढके ॥ १४८ ॥
तैलग्रस्थं शिरोऽभ्यङ्गात् शिरःकुष्ठविनाशनम् ।
गुर्वी स केशकण्ठं च शिरोरोगांश्च नाशयेत् ॥ १४९ ॥
केशानां वर्धनं निलमद्गदौर्गन्ध्यनाशनम् ।
तैलग्रस्थं सधान्याम्लं जम्बीरस्य रसाढके ॥ १५० ॥

प्रस्थे च तुलसीचिञ्चानीलीवकुञ्जद्रसात् ।
प्रत्येकं कल्कीकृतैरेभिः कुण्डलीफलजाम्बुनां ॥ १५१ ॥

यष्टीत्रिजातकोशिरकुष्ठजातीरसाम्बुदैः ।
तफोलवीजमञ्जिष्ठाकर्पूरमृगनाभिभिः ॥ १५२ ॥

विफलाङ्गोलीजैश्च चन्दनागरकुङ्कुमैः ।
सम्यक् सिद्धमिदं केश्यं कृमिकण्डूविनाशनम् ॥ १५३ ॥

शिरःकुष्ठं शिरोरोगातुर्वासङ्केशशान्तनम् ।
निहन्त्यभ्यङ्गमात्रेण देहदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ १५४ ॥

कुष्ठाधिकारनिर्दिष्ट पञ्चतैलं च योजयेत् ।
(योगसाधयाम्)

पयूरं पक्षपिचान्त्रपादविदुत्तुण्डवर्जितम् ।
दशमूलप्रलारास्नामधुकेस्त्रिफलैर्युतम् ॥ १५५ ॥

जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
कल्कीकृतैर्मधुरद्रव्यैः सर्वजूर्धरोगजित् ॥ १५६ ॥
तदभ्यासीकृतं पानवस्त्वभ्यञ्जननाशनैः ।

महामायूरप्रथमः ।

एतेनैव कपायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५७ ॥
 चतुर्गुणेन पयसा कल्कैरेभिश्च कार्पिकैः ।
 जीवन्तीत्रिफलाभेदाष्टद्वीकाद्विपरूपकैः ॥ १५८ ॥
 समद्वाचविकाभाङ्गीकार्पर्णीकर्कटाह्वयैः ।
 आत्मगुप्तामहाभेदातालखर्जूरमस्तकैः ॥ १५९ ॥
 मृणालविसखर्जूरयथीमधुकजीवकैः ।
 अतावरीत्रिदारीक्षुबृहतीशारिचायुगैः ॥ १६० ॥
 दूर्वासदंष्ट्र्पमकशृङ्गाटककशेरुकैः ।
 रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मलाश्टिपौष्करैः ॥ १६१ ॥
 पुनर्नवातुकाक्षीरीकाकोलीधन्वयापकैः ।
 मधुकाक्षोळवातामसुञ्जाताभिपुंकरपि ॥ १६२ ॥
 महामायूरमित्येतन्मायूरादधिकं गुणैः ।
 धात्वान्द्रियस्वरभ्रंशश्वासकासाहिंतापहम् ॥ १६३ ॥
 योन्यसुकलुकदोषेषु यस्तं चन्ध्यासुतप्रदम् ।
 शास्त्रुभिः कुक्कुटैर्हंसैः अश्वैश्चैव प्रकल्पयेत् ॥ १६४ ॥
 जशूर्ध्वजानां व्याधीनामेकात्रिशच्छतद्वयम् ।
 परस्परमसङ्कीर्णं विस्तरेण प्रकाशितम् ॥ १६५ ॥
 छर्ष्वमूलमधःशाखमृपयः पुरुषं विदुः ।
 मूलमहारिणस्त्वस्माद्रोगान्छीघ्रतरं जयेत् ॥ १६६ ॥

इति योगरत्नसमुच्चये शिरोरोगचिकित्साधिकारः

पद्मविंशतितमः ।

शालाधयतन्त्रं समाप्तम् ।

अथ प्रणापिकित्साधिकारः ।

प्रणो द्विधा निजामन्तुदुष्टशुद्धभिर्भेदतः ।

नित्रो दोषैः शरीरोत्थैरामन्तुर्षीघ्रहेतुजः ॥ १ ॥

दोषैरधिष्ठितो दुष्टः शुद्धस्तरनधिष्ठितः । । । । ।
संघृत्तत्वं विद्वत्ता काठिन्यं मृदुतापि वा ॥ २ ॥

अत्युत्सन्नावसन्नत्वमत्यौष्ण्यमतिशीतता ।
रक्तत्वं पाण्डुता काष्ण्यं पूतिपूयपरिस्रुतिः ॥ ३ ॥

पूतिमांससिरास्नायुः असतोत्सङ्गतातिरुक् ।
संरम्भदाहश्चयशुक्लवादिभिरुपद्रुतिः ॥ ४ ॥

दीर्घकालानुबन्धश्च विद्याद् दुष्टव्रणाकृतिम् ।
स च दुष्टव्रणा पञ्चदशधा स्याद्यथा पृथक् ॥ ५ ॥

(यादृते)

पृथग्दोषैः ससर्गाभिव्ययेन च सप्तविधः । सरक्तैस्त्वैस्तावान् ।
केवलैनासृजैक इति ॥

तत्र वातेन श्यावकृष्णारुणो भस्मनिभो वा मांसमस्तु पुला-
काम्बुतुल्यः तन्वल्पास्त्रावद्युतः सतोदो निर्मासो रूक्षश्च । पिचेन
नीलपीतकपिलः क्षिप्रजः किंशुकभस्मान्द्रुमूनतैलाभः बहूष्णस्त्रावः
सरागोष्मपाकश्च । कफेन पाण्डुः कण्डूमान् बहुसितघनस्त्रावः कठिनो
मन्दरुजः स्थूलोष्ठश्च । रक्तेन प्रवालरक्तः सरक्तपूपास्त्रावो वाजि-
स्थानतुल्यगन्धः पित्तलिङ्गश्च । मिश्रो मिथालिङ्गः ॥

(तन्वल्पावः)

शुद्धवर्णलिङ्गः ।

निहृत्प्रभो मृदुः श्लक्ष्णः श्यावकौष्ठः पिटिकः समः ।
किञ्चिदुन्नतमज्यो वा व्रणाः शुद्धोऽनुपद्रवः ॥ ६ ॥

सायनासाध्यानि ।

स्वगामिपसिरास्नायुस्तन्व्यस्थीनि प्रणाशयाः ।
क्रोष्टो मर्म च तान्यष्टौ दुःसाध्यान्नुचरोचरम् ॥ ७ ॥

सुसाधः सत्वमांसाभिवयोबलवति व्रणः ।
बृत्तो दीर्घस्त्रिपुटफथतुरसाकृतिश्च यः ॥ ८ ॥

तथा स्किक्पयापुपेद्वौष्ठपृष्ठान्तर्बन्धगण्डगः ।
रुन्ध्रसाध्याञ्छिदशननासिकापाङ्गनामिषु ॥ ९ ॥

सीवनीजठरश्रोणपार्श्वकुक्षिस्तनेषु च ।
 फेनपूयानिलघहः शल्यवानूर्ध्वनिर्वमी ॥ १० ॥
 भगन्दरोऽन्तर्वदनस्तथा फट्यस्थिसंश्रितः ।
 कुष्ठिनां विपज्जुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ॥ ११ ॥
 व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां च स्युर्व्रणे व्रणाः ।
 नैव सिध्यन्ति वीसर्षज्वरातीसारकासिनाम् ॥ १२ ॥
 पिपासुनामनिद्राणां श्वासिनामविपाकिनाम् ।
 शिन्ने शिरःकपाले वा मस्तुर्कुंगस्य दर्शने ॥ १३ ॥
 स्नायुक्तेदात्सिराच्छेदाद् गान्भीर्यात्कृमिभक्षणात् ।
 अस्थिभेदात्सशल्यत्वात्सविपत्त्वादतर्कितात् ॥ १४ ॥
 मिथ्याबन्धादतिस्नेहाद्रौक्ष्याद्रोमादिषट्पदात् ।
 क्षोभादशुद्धकोष्ठत्वात्सौहित्यादतिकर्शनात् ॥ १५ ॥
 व्रणो मिथ्योपचाराच्च नैव साध्योऽपि रोहति ।
 मद्यपानादिवास्वमाद्रयवायाद्रात्रिजागरात् ॥ १६ ॥ ।

(बाह्ये)

(इति विशेषः संग्रहे)

वत्र वयःस्थानां प्रत्यग्रघातुत्वादाशु व्रणसंरोहो भवति ।
 घटानां स्थिरबहुमांसत्वाच्चक्षत्रमवचार्यमाणं सिरास्त्राख्यादीन्न प्रा-
 मोति । प्राणवतां वेदनाहारविहारयन्त्रणादिभिर्न ग्लानिः । सत्ववतां
 दारुणैरपि क्रियाविशेषैर्न व्यथा भवति । आत्मवतां गुनियमिताहा-
 रविहारादिभिरुपदेक्षैर्नान्यथा भवति । दीप्ताग्नीनाममह्निभेदेहत्वात् ।
 प्रकृतितश्चाप्रकृतेदिशरीराणां तद्विषयोश्च देशकालयोः आसाचदौर्गन्ध्या-
 भावादाशु विशुद्धेन मांसेनानुपद्रवमापूरणम् । एत एव गुणा शुद्ध-
 कृत्वाल्पप्राणभीरुमन्दाग्निप्रकृतेदिदेहदेशकालेषु विपरीताः ।

(संग्रहे)

तस्य व्रणस्य पट्टिरूपक्रमा भवन्ति, अपकर्षणालेपपरिपेकाभ्य-
 ञ्छलेदविग्लापनोपनाहपाचनविस्त्रावणादयः ।

(सौधुते)

तथाप्यनुपशाम्यति प्रविलायनं अविलीयमाने चोपनाहनं प्रति-
लोममेव चानुलिम्पे ज्ञानुलोमम् । तथा द्रौपधं सम्यगवतिष्ठते । शोफे तु
सैलमूत्रधारोदकसुराशुक्तकफमौपधनिष्कायैः । भवति चात्र श्लोकः ।

यथाम्बुभिः सिच्यमान शान्तिमग्निर्नियच्छति ।

दोषाग्निरेवं सहसा परिपेकेण शाम्यति ॥ २९ ॥

(सौधुते)

निःशेषोद्धृतमूल मूत्रविलेपाद्भिदन्ति पाराताः ।

शोफविसर्पीं तद्वशच्चूर्णं मेदद्दन्मधुना ॥ ३० ॥

(कान्धीपुरवापी)

स्वेदलपादय ।

पातोल्मणानां स्तब्धानां कठिनानां महारुजाम् ।

सुतासृजां च शोफानां ग्रणानामपि चेदशास् ॥ ३१ ॥

ग्राम्यान्पौदकामिपवेशवारकसरपायसोत्कारिकाभिः स्वेदो
योग्यः । सदाहशुलास्तु तिलानवसीथ भृष्ट्वा पयसि निर्वाप्य तेनैष
धीरेण पिष्ट्वा प्रलेपयेत् । बलामधुकृत्त्रिपणीच्छिन्नरुहाभीरुजीवन्ती-
शर्करामदनक्षीरमहास्नेहसिद्धोत्कारिकाः कपोष्णाः शुद्धदाहहराः ।
तद्दन्मधुकयवचूर्णतैलमार्भिर्भिः कोष्ण आलेपः, तथा सतिलो मूत्रपायस
उपनाहः । दशमूलसिद्धेन सुखोष्णोनाम्भसा पयसा घृततैलाभ्यां वा
परिपेक शोफे ग्रणे वा दाहशुलग्नः ।

(सामरे)

स्थिरान्मन्दरुजाञ्छोफान्स्नेहैर्वातकफापहैः ।

अभ्यज्य स्वेदायित्वा च त्रैशुनाट्या तैतः शनैः ॥ ३२ ॥

विम्लापनार्थं सृष्टनीयात्तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।

यवगोधूममुद्गैश्च दुग्धपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ ३३ ॥

(पादरे)

ते तु श्रविशन्ति च रोमकूपान् । न तु शुष्यदुपेक्षितव्यमन्यत्र
पीडयितव्यात् । शुष्कं हि दाहोपारागश्याप्रत्वशूलानि उर्धयति । यस्तु
शीतस्तनुर्मुहुर्मुहुश्च मयुज्यते स प्रदेहो रक्तापित्तत्वां प्रसादकत् । लेप-
स्तृष्णः शीतो वा बह्वक्ष तथा चातक्षेपप्रशमनः । वस्योपयोगः
भृतासतेषु । यस्तु घृतेषूपयुज्यते स शूयः बलक इति सत्रां लभते ।

दशविधश्च समासादालेपः । तद्यथा — स्नैहिको निर्व्यापणः प्रसादन
स्तम्भनो विच्छादन- पाचनः पीडनः शोथनो रोपणः सर्णाकरणश्च ।
नामाभिरेव चैषां स्वरूपमाख्यातम् । न च प्रदेह रात्रावुपयुञ्जीत ।
मा भूच्छैत्यविहतस्योष्मणो नहिरनिस्सरणादिकारपीरशुद्धिः । पुष्क-
लावतस्तु पठति ।

*तर्मसा विहतो ह्युष्मा रोमकृपैरनाश्रुतैः ।

लेपादिर्नैव निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ॥ ३४ ॥

न च पर्युषितं लेपं दद्याद् भूयस्तमेव वा ।

व्यम्लः पर्युषितो हि स्याद् भ्रष्टवीर्यस्तथेतरः ॥ ३५ ॥

(गङ्गहे)

पातशोके तु वेदनोपशमनार्थं सर्पिस्तैलधान्याम्लमांसरसवातहरौ-
पधनिष्कार्यैरशीतैः परिपेकान् कुर्यात् । पिच्छरक्तानिघातनिषनिमित्तेषु
क्षीरघृतमधुशंकोदकेक्षुरसमधुरौपधक्षीरवृक्षनिष्कार्यैरनुष्णैः परिपेकान्
कुर्यात् । श्लेष्मशोके तु तैलमूत्रक्षारोदकानुराशुक्त हफामौपधनिष्कार्यै-
रशीतैः परिपेकान् कुर्यात् ।

(सौश्रुते)

आस्फोटपत्रमद्गरकल्केनालेपः, सुसिद्धपिष्टैः सघृतैर्मुद्गरवज्रगोधूमैर्वा ।

विलीयते स चैत्रैर्ब ततस्तमुपनाहयेत् ।

अपिदग्धस्तथा शान्तिं विदग्धः पाकमश्नुते ॥ ३६ ॥

(सप्रदे)

इत्याह ।

शोफयौरुपनाहं तु कुर्यादापविदग्धयोः ।

अविदग्धाश्च शाम्यन्ति पाकं यान्ति विदाहिनः ॥ ३७ ॥

निरर्तते न यः शोफो विरेजान्तैस्पर्कमैः ।

तस्य संपाचनं कुर्यात् समाहृत्यापधानि तु ॥ ३८ ॥

दधितत्रानुराशुक्तयान्याम्लैर्योजितानि तु ।

स्निग्धानि लवणीकृत्य पचेद्दुर्कारिका शुभाम् ॥ ३९ ॥

(१) * तमसा विहितो इति सुदिनात्पठ्यते ।

सैरण्डपत्रया शोफं नाहयेदुष्णया तथा ।
 पतसीशणशिशूणि मूलकं तिलसर्पपाः ॥ ४० ॥
 सक्तवः किण्वमुष्णानि द्रव्याण्यपि विपाचनम् ।

(संशुने)

सकौलतिलनेह्रोमा दृष्यन्ला सक्तुपिण्डिका ।
 सकिण्वकुष्ठुलवणा कोष्णा शस्तोपनाहने ॥ ४१ ॥

(पाहने)

शिशुशणफलचित्रककिण्वनिष्पावसर्पपतिलातसीसक्तुकौलपू-
 धूमैरम्लपिष्टैः सुखोष्णैः स्निग्धैः सलवणैरुत्कारिकां कृत्वा तथा प्र-
 लिप्सैरण्डपत्रेणावच्छाद्य बध्नीयात् ।

(सङ्ग्रहे)

शालितिलैरण्डफलं पिष्ट्वा घृतेन कर्तव्यम् ।
 सन्तर्पणाहयोऽसाद्युपनाहो ग्रन्थिशोफन्नः ॥ ४२ ॥

(पृष्ट-)

छाजं तिलानां शालीनां चूर्णितं घृतसंयुतम् ।
 वपनाहमिमं कुर्याद् ग्रन्थिशोफविनाशनम् ॥ ४३ ॥

(हारिसङ्ग्रहे)

वैलेन वा सर्पिषा वा ताभ्यां वा सक्तुपिण्डिका ।
 मुखोष्णा शोफपाकार्यमुपनाहः प्रशस्यते ॥ ४४ ॥

(पाहने)

पच्यमानशोफलिङ्गम् ।

पच्यमानो विवर्णस्तु रागी वस्तिरिवातवः ।
 स्फुटतीव नानिस्तोदः साङ्गमर्दविजृम्भिकः ॥ ४५ ॥
 संरम्भारुचिदाहोपावृष्टवरानिद्रतन्वितः ।
 स्त्यानं विष्यन्दपत्याश्र्यं व्रणवत्स्पर्शनासहः ॥ ४६ ॥

(पाहने)

पाकाभिमुखे भोजनविधिः ।

पाकाभिमुखे च शोफे यथेष्टमातुरं भोजयेत् पाचनार्थं वा-
 भेदनाशुश्रुत्कर्मसहनार्थं च ।

(संशुने)

पङ्कलिङ्गम् ।

पङ्केऽहपवेगता ग्लानिः पाण्डुता वलिम्भवः ।
नामोऽन्तेषुऽतिर्मध्ये कण्ठशोफादिपार्द्ववम् ॥ ४७ ॥
स्पृष्टे पूयस्य सशारो मवेद्वस्ताविचाम्भसः ।
शूलं नर्तेऽनिल्लाहाहः पित्ताञ्जोफः कफोदयात् ॥ ४८ ॥
रागो रक्ताथ पाकः स्यादतो दोषैः सभोगितैः ।
पाकेऽतिरुद्धे सुपिरस्तनुस्त्वन्दोपभाक्षितः ॥ ४९ ॥
बलीभिराचितः प्र्यावः शीर्यमाणतनूहः ।

रक्तपाकम् ।

कफजेषु तु शोफेषु गन्मीरं पारुमेत्यसृक ॥ ५० ॥
पङ्कलिङ्गं ततोऽस्पृष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ।
त्वक्साधुर्ष्यं कजोऽवपत्वं धनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ ५१ ॥
रक्तपाकमिति भूयात्तं प्राद्यो युक्तसंशयः ।

दारणादि ।

सुपक्वे पिण्डिते शोफे पीडनैरुपपीडिते ॥ ५२ ॥
दारण दारणार्हस्य सुकुमारस्य चेष्यते ।
अल्पसप्वेऽत्रले बाले पाके चात्यर्थमुद्धते ॥ ५३ ॥
दारणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।
गुग्गुलुतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरिफोतविद् ॥ ५४ ॥
धारौषधानि धाराथ पक्वशोफनिदारणम् ।
प्राक्कृत्स्नकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ ५५ ॥
पानपं पापयेन्माथ तीक्ष्णं यो वेदनासहः ।
न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्रं न चुष्यते ॥ ५६ ॥
अन्यत्र सूदगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ॥

(बाहटे)

अच्यमानः पुनर्दशमशकृत्तुणाष्टपांसुशीतवातातपादिसंपर्काद्
भिधोपद्रवोपद्रुवो दुष्टव्रणतामुपैति । स्नेहश्चान्न न चिरं तिष्ठति ।
पञ्चमचिरान्च्छुष्यति । रूढे च वैवर्ण्यं भवति । अपि च ---

चृणितं मथितं भग्नं विश्लिष्टमथ पाटितम् ।

अस्थिस्नायुसिरान्छिद्यमानां बन्धेन रोहति ॥ ६२ ॥

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पित्तजामधुमेहिनाम् ।

फणिकाश्वेन्दुरुविषे क्षारदग्धारिपान्त्रिताः ॥ ६३ ॥

बन्धनीया न मास्पाके छुदपाके च दाहणे ।

शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफानस्था विसर्पिणः ॥ ६४ ॥

(सङ्घटे)

भामध्वेदे व्यापदः ।

आमच्छेदे सिरास्नायुव्यापदोऽसृग्गतिस्तुतिः ।

रजातिवृद्धिर्दरुणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः ॥ ६५ ॥

व्यम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः मधुपाचयेत् ।

भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ६६ ॥

तिर्यकच्छेदविषयः ।

तिर्यक् छिन्नाललाटशूदन्तयेष्टकजड्वृणि ।

कुक्षिकक्षादिक्वैष्टकरोलमळबध्धणे ॥ ६७ ॥

अन्यत्र छेदनातिर्यक् सिरास्नायुविपाटनम् ।

पीडनम् ।

पृथग्भानुद्वाराच्च शोस्तश्चान्मर्ममानपि ॥ ६८ ॥

निःस्नेहैः पीडनद्रव्यैः सपन्तात्प्रतिपीडयेत् ।

शुष्यन्तं सधुपेक्षेत प्रलेपं पीडनं प्रति ॥ ६९ ॥

न शुष्णे चैनमालिम्पेत्तथा दोषः प्रसिच्यते ।

कळापयवगोधूममापमुद्गहरेणवः ॥ ७० ॥

इव्याणां पिच्छिलानां च त्वद्मूलानि प्रपीडनम् ।

(बाह्वे)

विषर्णान् पिच्छिलान् पूतिगन्धीन् क्लेदरुजायतः ।
 प्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैरेभिराचरेत् ॥ ७१ ॥
 (सङ्गरे)

धाब्जनादयः ।

सप्तसु धाब्जनाद्येषु सुरसारग्वधादिकौ ।
 सूत्रं इष्टत्रणे योज्यौ मेढुकुष्ठत्रणेषु च ॥ ७२ ॥
 अथवा धाब्जनं फवाथः पटोलीनिम्बपत्रजः ।
 अविशुद्धे विशुद्धे तु न्यग्रोधादित्यगुद्भवः ॥ ७३ ॥
 पटोलविलयष्ट्याहनिष्टहन्तीनिशाद्वयम् ।
 निम्बपत्राणि चालेपः सपदुर्गणशोधनः ॥ ७४ ॥
 प्रणान्विशोधयेद्वर्त्या सुक्ष्मास्यान्सन्धिर्मर्मगान् ।
 कृतया त्रिष्टुतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥ ७५ ॥
 (बाहरे)

त्रिकल्कः ।

निम्बपत्रनिशाकल्कः सतिलो माक्षिकान्वितः ।
 त्रिकल्क इति विख्यातो प्रणशोधनरोपणः ॥ ७६ ॥
 (दारिद्र्यम्) ।

प्रणशोधनानि ।

पुनर्नवाधिसिन्धुत्थनिशाकल्कः समाक्षिकः ।
 स दुःखसाध्यानुत्सङ्गान् प्रणानाशु विशोधयेत् ॥ ७७ ॥
 पुनर्नवनिशाकल्कच्छदगुञ्जाफलेः कृतः ।
 सिन्धुत्थनकुलैः कल्को मष्पाद्यो प्रणशोधनः ॥ ७८ ॥
 दुष्टप्रणालां सर्वेषां कल्को रक्तहृदिमूलकैः ।
 अस्तं तत् पक्ववैलं वा शोधने सैन्धवान्वितः ॥ ७९ ॥
 विलसैन्धवयष्ट्याहनिम्बपत्रनिषायुतैः ।
 त्रिष्टुत् घृतयुतैः पिटैः प्रलेपो प्रणशोधनः ॥ ८० ॥
 (तिर्यग्यो)

५२ ।

पाताभिभूतान्साप्तान्वा घूपयेदुग्रनेदनान् ।
 पञ्चाज्यभूर्जमदनधीविष्टफसुराहयैः ॥ ८१ ॥

क्षीरमौदुम्बरं शस्तं तथा पास्कोतजं पयः ।

घणजन्तुषु सर्वेषु दुग्धं चोत्तमकार्णिजम् ॥ ९० ॥

(हारिमन्त्रे)

घणस्योदरस्थं कृमिघातमुग्रं

वटक्षीरविन्दुनिपिक्तो निहन्ति ।

अलब्धे च तस्मिन् सुपिष्टा च *गृष्टिः

सुधा च भदेया वधाय कृमीणाम् ॥ ९१ ॥

कटुकखारसंयुक्तं कल्कमश्वघ्नमूलजम् ।

घणकृमिं निहन्त्याशु घणदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ९२ ॥

(सन्धान्त्रे)

कार्पासफलादिरसक्रिया ।

कार्पासं फलगेहधूमवकुलं गुञ्जाफलं शंखजं

सारं रोममर्षां च नागसहितं पश्यां रसे केशुके ।

पिष्ट्वा कंसद्युगेन तैलसहितं घृष्टेयमाकार्ण्यतः

क्षिप्रं हन्ति रसक्रिया चिरभवान्दुष्टघणान्ससृतीन् ॥ ९३ ॥

(पृष्ठ-)

घणानामथ धृद्धानां रोपणानि प्रयोजयेत् ॥

(संग्रहे)

श्लाळनादिः ।

प्रश्लाळनार्थं तु पर्याघ्रिपानां काथं तिलारिष्टनिशांशकल्कम् ।

क्षौद्रेण दद्यात् घणशोधनार्थं तत्कल्कमाज्येन तु रोपणाय ॥ ९४ ॥

(योगसूत्रे)

रोपणम् ।

धृद्धानां रोपणे योज्यमुत्सादाय यदीरितम् ।

अश्वगन्धा रुहा लोधं कटुकं मधुयष्टिका ॥ ९५ ॥

समञ्जा घातकीपुष्पं परमं घणरोपणम् ।

अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥ ९६ ॥

कल्कं संरोपणं कुर्यात् तिलजं मधुमंजुतम् ।

स्निग्धोष्णतिक्तमधुरकपायत्वैः स सर्वजित् ॥ ९७ ॥

* नारायणारिदम्बनर्वाको घृष्टिश्चरति नैव कथमदयिन्धोरवगम्यते ।

सक्षौद्रनिनपत्राम्ब्यां युक्तः संशोधनं परम् ।

पूर्वाम्ब्यां सर्पिषा चासौ युक्तः स्वादाशु रोपणः ॥ ९८ ॥

(वाहटे)

पित्तोपसृष्टान् गम्भीरान् ढाहपारुप्रपीडितान् ।

कार्पासफलमिश्रेण जयेच्छोधनसर्पिषा ॥ ९९ ॥

(सौधुते)

दृष्टानां निदेशाः ।

साम्प्रपित्तत्रिपामन्तुगम्भीरान् सोष्मणो व्रणान् ।

क्षीरोपणभैषज्यशृतेनाज्येन रोपयेत् ॥ १०० ॥

रोपणौषधसिद्धेन तैलेन कफवातजान् ॥

(वाहटे)

अवध्यानां चलस्थानां शुद्धानां वा प्रदुष्यताम् ।

यथास्वं रोपणैः कुर्याद्रसजांशनिशाद्वयैः ॥ १०१ ॥

समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां चूर्णं श्लष्यते ।

नीरुजामवगाढानां शुद्धानां वर्तयो हिताः ॥ १०२ ॥

(सद्गटे)

अन्तःशल्यानशुद्धारान् गम्भीरान्मांससंश्रितान् ।

सन्धिर्मर्मनिविष्टाश्च शोधयेद्वर्तिभिर्घणान् ॥ १०३ ॥

उत्सन्नदुष्टपिशिते संक्रियज्वामशोणिते ।

व्रणे प्रच्छर्दनं शस्त कफदुष्टे विशेषतः ॥ १०४ ॥

विरेचनं पित्तदुष्टे दीर्घकालानुबन्धिनि ।

रूक्षे सवेदने वस्तिरधःकाये विशेषतः ॥ १०५ ॥

जङ्घ्वजे च श्वथौ कण्ठ्वाद्ये तीक्ष्णनावनम् ।

तज्ज य्वाऽनिलाद्ये तु श्वथौ स्नेहनावनम् ॥ १०६ ॥

तथा सद्योफरुहस्तौ धूमो वातकफोत्क्षणे ।

रुजादिमति वक्त्रास्थे यथासं कवलो हितः ॥ १०७ ॥

(सम्प्र)

द्वे पञ्चमूले वर्गश्च चातघ्नो यातिके द्विवः ।
 न्यग्रोधपद्मकार्यो तु तद्वत्पित्तप्रदूपिते ॥ १०८ ॥
 आरग्वधादिः श्लेष्माग्नः कफे मिश्रस्तु मिश्रजे ।
 एभिः प्रक्षालनालेपघृततैलरसक्रियाः ॥ १०९ ॥
 चूर्णो वस्तिश्च संयोज्या व्रणे सप्त यथायथम् ॥

(वाहटे)

पानसेकादिषु घृतम् ।

पित्तविद्रधिबीसर्पशोफकुष्ठघृतानि च ।
 सर्वव्रणेषु योज्यानि पानसेकप्रलेपने ॥ ११० ॥

(संप्रदे)

दूर्वास्वरसकल्काभ्या सिद्धं तैलं च रोपणम् ।

(क्षारपाणिः)

प्रपौष्टरीकमधुककाकोष्ठीद्वयचन्दनैः ॥ १११ ॥

साधितं तैलमाज्यं वा तद्वत्कम्पिल्यकेन वा ।

दूर्वारसेन वा दाज्यास्त्वचा वा व्रणरोपणम् ॥ ११२ ॥

(सङ्ग्रहे)

जात्यादिघृतम् ।

जातीनिश्वपटोलपद्मदुकादूर्वीनिशाशारिवा-

मज्जिष्ठाभयतुत्थसिक्थमधुकैर्नक्ताहुदीजैः समैः ।

सर्पिः सिद्धमन्नेन लक्ष्मवदना समश्रिताः स्नाविणो

गम्भीराः सरजा व्रणाः सगातिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ ११३ ॥

(वाहटे)

निश्वेक्ष्वाङ्गवादिस्तैलम् ।

निश्वेक्ष्वाकुपटोलजातिरजनीतोषे सुगन्धाशिफा-

दूर्वीतुत्थकरञ्जबीजमधुकैर्मज्जिष्ठसिद्ध्याभयैः ।

सिद्धं तैलमथाज्यभेभिरथवा समश्रिताः स्नाविणः

सक्ष्मास्याः सरजा व्रणाः सगातिकाः शुध्यन्ति रोहन्ति च ॥ ११४ ॥

(शिद्वोने)

पद्मपादुभि रश्मिस्तैलम् ।

पद्मपादुप्रपुनादूर्वीजफलिनीन्योपाब्दवज्रीपय-

स्सिद्धार्थैत्रिफलाविडंगगुहृक्केजोवतीशारिवाः ।

मज्जिप्रासननक्ततृथमिश्रं सिन्धुत्वलोर्ध्वार्कवं
सिद्धं मार्कवकाफमाचिकरसे तैलं व्रणे शोधनम् ॥ ११५ ॥

स्कन्दतैलमिदं नाम्ना नालीरोपणमुत्तमम् ।
दुष्टव्रणापचिग्रन्थिगण्डमालाहरं परम् ॥ ११६ ॥

निम्बाळकादितैलम् ।

(चन्द्रदे)

निम्बाळकनिशास्तुक्कुरुटकरसे शृतं तैलम् ।
कल्कं लाङ्गल्यनलं व्रणशोधनरोपणे शस्तम् ॥ ११७ ॥

पुरान्तकतैलम् ।

निम्बाकुलीवसुकरम्यकनक्तवैरी-
चिंचाव्रणघ्नसुवहाखरगञ्जरीणाम् ।
निम्बस्य वापि वृनजस्य रसे विपकं
तैलं पुरान्तकमिदं व्रणरोपणाय ॥ ११८ ॥

(वृद्धे)

अणुवायि तेलानि ।

दिनेन्द्रवल्लीस्वरसे विपकं तन्चर्मकल्केन पुनर्नवस्य ।
सारे च तैलं व्रणरोपणार्थं संशोधनार्थं च वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ११९ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

महाबृक्षार्कगे दुग्धे मधुच्छिष्टेन माधितम् ।
तैलं सकृत्प्रयोगेण दुष्टव्रणविरोपणम् ॥ १२० ॥
दुग्धे कल्केन शृतं वर्षाभूभूफदम्बमूलक्षुमा ।
तैलं रोपयति द्रान् व्रणमपि गाढं सपूयमपि ॥ १२१ ॥

दोषाव्रणघ्नपृगत्रिफलातुल्यैः खरांशुमन्तसम् ।
धुधूरदिनेशत्वक्चूर्णैस्तैलं भवेद् व्रणम् ॥ १२२ ॥

मरिचनिशाहनाद्भिक्षीरद्रुमतुल्यमिष्यमेदोभिः ।
अणहितरुद्गमजम्बूत्पतरुचिश्चास्थिनिर्षोकैः ॥ १२३ ॥

सकिलरिपुभेदहारीकृष्णवृहत्पक्षु मापितं तैलम् ।
पद्मरोपभस्मयुक्तं व्रणहितमिति रूच्यते सद्भिः ॥ १२४ ॥

पद्मत्रिफलारजनीतुत्थसमङ्गासु साधितं तैलम् ।

नाशयति व्रणजालं क्लोभ एव गुणजालम् ॥ १२५ ॥
(कान्चीपुरवासी)

फकुमादिचूर्णम् ।

फकुभोदुम्बराश्वत्थजम्बूकदफललोध्रजैः ।

त्वचमाशु निगृह्णन्ति त्वक्चूर्णेश्चूर्णिता व्रणाः ॥ १२६ ॥
(वाहटे)

त्रिफलादिचूर्णम् ।

त्रिफला मधुकं लोध्रं मञ्जिष्ठा विल्वपेशिका ।

समङ्गा घातकी लाक्षा निर्यासः शाल्मलेरपि ॥ १२७ ॥

पलाशस्य च निर्यासो निर्यासः ककुभस्य च ।

सूक्ष्मान्येतानि चूर्णानि व्रणानां चापि रोपणम् ॥ १२८ ॥
(भेळ्वाट)

कठिनत्वं व्रणा यान्ति सारैर्गन्धैश्च धूपिताः ।

*सर्पिर्मज्जावसातैलैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः ॥ १२९ ॥
(चरके)

मलेपा ।

लाक्षामनोहामञ्जिष्ठाहरितालानिशाद्वयैः ।

प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्निशुद्धिकरः परम् ॥ १३० ॥

फाल्गीयकलताम्रास्यिहेमकाळारसोत्तमैः ।

लेपः सगोमयरसः सर्वर्णकरणः परम् ॥ १३१ ॥

अयोरजस्तकामीसत्रिफलाकुङ्कुमानि च ।

मलेपः शुरुते काण्यं सद्य एव नरत्त्रचि ॥ १३२ ॥

दग्धयानूपसत्वानां शुष्णचूर्णितया न्यचा ।

भट्टाततैलाप्लुतया शुद्धमालेपयेद् व्रणम् ॥ १३३ ॥
(मद्रदे)

त्रिफलामार्कवं लाक्षां कासीसं लोहजं रजः ।

लेपोऽयमचिरात्कुर्याद् व्रणकाण्यं नरत्त्रचि ॥ १३४ ॥

* 'बालेयक' मुद्रितचन्द्रदे ।

* 'सर्पिर्मज्जावसातैः' इति मुद्रितचरके ।

रोचना कुंकुमाग्रास्य तुर्यं शाल्मलिऋण्टकाः ।

कासीयकं च सावर्ष्यं कुर्युर्व्यासवमासतः ॥ १३५ ॥

(शास्त्राणि)

सिद्धं भृङ्गीरसे धात्रीदन्तीदन्तमपीयुतम् ।

तैलमासनपात्रस्थं केश्यं स्याद् व्रणकार्णवृकत् ॥ १३६ ॥

(काल्बीपुरवाम्नी)

दग्धो वारणदन्तोन्तर्धूमं तैलं रसाञ्जनम् ।

रोगसंजननो लेपस्तद्वच्चैलपरिष्कृता ॥ १३७ ॥

चतुष्पान्नरारोमास्थित्वक्चञ्चुङ्गसुरजा मपी ॥

(वाग्दे)

कापितथान्मांसमुद्धृत्य मूत्रस्याज्यस्य पूरणम् ।

क्षिपेच्चात्र मनोहेलावंशनिर्लेखरोचनाः ॥ १३८ ॥

कासीसं च प्रपुच्चाटं मासं न्यस्तं ततो भुवि ।

अधोऽर्द्धनस्य तच्छुक्लव्रणालेपः सवर्णकृत् ॥ १३९ ॥

(वद्दे)

व्रणानां पथ्यापथ्यम् ।

भोजनं तु यथासात्म्यं यवगोधूमपाटिकाः ।

मसूरमुद्गतुवरीजीवन्तीसुनिषण्णकाः ॥ १४० ॥

वालमूलकवार्त्ताऋतण्डलीयकवास्तुकम् ।

कारवेष्टरुककोटिपटोलकटुकाफलम् ॥ १४१ ॥

सैन्धवं डाडिमं घात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ।

जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पसुष्णोदकोत्तरम् ॥ १४२ ॥

मुञ्जानो जांगलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ।

असितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुराम् ॥ १४३ ॥

अजीर्णात्त्वनिलादीनां विध्रमो बलवान् भवेत् ।

ततःशोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ॥ १४४ ॥

(वाग्दे)

ग्रणे ध्वयशुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।

तौ च स्क् न दिवारवपनात् ते च मृत्युश्च मैथुनात् ॥ १४५ ॥
(सिद्धसारे)

स्थानासनं चक्रमणमुच्चैर्भाषणमेव त्व ।

ग्रणितो न निपेवेत शक्तिमानपि मानवः ॥ १४६ ॥

नवधान्यमापतिलकळायमसूरदरेणुशाकाम्ललवणविष्याकपिष्ट-
मयबल्लूरजाङ्गलमांसमत्स्यशीतोदकपायसदुग्धदधितक्रमभृतीनि च
परिहरेत् ॥

(भवक)

तक्रान्तो नवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उद्धीरितः ।

दोषसञ्जनो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्धनः ॥ १४७ ॥
(साधुते)

न चैनं त्वरमाणोऽन्तस्सदोषमुपरोद्धेयेत् ।

सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूगो विकुरुते यतः ॥ १४८ ॥

रूढेप्यजीर्णव्याधामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ।

मासान् पद् सप्त वा नृणां विधिरेप प्रशस्यते ॥ १४९ ॥
(सद्गद्दे)

सद्योव्रणा ।

सद्योव्रणा ये सहसा सम्भवन्त्यभिघावतः ।

अनन्तरपि तैरङ्गमुच्यते जुष्टमष्टधा ॥ १५० ॥

पृष्ठावकृत्तविच्छिन्न*प्रविलम्बिनिपातितम् ।

विद्धं भिन्नं विदलितं, तत्र घृष्टं लतीकया ॥ १५१ ॥

रक्तलेशेन वा युक्तं सप्लोपं द्देदनात्स्रवेत् ।

अवगाढं ततः कृत्तं विच्छिन्नं स्वास्त्योऽपि च ॥ १५२ ॥

प्रविलम्बि सशेषेऽस्थि पतितं पातितं तनोः ।

सूक्ष्मास्यशल्यविद्धं तु विद्धं फोष्टात्रिजितम् ॥ १५३ ॥

भिन्नमन्यद्विदलितं मज्जरक्तपरिप्लुतम् ।

प्रहारपीडनोत्पेपात्सहाश्रा पृथुर्वा गतम् ॥ १५४ ॥

(बाहटे)

१. प्रहारपीडनोत्पेपात्सहाश्रा रा पाठ .. * प्रविग्न्यापातितम् इति सुदि-
वाहटे ।

आगन्तोर्व्रणस्य प्रागुपादिष्टः सम्भवः । तत्र यथायथं प्रती-
कारश्च । विविधाभिघातजनितैस्तु सुबहाकृतिभिरपि सद्योत्रणैरधिष्ठित-
म् समासात् त्रिविधं भवति । छिन्नं विद्धं पिच्छितं च । त्रिविधमपि
क्षतचूगादिक्षणनात् क्षतमित्युच्यते । तत्र छिन्नं पञ्चधा भिद्यते ।
विद्धं त्वष्टविधम् । पिच्छितं तु द्विविधम् ।

(सङ्ग्रहे)

समासतो लक्षणतः षड्विधः परिकीर्तितः ।

छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्छिलमेव च ॥ १५५ ॥

घृष्टनाहुस्तथा पट्टं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।

(इति सांभ्रते)

सांभ्रनविधिः ।

सद्यः सद्योत्रणान्सीव्येद् विवृतानभिघातजान् ॥ १५६ ॥

भेदोजान् लिखितान् ग्रन्थान् ह्रस्वाः पालीश्च कर्णयोः ।

शिरोऽक्षिकूटनासौष्ठगण्डकण्डोरुवाहुषु ॥ १५७ ॥

श्रीवाललाटमुष्कस्फिञ्जेदूपायुदरादिषु ।

गम्भीरेषु मदेवेषु मांसलेप्यचलेषु च ॥ १५८ ॥

न तु वंक्षणकक्ष्यादावल्पमांसं चले व्रणान् ।

वायुनिर्वाहिणः शल्यगर्भान्तारविषाग्निजान् ॥ १५९ ॥

सीव्येष्वलास्थिशुष्कास्तृणरोमापनीय तु ।

प्रलम्बिमांसं विच्छिन्नं निवेश्य रविनिवेशने ॥ १६० ॥

सन्ध्यरध्वजस्थिते रक्ते स्नात्वा सूत्रेण बल्कलैः ।

सीव्येन्न दूरे नासन्ने गृह्णन्नाल्पं न वा बहु ॥ १६१ ॥

सान्त्वयित्वा ततश्चात् व्रणे मधुघृतद्वैतैः ।

अञ्जनशौमजमपीकलिनीसष्टकीफलैः ॥ १६२ ॥

सलोध्रमधुकैर्दिग्धे युञ्ज्याद् बन्धादि पूर्ववत् ।

व्रणो निश्शोणितोऽष्टौ यः किञ्चिदेवावलिरय तम् ॥ १६३ ॥

सञ्जातरुधिरं सीव्येत् सन्धानं ह्यस्य शोणितम् ।

(साधने)

वन्धनम् ।

चद्ध्वागन्तुं व्रणं सद्यो घृतधौद्रसमन्वितम् ।
शीता क्रिया प्रयोक्तव्या पित्तरक्तोष्पशातनी ॥ १६४ ॥

(निद्रसारे)

सद्यः सद्योव्रणं शुद्धं संसीव्याब्जनलोध्रकम् ।
फलिनीसर्जलाक्षांश्च दत्त्वा सञ्चूर्ण्य वन्धयेत् ॥ १६५ ॥
आसप्तरात्रमाज्येन भध्वाद्येन प्रलेपयेत् ॥

(सिद्धयोगे)

ताळस्य पेशीं क्रमुकं च बालं
लाक्षाब्जनं सर्जरसं कपित्थम् ।

पथ्यां च सञ्चूर्ण्य परिक्षतानां

क्षतेषु दत्त्वा परिवन्धनीयम् ॥ १६६ ॥

(सन्त्रान्तरे)

पाण्डितलिकुचकवोष्णस्वरसेन विदिह्य वन्धयेत् सद्यः ।
सद्योव्रणं समस्तं विदिह्याच्छगणशुद्धपिण्डेन ॥ १६७ ॥

(काहीपुरवासी)

पत्रेण खरमञ्जर्या मृदितेनावपीडितम् ।
क्षणेन रुधिरं तिष्ठेत् सेतुवन्धादिवोदकम् ॥ १६८ ॥

(सन्त्रान्तरे)

अपामार्गस्य संसिद्धं पत्रोत्थेन रसेन तु ।
सद्योव्रणेषु रक्तं तु प्रवृत्तं परितिष्ठति ॥ १६९ ॥

उदगाशागतं मूलं शाल्यास्तण्डुलवारिणा ।
पिष्ट्वा प्रलेपनं दद्यात् सद्यःक्षत्तविरोपणम् ॥ १७० ॥

(वि-दुसारे)

श्वेतस्य शरपुह्यस्य मूलं जग्प्येतरस्य वा ।
ग्रणे निष्ठीवनं कुर्यात् सद्योव्रणचिकित्सितम् ॥ १७१ ॥

(धीधरहृद्ये)

सद्यः सद्योव्रणं सिञ्चेद्यष्टीमधुकसर्पिणा ।
तीव्रव्यथं कयोष्णेन बलातलेन वा पुनः ॥ १७२ ॥

क्षतोष्मणो निग्रहार्थं तत्कालं विसृतस्य च ।
कषायक्षीतमधुरस्निग्धा लेपादयो हिताः ॥ १७३ ॥
(पादरे)

या वेदना शरनिपातजाता
तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः ।
घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता
कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥ १७४ ॥
(पादशुद्धौ)

साक्षादिको विधिः ।

सद्योप्रणेष्वापतेषु सन्धानार्थं विशेषतः ।
मधुसर्पिः प्रयुञ्जीत पिचघ्न्यश्च हिमाः क्रियाः ॥ १७५ ॥
ससंरम्भेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाघश्च शोधनम् ।
ज्ववासो हितं भुक्तं प्रततं रक्तमोक्षणम् ॥ १७६ ॥
शृष्टं पिच्छितयोरेष सुतरामिष्यते विधिः ।
सयोर्ध्वं स्रवत्यस्रं पाकस्तेनाशु जायते ॥ १७७ ॥
मत्स्यार्धमस्रं स्रवति प्रायशोऽन्यत्र निक्षते ।
यतो रक्तक्षयाद्वायो कुपितेऽतिरुजाकरे ॥ १७८ ॥
स्नेहपानपरीषेकस्वेदलेपोपनादनम् ।
स्नेहवस्ति च कुर्वीत चातमौषधसाधितम् ॥ १७९ ॥
इति साक्षादिकः प्रोक्तः सद्यो व्रणहितो विधिः ।
समाहाद् गतवेगे तु पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ॥ १८० ॥
(पादरे)

शलानार्थं आरम्भधादि ।

(शलानाम्यङ्गसेकेषु चास्मिन्दुष्टे प्रयोजयेत् ।
आरम्भधादिकं वर्गं सुरसार्धिं च शोधनम् ॥ १८१ ॥
कल्कद्विष्टशिलैरुष्णपत्रैर्योज्यः ससैन्धवैः ।
पातिके पैचिके कुम्भपट्याहरवनीतिलैः ॥ १८२ ॥

शुष्मिके तिलतेजोहानिकृम्भस्वार्चिकाधिकैः ॥

(सङ्गहे)

दुष्टव्रणेषु कर्तव्यमूर्ध्वं चाद्यश्च शोधनम् ।

विशोषणं तथाहारं शोणितस्य च मोक्षणम् ॥ १८३ ॥

(सौम्ये)

सद्योग्ने पृथक् पृथक् सामान्यं कर्म ।

प्रायः सामान्यकर्मैदं वक्ष्यते तु पृथक् पृथक् ।

घृष्टे रुजां निगृह्याशु व्रणे चूर्णानि योजयेत् ॥ १८४ ॥

फलकादीन्यवकृत्ते तु विच्छिन्नप्रविलम्बिनोः ।

सीवनं विधिनोक्तेन बन्धनं चालुपीडनम् ॥ १८५ ॥

असाध्यं स्फुटितं नेत्रमुदीर्णं लम्बते तु यत् ।

सशिवेश्य यथास्थानमव्याचिद्धसिरं-भिपक् ॥ १८६ ॥

पीडयेत्पाणिना पद्मपत्रव्यवहितेन तत् ।

ततोऽस्य सेचने नस्ये तर्पणे च दितं इषिः ॥ १८७ ॥

विषकमाजं यष्ट्याहजीवकर्पभकोल्पलैः ।

सपयस्कैः परं ताद्धि सर्वनेत्राभिघातजित् ॥ १८८ ॥

गलपीडावसन्नेऽक्षिण धमनोत्कसनक्षयाः ।

प्राणायामोऽथवा कार्यः क्रिया च क्षतनेत्रवत् ॥ १८९ ॥

कर्णे स्थानाच्छ्रुते स्पृष्ट्वा स्रोतस्त्वेन पूरयेत् ।

कुकाटिकायां छिन्नायां निर्गच्छत्यपि मारुते ॥ १९० ॥

समं निवेद्य घघ्नीयात् स्पृष्ट्वा शीघ्रं निरन्तरम् ।

आजेन सर्पिषा चात्र परिपेकः प्रशस्यते ॥ १९१ ॥

उत्तानोऽन्धानि भुञ्जीत शयीत च सुयन्त्रितः ।

घातं शारसामु तिर्यग्भुञ्ज्यं गात्रे सम्यग्निवेशिते ॥ १९२ ॥

स्पृष्ट्वा वेल्लितबन्धेन घघ्नीयाद् धनवाससा ।

चर्मणा गोष्फणाचन्वः कार्यथामद्गते व्रणे ॥ १९३ ॥

पादौ विलम्बिमुष्कस्य प्रोक्ष्य नेत्रे च चारिणा ।
 मधेश्य घृषणौ सीप्येत् तेन्या तुभ्रसंज्ञया ॥ १९४ ॥
 कार्यक्ष शोष्णायन्धः कठ्यामावेश्य पट्टरुम् ।
 स्नेहसेकं न कुर्वीत तेन ह्यिद्यति हि व्रणः ॥ १९५ ॥
 कालानुसार्यगर्वेलाजातीचन्दनपर्यटैः ।
 शिलादार्व्यमुत्तातुत्थैः सिद्धं तैलं च रोपणम् ॥ १९६ ॥
 लिप्तां निश्शेषतः श्यासां दग्ध्वा तैलेन युक्तितः ।
 वर्ष्नीयात्कोशबन्धेन ततो व्रणवदाचरेत् ॥ १९७ ॥
 कार्यः शल्याहते विद्धे रुमो भद्रास्तु पिच्छिते ।
 शिरसोऽपहृते शल्ये मालवार्त्तिं प्रवेशयेत् ॥ १९८ ॥
 मस्तुलुङ्गजुतेः तुद्रो हन्यादेनश्चलोऽन्यथा ।
 व्रणे रोहति चैकैकं शनैरपनयेत्कचम् ॥ १९९ ॥
 मस्तुलुङ्गसुतौ रादेन्मस्तिष्कानन्यजीवजान् ।
 शल्ये हतेऽद्रादन्यस्मात्स्नेहवर्षिं निधापयेत् ॥ २०० ॥
 दूरावगाढाः सूक्ष्मास्या ये व्रणाः सुतशोणितः ।
 सेचयेच्चक्रतैलेन सूक्ष्मनेत्रार्पितेन तान् ॥ २०१ ॥
 भिन्ने कोष्ठेऽसृजा पूर्णे मूर्च्छा हृत्पार्श्ववेदना ।
 प्वरो दाहस्तुडाध्मानं भक्तस्यानभिनन्दनम् ॥ २०२ ॥
 सङ्गो विण्मूत्रमस्तां श्वासः स्वेदोऽक्षिरक्तता ।
 लोहगन्धित्वमास्ये स्याद् गात्रेऽपि च विगन्धिता ॥ २०३ ॥
 आमाम्नायस्ये रुधिरं रुधिरं छर्दयत्यपि ।
 आध्मानेनातिमात्रेण शूलेनापि विशस्यते ॥ २०४ ॥
 पक्षाघातस्ये रुधिरं तशूलं गौरनं भवेत् ।
 नाभेरधस्ताच्छीतत्वं सैन्यो रक्तस्य चागमः ॥ २०५ ॥

अभिषोऽप्याशयः सूक्ष्मैः स्रोतोभिरभिपूर्यते ।
 असृजा स्यन्दमानेन पार्श्वे मूत्रेण वस्तिवत् ॥ २०६ ॥
 तत्रान्तर्लोहितं शीतपादोच्छ्वासकराननम् ।
 रक्ताक्षं पाण्डुवदनमानन्दं च विवर्जयेत् ॥ २०७ ॥
 आम्लाशयस्थे वमनं हितं पक्षाशयाश्रिते ।
 विरेचनं निरूहश्च निःस्नेहोष्णौर्विशोधनैः ॥ २०८ ॥
 यवकोलकूलत्थानां रसैः स्नेहविवर्जितैः ।
 मुञ्जीताम्रं यवागूं वा पिचेत्तौन्धवसंयुताम् ॥ २०९ ॥
 अतिनिःस्रुतरक्तस्तु सिन्नकोष्ठः पिचेद्दसृक् ।
 अभिन्नमन्त्रं निष्क्रान्तं प्रवेश्यं न त्वतोऽन्यथा ॥ २१० ॥
 प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं तृणशोणितपांसुभिः ।
 मवेशयेत् क्लृप्तानखो घृतेनाक्तं शनैः शनैः ॥ २११ ॥
 क्षीरेणाद्रीकृतं शुष्कं भूरिर्नर्पिःपरिष्पुतम् ।
 अशुल्या प्रमृशेत्कण्ठं जलेनोद्वेजयेदपि ॥ २१२ ॥
 तथान्त्राणि विशन्त्यन्तस्तत्कालं पीडयेत् च ।
 पैष्टयित्वा तु पटेन घृतेन परिपेचयेत् ॥ २१३ ॥
 धनुर्वर्तेत वर्षं च यथोक्ता व्रणयन्त्रणाम् ।

तालीशाद्यं नैद्यम् ।

घालीसं पद्मकं मांसी हरेष्वगयचन्दनम् ॥ २१४ ॥
 हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकं च तैः ।
 पदं सद्योव्रणेपुक्तं तैलं रोपणमुच्यते ॥ २१५ ॥

गुणप्रकारादधिक्येति ।

विश्लिष्टदेहं मथितं क्षीणं मर्महताहतम् ।
 । आसयेचैलपूर्णायां द्रोण्या मांसरसाशिनम् ॥ २१७ ॥

(घाटे)

रोषणे परियेके च पाने च द्राणिना सदा ।
 तैल घृतं वावधार्यं शरीरं चाननेक्ष्य च ॥ २१८ ॥

घृतानि यानि वक्ष्यामि यत्नतः पित्तविद्रव्यैः ।
 सपोत्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता ॥ २१९ ॥

(सौक्ष्मे)

(भङ्गस्य स्वरूपम्) ॥ १ ॥ १ ॥

पतनपीडनादिभिरभिघाताविशेषैरनेकविधमस्थिभङ्गमुपदिशन्ति ।
 तत्र भङ्गमात्रं व्यधिष्ठानं सन्धावसन्धौ च । तत्र सन्धिमुक्तं पद्विषम् ।
 उत्पिष्टं विश्लिष्टमनाक्षिप्तमक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तं विवर्तितमिति । तस्य च
 सामान्यलक्षणं प्रसारणाकुञ्चनविवर्तनाक्षेपणाशक्तिसङ्कलनता । स्पर्शास-
 द्विष्णुत्व च । असन्धिभङ्गं पुनर्द्वादशविधम् । तद्यथा— कर्कटकं बक्र
 स्फुटितं वेष्टितं अस्थिशूलिकाभङ्गं पिन्वितं दारितं चूर्णितमति-
 फातितं शोषितं गज्जानुगतमिति । श्वयधुनाटुल्यस्फन्दनस्पर्शासद्विष्णु-
 ता भ्रवपीड्यमाने सशब्दसस्ताङ्गता वेदनातिप्रद्विधस्पर्शासु धावस्यासु
 धर्म न भवतीति साधारणमसन्धिभङ्गरूपम् ॥

(उभये)

साध्याष्टादशम् ।

प्राङ्गाशुदारिं यत्त्वस्ति स्पर्शं शब्दं कृतोपि यत् ।
 पद्मास्थिलेशः मन्थितेन्मन्थयमस्थौ विदारितः ॥ २२० ॥

भ्रमं पद्माभिघातेन किमिदेषावशेषितम् ।
 उन्नम्यमानं धृतवपश्च मज्जनि मज्जति ॥ २२१ ॥

शुभ्रःसाधं कृशाशक्तवातलात्पाशिनानामपि ।
 मिश्रं कपालं यत्कटवा सन्धिमुक्तं द्युतं च यत् ॥ २२२ ॥

क्षयन प्रतिपिष्टं च भ्रमं यत्तद्विवर्तयेत् ।
 अस्तंश्लिष्टकपालं च ललाटं चूर्णितं तथा ॥ २२३ ॥

यय भग्नं भवेच्छाशिरःपृष्ठस्तनान्तरे ।
 सम्यग्यमितमप्यस्थि दुर्न्यासाद् दुर्निबन्धनात् ॥ २२४ ॥
 संक्षोभादपि यद् गच्छेद् विक्रियां तद्विबर्जयेत् ।
 आदितो यच्च दुर्जातमस्थिसन्धिरथापि वा ॥ २२५ ॥
 तरुणास्थीनि नाम्यन्ते भङ्ग्यन्ते नलकानि तु ।
 रूपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्त्यन्यानि भूयसा ॥ २२६ ॥
 (वाटे)

भङ्गल वन्धतादय ।

भग्नं संस्थापनोपायैस्तैः संस्थाप्य निथलम् ।
 पद्मेनाथ घृताढ्येन परिवेद्योपरि क्षिपेत् ॥ २२७ ॥
 मटादिवल्कं वंशं वा मध्यमं बन्धमाचरेत् ॥
 (तन्त्रान्तरे)

शिथिलेन हि बन्धेन सन्धेः स्थैर्यं न जायते ।
 गाढेनातिरुजादाहपाकश्वयधुसम्भवः ॥ २२८ ॥
 त्र्यहात् त्र्यहाद्यतौ घर्मे सप्ताहान्मोक्षयेद्विभे ।
 साधारणे तु पञ्चाहाद् भङ्गदोषवशेन वा ॥ २२९ ॥
 न्यग्रोधादिकपायेण ततः शीतेन सेचयेत् ।
 सं पञ्चमूलसिद्धेन पयसा तु सवेदनम् ॥ २३० ॥
 सुखोष्णं श्वावचार्यं स्याद्यक्रतैलं विजानता ।
 बिभन्त्य देशं फालं च वातमौषधसंयुतम् ॥ २३१ ॥
 प्रततं लेपसेकांश्च विदध्याद् भृशशीतलान् ।
 ष्टिध्नीरं सप्तर्षिर्क्तं मधुरौषधसाधितम् ॥ २३२ ॥
 प्रातः प्रातः पिपेद् भग्नः शीतलं लाक्षया युतम् ।
 सप्तणस्य तु भग्नस्य ऋणो मधुघृतोचरैः ॥ २३३ ॥
 कपायैः प्रतिसार्योऽथ शेषो भग्नोदितः क्रमः ।
 ऋन्धानि ब्रणमांस्तानि प्रालिप्य मधुसर्पिषा ॥ २३४ ॥
 घन्दभीत ऋणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ।
 तान् समान् सुस्थितान् गृत्वा फलिनीलोद्भ्रद्रफलैः ॥ २३५ ॥

समङ्गाघातकीयुक्तैश्चूर्णितैर्यचूर्णयेत् ।

भातकीलोध्रचूर्णैर्वा रोहन्त्याशु तथा मृणाः ॥ २३६ ॥

१ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ (वाग्दे)

विश्लिष्टोत्तिष्ठयोः सन्धिषमेवमेवाविषह्यन् ।

हृषाचरेयथास्यं च विसर्पादीनुपद्रवान् ॥ २३७ ॥

१ १ ॥ १ ॥ (सप्रदे)

इति मङ्ग एषकान्तः स्थिरधातोर्ध्वगौ, हिमे ।

गांतालस्वाल्पदोषस्य मुसाघो दारुणोऽन्यथा ॥ २३८ ॥

पूर्वमध्यान्तवयसामेकद्वित्रिगुणैः क्रमात् ।

मासैः स्यैर्यं भवेत्सन्धेर्यथोक्तं भजतो विधिम् ॥ २३९ ॥

(वाग्दे)

भङ्गुत्पादिभ्रमणस्य चिकित्सा ।

सामान्यसाधनमिदं विशेषो बध्यते त्वतः ।

भ्रमां सन्धिष्विमुक्तां वा कृत्वा पूर्ववदङ्गुलिम् ॥ २४० ॥

तद्भुनावेष्ट्य यष्ट्रेण घृतसेकं प्रदापयेत् ।

कौर्परं तु भिषक् सन्धिष्वङ्गुष्ट्रेणानुमानयेत् ॥ २४१ ॥

अनुमृश्य ततः सन्धिष्वप्रीटयेत्सर्पराज्युत्तम् ।

प्रसार्याङ्गुल्येच्चैर्न स्नेहसेकं च कारयेत् ॥ २४२ ॥

मणिसन्धे च जानौ च गुल्फे चैष क्रियाक्रमः ।

उभे तले सप्ते कृत्वा तलमप्रस्य देहिनः ॥ २४३ ॥

यद्भीयाञ्चामर्तलेन परिपेकं च कारयेत् ।

प्राग्गोमयमयं पिण्डं धारयेन्मृगमयं ततः ॥ २४४ ॥

हस्ते जातवले कार्यं क्रमात्पाषाणधारणम् ।

दन्तानमप्रांश्चलितान् सरक्तानवपीडयेत् ॥ २४५ ॥

वयस्यस्याम्बुधिः शीतैः पतिपिच्य प्रलेपयेत् ।

चर्दिनिर्वापणैरन्तः सन्धानीयैरुपाचरेत् ॥ २४६ ॥

शलाहयशृते क्षीरे पथकादिभृतं घृतम् ।
 नस्यगण्डूपयोर्षोष्पं च लद्द्विजहितानि च ।
 ग्रीन्मासान्मृदु भुञ्जीत रसानं कठिनं त्यजेत् ॥ २४७ ॥
 (सङ्घर्षे)

कटीजहोरुगगाना कवाटशयनं हितम् ।
 यन्त्रणार्थं तथा कीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ॥ २४८ ॥
 जहोरुपार्श्वयोर्द्वौ द्वौ तुल एकथ कीलकः ।
 श्रोण्यां वा पृष्ठवशे वा वक्षस्यक्षकयोस्तथा ॥ २४९ ॥
 विमोक्षे भग्नसन्धीनां विधिमेवं समाचरेत् ।
 सन्धीतिराविमुक्तांस्तु स्निग्धस्विन्नान्मृदूकृतात् ॥ २५० ॥
 एकैर्विधानैर्युक्त्या च यथास्वं स्थानमानयेत् ।
 स्वसन्धिभग्नो रुद्धे तु विपमोल्बणसाधिते ॥ २५१ ॥
 क्षापोध्वय भग्नं यमयेत्ततो भग्नवदाचरेत् ।
 भग्नं नैति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥ २५२ ॥
 पक्ष्मांससिरास्नायुसन्धिश्छेपं न गच्छति ।
 (वाहरे)

शालिक्षीररसाज्याद्यैः पौष्टिकैरविदाहिभिः ॥ २५३ ॥
 मात्रयोपचरेद् भग्नं सन्धिसंश्लेषकारिभिः ।
 ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ॥ २५४ ॥
 (सङ्घर्षे)

लघुणं कटुकं क्षारमल्लं मैथुनमातपम् ।
 व्यायामं च न सेवेत भग्नो रुद्धान्नमेव च ॥ २५५ ॥
 मांसं मांसरसं क्षीरं सर्पिर्युषं सतीनजम् ।
 चुद्धणं प्राप्नोति च देयं भग्न्या जानता ॥ २५६ ॥
 (सौष्टुके)

हैयंगयीनं सपट्टप्रलिम्पे-

चीष्णाम्लवलकं तु तुपोदकेन ।

चिन्वास्थिबलशोषणहृन्मफार-

कपालपथ्यामपि भग्नदोषे ॥ २५७ ॥

(सिद्धयोगे)

वातव्याधिविनिर्दिष्टान् स्नेहान् भग्नस्य योजयेत् ।
चतुष्प्रयोगान् चल्यांश्च वस्तिर्कर्म च शीलयेत् ॥ २५८ ॥
अनुल्बणमनानिद्धं स्वस्थाने पर्यवस्थितम् ।
अवेदनं च चेष्टायां भग्नं विद्यात्सुसाधितम् ॥ २५९ ॥

(सङ्घटे)

गन्धतैलम् ।

कृष्णांस्तिलान्विरजसो एवमस्रचद्धान्
सप्तक्षपा वहति वारिणि वासयेत् ।
संशोषयेदनुदिनं मविसार्य चैतान्
क्षीरे तथैव मधुऋकयिते च तोये ॥ २६० ॥
पुनरपि पीतपयस्कांस्तान् पूर्ववदेव शोपितान् षाढम् ।
विगततृपानरजस्कान् सञ्चूर्ण्य विचूर्णितैर्युञ्ज्यात् ॥ २६१ ॥
नळदवाळरुलोहितयष्टिकानसमिसिष्ठवकुष्ठनळाद्वयैः ।
अगरुकुङ्कुमचन्दनशारिवात्तरळसर्जरसामरदारुभिः ॥ २६२ ॥
पक्ष्मादिगणोपेतैस्तिरुपिष्टं ततश्च तत् ।
सप्तस्तगन्धमैपञ्चासिद्धदुग्धेन पीडयेत् ॥ २६३ ॥
शैलेपरास्नांशुमतीरुशेरुकाञ्जुत्तारीनतपत्रलोधैः ।
सधीरशुद्धैः सपयस्करुर्द्वैस्तैलं पचेत्तप्तदादिभिश्च ॥ २६४ ॥
गन्धतैलमिश्रमुत्तमस्थिस्यैर्यकृञ्जपति चाष्ट विकारान् ।
वातपिषजनिवानतिनीर्यान् व्यापिनोऽपि त्रिभिर्भैरुपयोगैः ॥

(षाडरे)

एतत्तैलं रादा पथ्यं भग्नानां सर्जरुर्मसु ।
आश्लेषके पक्ष्माते तालुशोपेऽर्दिते तथा ॥ २६५ ॥
मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।
साधैर्ये तिमिरे चैत्र ये च क्षीणं धर्मं गताः ॥ २६७ ॥
पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिश्च मोजने ।
वाङ्मूत्रान्धारसां शृङ्गिरसुनोपनायके ॥ ३३८ ॥

मृत्वं च पद्मप्रातिमं ससुगन्धिसमीरणम् ।
गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्वघातविनाशनम् ॥ २६९ ॥
राजार्द्रमेतत्कर्तव्यं राक्षामेव विचक्षणैः ।

(सौधुते)

दग्धतण्डुल्य लेपादयः ।

पयसि हन्ति द्रुताशनजं जपा
कुसुमवल्कभृतं तिलजं तथा ।
अपि च रोमयुतं तिलजं भृतं
सपदि केवलमेव विनिःसृतम् ॥ २७० ॥

वदरीतिलकल्पाढ्यकाधिके क्षथितोद्भूतम् ।
फेनं प्रलिम्पेद् घटजं पट्टं वाग्निकृते व्रणे ॥ २७१ ॥
सिक्त्र्यं सौवीरसंपिष्टं नन्द्यावर्चाद्घ्निमेव वा ।
नवनीतेन संयुक्तं लेपयेद्दहनव्रणम् ॥ २७२ ॥
मयितेऽवन्तिसोमाल्ये कर्दमं पोद्दलीकृतम् ।
विपाच्य तेन कोष्णेन सेकः स्याद्दहनव्रणे ॥ २७३ ॥
मत्स्याधिसाधितं सर्पिर्दहनव्रणनाशनम् ।
शतधौवाज्यलेपश्च गोजिकल्कप्रलेपनम् ॥ २७४ ॥

(सिद्धयन्ते)

दलान्यामलकानां तु सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
दग्धव्रणोपरि क्षिपत्वा तैलेनाभ्यञ्जतं दितम् ॥ २७५ ॥
शमीपत्रशिरीषत्वक्कूळारिवा मधुकोत्पलम् ।
दूर्वा चातिवलोशीरे प्रदेशपरिपेचनम् ॥ २७६ ॥
दग्धव्रणहरं श्रेष्ठमग्निवीसर्पनाशनम् ॥

क्षीरिदृक्षामितैलम् ।

क्षीरिदृक्षत्वचो घात्रीचन्दनं मधुयष्टिका ॥
श्यां लाये जपागुण्पकल्कगर्भं विपाचयेत् ॥ २७७ ॥

क्षीरप्रस्थ घृताचैलाद् प्रस्थं च परिपाशितम् ।
तत्तैलं साधयेदग्निदग्धान् घोरत्रणानपि ॥ २७८ ॥

कार्पासदूर्वासहदेविकाक- ।

माचीव्रणघ्नीखरमञ्जरीभिः ।

सहानृताचन्दनयष्टिकाभिः

सर्पिन्विकं दहनव्रणत्रम् ॥ २७९ ॥ ।

(एतानि उन्वान्तरात्)

ताम्बूलवूर्णसन्दग्धे काञ्चिकं धारयेन्मुष्टे ।
ताम्बूलवूर्णदग्धस्तु धारयेच्च प्रयत्नतः ॥
गण्डूपं तिलतैलस्य पुरुषः सुप्तमाच्छया । २८० ॥

(चन्द्रे)

इति योगरत्नसमुच्चये त्र्यचिकित्साधिकार
पञ्चविंशति ।

अथ भगन्दरचिकित्साधिकारः ।

निदानम् ।

हस्त्यश्वपृष्ठगमनकठिनोत्तुटकासनेः । ।
अशोनिदानाभिहितैरपरैश्च निपेक्षितैः ॥ १ ॥
अनिष्टादिष्टपाकेन सद्यो वा साधुगर्हणैः ।
प्रायेण पिटकापूर्वो योऽजुले अजुलेऽपि वा ॥ २ ॥
पापोर्व्रणान्तर्बाह्यो वा दुष्टाष्टद्वासागो भवेत् ।
वास्त्वमूत्राशयाभ्याश्रमतत्मात् स्पन्दनात्मकः ॥ ३ ॥
भगन्दरः स सर्वथ दारयत्याक्रियानतः ।
गगरस्तिगुदास्तेषु दीर्घमाणेषु भूरिभिः ॥ ४ ॥
वातमूत्रश्लेष्मकृच्छुकैः श्लेष्मैर्वमति त्रमात् ।
दोषैः पृथग्भुक्तैः तर्गतान्त्वस्सोऽष्टमः श्लेष्मः ॥ ५ ॥

अपक्वं पिटकामाहुः पाकप्राप्तं भगन्दरम् ।
 गूढमूलां सतंरम्भां रुगाढ्यां रूढकोपिनीम् ॥ ६ ॥
 भगन्दरकरीं विधात् पिटकां नत्वतोऽन्यथा ॥

(पाठटे)

तत्र वातजा पिटका श्यावारुणा सतोदस्फुरणा । पक्वा तु
 श्वतपोनकयदणुमुखैः सफेनाच्छस्रावैः छिद्रेः क्रमाच्छीर्यते । सोऽयं श्वत-
 पोनकारूपो भगन्दरः । पित्तजा रागोष्णज्वरवती तनुरुष्ट्रग्रीवावदुच्छ्रि-
 ता सोऽयमष्ट्रग्रीवारुणः । कफजा महामूला पाण्डुरा कण्डूमती । पक्वा
 तु बहुपिच्छा परिस्त्राविणी । स परिस्त्रावारुणः । वातपित्तजा घोररुजा
 सदाहोषा । पक्वायां प्राकारपरिखेव परितो गुदं परिक्षिप्य गतिर्जापते ।
 स परिक्षेपो नाम । वातकफजा पाण्डुरा कृच्छ्रपाका पक्वायामृज्वागत्या
 गुदो दीर्यते, सोऽयमृज्वाख्यः । कफपित्तात् पूर्वोत्थमर्शः संधित्य कुपिता
 दर्शोमूले कण्डूदाहादिमाच्छोफः स्यात् । स शीघ्रं पक्वाभिजो सूक्ष्ममर्श-
 केदयन् गतिभिरजस्रं स्रवति । सोऽयमर्शोभगन्दरः । सर्वजा पादाङ्गु-
 लमा विविधरुजा सशूलारोचकतृज्वरच्छदिदाहा । पक्वा तु शम्बुका-
 वर्तसान्निभा । स शम्बुकावर्तकारुणः । मांसगृह्या युक्तोऽस्थिलेपस्ति-
 र्यङ्गनिर्गच्छन् गुदं यदा क्षिणोति तदा गतिः स्यात् । तत्र मांसवोथजा
 कृमयो गुदं सादन्तः परितो दारयन्ति । सोऽयं क्षतजो भगन्दर-
 तन्मार्गाख्यः ।

चिकित्सा ।

पद् कृच्छ्रसाधनारत्तेषां निचयक्षतजौ त्यजेत् ।
 मवाहिर्णी वरीं प्राप्तं सीरनीं वा समाश्रितम् ॥ ७ ॥
 अथास्य पिटकागेर तथा यत्नादुपाचरेत् ।
 शुद्धयसुशुचित्तेनाद्यैर्यथा पाकं न शच्छति ॥ ८ ॥
 पाके पुनरुपस्निग्धं स्नेदितं चाग्नादतः ।
 यन्नयित्वाशंसमिव पश्येत्तस्यह भगन्दरम् ॥ ९ ॥
 अर्वाचीनपगानीनमन्तर्मुम्बयतिर्मुम्बम् ।
 अयान्तर्गुदमेपित्वा सम्यक् शस्तेन पाटयेत् ॥ १० ॥

वर्हिर्मुखं च निश्शेषं ततः क्षारेण साधयेत् ।

॥अग्निना वा, भिषक् साधु, क्षारेणैबोद्धकन्धरम् ॥ ११ ॥

(बाह्ये)

ततो निर्वापणशोधनरोपणैर्यथाकालं साधयेत् ।

(सङ्गहे)

एषां तु शूलपतनाद्देना यदि जायते ।

त्रैत्राणुतैलेनोष्णेन परिपेकः प्रशस्यते ॥ १२ ॥

(शुशुतादिति चन्द्रदे)

अशोभिगन्दरे पूर्वमर्शाशांसि छिद्यन्त । ततो गत्यनुसारेण भग-
न्दरम् ॥

भगन्दरे बहुच्छिद्रे छेदमालोच्य योजयेत् ।

आत्मावमार्गान् निश्शेषं समस्तांश्चाग्निना दहेत् ॥ १३ ॥

यतेत कोष्ठशुद्धौ च भिषक् तस्वान्तरान्तरा ।

(संग्हे)

कल्कः क्षोष्णः शुष्ठीसुररिपुशयनेष्टकापुनर्नवजः ।

छेपाद् भगन्दरतो वराजलेऽस्थीव बैलाळम् ॥ १४ ॥

(कापीपुरवासी)

लेपो ग्रणे विद्यालारिधविफलारसकविकृतम् ॥

(बाह्ये)

पुनर्भूवटपत्राणि गुल्फयी विभभेपजम् ।

सेष्टकास्तकपिष्टास्तु लेपो हन्ति भगन्दरम् ॥ १५ ॥

भारग्नयनिशालासाचूभाज्यक्षौद्रसंप्लुता ।

सत्रवर्चिर्ब्रणे योज्या शोधनी गतिनाशनी ॥ १६ ॥

(विद्वला)

तिलकुम्भवरादन्तीतुत्थसिन्धूत्थमाक्षिकम् ।

सकुण्ठारोचनं कुष्ठं शोधनं मांसकृत्पुनः ॥ १७ ॥

मञ्जिष्ठासैन्धवसौद्रनागदन्तीत्रिष्टाचिलाः ।

(सङ्गहे)

त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीमञ्जिष्ठारजनीद्वयम् ।

तार्क्ष्यञ्च निम्बपत्रं च लेपो नाळीत्रिणापहः ॥ १८ ॥

(सिद्धसारे सप्तमे च)

त्रपुताम्रसीससंभवकल्कमिदं तैलमायसे पात्रे ।

घृष्टं षड्दशो लिप्तं भगन्दरघ्नं तथा त्रण्यम् ॥ १९ ॥

(कान्चीपुरवासी)

ज्योतिष्मतीमलयुलाङ्गलिसेलुपाठा-

कुम्भाग्निसर्षफरबीरयचासुधारकैः ।

अभ्यङ्गनाय विपचेत्त भगन्दराणां

तैल वदन्ति परमं हितमेतदेषाम् ॥ २० ॥

(बाहटे)

एतत्तैलं विष्यन्दनाख्यमिति संग्रहे ।

कस्मीरतैलग् ।

करवीरनिशादन्तीलाङ्गलीलवणाग्निभिः ।

मातुलङ्गार्कवत्साह्वेः पचेत्तैलं भगन्दरे ॥ २१ ॥

(सिद्धसारे)

फलत्रयाग्नित्रिवृदिन्द्रवारुणी-

कृताह्वृष्टैः करवीरलाङ्गलैः ।

निशार्ककासीसररञ्जतैन्धवैः

सतिन्निघ्नीषीजनिद्रुम्भनिम्बजैः ॥ २२ ॥

साजाजिकाङ्गोलनचाकटुश्रथं

गिरीन्द्ररुर्षीनदुरोहिणीसुतैः ।

सहाश्वमारैः सरपणिफान्त्रितै

र्षदातकशीरवृरुटनान्त्रितैः ॥ २३ ॥

तैलं घृतं वा विपचेन्फपाये

परकृकृतैस्तैर्विरादिधिज्ञैः ।

प्रयोजयेत्तथ भगन्दरेषु

रजाहरं शोधनमाद्यु गोपणम् ॥ २४ ॥

तदेव नात्थर्वुददुष्टुष्टु । । । । ।

मेहव्रणघ्नं व्रणजन्तुजिह्व ॥ ।

(सायकवेगे)

चिञ्चापत्रेण कितकया ताम्बूलीनां दलेन वा ।

उपनाहक्रियां कुर्याद् भगन्दरविनाशनीम् ॥ २५ ॥

[। । (। ।) (योगनाकायाम्)]

मधुकरोधकणाद्युद्विरेणुकाद्विरजनीकलिनीपदुष्कारिवाः ।

कमलकेसरपत्रकर्षातकीगदनसर्जरत्तामथरीश्रवाः ॥ २६ ॥

सधीजपूरच्छदनैरेभिस्त्वैलं विपाचितम् ।

भगन्दरापचीद्विष्टमधुमेहव्रणापहम् ॥ २७ ॥

मधुतैलयुता विलङ्गसंरत्रिकलाभागविकाकणाश्च लीढाः ।

कृषिद्विष्टभगन्दरप्रमेहक्षतनाडीव्रणरोपणा भवन्ति ॥ २८ ॥

अमृताद्युद्विष्टवत्सकं कलिपथ्यामलकानि गुग्गुलुः ।

क्रमद्विष्टमिदं मधुवृतं पिष्टकास्थौल्यभगन्दरान् जयेत् ॥ २९ ॥

गुग्गुलुपञ्चपलं पलिकांशा

भागधिका त्रिकला च पृथक् स्वात् ।

त्वक् द्युतिकर्षयुतं मधुलीढं

द्विष्टभगन्दरगुल्मभक्तिमम् ॥ ३० ॥

शुद्धिचैररजोयुक्तं तदेव तु शुभावितम् ।

काथेन दशमूलस्य विशेषाद्वातरोगजित् ॥ ३१ ॥

[। । ।] (वाहेर)

निर्गुण्डीविरणैरण्डाचित्रकैः क्षयितं जलम् ।

ससैन्धवं तु तैलाद्यं हन्ति पञ्चभगन्दरम् ॥ ३२ ॥

(दारिधन्द्रे)

विल्वाम्निमन्थार्तगलाचित्रकाद्युद्विष्टं जलम् ।

त्रिष्टकणाममाधुर्णयुक्तं हन्ति भगन्दरान् ॥ ३३ ॥

(विदपान्ते)

निशाग्निपाठानृपतीन्द्रवारुणी-

करञ्जनिम्बासनचित्रमूळकैः ।

शृतं जलं सैन्धवहिङ्गुसंयुतं

भगन्दराशांसि निहन्ति तत्क्षणात् ॥ ३४ ॥

पटोलशृण्ठीगिरिकर्णिकावचा-

कुलत्थदन्तीसुरदारुशिशुभिः ।

शृतं जलं सैन्धवहिङ्गुसंयुतं

भगन्दराशांसि निहन्ति तत्क्षणात् ॥ ३५ ॥

(योगमाळायासू)

खदिराम्बुरतो भूत्वा कपायं त्रैफलं पिबेत् ।

महिषाक्षविळङ्गाभ्यां भगन्दरहरं परम् ॥ ३६ ॥

(विन्दुसारे)

आर्द्रकस्य रसे सिद्धं कल्फे वा पाययेद् घृतम् ॥

(संमहे)

पिबेद्वाताधिकारोक्तं घृतं गुल्गुलुतिक्तकम् ।

योज्यं यक्ष्माधिकारोक्तं सप्तविंशतिगुल्गुलु ॥ ३७ ॥

(द्रुप्रथित)

भगन्दरेष्वेव विशेष चक्रशेषाणि तु व्यञ्जनसाधनानि ।

त्रणाधिकारात् परिशीलनाय सम्पन्निवृत्तौपधिकं विदुष्यात् ॥ ३८ ॥

अश्वपृष्ठगमनं चक्षुरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्म्यम् ।

मन्त्र्यानि विविधानि च रुद्धे वत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ ३९ ॥

तत्र वातजः सतोदमेदः^१ कृष्णः स्थानात् स्थानान्तरगतिरद्देतु-
 दिहानिः । पक्वभिन्नोऽञ्जमसृक् स्रवति । पित्तजः शीघ्रपाको
 रक्तः सदाहः स्यात् । भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति । कफजः सर्बर्णः शीतो
 नीरुजो घनः । पक्वो घनपूयास्रावः । रक्तजः पित्तलिङ्गः, सिरामांसा-
 श्रयो बहुकृमिस्रापश्च । मांसलाहारदूषितं मांसं कफुग्रन्थिलिङ्गं स्निग्धं
 महान्तं कठिनं ग्रन्थिं कुर्यात् । मेदुराहारपृष्ठं मांसे स्वचि वा
 वायुना नीत मेदः स्निग्धं मृदु चलं कफलिङ्गं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयं
 ग्रन्थिं कुर्यात् । स भिन्नो घनताम्रसितासितमेदःसावी । अस्थि-
 मज्जादभिघाताद्वा यदुच्चतमवनतं वास्थि सोऽस्थिग्रन्थिः । पदातेस्तु
 सहसा जलमैवगाहनाभ्यायामतान्तस्य वा सरक्त सिराजालं वायुः
 संपीड्य सकोच्य वन्नीकृत्य विशोष्य च निःस्फुर नीरुजं ग्रन्थि
 कुर्यात् । स सिराग्रन्थिः । व्रणेषु यथोक्तक्रियावैकल्यादङ्गेशमहते वा
 कुपितो बापुर्दुष्टमञ्जुतमस्रं संशोष्य ग्रथितं कण्ठदाहयुतं व्रणं कुर्यात् ।
 स नाम्ना व्रणग्रन्थिः । तत्र दोषास्रमेदोर्जाः पत्र साध्याः । न तु
 स्थूलखराश्रवा मर्मकण्ठोदरस्थाश्च ॥

चिकित्सा

ग्रन्थिष्वामेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवत् क्रिया ।

वृहतीचित्रकव्याग्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ २ ॥

स्नेहयेच्छुद्धिकामं च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।

संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थि विमृद्नीयात्पुनः पुनः ॥ ३ ॥

(बाहटे)

अङ्गोलमधुकमातुलङ्गहिंसापूर्वादारुबिल्वमूलसरञ्जकुष्ठवचावरणस्व-
 कालातिनिषाजगन्धाभिलेपः । श्यामासुरदारुसमन्नाकोशातकीसर्पप-
 पुनर्नैर्वा । सशोफरुक्स्तन्मे चोपनाहो यवसक्तुमधुकुष्ठशतपुष्पा-
 देवदारुभिर्घृतयुक्तैः ।

(समदरे)

एष वाते निशेषेण क्रमः पिचास्रजे पुनः ।

जळौकमो हिमं सर्वं कफजे वातिको विधिः ॥ ४ ॥

१. हृणोमृद् 'ग पाठः २ 'प्रतान्तस्य' ए ग पाठः.

निशाग्निपाठानृपतीन्द्रवारुणी-

करञ्जानिम्बासनचित्रमूळकैः ।

मृतं जलं सैन्धवहिङ्गुसयुतं

भगन्दराशांसि निहन्ति तत्क्षणात् ॥ ३४ ॥

पटोलशुण्ठीगिरिकर्णिकावचा-

कुलत्थदन्तीसुरदारुशिशुभिः ।

मृतं जलं सैन्धवहिङ्गुसंयुतं

भगन्दराशांसि निहन्ति तत्क्षणात् ॥ ३५ ॥

(योगमाध्यायः)

खदिराम्बुरतो भूत्वा कपायं त्रैफलं पिबेत् ।

महिषाक्षविड्द्राभ्यां भगन्दरहरं परम् ॥ ३६ ॥

(विन्दुसारे)

आर्द्रकस्य रसे सिद्धं कल्के वा पाययेद् घृतम् ॥

(संग्रहे)

पिबेद्वाताधिकारोक्तं घृतं गुल्गुलुतिक्तकम् ।

योज्यं यक्ष्माधिकारोक्तं सप्तविंशतिगुल्गुलु ॥ ३७ ॥

(कुशाधित)

भगन्दरेष्वेव विशेष उक्तशेषाणि तु व्यञ्जनसाधनानि ।

त्रणाधिकारात् परिशीलनाच्च सम्पन्नदिश्वीपधिकं विद्वध्यात् ॥ ३८ ॥

अश्वपृष्ठगमनं चलरोधं मद्यमैथुनमजीर्णमसात्स्यम् ।

साहस्रानि विविधानि च रूढे चत्सरं परिहरेदधिकं वा ॥ ३९ ॥

(बाहटे)

इति भगन्दरचिकित्सा ॥

ग्रन्थिदानम् ।

कफप्रधाना कृषन्ति मेदोमांसास्रगा मलाः ।

घृक्षोन्नतं यं श्वयशुं स ग्रन्थिर्ग्रथनात्स्मृतः ॥ १ ॥

दोषासृब्मांसमेदोऽस्त्विति त्रावणभवा नय ।

(बाहटे)

तत्र वातजः सतोदमेदः कृष्णः स्थानात् . स्थानान्तरगतिरहेतुवृ-
द्धिहानिः । पक्वभिन्नोऽच्छमसृक् स्रवति । पित्तजः शीघ्रपाको
रक्तः सदाहः स्यात् । भिन्नोऽस्रमुष्णं स्रवति । कफजः सर्वर्णः शीतो
नीरुजो घनः । पक्वो घनपूयास्तावः । रक्तजः पित्तलिङ्गः, सिरामांसा-
श्रयो बहुकुमिस्त्रापथ । मांसलाहारदूषितं मांसं कफुग्रन्थिलिङ्गं स्निग्धं
महान्तं कठिनं ग्रन्थिं कुर्यात् । मेदुराहारयुद्धं मांसे त्वचि वा
वायुना नीतं मेदः स्निग्धं मृद्रु चलं कफलिङ्गं देहक्षयवृद्धिक्षयोदयं
ग्रन्थिं कुर्यात् । स भिन्नो घनताम्रसितासितमेदःस्तावी । अस्थि-
मज्जादभिघाताद्वा यदुन्नतमवनतं वास्थि सोऽस्थिग्रन्थिः । पदातेस्तु
सहसा जलवगाहनाश्यायामतान्तस्य वा सरक्तं सिराजालं वायुः
संपीड्य संकोच्य वक्रीकृत्य विशोष्य च निःस्फुरं नीरुजं ग्रन्थिं
कुर्यात् । स सिराग्रन्थिः । व्रणेषु यथोक्तक्रियावैकल्यादङ्गेऽग्रमहते वा
कुपितो वायुर्दुष्टमस्रुतमस्रं संशोष्य ग्रथितं कण्डूदाहयुतं व्रणं कुर्यात् ।
स नाम्ना व्रणग्रन्थिः । तत्र दोषास्रमेदोर्जाः पथ साध्याः । न तु
स्थूलखराश्वलाः मर्मकण्ठोदरस्याश्च ॥

चिकित्सा

ग्रन्थिष्यामेषु कर्तव्या यथास्वं शोफवेत् क्रिया ।
वृद्धीचित्रकव्याग्रीकणासिद्धेन सर्पिषा ॥ २ ॥
स्नेहयेच्छुद्धिकामं च तीक्ष्णैः शुद्धस्य लेपनम् ।
संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थिं विमृद्नीयात्पुनः पुनः ॥ ३ ॥

(बादटे)

अह्नोलमधुकमातुलङ्गहिंसापूर्तीदारुबिल्वमूलसरलकुष्ठवचावरणत्व-
कालातिविपाजगन्धाभिलेपः । श्यामासुरदारुसमज्जाकोशातकीसर्पप-
पुनर्नवैर्वा । सशोफरुस्तम्भे चोपनाहो यवसक्तुमधुकुष्ठशतपुष्पा-
देवदारुभिर्घृतपुक्तैः ।

(संघे)

एष चाते निशेषेण क्रमः पिचास्रजे पुनः ।
जळीकमो हिमं सर्वं कफजे चातिको विधिः ॥ ४ ॥

तथाप्यपक्वं छिच्चैनं स्थिते रक्तेऽग्निना दहेत् ।
साध्वशेषं सशेषो हि पुनराभ्यायते ध्रुवम् ॥ ५ ॥

(वाहटे)

वातजे ग्रन्थौ विविधाश्च वातव्याधिविहिताः स्नेहस्वेदोपनाहाः ।
तथानुपशमे सिराव्यधः । पक्वं तु विदार्य निरस्तपूर्यं कृत्वार्कादि-
वर्गाम्भसा प्रक्षाल्य तिलकल्केन सचित्रकसैन्धवेन लेपयेत् । कफज-
मन्तःशुद्धस्य भृशं स्वेदयेत्, विम्बापयेच्च ।

(संग्रहे)

दन्तीचित्रकमूलत्वक्सीधार्कपयसीगुडः ।

भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्याच्छिलामपि ॥ ६ ॥

बहिर्मार्गाश्रितं ग्रन्थि किं पुनः कफसम्भवम् ।

दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिमेभिर्भिन्धाच्च भेषजैः ॥ ७ ॥

मांसवणोद्भवौ ग्रन्थी *पाचयेदेवमेव च ।

कार्यं मेदोभवेऽप्येतत्तैः फालादिभिश्च तम् ॥ ८ ॥

ग्रमृज्यात्तिलदिग्धेन छन्नं द्विगुणवाससा ।

सुतप्तयाथ दर्व्या वा बह्वृद्यो जतुलिप्तया ॥ ९ ॥

शस्त्रेण पाटयित्वा वा दहेन्मेदसि घृदधृते ॥

(वाहटे)

सुपक्वं वा विपात्य मूत्रक्षालितं शौद्रसैन्धवगुवर्षिकाकाञ्चनक्षीरि-
रितालमिश्रैः क्षीरवल्कप्रगाढैस्तिळैरालेपयेत् । गुग्गाद्विकरज्जतापसवृक्ष-
वंशावलेखमूत्रसिद्धं तैलमभ्यङ्गः । सम्यक्च्छुद्धं चैनं रोपयेत् ॥

(संग्रहे)

सिराग्रन्थौ नद्ये पेयं तैलं साहचरं तथा ।

उपनाहोऽनिलहरेर्वस्तिकर्म सिराव्यधः ॥ १० ॥

(वाहटे)

नागः किंशुकसारेण लेपो नागकृतेन तु ।

चपकेनोपनाहः स्याद्रात्रौ मेदःसमुत्थिते ॥ ११ ॥

(सिद्धयोगे)

* पाचयेदिति सुद्रिताद्याद्वददवाद्य । मापयेदिति संग्रहे तालपत्रामके अष्टाद्वद्वदे च ।

१. 'क्षीरवल्क' इति सुद्रितपद्मपाठः.

कैडर्यमूलं करवीरमूलं सलाङ्गलीकन्दमहौषधं च ।

बचाभया शिशुकमूलमेयां कल्कः स्नुहीजस्वरसेन पिष्टः ॥ १२ ॥

मेदःसमुत्थं विनिहन्ति सद्यो ग्रन्थि तथा विद्रधिमर्बुदांश्च ।

सश्लीपदान्वालजिगण्डमालां द्रयं त्रयं चापि चतुष्टयं वा ॥ १३ ॥

सुपिष्टमेतत्सकलौषधं वा प्रलेपमात्रेण ससैन्धवं तु ।

..... वहन्ति ॥ १४ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

स्नुद्या विदह्य पेशलपत्रमिदं मेदसा ग्रन्थौ ।

संस्वेदयेत् बहुशो द्वित्रिदिनैर्द्रोषयेत्तमभ्यङ्ग्य ॥ १५ ॥

(कुत्रचिद्य)

कुष्ठं स्तन्येन सम्पिष्टं मेदोग्रन्थिविलायनम् ॥

(काशीपुरयात्री)

पुनर्नवार्काभयशिशुमूलकरञ्जसिन्धूत्थमहौषधानाम् ।

करकः मलिप्तः पशुमूत्रपिष्टो ग्रन्ध्यर्बुदं हन्त्यपर्ची च सद्यः ॥ १६ ॥

(योगनारे)

मूलं पूतीकरञ्जस्य चित्रको लवणं मुघा ।

वपनाहः प्रधानोऽयं समस्तग्रन्थिभेदनः ॥ १७ ॥

शङ्खमस्ममळेपोऽयं ग्रन्थौ शस्तः सशर्करः ।

धीरमौदुम्बरं शस्तं शस्तमास्फोवजं पयः ॥ १८ ॥

प्रलेपने प्रशंसन्ति दुग्धं चोत्तमकर्णिकम् ॥

(हारिश्चन्द्रे)

समस्तमिन्द्रवल्याश्च सोपोदवयास्तथैव च ।

अनन्तायाश्च निलिलं कन्दं नीलोत्पलस्य च ॥ १९ ॥

एतानि पिष्ट्वा संस्वेद्य कटुष्णं लवणोत्तरम् ।

ग्रन्थिजातिषु सर्वासु विषेयमुपनाहनम् ॥ २० ॥

शङ्खचूर्णसमायुक्तं तैलं कंसविपटितम् ।

ग्रन्थेरालेपनं कार्यं पच्यमानस्य दारुणम् ॥ २१ ॥

तिलमेरण्डजं वीतिं घालित्वाजपृथेन च ।

विषेयमुपनादाय ग्रन्थौ भृष्टं सुचूर्णितम् ॥ २२ ॥

विरेचनद्रव्यैः प्रलेपः । काकादनीशुक्कबर्हामिजिह्वामूलकदक्षकपोतगृध्र-
पुरीपकाशमूलैर्वा पलाशक्षीरपिटैः ॥

निष्पावपिण्याककुलत्थकल्कैर्मांसमगादैर्दधिमस्तुपुक्तैः ।

लेपं त्रिदध्यात् कृमयो यथात्र मूर्च्छन्ति मुञ्चन्त्यथ मक्षिका वा ॥ ३० ॥

अल्पावशिष्टे कृमिभिः कृते च
लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पश्चात् ।

यदल्पमूल त्रपुताप्रसीस-

पट्टैः समावेष्ट्य तदायसैर्वा ॥ ३१ ॥

क्षाराग्निशस्त्राप्यसकृद्विदध्यात्

प्राणानर्हिसन् भिषगप्रमत्तः ॥

(पाठशुद्धौ)

लेपास्वादलोभेन च निलीयमाना मक्षिकाः समुपेक्षेत । तद्विमुक्तैः
कृमिभिरितैर्वा भक्ष्यमाणं च । ततः कृमिभक्षितावशेषं श्लाकादिपत्रै-
र्विलिख्याग्निना प्रतिसारयेत् । जात्यास्फोटकरवीरपल्लवांश्च व्रणशोधनाय
क्वल्कादौ । तैल चात्र पाठाविच्छन्नभाङ्गीत्रिफलाकृपायसिद्धमभ्यञ्ज-
नम् । मेदोऽर्जुद खिन्नीभन्नं सुशोधितमेदस्कमुपशान्तरक्तसारं सद्यः
सीव्येत् । ततो गृहधूमलोध्रमनाशिलाहरिद्रापत्तङ्गचूर्णैर्मधुमद्भिः प्रतिसार-
येत् । कर्जुरतैलं चाभ्यञ्जनार्थं प्रयुञ्जीत । सर्वार्षुदानि च यदृच्छ-
्या पर्यागतानि सुपरिशोधितानि रोपयेत् ।

अपि च ।

सशेषदोषाणि च शोऽर्षुदानि

करोति तस्याह्नु पुनर्भवन्ति ।

तस्मादशेषोद्धरणं प्रशस्त

क्षारेण शस्त्रेण तथाधिना वा ॥ ३२ ॥

(सप्तमे)

चित्रकं चिरिविल्वं च मृत्निवेरं पुनर्भवम् ।

लाग्नलीशिष्टमूलं च दन्ती लवणपञ्चकम् ॥ ३३ ॥

सकणामरिच पिष्ट्वा गोमूत्रेण प्रलेपयेत् ।

सर्वार्षुदानि नश्यन्ति न रोहन्ति पुनर्दृणाम् ॥ ३४ ॥

दहनकुटचक्रुप्राश्रत्थभट्टातपथ्या

त्रिकडुविपसुधाकं व्याधिघातं हरिद्रा ।

वरणलक्षणशुण्ठीनिम्बपुन्नाटबीजं

सुरतरुगृहधूमं भृश्रिरीपं करञ्जम् ॥ ३५ ॥

कृमिजशिखिवचाभिः शिशुमुलेन युक्तं

पशुसलिलनिपिष्टं लेपयेत् लाभतस्तत् ।

अपहरति समस्तान्यर्बुदानि स्थिराणि

दुतमपचिविकारं श्लीपदं ग्रन्थिजालम् ॥ ३६ ॥

(तन्त्रान्तरावादाय, श्लोकीकृतम्)

सर्वारूपश्चाकुलनालिकेर-

प्रियालकोर्वारुफबीजचूर्णैः ।

दुग्धाम्लमूत्राज्ययुतैः प्रयुञ्ज्या-

छेपोपनाहान् सकलार्बुदेषु ॥ ३७ ॥

(विदसारे)

श्लीपदनिदानम् ।

ग्रस्थिताचक्ष्णोर्वादिमधःकायं कफोत्वणाः ।

दोषा मांसास्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते ॥ ३८ ॥

शनैः शनैश्च तं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते ।

परिपोटयुतं कृष्णमनिमित्तरुजं स्वरम् ॥ ३९ ॥

रुधं च वातात्, पिचात्तु पीतं दाहज्वरान्वितम् ।

कफाद् गुरुस्निग्धमसृक् चितं मांसाङ्कुरैर्दृढम् ॥ ४० ॥

तस्यनेद्वत्सरातीतं सुमद्वत्सुपरिस्रुति ।

पाणिनासौष्ठकणेषु चदन्त्येके तु पादवत् ॥ ४१ ॥

श्लीपदं जायते तच्च देशेऽनूपे मृशं मृशम् ।

श्लीपदेऽनिलजे विध्येत् स्निग्धस्विन्नोपनाहिते ॥ ४२ ॥

धिस्ता ।

विरामुपरि गुल्फस्य अङ्गुले पाययेच्च तम् ।

मासमेरुण्डजं तैलं गोमूत्रेण समान्वितम् ॥ ४३ ॥

जीर्णे जीर्णाक्षमशनीयाच्छुष्ठीमृतपयोऽन्वितम् ।
त्रैहृतं वा पिवेदेवमशान्तावग्निना दहेत् ॥ ४४ ॥

(वाहटे)

वर्त्ति च युञ्जीत ।

(सहदे)

गुल्फस्याधस्तिरामोक्षः पैचे सर्वं च पित्तजित् ।
सिरोमङ्गुष्ठके विष्वा कफजे शीलयेच्चवान् ॥ ४५ ॥

(वाहटे)

सक्षौद्राश्च कफघ्नान् कपायान्भीक्षणं पाययेत् । ययानलं वा
पि*प्पलीर्वर्धमानाः । तैलं वा पिवेद्विलिंगार्कमरिचचित्रकशुष्ठीदेवदा-
वैचावालुकलवणपञ्चकैः सिद्धम् । आलेपयेच्च नागरामृताविलिंगकडु-
काभद्रदारुभिर्मूत्रपिट्टैरुस्तन्मोक्तैश्च भेषजैः ॥

(सहदे)

सक्षौद्राणि कपायाणि वर्धमानास्तथाभयाः ।
लिम्पेत्सर्पपवार्त्ताकीमूलाभ्यां घान्ययोपवा ॥ ४६ ॥

(वाहटे)

यवामृताकूलकमृद्भिर्वे-
सुरेण्डुमारिष्टकमुद्गवारि ।
वरारजोयुक्तमिदं निपीतं
शोकापचीश्लीपदमाशु हन्ति ॥ ४७ ॥

(दारिध्र्ये)

शाकोटकीयं मधुना कपाय
पिबन्ति ये क्षीरभुजस्तयजन्ति ।
ते श्लीपदं विद्रधिशोफमुग्र-
मुन्मादशूलानपि पाण्डुरोगान् ॥ ४८ ॥

(योगामृते)

विश्वीपथं वा कथितं गङ्गेची
मृतं गुरासाकथितं पिवेद्वा ।

* दरीतरीर्वर्धमाना इति वाहटे, लिम्पेत्सर्पपवा ।

समाक्षिकं श्लीपदरोगवान् यः

सिद्धार्थकास्तस्य हिताः प्रलेपे ॥ ४९ ॥

पिबेद्दार्द्रभयाकल्कं मूत्रेणान्पतमेन वा ।

पिबेत्सर्पपतैलं वा श्लीपदानां निवृत्तये ॥ ५० ॥

सर्पपविजयानागरहिङ्गुवचाशिशुरविमूलैः ।

दिनकरपयसा पिष्टैः श्लीपदनाशाय लेपनं कुर्यात् ॥ ५१ ॥

दिनकरमूलं पिष्ट्वा दिनकरपयसा प्रलेपयेदथवा ।

नागरसर्पपल्लवं श्लीपदनाशाय हिङ्गुप्लुतम् ॥ ५२ ॥

(सिद्धयोगे)

कुठेरकविमिश्रेण मृगशृङ्गान्वितेन च ।

साज्पेनालेपितं सिर्षं श्लीपदं संप्रणश्यति ॥ ५३ ॥

श्लीपदं संप्रणश्येत् पक्षार्थेनाधिकेन वा ।

कदुतैलमघृष्टेन मृगशृङ्गेन लेपितम् ॥ ५४ ॥

पिष्टैरेरण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिशुसर्पपैः ।

प्रलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्थमपि दाहणम् ॥ ५५ ॥

शीतं देशं विशरणमन्नपानं च शीतलम् ।

दधि मांसानि शाकानि वर्जयेच्छ्लीपदी नरः ॥ ५६ ॥

(तिर्यक्चारे)

तुपपयसा गोनासादृढतरुपनाहपानलेपाद्यैः ।

जयति तथा निःशेषमुपोदकाश्लीपदस्यात्तिम् ॥ ५७ ॥

गोमूत्रेण विपक्तः शाकोटकवृक्षवल्कलकायः ।

शमयति श्लीपदविपदं हंसपदी रज्जु इवातिसृति ॥ ५८ ॥

(काशीपुरवासी)

अपथीनिदानम् ।

मेदःस्थाः कण्ठमन्याक्षकक्षवंक्षणगा मलाः ।

मवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् पार्श्विकामलकाकुर्वीन् ॥ ५९ ॥

भगन्दरादिचिकित्साधिकारः ।

अवगाढान् ग्रहान् गण्डांधिरपासांश्च कुर्वते ।
 पच्यन्तेऽल्परुजंस्तेऽन्ये स्रवन्त्यन्येऽतिकण्डुराः ॥ ६० ॥
 नश्यन्त्यन्ये भवन्त्यन्ये दीर्घकालानुबन्धिनः ।
 गण्डमालापची चेषं दूर्वेव क्षयवृद्धिभाक् ॥ ६१ ॥
 तां त्यजेत् सज्वरच्छटिंपार्श्वरुक्कासपीनसाम् ॥
 (वाहटे)

चिकित्सा ।

हंसपाद्यमृतानिम्बपिप्पलीवृक्षकैः मृतम् ।
 जलं गळजगण्डं च गण्डमालां च नाशयेत् ॥ ६२ ॥
 (हारिश्चन्द्रे)

निम्बत्वक्शुशुभ्रहतीरात्रिपराकूलकामृताबिम्बः ।
 कायः प्रगे निपीतः ममद्यु पुरो गण्डमालाम्नः ॥ ६३ ॥
 (योगसुधाकरे)

ऊर्ध्वाघःशोधनं पेयमपचयां साधितं घृतम् ।
 दन्तीद्रवन्तीतृष्टताजालिनीदेवदारुभिः ॥ ६४ ॥

शीलयेत्कफमेदोमं धूमगण्डूपनाशनम् ।
 सिरयापहरेद्रक्तं पिपेन्मूत्रेण तार्क्ष्यजम् ॥ ६५ ॥

ग्रन्थीनपकानालिपेत् नाहलीपडुनागैः ।
 स्विसान् ऊवणपोष्ट्वा कठिनानगु मर्दयेत् ॥ ६६ ॥

शमीमूलकशिम्पूणां यैत्रिः मयससर्पैः ।
 लेपः पिष्टोऽम्लतन्त्रेण ग्रन्थिगण्डनिर्गोचनः ॥ ६७ ॥

पाकोन्मुखान्मुतासस्य पिचसेप्पदरेनेयेत् ।
 अपकानेव चोद्घृत्य धाराभिन्वामुषापरैश्च ॥ ६८ ॥

काकादनीलाङ्गलिकानटिहोतुः रुद्रफलैः ।
 जीमूतपीत्रय कौटीविशालाहवनेधनैः ॥ ६९ ॥

पाठान्वितैः पलायैर्विपकर्षयुतैः पेषत् ।
 प्रस्थं करञ्जतैलस्य निर्गुण्डीस्वरसाढके ॥ ७० ॥
 अनेन माला गण्डानां चिरजा पूयवाहिनी ।
 सिन्धुत्यसाध्यकल्पापि पानाभ्जजननावनैः ॥ ७१ ॥
 तैलं लाङ्गलिकीकन्दकल्पादे चतुर्गुणे ।
 निर्गुण्डीस्वरसे पक्वं नस्याद्यैरपचीप्रशुत् ॥ ७२ ॥
 भद्रश्रीदारुमरिचद्विहरिद्रात्रिवृद्धघनैः ।
 मनाशिलालनलदविशालाकरवीरकैः ॥ ७३ ॥
 गोमूत्रपिष्टैः पलिकैर्विपस्यार्द्धपलेन च ।
 ब्रह्मीरसार्कमक्षीरगोशकृद्रससंप्लुतम् ॥ ७४ ॥
 प्रस्थं सर्पपतैलस्य सिद्धमाशु व्यपोहति ।
 पानाद्यैः शीलिनं कुष्ठं दुष्टनालीव्रणापचीः ॥ ७५ ॥
 वचादिर्द्वैलम् ।

वचाहरीतकीलाक्षाकटुरोहिणिचन्दनैः ।
 तैलं प्रसाधितं पीतं समूलामपचीं जयेत् ॥ ७६ ॥
 शरपुंखोज्ज्वं मूलं पिष्टं तण्डुलवारिणा ।
 नस्याल्लेपाद्य दुष्टारुरपचीविपजन्तुमित् ॥ ७७ ॥
 मूलैरुत्तमकारिण्याः पिल्लुपर्ण्याः सहाचरात् ।
 सलोधाभययष्ट्याहशताह्वाद्रीपिदारुभिः ॥ ७८ ॥
 तैलं क्षीरसमं सिद्धं नस्येऽस्यज्ञे च पूजितम् ।
 गोऽप्यजाश्वगुरा दग्धाः कटुतैलेन लेपनम् ॥ ७९ ॥
 (काष्टे)

सौवर्चलादिर्द्वैलम् ।

सौवर्चलैरान्धवौद्धिदहन्तीभङ्गानचित्रकरुल्लेकेन सिद्धं तैल-
 मस्यङ्गोऽपच्यां नण्डलीयकम्पग्नेन वा । सनिर्गुण्डीस्वरसं वा तैलं
 साधितमभ्यङ्गपाननावनैः गण्डशालानालीव्रणशुष्ठानिलासिद्धम् । मां-

श्रीसर्जरसकार्पासीसूलसैन्धवैः स्तन्यापिट्टैस्तैलं विषक्वयम्यङ्गो ग्रण-
काठिन्यघ्नः ॥ (सङ्घटे)

व्योषं विळङ्गं मरिचं सैन्धवं देवदारु च ।
तैलमेभिः शृतं नस्यात्कृच्छ्रामप्यपर्चां जयेत् ॥ ८० ॥
(पाण्डवे)

गण्डमालापहं तैलं सिद्धं शाकोटकत्वचा ॥
(सिद्धसारे)

तुंभीरसेन कटुकेन चतुर्गुणेन
कल्काकृतैर्मरिचमागधिकौपधैश्च ।
तैलं शृतं हरति श्लीपदगण्डमाला-
ग्रन्ध्यर्तुदानपि गले गळगण्डरोगान् ॥ ८१ ॥
(चिकित्साकलिकातरः)

कृतमालकपूतीककुटचातिविपाविपैः ।
क्षारैश्चिकडुकैः सिद्धं सर्पिः स्यादपचीहरम् ॥ ८२ ॥
(मदायाने)

स्तुर्धर्कदुग्धपिष्टं नागरपद्वम्लिकांघ्रिवकुळास्थि ।
अपचीनाशनमुदितं यथा शक्यं स्म गोऽश्वतैलेन ॥ ८३ ॥
हृदिराग्निदग्धदक्षिणगोशृङ्गमपीसमाप्लुतं तैलम् ।
नाशयति द्रागपर्चां विधिरिच विमुषो नृणां यत्नम् ॥ ८४ ॥
(काञ्चीपुरवासी)

स्तुर्धर्कदुग्धलवणं प्रदिहेदपच्यां
विश्वाम्लिकांघ्रिवकुलास्थि तथैव लिपेत् ।
निर्गुण्डिकादलरसेषु हलेन सिद्ध-
मभ्यंजन तिलहृत्तं तु विनाशनं स्यात् ॥ ८५ ॥
(भोगामृते)

पूतीकल्लौपधसिन्धुवाररसोनरक्षोध्नपट्टप्रकारैः ।
स्तुहीदलाङ्गिः सह लेपयेत्तद् द्रुतं निहत्याद्
गळगण्डमालाम् ॥ ८६ ॥
(सिद्धयोगे)

वरणार्कगळामण्डवाजिगन्धामरद्रुमैः ।

जीमूतरससंपिष्टैर्लेपोऽयं गण्डमालनुत् ॥ ८७ ॥

(हारिश्चन्द्रे)

घृण्णानि निम्बपत्राणि तस्मैर्भस्त्रातकैः सह ।

शरावसंपुटे दग्ध्वा सह सिद्धार्थकैः समैः ॥ ८८ ॥

पिष्ट्वा तु च्छागमूत्रेण गण्डमालां प्रलेपयेत् ।

तर्षपाः शिशुमूलानि क्षणवीजातसीयवाः ॥ ८९ ॥

मूलकस्य च बीजानि तक्त्रेणाम्लेन पेपयेत् ।

गण्डानि ग्रन्थयश्चैव गण्डमालासमुत्थिताः ॥ ९० ॥

धालेपोत्तेन शाम्यन्ति विलयं यान्ति चाशु ते ॥

कृष्णकटविदफलमग्निसमानं स्तुरूपयसा सह पेप्यमथैतत् ।

एष विलेपविधिः पुरुषाणां द्रागपचीमाखिलामपहन्ति ॥ ९१ ॥

(सम्प्राप्तरे)

आरग्वधशिका क्षिप्रं सम्यक्तण्डुलवारिणा ।

पिष्ट्वा नस्यप्रलेपाम्बां गण्डमालां समुद्धरेत् ॥ ९२ ॥

फले द्वे त्रीणि वा प्रातः त्रिनिक्षिप्य दिनत्रयम् ।

पिचेदलंबुपरसं गण्डमालारुजापहम् ॥ ९३ ॥

(चन्द्रे)

पायथेदभयारिष्टं गण्डीरारिष्टमेव वा ।

पिप्पलीवर्द्धमानं वा गण्डमालासु योजयेत् ॥ ९४ ॥

(भेडात्)

इत्यशान्तौ गदस्यान्यपार्श्वजंघासमाश्रितम् ।

वस्तेरूर्ध्वमधस्तादा मेदो हस्त्याग्निना ददेत् ॥ ९५ ॥

पार्णि प्रति द्वादश चांगुलानि

मुक्त्वेन्द्रसिञ्च्य गदान्यपार्श्वे ।

निदार्य मत्स्याण्डनिभानि मत्स्या-

ज्जालानि कर्षेदिति सुधुतोक्तिः ॥ ९६ ॥

आगुल्फकर्णात् सुमितस्य जन्तो-

स्तस्याष्टमागं मुट्टकादिमुच्य ।

भगन्दरादिचिकित्साधिकारः ।

प्राणार्जवेऽधः सुराजवस्ते-

भिश्चाक्षमात्रं त्वपरे वदन्ति ॥ ९७ ॥

(बाहटे)

मणिवन्धोपरिष्ठाद्वा कुर्याद्रेखात्रयं भिषक् ।

अङ्गुलान्तरितं सम्यगपचीनान्निवृत्तये ॥ ९८ ॥

(पाठशुद्धौ)

अभेदात्पक्षशोफस्य व्रणे वाऽपथ्यसेविनः ।

अनुप्रविश्य मांसादीन् दूरं पूयोऽभिधावति ॥ ९९ ॥

गतिः सा दूरगमनान्नाडी नाडीव संसृतेः ।

नाख्येकानृजुरन्येषां सैवानेकगतिर्गतिः ॥ १०० ॥

सा दोषैः पृथगेकस्यैः शल्यहेतुश्च पञ्चमी ॥

(बाहटे)

पाठादिनाडीना खल्वत्रम् ।

तत्र वातजा सरुजा, दुक्ष्मास्या फेनिलोद्भवा निश्यधिकस्रावा
च । पित्तजा सवृद्ध्वरदाहा पृत्युष्णस्रावा दिवाधिकस्रुतिश्च । कफजा
कण्डला घनपिच्छलक्षुतिर्निश्यधिकस्रावा । सर्वजा सर्वलिङ्गा । सा
त्वसाध्या । अन्तःस्थमनाहतं शल्यं नार्द्धी कुर्यात् । सा, साप्तफेनरुजं
वनुपच्छुष्णं पूयं स्रवति ॥

चिकित्सा ।

अपनाद्यानिलाञ्जाडीं पाटितां साधु लेपयेत् ।

प्रत्यक्पुष्पीफलयुतैस्त्रिलैः पिष्टैः ससैन्धवैः ॥ १०१ ॥

वैत्तिकीं तिलमज्जिष्ठानामदन्तीनिशाद्वयैः ।

श्लैष्मिकीं तिलसौराष्ट्रीनिकुम्भारिष्टसैन्धवैः ॥ १०२ ॥

शल्यजां तिलमध्वाज्यैर्लेपयेच्छिन्नशोधिताम् ।

अशक्नूत्यानेपिप्या भिष्वान्ते सम्यगेपिताम् ॥ १०३ ॥

क्षारपीतेन सूत्रेण बहुशो दारयेद् गतिम् ।

व्रणेषु दुष्टस्रक्मास्यगंभीरादिषु साधनम् ॥ १०४ ॥

या वत्स्यो यानि तैलानि तत्राडीष्वपि चेष्यते ।

पिष्टं चञ्चुफलं लेपाञ्जलीव्रणहरं परम् ॥ १०५ ॥

(बाहटे)

घोष्ठाफलत्वग्ज्वणं सलाक्षं
 पूगस्य पत्रं वनितापयथ ।
 स्तुल्वकंदुग्धान्वित एष कल्को
 वर्तकृतो हन्त्यचिरेण नाळीम् ॥ १०६ ॥

विभीतकाम्रास्थिवटप्रवाळ-
 हरेणुकाशल्मलिबीजयुक्ता ।
 बरादापिष्टा च मपी सुगन्धा
 तैव्याप्लुता सर्वगतं निहन्ति ॥ १०७ ॥

घत्तूरकं मदनकोद्रवजं च बीजं
 कोशातकीं शुक्रनसा मृगभोजनी च ।
 अंकोळजं च कुसुमं परिकल्प्य चूर्णं
 लाक्षोदकापहतदोषग्नौ प्रयोज्यम् ॥ १०८ ॥

मिश्रितं तेन तैलं च परमं गतिरोपणम् ।
 सौवहेषु च कन्देषु कृतं यज्जाह्वयेषु च ॥ १०९ ॥

भल्लातकार्कमधुकैर्लवणोचमेन
 सिद्धं विळंगरजनीद्वयचित्रकथ ।
 नैलं समार्कचरसैर्विनिहन्ति कृच्छ्रं
 नाळीं कफानिलकृतामपचीव्रणांश्च ॥ ११० ॥

(सद्गदे)

त्रिवृत्तेनोवतीदन्तीमक्षिणारजनीद्रवम् ।
 तार्क्ष्यजं निम्बपत्रं च लेपो नाळीव्रणापहः ॥ १११ ॥
 कटुफारोहिणीकृष्णाचिळंगमरिचानि च ।
 अफांशुरं वैश्वधूमं नाळीव्रणमपोहति ॥ ११२ ॥

इति योगरत्नमुष्ये मगन्दरमन्व्यर्तुदशलीपदा-
 पचीनाळीनगाचिकित्साधिकारः
 सप्तविंशतितमः ॥

अथ क्षुद्ररोगचिकित्साधिकारः ।

वातकफाभ्यां स्निग्धा सर्वाणि मुद्गसमा नीरुजा पिटका बाला-
नामजगल्लिकाख्या । ताम्यां यवसमा घना मांसाश्रिता यवप्रख्या नाम ।
सैवावका वृत्ता घना च सती नाम्नाऽलजी । कच्छपाभाः स्वल्पपूवाः
पञ्च वा षट् वा ग्रन्थयः नाम्ना कच्छपी । कर्णस्योर्ध्वं परितो वा
शालकाभा कठिनोग्ररुजा पिटका पनसिका । ताम्यां इनुसन्धिजः
स्थिरोऽल्परुजः शोफः पापाणगर्दभाख्यः । ताम्यां यूनां मुखे शल्म-
लीकण्टकाकारः मेदोगर्माः सरुजो घनाः पिटका मुखदूपिकाख्याः । त
एव नीरुजः सिताः पञ्चमिय कण्टकाः शरीरं व्याप्ताः पञ्चकण्टकाख्याः ।
पिचात्पकोदुम्बराभा सदाहृत्तरा वृत्ता विष्टतास्या विष्टता नाम ।
पिचैर्गात्रेषु मुखान्तथ सदाहरुगुज्वरा मसूरप्रमाणवर्णाः घनाः पिटकाः
मधुरिकाख्याः । ततः कष्टतरा स्फोटा विस्फोटाख्या महारुजा । वात-
पित्ताभ्यां पञ्चकर्णिकाभा पिटकाचिता पिटका विद्धा नाम । ताम्या-
मेव स्याद् गर्दभी मण्डला विपुलौत्सना सरागपिटकाचिता च ।
ताम्यां कक्षासन्धेषु प्रायो देशेषु सूक्ष्मा लज्जोपमा घनाः पिटका
कस्या नाम । तादृशी महत्येऽ गन्धा नाम । गर्मस्वेदयुतेऽङ्गे राजि-
काभानवर्णा सरुजो घना पिटका राजिका नाम । पित्तोल्बणैर्मलै-
श्चिरकारिभिरपाकस्तनुस्ताम्रः सज्वरः शोफो विसर्पवद्विसर्पी जाल-
गर्दभाख्यः । दोषैः पित्तोन्वणैः कक्ष्याभागजाः सज्वरमांसदारुणा
येऽन्याभाः स्फोटाः साधिरोहिणी पञ्चाहात्सप्तसत्राद्वा पक्षाद्वा जी-
वितं हन्ति ॥

त्रिलिङ्गा पिटकावृत्ता जदूर्ध्वमिरिगल्लिका ।

विदारीकन्दकाठिना विदारी कक्षवंक्षणे ॥ १ ॥

मेदोऽनिलकफैः स्नायुमांससिरास्थैर्ग्रन्थिः स्यात् । भिन्नो
वसाज्यमध्याभस्त्रावी च । तत्र वृद्धो वायुमांसं विशोष्य प्रायितां पृत्ति-
ल्लिङ्गां नानावर्णरक्तस्त्रावां शर्करां कुर्यात् तच्छर्करार्जुदम् । तद्वत् पाद-

पाणितले सन्धौ जत्रूर्ध्वं वा बलमीकवच्छनैर्ग्रन्थिरुपचीयते । सरुग्दाह-
 कण्डूक्लेदो बहणुमुसश्च स बलमीकाख्यः सन्निपातात् । शर्करामि-
 हते कण्टकादिक्षते वा(वाते?पादे)कीलवदुत्सन्नो ग्रन्थिः स्यात् । उत्क-
 दरं नाम । वेगधारणकुपितो वायुरपानो गुदमार्गं बाह्याभ्यन्तरणू-
 फरोति । ततो दुःखं शकृन्निर्गच्छति । स रोगो रुद्धगुदाख्यः ।
 पित्तानिलात्सरुग्ज्वरो नर्यामांसस्य पाकशिल्पं नाम । तदक्षतरोगमुप-
 नखाख्यं च । अभिघातात्कृष्णो रूक्षः खरो नखः कुनखाख्यः ।
 दुष्टपद्मस्पर्शनादंगुलयः सरुग्द्वेदान्तराः अलसमित्याहुः । स्वकृस्याः
 कृष्णा नीरुजस्तिलाभाः तिलकाळकाः । त एवोन्नना मशाः । मशेभ्य-
 स्तुन्नतराचर्मकीलाः सिता असिता वा । तत्सभोभ्रतिः सहजो
 लोहितो जनुमणिः ।

कृष्णं सितं वा सहजं मण्डलं लाञ्छनं समम् ।

शोरुक्रोधादिकुपिताद्वातपित्तान्गुखे तनु ॥ २ ॥

श्यामलं मण्डलं व्यङ्गं वक्ष्यादन्यत्र नीलिका ।

वातात्परुष श्यावं व्यङ्गम् ।

पित्तात् ताम्रान्तगर्नालं श्वेतान्तं कण्डुमत्कफात् ।

रक्ताद्रक्तान्माताम्रं शोषं चिमिचिमायते ॥ ३ ॥

वातेरितः रूफस्त्वचं प्राप्य विशुष्यति । ततस्त्वरू पाण्डुरत्वा-
 कण्डूरिक्लेदा क्रमाद् विचेतना च प्रसुप्ताख्या ।

असम्पन्वमनोदीर्घापिचश्रेष्ठात्रनिग्रहैः ।

मण्डलान्यनिकण्डूनि रागवन्ति बहूनि च ॥ ४ ॥

उत्कोठैः सोऽनुनद्धस्तु कोठ इत्यभिधीयते ।

अजेरिगल्लिका विद्या जालपापाणगर्दमा ॥ ५ ॥

यवमरुषा पनमिका रुञ्छपी विट्तालजी ।

रोहिणी गन्धविन्दोर्दीर्घा दिदागी पद्मकण्टरः ॥ ६ ॥

गर्दमा राजिका वक्ष्या ममूरी सुपद्विका ।

प्रसुप्त्युत्कोठकोठारुणवर्माकमण्डकालनाः ॥ ७ ॥

क्षुद्रोगचिकित्साधिकारः ।

लाञ्छनव्यङ्गकदरं कुनखं शर्करार्बुदम् ।
 चर्मकीलं जतुमणिः मण्डला चिप्यकालकाः ॥ ८ ॥
 सरुद्धगुदमित्पुक्ताः क्षुद्राः पद्मत्रिजदामयाः ।
 प्रवृद्धं सुचङ्छिद्रं सशोफं मर्मणि स्थितम् ॥ ९ ॥
 बल्मीफं हस्तपादौ च चर्च्य साध्यमतोऽन्यथा ।
 मसूरविदलप्रख्यास्तथा विट्टमसन्निभाः ॥ १० ॥
 अन्तर्बवत्राः किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः ॥ ११ ॥
 सहजं लाञ्छनं साध्यं ... ॥ ११ ॥

(पाठशुद्धादौ)

विस्वावयेज्जङ्घाभिरपक्वामजगल्लिकाम् ॥

(वाहटे)

यवक्षारशुक्तिसौराष्ट्रीकल्कैश्च लेपयेत् ।

(संप्रदे)

पद्मपत्रस्वरसे सक्षीरं यष्टीमधुककल्केन तैलं घृतं वा सिद्धमज-
 गल्लिकाहरम् । पुष्पाश्चत्यतैलं च योज्यम् ।

(हृ-)

स्वेदयित्वा यवप्रख्यां विलयाय प्रलेपयेत् ।

दारुकुष्ठमनोह्वलैरित्यापापाणगर्दभात् ॥ १२ ॥

विधींस्तांश्चाचरेत् पक्वान् व्रणवत्साजगल्लिकान् ।

लोधकस्तुम्बुरुच्यचाप्रलेपो मुखदूपिके ॥ १३ ॥

वटपल्लवयुक्ता वा नाळिकेरोत्यशुक्तयः ।

अशान्ती वमनं नस्यं ललाटे च मिरान्यधः ॥ १४ ॥

निम्बाम्बुदान्तो निम्बाम्बुताधितं पत्रकण्टके ।

पिवेत्सौद्रान्वितं तर्पिनिम्बाम्बुधलेपनः ॥ १५ ॥

विष्टताद्यास्तु जालान्ताधिक्रित्सेत्नेरिगल्लिकान् ।

पित्तनीसर्पवत्तद्रत् प्रत्याख्यानापिरोदिणीम् ॥ १६ ॥

(वाहटे)

विशेषतो राजिकाभपाकशर्करां वा कण्टकशर्कराभिः क्षीरपि-
ष्टाभिलेपयेत् । अभीष्टं च मृजाशीलतम् । जालगर्दभे धात्रीफलान्युप-
युञ्जीत ॥

(संग्रहे)

मद्यारिकायां कफविसर्पकुष्ठहरं प्रलेपनादिक्रियाविधिमुपदि-
शन्ति ॥

(पाठशुद्धौ)

अग्निरोहिणीं पक्वां तु मधुरवर्गसिद्धेन सर्पिणा रोपयेत् ।

(संग्रहे)

विदारिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।

(वाहटे)

विदारिकान्त्वनुपशाम्यन्तीमभ्यज्य स्नेदयित्वा विम्लाषयेत् ।
पक्वां शस्त्रेण विदार्य निम्बनिलपटोलकल्केन प्रच्छाद्य बध्नीयात् ।
क्षारिवृक्षकदरस्वादिरकपायण मक्षालनम् । शृद्धां मधुरकपायसंस्कृतेन
वैद्येन रोपयेत् ॥

(सङ्ग्रहे)

भेदोर्जुदक्रियां कुर्यात् गुतरां शर्करार्बुदे ।

प्रबुद्धं सुबहुच्छिद्रं सशोर्कं मर्मणि स्थितम् ॥ १७ ॥

बल्मीकं हस्तपादे च वर्जयदितरत्पुनः ।

शुद्धस्यास्त्रे हृते लिम्पेत् सपद्धारग्वधामृतैः ॥ १८ ॥

श्यामाकुलत्थिकामूलदन्तीपललसन्तुभिः ।

पके तु दुष्टमांसानि गतीः सर्वाथ शोधयेत् ॥ १९ ॥

शस्त्रेण सम्यगनु च क्षारेण ज्वलनेन वा ।

(वाहटे)

शुद्धे व्रणे भङ्गात्तकमनःशिललाकाव्यानुसार्यगरुचन्दनैर्निम्ब-
तैलं रोपणार्थं साधयेत् ॥

(सङ्ग्रहे)

शस्त्रेणोत्कृत्य निःशेषं स्नेहेन कदरं दहेत् ।

निरुद्धमणिवत्कार्यं रुद्धपार्था चिकित्मितम् ॥ २० ॥

चिन्त्यं शोणितावसेऽसंशोभनैरुपाचरेत् । व्यपगतोष्माणं चैन-
मुष्णाम्बुना परिपिच्य यथायोगं शस्त्रेण परिकृत्यापनयेत् ॥
(संप्रदे)

चक्रतैलेनाभ्यज्य सर्जरसचूर्णेनावचूर्ण्य व्रणं बन्धेनोपचरेत् ।
एवमद्यक्यमग्निना दहेत् । ततो रसाञ्जनरोचनामनाशिलातेजोवती-
कल्कैरम्लपिष्टैः संशोष्य कालेयकागरुहरिद्रारसाञ्जनसिद्धेन तैलेन
रोपयेत् । मधुरौषधसिद्धेन वा । कुनखेऽप्येव एव क्रियाविधिः ॥
(पाठशुद्धौ)

भन्तर्धूमं सदुग्धस्य हरितालान्वितस्य तु ।
तण्डुलीयकमूलस्य चूर्णं पूतिनखापहम् ॥ २१ ॥
(चन्द्रदे)

गोमूत्रं सैन्धवोपेतं पादांशघृततैलकम् ।
सुरवोष्णामवगाहः स्यान्नखरोगविनाशनम् ॥ २२ ॥

तिन्त्रिणीकरसोपेतं तैलं स्यान्नखरोगनुत् ।
वटक्षीरं मधूच्छिष्टं निशा लाक्षा नखामये ॥ २३ ॥

पारावतस्य शकृता दस्यते परिलेपनम् ।
सदा तैलेन वा लेपः प्रशस्तो नखरोगिणाम् ॥ २४ ॥

हरीतकीं च छावां च मधूच्छिष्टं ससैन्धवम् ।
धृततैलसमायुक्तं स्नेहनं नखरोगनुत् ॥ २५ ॥
(तन्त्रान्तरे)

व्रणपूतिपूयजुष्टं नखविवरं मंक्षु रोपयत्यभया ।
नानाविधैः किमेतैरास्फोतारविकुरुटकक्षीरैः ॥ २६ ॥
(काशीपुरपात्नी)

दुष्टकर्दममंस्पर्शान् पादेऽशुत्यन्तरव्रणम् ।
ऋणुपाङ्केदकोथात्त्र्यं सपित्तं कुरुते कफम् ॥ २७ ॥

तिन्त्रिणीकफल दग्ध्या कोष्णमालेपयेद् व्रणम् ।
रजनीतिलकलकं च शोषनार्थं प्रशस्यते ॥ २८ ॥

नाळिकेरस्य कोष्णेन तैलेन परिपेचयेत् ।
कर्दमव्रणनाशाय घान्याम्लेनापया तथा ॥ २९ ॥
(सिद्धयोगे)

... . चरणावलसे पुनः ।
 धान्याम्लसिक्तौ कासीसपटोलीरोचनातिलैः ॥ ३० ॥
 सनिम्बपत्रैरालिम्पेत् ... . ।

(बाहटे)

निदिग्धकारससिद्धेन सर्पपतैलेनाभ्यज्य रोचनकासीसगन-
 शिश्याचूर्णैः प्रतिसारयेत् । दहेत्तु निलकालकान्मशांश्च सूर्यहान्तेन
 क्षरेण यदि वाग्निना ॥

(सङ्घटे)

तद्द्रुक्कृत्य शस्त्रेण चर्मकीलजतूमणी ।
 लान्ठनादित्रये कुर्याद्यथासन्नं सिराव्यघम् ॥ ३१ ॥
 लेपयेत् क्षीरपिष्टैश्च क्षीरिवृक्षत्वग्ङ्कुरैः ।
 व्यङ्गेषु चार्जुनत्वग्वा मन्जिष्ठा वा समाधिका ॥ ३२ ॥
 लेपः सनयनीता वा श्वेताश्वसुरजा मपी ।
 रक्तचन्दनमन्जिष्ठाकुण्डलोधप्रियङ्गवः ॥ ३३ ॥
 घटाङ्कुरा मसूराश्च व्यङ्गानां गुणकान्तिदाः ।
 द्वे जीरके कृष्णतिलाः सर्पपाः पयसा सह ॥ ३४ ॥
 पिष्टाः कुर्वन्ति वक्त्रेन्दुमपास्तव्यङ्गलाञ्छनम् ।
 क्षीरपिष्टा घृतक्षौद्रयुक्ता वा भृष्टनिस्तुगाः ॥ ३५ ॥
 मसूराः क्षीरपिष्टा वा कृष्णाः शल्मलिरुण्टकाः ।
 सगुलः कोलमज्जा वा शशाङ्क क्षौद्रकलिकतः ॥ ३६ ॥
 मसार्हं मातुलुद्रस्थं कुष्ठं वा मधुनान्वितम् ।
 पिष्ट्वा वा छागपयसा ससौद्रा मौसलीजदाः ॥ ३७ ॥
 गौरस्थि मौसलीमूलयुक्तं वा साज्यमाक्षिकम् ।
 जम्ब्याम्रपट्टवामस्तु द्वे हरिद्रे नवो गुटः ॥ ३८ ॥
 लेपः सवर्णहृत् पिष्टं स्वरसेन च विन्दुकम् ।
 यवान् सज्जरमं लोभमुशीरं गदैनं मधु ॥ ३९ ॥

कुद्रोगाचिकित्साधिकारः ।

घृतं गुळं च गोमूत्रे पचेदादविलेपनात् ।
तदभ्यङ्गाग्निहन्त्याशु नीलिकाव्यङ्गदूपिकान् ॥ ४० ॥
मुसं करोति, पद्माभं पादौ पद्मदलोपमाँ ।

(वाइटे)

मार्कण्डेयस्वरसक्षीरत्रयोयनीष्ठानि नावने ॥ ४१ ॥

(तन्त्रान्तराय)

विशेषेण व्यङ्गेषु अक्षकस्तावपूर्वगर्जुनपरिपोटैर्लेपः । अजाक्षा-
रेण वार्द्रिडाडिमत्वक् । तेनैव वा बालामळकं गोमूत्रे सप्ताहं स्थितम् ॥
(संपदे)

उत्पळपत्रं तगरं प्रियङ्गुकाळीयकं बदरमण्डा ।
इदमुद्धर्तनमास्यं करोति शतपत्रसङ्काशम् ॥ ४२ ॥
एभिरेवौषधैः पिष्टैः मुखाभ्यङ्गाय साधयेत् ।
यथादोषर्तुकान् स्नेहान् समधुकापतंत्युतैः ॥ ४३ ॥

(वाइटे)

गोमयस्वरसं सर्पिर्मातुलुङ्गं मनडिडला ।
मुखावर्णकारं श्रेष्ठं तिलकानां विनाशनम् ॥ ४४ ॥

(वाइटे)

पिष्ट्वा जम्बीरबीजं तु धौद्रेण च गुळेन च ।
व्यङ्गानां नाशनं श्रेष्ठं मम्यक् च रुधिरं तथा ॥ ४५ ॥
(वाइटे)

कुङ्कुमोशीरकाळीय (वायष्टथाहचन्दनम् ।
न्यग्रोधपादांस्तान् पद्मकं पद्मकेसरम् ॥ ४६ ॥
नीलोत्पलं समञ्जिष्टं पालिकं सलिलादके ।
पक्त्वा पादानशेषेण तेन पिष्टैश्च कार्पिकैः ॥ ४७ ॥
लाक्षापत्रमञ्जिष्ठायष्टीमधुकुङ्कुमैः ।
अजाक्षीरद्विगुणितं तैलस्य कुटुबं पचेत् ॥ ४८ ॥
नीलिकापलितव्यङ्गबन्धीतिळरुदूपिकान् ।
इन्ति तत्रास्यमम्यस्तं मुखोपचयवर्णकम् ॥ ४९ ॥

१. 'मधुकाप' २. 'सनीलो पद्मभिष्ट' इति मुद्रिताशयइदपपाठ .

मञ्जिष्ठाशवरोद्भवस्तुबरिकालाक्षाहरिद्राद्वयम्
नेपालीहरितालकुङ्कुमगदागोरोचनागौरिकम् ।

पत्रं पाण्डुवटस्य चन्दनयुग्मं कौलेयकं पारदं
पचङ्गं कनकत्वचं कमलजं बीजं तथा केमरम् ॥ ५० ॥

सिक्थं तुत्थं पद्मकायो वसाज्यं
मज्जा क्षीरं क्षीरिवृक्षाम्बु चाग्नौ ।

सिद्धं सिद्धं व्यङ्गनीत्पादिनाशे
वक्त्रे च्छायामैन्दवीं चाशु धत्ते ॥ ५१ ॥

प्रसुप्तौ वातकुष्ठोक्तं कुर्यात् टाटं च बहिना ।
उत्कोठे कफपित्तोक्तं कोठे सर्वं च कौष्ठिकम् ॥ ५२ ॥

(शास्त्रे)

उत्कोठे पिचश्लेष्महरौ विधिः । सक्षारत्वर्णं च शैलमभ्यस्तः
(साम्प्र)

क्षयं गते श्लेष्मणि पादलग्ने
सञ्चारिणां देहभृतामजसम् ।
वातः सपित्तोऽद्घितलेषु द्रुष्टो
भेदान् करोत्यप्रतिकारनिज्ञान् ॥ ५३ ॥

वटाङ्कुरारुष्करसिक्थचूत-
निर्याससिन्धूद्भवमर्कदुग्धम् ।

एभिर्नदिष्यास्तु घृतं विपलं
पादग्रभेदं विनिहन्ति सद्यः ॥ ५४ ॥ ॥

अर्काविस्तुद्धिदुग्धं सिक्थं पट्टतैलसयुतं पिष्टम् ।
पादविलिप्तं सद्यः करोति कमलोपमं चरणम् ॥ ५५ ॥

स्तुभर्कदुग्धसैन्धवहयसुरचूर्णं मनवनीतम् ।
न्यस्तं तुम्बकले उत्प्रदारिकां पादयोर्दन्वात् ॥ ५६ ॥

(सिद्धयोगे)

पाददायां तु मिरां विद्म्या पादौ तु स्नेहस्येदोऽपमौ मप
च्छिष्टं घृतवत्सामज्जादिभिर्धवत्तारमिश्ररालेपयेत् ।

(पाट्टद्वये)

स्नुर्कच्छागपयो लवणमधुच्छिष्टचूतनिर्यासम् ।
 पाहिषनवनीतयुतं विपादिकां हन्त्वलाबुस्थम् ॥ ५७ ॥
 अतिपक्वशुष्ककेतकदलभसितं घृतपट्टपेतम् ।
 कंसनिघृष्टं लेपात् करोति कमलोपमं चरणम् ॥ ५८ ॥
 नश्यति तथा विपादी पुण्यलतानीलमूलमृततैलात् ।
 कार्पासश्च जगवल्लीपटुतिलजैर्नस्यतो यथा शूलम् ॥ ५९ ॥
 (काशीपुरास्वामी)

पलं पलं समं देयं सर्जनिर्याससर्पियोः ।
 तयोस्तुल्यं गुळं दत्त्वा सम्यग्दृष्ट्वा पेययेत् ॥ ६० ॥
 अर्कदुग्धपलार्धं तु सिप्ल्या लेपं प्रयोजयेत् ।
 तेनैव लेपितः पादो भवत्यब्जदलप्रभः ॥ ६१ ॥
 शुकिकाभस्मसिन्धुत्थं सर्पिः सर्जरसं पयः ।
 पादयोः स्फुटने लेपस्तिक्तालाबुव्यवस्थितः ॥ ६२ ॥
 सर्षीरं तु स्नुहीकाण्डं विहसौवर्चलान्वितम् ।
 अन्तर्धूमं निगन्धन्तु छागं सर्पिस्तमान्वितम् ॥ ६३ ॥
 त्रिदिनं कटुतुम्बस्यं पादलेपं प्रयोजयेत् ।
 अनेन स्फुटितौ पादौ भवेज्जिह्वोपमौ नृणाम् ॥ ६४ ॥
 परितोपरि सिक्थेन बाहिना तापिता भुशम् ।
 भसाव्यापि ब्रजत्यस्तं क्षिप्रमेव विपादिका ॥ ६५ ॥
 (सुब्रह्मणे)

फरञ्जबीजं रजनीकटुप्रयं
 समानभागं लवणस्य मृत्तिकाम् ।
 दग्ध्वा समालोढ्य घृतेन लिम्पेत्
 पादौ विनश्येत् विपादिका भुवम् ॥ ६६ ॥
 (तन्त्राचर)

पादयोः कण्ठके विद्धे रविदुग्धेन पूरयेत् ।
 लक्ष्मणेऽनुद्धृते चाथ पतति स्वसमेव तत्र ॥ ६७ ॥

सैन्धवं तत्र संस्थाप्य ददेल्लोहशलाकया ।
 कुमार्या वा दलं कोष्णं बन्धनं तत्र कारयेत् ॥ ६८ ॥
 लवणोदकसेकं वा सन्धा(नोर्नौ)दनबन्धनम् ।
 तण्डुलीयकमूलाढ्यं लवणं सपुनर्नवम् ॥ ६९ ॥
 पुनर्नवं वा सपट्ट चिह्नीं वा स्नेहसंयुताम् ।
 भृष्टं प्रबन्धनं कुर्यात् पायसं कोरद्वृजम् ॥ ७० ॥
 व्रणक्रियां च कुर्वीत पक्वे दुष्टं पुनर्दहेत् ।

(सिद्धयोगे)

शतावरीमूलरसात् फेनेन परिच्छेपितौ ॥ ७१ ॥
 परितापाद्भिमुच्येते चरणौ क्षिप्रमेव तु ।
 मयुराविदधैः पिष्टैः भृशं शीतेन वारिणा ॥ ७२ ॥
 चरणौ लेपयेत्सम्यक् पाददाहप्रशान्तये ।
 नवनीतेन संलिप्तौ वह्निना परिपाचितौ ॥ ७३ ॥
 मुच्येते चरणौ क्षिप्रं परितापात्सुदारुणात् ।
 घृतार्कैः सक्तुभिः श्लक्ष्णैरजाक्षीरसमन्वितैः ॥ ७४ ॥
 लेपयेच्चरणौ सद्यः परितापनिमुक्तये ।

(चन्द्रटे)

लिम्पेत्सेव्यजलारिष्टैः शतघौतघृतं वा ॥ ७५ ॥
 पाददाहेषु चरणौ सेकं काञ्चिकसर्पिषा ।
 कुमारीकृतसेको वा जलकाभिर्हरदेसूक् ॥ ७६ ॥

(तन्त्रान्तरे)

लिप्ता सर्पपङ्कस्केन स्वेदिता चाद्भना भृशम् ।
 पादपाण्योर्व्यामा तीव्रा पक्षार्धेन प्रणश्यति ॥ ७७ ॥
 अगस्तिपुष्पचूर्णेन माहिषं श्रपयेत्पयः ।
 तदुत्थनवनीताक्तो देहस्य स्फुटितं जयेत् ॥ ७८ ॥
 हरीतकीं तु सम्पिप्य गात्रमुद्धर्चयेन्नरः ।
 पश्चात् स्नानं प्रकुर्वीत देहस्वेदः प्रशाम्यति ॥ ७९ ॥

(चन्द्रटे)

क्षुद्ररोगचिकित्साधिकारः ।

गोमूत्रेण समाकोह्य माहिषं शकृदुचमम् ।
तेनैक-लेपनं कुर्याद्देहदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८० ॥

शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै-

स्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।

पत्राम्बुलोहैरथ चन्दनाभ्यां

शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रलेपः ॥ ८१ ॥

तिन्त्रिणीस्वरसे तैलप्रस्थं सम्यक् पचेद्भिषक् ।

अत्र कल्कार्थमेतानि वातमानि च योजयेत् ॥ ८२ ॥

शिशुसैन्धवदुर्गन्वा लशुनं च साचित्रकम् ।

एतच्छरीरदौर्गन्ध्यकण्डूतिस्वेदनाशनम् ॥ ८३ ॥

तिन्त्रिणीकदलोद्भूतं स्वरसं लेपयेन्नरः ।

बहुशो देहदौर्गन्ध्यं कण्डूकोठविनाशनम् ॥ ८४ ॥

सौद्रेण पौष्करं रेणुमेरुविंशतिनासरान् ।

लिहतां देहदौर्गन्ध्यं नवयेन्निरशेषमाङ्गिनाम् ॥ ८५ ॥

द्विनिशातिलरुग्राजीकल्कोद्वर्तितप्रिग्रह ।

यः स्नाति तस्य देहः स्यात्सुगन्धिर्भास्करश्चक्षुषिः ॥ ८६ ॥

प्रपीतं जलमत्यर्थं कुक्षिमाध्मातयत्यपि ।

गात्राणां सीदनं चापि ग्रीवास्तम्भं तथैव च ॥ ८७ ॥

कुरुते चित्तसंमोहं मूर्च्छां मरणमेव वा ।

संभावन्तं तथा प्राज्ञ आरभेत चिकित्सितम् ॥ ८८ ॥

(तन्त्रान्तरात्)

(अप्यु ममस्य)

अपां पूर्णं विधुनुयादचारुज्जिसमायतम् ।

वामयेष्वाङ्गुलं मस्तराशी वा निरुनेष तम् ॥ ८९ ॥

(वाहेदे)

(वैपुलाप्रिदग्धस्य)

वैपुलाप्रिदग्धस्य परिपेकालेपनानि चाम्ललक्षणमायाणि तैल-
युक्तानि कुर्वीत । अग्निना च तापयेत् । म्येददग्धस्य मधुरशीत
त्रिगुणमाहारं परिपेकं च कुर्वीत ।

(अग्रान्तरे)

वैद्युताग्निदग्धस्यानुपगतमनसो विकृलेन्द्रियस्य प्रकुर्वीत आग्ने-
 यौषधप्रदेहपरिपेकालेष्णानि सर्पिःश्रीरेक्षुरसत्रण्डुलोदकमिश्राणि । आमि-
 तापदग्धस्याम्लवैलघृतवसापरिपेकमभीक्ष्णं कुर्यात् ॥ ४

(सारसंक्षेपे)

इति क्षुद्रोगचिकित्सा ।

अथ गुहारोग(निदान)चिकित्सा ।

स्त्रीव्यवायनिघृतस्य नृह्या, भजतोऽथरा ।

टोपाध्युपितमङ्गीणमन्दिनाणुरजःपथाम् ॥ १ ॥

अन्ययोनिमनन्त्रन्तीमगम्यां नृहसूतिकाम् ।

दूषित स्पृशतस्तोयं रत्नान्तेष्वापि नैव वा ॥ २ ॥

त्रिभयपया भीक्षुगान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।

मुष्टिदन्तनसोन्पीडापिपवच्छृङ्खपातनैः ॥ ३ ॥

वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शाविघट्टनैः ।

दोषा दुष्टा गता गुह्य त्रयोविंशतिमामयान् ॥ ४ ॥

जनयन्त्युपदंशादीनुपदंशोऽत्र पञ्चधा ।

(उपदंश १)

मेढ्रशोफ उपदंशाख्यः । तत्र वातजे चित्रा रुजः स्तम्भस्तम्ब-
 पोदश्च । पित्तजः पक्षोदुम्बराभः सज्वरश्च । श्लेष्मजः कठिनः स्निग्ध-
 शीतः कण्ठयुतश्च । रक्तजः सकृष्णस्फोटास्रद्युतिर्ज्वरः । सर्वजः
 सर्वलिङ्गो मुष्कशोफतीव्रव्यथाशुषाकदरणाद्भियुतश्च ।

यास्यो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यये सच्चिरातजः ॥ ५ ॥

(यो-पथ १)

गुह्यासृच्छर्माभर्गपैलैरन्तर्निहिर्वा मेढ्रस्य मांसांकुराः कण्डूलाः
 पिच्छिलास्रस्रवा जायन्ते ते अर्शामि । तान्युपेक्षया पुंस्तं ध्वनन्ति ।
 वदयोभौ च स्युः । तानि छत्रनिभान्युपेक्षया चार्चयं ध्वनन्ति ।

(पिटकाः)

गुह्यस्यान्तर्बहिर्वा कफरक्ताभ्यां सर्पयमानसंस्थानाः पिटकाः
नाम्ना सर्पपिकाख्या भवन्ति । ताभ्यां बहवो दीर्घाः सरुजा रोमहर्षणाः
पिटका मध्यतो दीर्यन्ते च सोऽवमन्यः ।

कुम्भीका रक्तपित्तोरथा जांबवास्थिनिभाशुजाः ।

अलर्जी ममेहपिटकापरीतालजीरद्विद्यात् । पित्तरक्तान्मापमुक्ताभा
पिटका स्यादुत्तमाख्या । पिटकाचिता पुष्करकर्णिकाभा पिटका पुष्क-
रिका नाम ।

। पाणिभ्यां भृशसंब्यूढे संब्यूढपिटका भवेत् ॥ ६ ॥

मृदितं सद्वातकोपात्मरब्धं मृदितारुखम् । वाताद्विभवा रुडि
ना भुग्ना पिटकाष्टीलिकाख्या । वातान्मर्द्दनादिदृष्टान्मेहूर्चम निर्वाते
सरुदाहं च । कदाचित्पाकं च याति । तर्धर्म मणेरथः प्रलम्भे पिण्डितं
ग्रथितं निवृत्तसंज्ञम् ।

दुरुढं स्फुटितञ्चर्म निर्दिष्टमत्र पिटका ।

(निरुदमणः)

धातद्वितेन मणिसक्तेन चर्मणा स्रोतोरोगान्मूरस्य मन्दनिर्ग-
मनं मणेरिकासरोधश्च स्यात् । स रोगो निरुद्धमणिर्नाम ।

लिङ्गं शूकैरिवाकीर्णं ग्रथितारुखं कफोद्भूम् ॥ ७ ॥

शूकद्विपितरक्तोरथा स्फूर्धदानिस्वदाहरा ।

वातरक्ताद् बहणुमृत्सञ्चिद्राचितं लिङ्गं शतपोनकारम् ।
पित्तरक्तजः सप्तरदाहस्तरक्तमाकसादारुणः । मांस्पाकःसर्पजः मर्द-
वेदनो मांसशातनः । रक्तार्तुदे मेहनं कृष्णार्तुस्कोटपिटकाचितमुग्र-
रुजं स्यात् ।

मांमारुदं प्रागुदितं विद्रधिञ्च त्रिदोषजः ॥ ८ ॥

निचयात्पकं मेदुमातं कृष्णं विशीयते स तिलकाळकारुणः ।

मांसोत्थमर्तुदं पार्कं विद्रधिं तिलमाळरान् ।

चतुरो वर्जयेदेषां उपान्दीप्रतुपाचरेत् ॥ ९ ॥

उपदंशोपृत्पत्रमात्रेषु पाकपरिहारार्थं- भेदमध्ये सिरां विधेत् ।
जळीकसो वा यीजयेत् ॥

(संग्रहे)

शीतां कुर्यात्क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ।

(वाइटे)

एवं सद्य एव रुक्छोफतोदरागसंस्मभाः निवर्तन्ते ।

(संग्रहे)

तिलकल्कघृतक्षौद्रैर्लेपः पक्वे तु पाटिते ॥ १० ॥

जम्बाम्रसुमनोनीपश्वेतकांबोजिकांकुरान् ।

सल्लकीवदरीविल्वपलाशतिनिशोद्भवाः ॥ ११ ॥

त्वचः क्षीरिद्रुमाणां च त्रिफलां च पचेज्जले ।

स क्षाथः क्षाळनं तेन पक्वं तैलं च रोपणम् ॥ १२ ॥

तुत्थगैरिकलोधिलामनेह्वालरसाञ्जनैः ।

हरेणुपुष्पकासीससौराक्षीलवणोत्तमैः ॥ १३ ॥

लेपः क्षौद्रयुतैस्सूक्ष्मैरुपदंशग्रणापहः ।

फपाले त्रिफला दग्धा सधृता रोपणं परम् ॥ १४ ॥

सामान्यं साधनमिदं मतिदोषं तु शोफवत् ।

(वाइटे)

अपक्वं बृहतीफलेन पलाण्डुना वा स्वेदयेत् ।

(काम्पीपुरवासी)

श्वेतकांबोजिकांकुरकल्कं विपक्वं तैलं ग्रणरोपणम् । काञ्चिके
नालिकैरशलाट्टवल्कलकल्काविपक्वं तैलं मणदितं च ॥

(पुद्-)

आदारिपत्रकल्कं स्यादुपदंशमशान्तये ॥ १५ ॥

(मद्रव)

महातिक्तं पिपेत्सर्पिरुपदंशनिपीडितः ।

पुण्डरीपत्रजं तोयं सैन्धवं तैलसंयुतम् ॥ १६ ॥

धर्षयेत्त्रासपात्रस्य शृष्टे कांस्पेन भूरियाः ।

(सन्धान्ते)

उपदंशमणानां तु रोपणी या ग्रणक्रिया ॥ १७ ॥

गुह्यरोगचिकित्साधिकारः ।

त्रिफलायाः कपायेण भृंगराजरसेन वा ।
व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंशप्रशान्तये ॥ १८ ॥

॥ सृगाललिण्डस्य मपी घृताक्ता
लिप्ता निहन्याद् ध्वजयोनिरोगम् ॥ १९ ॥
(योगाव)

न च याति यथा पाकं प्रयतेत तथा भिषक् ।
पक्षैः स्नायुसिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः ॥ २० ॥
(वाहटे)

करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ।
असाध्यानि व्रजन्त्यूर्ध्वं लिङ्गोत्थानि प्रलेपनात् ॥ २१ ॥

सम्पर्क सपत्रमूलेन मार्कवेण प्रयत्नतः ।
लेपितो वारिपिष्टेन लिङ्गव्याधिः प्रशाम्यति ॥ २२ ॥

दार्णिसुरसयष्ट्याह्वयहधूमनिशान्विनम् ।
तैलमभ्यञ्जनात्पकं मेदुरोग निवारयेत् ॥ २३ ॥
(चम्परे)

(शर्तं आदीनां चिकित्सा)

अर्शसां छिन्नद्रग्धानां क्रिया कार्योपदंशवत् ।
सर्पपा लिप्ताः सूक्ष्मैः कपायैस्वचूर्णयेत् ॥ २४ ॥

तैरेवाभ्यञ्जनं तैल साधयेद् व्रणरोपणम् ।
क्रियेयगगमन्थेऽपि रक्तं स्नायवं तथोपयोः ॥ २५ ॥

कुम्भीकायां हरेद्रक्तं पक्षायां शोधिते व्रणे ।
तिन्दुकरिफलालोघैः लेपस्तैलं च रोपणम् ॥ २६ ॥

अलज्यां सुतरक्तायां अयमेव क्रियाक्रमः ।
उचमाख्या तु पिट्कां सञ्छिद्य वडिशोऽमृताम् ॥ २७ ॥

फलकैश्चूर्णैः कपायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।
क्रमः पिचविसर्पोक्तः पुष्करव्यूढयोर्हितः ॥ २८ ॥

त्वक्पाके स्पर्शदान्यां च सेचयेन्मृदितं पुनः ।
पलातैलेन कोष्णेन मधुरैरुपोपनाहयेत् ॥ २९ ॥

अष्टीलिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।
 निवृत्तं सर्पिपाभ्यज्य स्वेदयित्वापोपनाहयेत् ॥ ३० ॥
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः साल्वलादिभिः ।
 स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥ ३१ ॥
 मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् ।
 मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनं चास्य शस्यते ॥ ३२ ॥
 धयमेव प्रयोज्यः स्यादवपात्र्यामपि क्रमः ।
 नालीमुभयतो द्वारां निरुद्धे जतुना स्यताम् ॥ ३३ ॥
 स्नेहाक्तां स्रोतसि न्यस्य सिञ्चेत्स्नेहैश्चलापहैः ।
 व्यहात्त्र्यहात्स्थूलतरां न्यस्य नार्द्धो विवर्द्धयेत् ॥ ३४ ॥
 स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वाञ्छेपण पाटयेत् ।
 सीवर्णां वर्जयन्पुञ्ज्यात्सद्यः क्षतविधिं ततः ॥ ३५ ॥
 ग्रथितं स्वेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।
 लिम्पेत्कपायैस्तर्क्षोर्द्रिलिखित्वा शतपोनकम् ॥ ३६ ॥
 रक्तपिद्रधिवत्कार्या चिकित्सा शोणितार्जुदे ।
 यणोपचारं सर्वेषु यथावस्थं च योजयेत् ॥ ३७ ॥

(पोनिष्यापदी निदानम्)

विंशतिवर्षापरौ योनौ जायन्ते दुष्टभोजनात् ।

विषमस्थांगशयनभृशमैथुनक्षेपणैः ॥ ३८ ॥

दुष्टार्तवादपद्रव्यैर्वीजेदोषेण देवतः ।

तत्र योनौ कुट्टोऽनिलस्रोदायामसुप्तता स्तम्भान् फेनिलात्पार्श्व-
 वस्युतिबंधणास्त्रिव्यथां कम्पाद् गुल्मं च कुर्यात् । सा व्यापहातिका नाम ।
 सैवातिव्यवायान् सशोफातिचरणा नाम । आनिवालाया मैथुनाद्वापुर्वक्ष-
 णादिरुनां दुर्वन्यानि दूषयेत् । सा माकचरणा नाम ॥

वेगरोधेन कृपितानिलपीडिता योनिः फेनिले आर्तियं दृष्ट्वाद्दु-
 ष्टवर्तं निमुञ्चति । इयं सदावतीरुपा । दुष्टार्तयोद्भवं जातं सुखं यदा-
 निलो हन्ति सा जातधनी । भ्रति भुक्त्या सुरते विषमं स्थिताया वायुर्शो-
 निमुखं तीव्ररुजं यक्रेत् सान्तर्हृत्सी नाम ।

मातुर्मातृलाहारसेवनात्कृपितो वायुः गोनिमण्डूद्वारां कुर्यात्सा
सूचीमुखी । ऋतौ वेगरोघाद्वायुर्विष्मूत्रग्रहं योनिशोषं अतिरुजं च
कुर्यात् सा शुष्काख्या । पद्महात्सप्तारत्राद्वा वायुना गर्भाशयाच्छुक्रं
धमति सा व्यापद्वाग्निनी नाम ॥

योनौ वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे वीजदोषतः ॥ ३९ ॥

नुद्रेपिष्यस्वनी च स्यात्पण्डसंज्ञानुपक्रमा ।

दुष्टो वायुर्गोनिमण्डूगर्भाशयौ विष्टभ्य योनिं विवृतां सस्तापुत्रनन्त्रमांसां
मदारुजं कुर्यात् । सा महायोनिः । पित्त वृद्ध योनिमाश्रित्य तां सदा-
ह्पारुपूतिगण्डपेरामत्युष्णभूरिपीनासितार्तवां कुर्यात्मा वैत्तिकी । सैव
रक्तातिमृते रक्तयोन्वाख्या । कफो वृद्धः कण्डुलां शीतामपेदनां पा-
ण्डुपिच्छिलमृतिं योनिं कुर्यात् । सा श्लेष्मिणी । वातपित्ताभ्यां रज-
सयात्पदाहकोश्या व्यापच्छोद्धितक्षयाख्या । पित्तलाया मैथुने क्षवादित्रो-
घात् सपित्तो वायुर्गोनिं स्पर्शासहां नीलपीतास्रसानां सातिसारारोच-
ककुक्षिगौरवां श्रोण्यादिरुजाज्वरयुतां कुर्यात् । सा परिश्रुता । वातरु-
फाच्छ्वेतपिच्छिलत्वाद्वा उपप्लुताख्या । अवायनाज्जातजन्तुः कण्डुला
अत एवातिरतिभिया विप्लुताख्या । वेगोदीरणाद्वायुः सककरक्तो योनौ
रजोमार्गनिरोधिनीं कर्णिकां कुर्यात् । सा कर्णिनी । सर्पजा व्यापत्
सर्पलिङ्गा ॥

(गोनिन्यापत्पिक्विला)

योनिन्यापत्सु भूयिष्ठं शस्यते कर्म वाताजित् ॥ ४० ॥

स्नेहनस्वेदनस्त्यादि वातजामु विशेषतः ।

नहि वाताहते योनिर्बनितानां प्रदुष्यति ॥ ४१ ॥

अतो जित्वा तमन्यस्य कुर्यादोपस्य भेषजम् ।

पापयेत पलातूलं मिथकं सुकुमारकम् ॥ ४२ ॥

(पापये)

स्नेदः पापसंघातैः सतैलपिचुधारणम् ।

स्नेहसेकोचरोपस्तिर्वातयोन्वां प्रशस्यते ॥ ४३ ॥

(विदसते)

गुणरोगधिकित्साधिकारः ।

२८१

सौवर्चोपकुञ्चिकापिप्पलीर्वा मद्येनावन्तिसोमेन वा दन्ती-
विकलागुलूचीकाथः सुखोष्णो योनेः परिपेकः ॥ (संभवे)

पिबेद्वा दर्भनिर्युहं मिदं गोधुरकेण वा ।
पक्वः सशर्करं शीतं योनिशूलनिपीडिता ॥ ५४ ॥

बिल्वमर्कस्य मूलं च पिष्ट्वा मद्येन पाचयेत् ।
तेन योनिगतं शूलमाशु शाम्यति योपितः ॥ ५५ ॥
(शरीतः)
(भद्रव)

हरण्डतैलसन्मिधं धान्यमुस्तामहौषधैः ।
सोशीरैः साधितं धीरं शर्करापरिमिश्रितम् ॥ ५६ ॥
मधुमात्रासमायुक्तं योनिशूलनिपृदनम् ।
(विन्दुसारे)

योनिविशाधनीवति ।
ताह्लाङ्गुष्ठपरिचपिप्पलीमापसैन्धवैः ।
विस्तुर्यकराङ्गुष्ठा धार्या योनिविशोधनी ॥ ५७ ॥
(हारिवन्त्रे)

योनिशूलायाम् ।
वृषोपकुञ्चीवृषकोपकुल्या-
चव्योपणग्रन्थिकनागराणाम् ।
कल्कः सुखोष्णेन जलेन पीतः
शूलेषु योनिमभवेषु शस्तः ॥ ५८ ॥
(तन्त्रान्तरे)

पिसयोन्वा स्नेहनादिक्रिया ।
पिचलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपितुक्रियाः ।
शीताः पित्तजितः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ॥ ५९ ॥
शतावरीघृतम् ।

शतावरीमूलतूलाचतुष्कात्सुष्णपीडितान् ।
रसेन क्षीरतुल्येन पाचयेत् घृताढकम् ॥ ६० ॥
जीवनीयैः शतावर्या मृद्धीकाभिः परूपकैः ।
पिष्टैः त्रिपाळैश्चान्नाशैर्द्विबलामधुक्रान्चितैः ॥ ६१ ॥

सिद्धं शीते तु मधुना पिप्पल्याश्च पलायकम् ।
 शर्कराया दशपलं क्षिपेष्टिद्यात्पित्तुं ततः ॥ ६२ ॥
 योन्यसृक्शुद्धदोषां वृष्यं पुंसवनं परम् ।
 धृतं क्षयमसृक्पित्तं कामं श्वासं हर्लीमकम् ॥ ६३ ॥
 फामिलां वातरुधिरं विसर्पं हृन्निष्ठरोप्रहम् ।
 अपस्मारार्दितागाममदोर्न्मादांश्च नाशयेत् ॥ ६४ ॥
 एवमेव पयः सर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।
 गर्भदं पित्तजानां च नारीणां परमं हितम् ॥ ६५ ॥

पलायकम् ।

पलायोणद्वयक्षणे घृततैलाटकं पचेत् ।
 क्षीरे चतुर्गुणे कृष्णाकाकनासासितान्वितैः ॥ ६६ ॥
 जीवन्तीक्षीरकाकोळीस्थिरावीरद्विर्जीवकैः ।
 पयस्वाश्रावणीमुद्गरपीलुमापाख्यपर्णिभिः ॥ ६७ ॥
 घातपित्तामयान् हत्वा मानाद् गर्भं दधाति तत् ।

रक्तयोन्यामौषधम् ।

रक्तयोन्यामसृग्वर्णैरनुनन्धगवेक्ष्य च ॥ ६८ ॥
 यथादोषोदयं युञ्ज्याद्रक्तस्थापनमौषधम् ।

(भास्करे)

चूर्णं पुष्यानुगं योज्यं योनिरोमाविनाशनम् ॥ ६९ ॥

(तन्त्रान्तरे)

श्लेष्मदृष्ट्यां योन्याम् ।

योन्यां बलासदुष्टायां सर्वं रुक्षोष्णमौषधम् ।
 यवाशमभयारिष्टं सीधुं तैलं च योजयेत् ॥ ७० ॥
 पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगांश्च समाधिकान् ।
 आरन्वषादियर्गस्य कपायः परिपेचने ॥ ७१ ॥
 दुर्गन्धानां कपायः स्यात्तैलं वा कल्क एव वा ।
 चूर्णो वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणः ॥ ७२ ॥

विपचिकित्साधिकारः ।

स्नेहनस्वेदवस्त्रादि वातलास्वनिलापहः ।
 कारयेद्द्रक्तपित्तघ्नीं शीतां पिचकृतासु च ॥ ७३ ॥
 श्लेष्मलासु च रुक्षोष्णं कर्म कुर्याद्यथावलम् ।
 सन्निपाते विमिश्रं तु संसृष्टासु च कारयेत् ॥ ७४ ॥
 (सङ्ग्रहे)

इति योगरत्नसद्युष्ये गुणरोगचिकित्साधिकारो
 अष्टविंशतितमः ।

अथ विपचिकित्साधिकारः ।

विप्योत्पत्तिमाह ।

मध्यमाने जलनिष्ठावमृतार्थं सुरासुरैः ।
 जातः प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो भोरदर्शनः ॥ १ ॥
 दीप्ततेजाश्चतुर्दण्डो हरिकेशोऽनलेक्षणः ।
 जगद्विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विपसंश्रितः ॥ २ ॥
 हुहृहतो ब्रह्मणा मूर्तां ततः स्यावरज्जमे ।
 सोऽप्यतिष्ठभिजं रूपमुञ्जित्वा वशनात्पकम् ॥ ३ ॥
 स्थिरमत्युल्यणं वीर्यं यत्कन्देण प्रतिष्ठितम् ।
 सर्पलतादिदंष्ट्रासु दारुणं जङ्गमं-विषम् ॥ ४ ॥
 स्थावरं जङ्गमं चेति विषं प्रोक्तमकृत्रिमम् ।
 कृत्रिमं गेरसंज्ञं तु क्रियते विविधौषधैः ॥ ५ ॥
 हन्ति योगवशेनाद्यु चिराच्चिरतराद्य तत् ।
 शोफपाण्डुरोन्माददुर्नामादीन् करोति वा ॥ ६ ॥
 तीक्ष्णोष्णरूक्षविशदं व्याप्याशुकरं लघु ।
 विक्रापि सूक्ष्ममध्यक्तरसं विषमपाकि च ॥ ७ ॥
 ओजसो विपरीतं तत्तीक्ष्णार्धरन्वितं गुणैः ।
 वातपित्तोत्तरं नृणां मद्यो हरति जीवितम् ॥ ८ ॥

विषं हि देहं संग्राप्य माग्दूपयति शोणितम् ।
 कफपित्तानिर्झाक्षानु समं दोषान् सहाशयान् ॥ ९ ॥
 ततो हृदयमास्थाय देहोच्छेदाय कल्पते ।
 स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे पूर्वं प्रजायते ॥ १० ॥
 जिह्वायाः श्यावता स्तम्भो मूर्छा प्रासः ह्रमो वमिः ।
 द्वितीये वेपथुः स्वेदो दाहः कण्ठे च वेदना ॥ ११ ॥
 तालुशोपस्वृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
 चतुर्थे जायते वेगे शिरसश्चातिगौरवम् ॥ १२ ॥
 कफप्रसेको वैवर्ष्यं पर्वभेदश्च पञ्चमे ।
 सर्वदोषप्रकोपश्च पक्षाधाने च वेदना ॥ १३ ॥
 पष्ठे संज्ञाप्रणाजश्च सुभृशं चातिसार्यते ।
 स्कन्धपृष्ठकटीमङ्गो मषेन्मृत्युश्च सप्तमे ॥ १४ ॥

विषवेगाद्गुरोर्धेन चिदिरसा ।

प्रथमे विषवेगे तु बान्तं शीताम्बुसेचितम् ।
 सर्पिर्मधुम्यां संयुक्तमगदं पापयेद् द्रुतम् ॥ १५ ॥
 द्वितीये पूर्ववद्बान्तं विरिक्तं चानुपाययेत् ।
 तृतीयेऽगदयानं तु हितं नस्यं तथाऽनम् ॥ १६ ॥
 चतुर्थे स्नेहसंपुक्तमगदं प्रतिभोजयेत् ।
 पञ्चमे मधुकफाभमाशिकाभ्यां युतं हितम् ॥ १७ ॥
 पष्ठेऽतिसारवत्सिद्धिरयपीडस्तु सप्तमे ।
 भञ्जनं तगरं शुष्ठं हरितालं मनविशला ॥ १८ ॥
 फलिनी त्रिकटुः स्पृक्षा नागपुष्पं सकेसरम् ।
 हरेणु मधुकं मांसी रोचना काकमालिका ॥ १९ ॥
 धीवेष्टकं सर्जरसः शताह्वा कुंडुमं बला ।
 तमालपत्रतालीसभूर्जोर्दीरे निशाद्वयम् ॥ २० ॥
 कन्योपवासिनी स्नाता शुक्लवामा मधुद्रुतैः ।
 द्विजानभ्यर्च्य तैः पुष्ये करपयेद्गदोत्तमम् ॥ २१ ॥

वैद्यश्चात्र ततो मन्त्रं प्रयतात्मा पठेदिमम् ।

चन्द्रोदयो नामागद ।

नमः पुष्यसिंहाय नमो नारायणाय च ॥ २२ ॥

यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णपराजयम् ।

एतेन सत्यवाक्येन अगदो मे प्रसिद्धयतु ॥ २३ ॥

नमो वैदूर्यमाते इल्लइल्ल रथ मां सर्वविषेभ्यः । गौरि गान्धारि
पञ्चालि मातङ्गि स्वाहा । पिष्टे च द्वितीयो मन्त्रः । ओं हरिमाधि
स्वाहा ।

अश्लेषविषयेतालग्रहकार्मणपाप्मसु ।

मारकन्याधिदुर्मिक्षयुदाशनिमयेषु च ॥ २४ ॥

पाननस्याञ्जनालेपमणिषन्धादियोजितः ।

एष चन्द्रोदयो नाम शान्तिः स्वस्त्ययनं परम् ॥ २५ ॥
(बाहरे)

बासबो घृतमवधीत् समारण्डोऽम्बुना किल ।

विषपीतस्य समष्टु चमनं गोमयाद्रसः ॥ २६ ॥

हृद्यावरणं सर्पिरगदाथ प्रयोजयेत् ।

रजनी सैन्धवक्षौद्रसंयुक्तं घृतमुषमम् ॥ २७ ॥

पानं मूलविपार्वस्य दिग्भविद्दस्य चेष्यते ।

✓ (सिद्धकारे)

भौमाना सपात्रा शक्यन्त ।

दर्बीकरा मण्डलिनो राजीमन्तश्च पद्मगाः ॥ २८ ॥

त्रिधा समासतो भौमा भिद्यन्ते ते स्वनेकधा ।

व्यासतो योनिभेदेन नोच्यतेऽनुपयोगतः ॥ २९ ॥

विष दर्बीकरादीना ऋमाद्रातादिकोपनम् ।

मासुपादीनां चर्षाणां सञ्चारकाणां च ।

पूर्वमध्यापराहोषु चरन्ति माहाणादयः ॥ ३० ॥

अस्तं गते रवौ शूद्रा, दशन्ति द्वाष्ट्याः पुरः ।
 संस्थिता दक्षिणे पार्श्वे धत्रिया वामतो विद्यः ॥ ३१ ॥
 शूद्रास्तु पृष्ठतो विमास्त्रीनप्यनिलपूर्वकान् ।
 क्रोपयन्ति क्रमादोपार्श्वीभ्यः धत्रियादयः ॥ ३२ ॥

सर्पाणां संसहेत् ।

आहारार्थं भयात्पादस्पर्शादतिविषात्क्रुषः ।
 पापवृधतया वैरादेपरियमचोदनात् ॥ ३३ ॥
 दशन्ति सर्पास्तेपूक्तं विषाधिक्यं यथोचरत् ॥

दंष्ट्रापदम् ।

यत्र लालापरिक्लेदमात्रं गात्रे प्रदृश्यते ॥ ३४ ॥
 न तु दंष्ट्राकृतं दंष्ट्रं लक्षुण्ढाएतमादिशेत् ।
 एकं दंष्ट्रापदं द्वे वा व्यालीढाख्यमशोभितम् ॥ ३५ ॥
 दंष्ट्रापदे सरक्ते द्वे व्याल्लसं श्रीणि तानि तु ।
 मांसष्टेदादविच्छिन्नरक्तपारीनि दंष्ट्रकम् ॥ ३६ ॥
 दंष्ट्रापदानि चस्वारि तद्दृष्टानपाहितम् ।
 निर्विषं द्वयमत्रायमसाध्य पयिमं वदेत् ॥ ३७ ॥

जलाप्लुतादिस्वरूपा, सर्पां भक्षयन्विषा ।

जलाप्लुता रतिक्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
 शीतवातातपव्याधिक्षुत्तृष्णाश्रमपीडिताः ॥ ३८ ॥
 तूर्णं देशान्तरायाता विमृशुविपकञ्चुकाः ।
 हृशौषधीकण्टकवधे चरन्ति च काननम् ॥ ३९ ॥
 देशं च दिव्यावृध्युपितं सर्पास्तेऽल्पविषा मताः ।

इमजानादिषु दष्ट त्यजेदिति ।

इमशानचित्तितैत्यादी पञ्चमीपञ्चसन्निवृ ॥ ४० ॥
 अष्टमी नवमी सन्ध्या मध्यरात्रं दिनेषु च ।
 याम्याग्नेयमुषास्तेषां विशाखापूर्वैर्ऋते ॥ ४१ ॥

नेत्रताख्ये मुहूर्ते च दष्टं मर्मसु च त्यजेत् ।

असौष्ण्यलक्षणम् ।

दष्टमात्रेऽसितास्याक्षः शीर्यमाणतनूरुहः ॥ ४२ ॥

स्तम्भजिह्वो मुहुर्मूर्च्छञ्छीतोऽस्वासो न जीवति ।

दिग्भा श्वासो वमिः कासो दष्टमात्रस्य देहिनः ॥ ४३ ॥

जायन्ते युगपद्यस्य स हृच्छली न जीवति ।

फेनं वमति निस्संज्ञः श्यावपादकराननः ॥ ४४ ॥

नासावसादो भङ्गोऽङ्गे विद्भेदः श्लयसन्धिता ।

विषपीतस्य दष्टस्य दिग्धेनाभिद्वतस्य च ॥ ४५ ॥

भवन्त्येतानि लिङ्गानि सम्प्राप्ते जीवितक्षये ।

दष्टजीवलक्षणम् ।

न नस्यैबेतना तीक्ष्णैर्न द्युतात्तत्तजागमः ॥ ४६ ॥

दष्टाहतस्य नो राजिः प्रयातस्य यमान्तिकम् ।

सद्विषाविषदशलक्षणम् ।

तुषते सविषो दंशः कण्डूशोफरुजान्वितः ॥ ४७ ॥

दक्षते प्रथितः किञ्चिद्विपरीतस्तु निर्विषः ।

देहे विषस्यं व्याप्तिः ।

भात्राशतं विषं स्थित्वा दंशे दष्टस्य देहिनः ॥ ४८ ॥

देहं प्रक्रमते घातून् रुधिरादीन् प्रदूषयत् ।

शीघ्रं विषस्यं प्रतीकारे हेतुः ।

पतस्मिन्नन्तरे कर्म दंशस्योत्कर्तनादिकम् ॥ ४९ ॥

कुर्याच्छीघ्रं यथा देहे विषवल्ली न रोहति ।

सद्यः करणीयानि ।

दंशं मण्डलिनां मुक्त्वा पिच्छलत्वादयापरम् ॥ ५० ॥

१. 'दक्षमात्र ति', २. 'शितोद', ३. 'विदे', ४. 'रुग्णा' इति
'घातइदयनाठ'.

प्रतप्तैर्हमलोष्टाद्यैर्देहेदाशुल्मुकेन वा ।

करोति मरुमसात्सद्यो वट्टिः किं नाम न क्षणात् ॥ ५१ ॥

दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पचनाशिनम् ।

लोष्टं महीं वा दशनैश्छिच्चा चानुससंभ्रमम् ॥ ५२ ॥

निष्ठीवेन समालिम्पेद् दंशं कर्णमलेन वा ।

(वाहटे)

आप्पणछेदनदाहवन्धास्त्रायांश्च कुर्यादिड दष्टमात्रे ॥ ५३ ॥

सर्वैरेवादितः सर्वे शास्त्रादष्टस्य देहिनः ।

यत्नेनोपरि नग्नीपादंशात्तु चतुरङ्गुले ॥ ५४ ॥

शङ्खद्रससमं सर्पिः पाययेत्तु गवां युधः ।

हृदयावरणं नाम जीवरक्षाकरं परम् ॥ ५५ ॥

मारिचं कुडुबं पिष्ट्वा घृतस्य कुडुबं पिषेत् ।

हृदयावरणं नाम जीवरक्षाकरं परम् ॥ ५६ ॥

(तन्त्राङ्कटे)

धन्वपि विषं रक्तं प्राप्य वर्धतेति ।

विषं नाह्वेयमप्राप्य रक्तं दूषयते वपुः ।

रक्तमण्वपि तु प्राप्तिं वर्धते तैलमण्वुचन् ॥ ५७ ॥

विषे स्थानान्तरप्राप्ते मिरामोक्षादप्य ।

विषे प्रविष्टेते विध्येत् सिरां सा परमा क्रिया ।

रक्ते निर्द्ध्यमाणे तु कृत्स्नं निर्द्ध्यते विषम् ॥ ५८ ॥

सिरास्वदृश्यमानांशु योज्या शृङ्गजलौकमः ।

चन्दनौशीरयुक्तेन सलिलेन च सैचनम् ॥ ५९ ॥

(वाहटे)

अदिनादौ कर्त्तव्यदित्वचं दष्टपरीक्षणम् ।

फणिनो मधुरे तिक्ते राक्षिमान्मण्डलीकटी ॥ ६० ॥

मधुयुक्तोऽयमगदः पानं दर्वीकृतो विषे ॥ ६१ ॥

गौक्षीरेणैव संपिप्य वज्रवल्लीमतन्द्रितः ।

एनैव पाययेत्सर्वं विषं मण्डलिनां हरेत् ॥ ६२ ॥

दधि नवनीतं धौद्रं सिन्धूत्थं फडुग्रयान्वितं पीतम् ।

मण्डलिविषेण भवं रक्तोद्धारं च नाशयति ॥ ६३ ॥

करञ्जस्य समाहृत्य गूलं पत्रं फलं त्वचम् ।

विषे मण्डलिनां मायो भिषक् सर्वत्र पाययेत् ॥ ६४ ॥

भटवीकारवल्यास्तु कन्दं क्षीरेण पाययेत् ।

शारिबायास्तया मूत्रैर्नस्याद्यैर्हन्ति राजिलम् ॥ ६५ ॥

विषे सर्वत्र योऽया स्याच्छ्वेता च गिरिकर्णिका ।

अत्रशो वा समूलं वा संपिष्टोत्तरकर्णिकम् ॥ ६६ ॥

पानलेपननस्याद्यैर्हन्ति सर्वाविपाणि तु ।

सर्पादिविपनाशाय टङ्गणस्य रजोऽम्भसा ॥ ६७ ॥

पानालेपननस्याद्यै रहस्यमिदमुच्यते ।

...श्वाङ्गमध्ये सुपिरं निधाय

तन्मध्यमापूर्य च रामवेन ।

पृथग्ना ... ..

... .. ॥ ६८ ॥

... .. जिघ्रेत् ।

शुष्की भवेद्भागुकिनापि दष्टः ॥ ६९ ॥

अवचूर्ण्य वचाहिङ्गुमरिचानपिदक्षितः ।

कारवल्लीरसैः कुर्यात्तस्यं दृष्टेऽयदीश्वरैः ॥ ७० ॥

दद्यानां नष्टसंशानां कुर्यात्तस्वाङ्गने यदि ।

रसोऽभिगृ ... .. ॥ ७१ ॥

(स्योन)

... ..

क्षिपते नवदृष्टाभ्यां पृथग्दीद्रवमुष्णम् ॥ ७२ ॥

अपि^१ तक्षकदद्यानां पानमेतत्सुरप्रदम् ।
 तण्डुलीयकमूलं तु पीतं तण्डुलवारिणा ॥ ७३ ॥
 तक्षकेनापि संदष्टं निर्विषं कुरुते नरम् ।
 सम्यग्मधुकसारेण गोमूत्रे भावितेन तु ॥ ७४ ॥
 दध्याद्विपापहं नस्यं सि-गधनं च प्रलेपनम् ।
 सर्पदण्डप्रदेशे तु स्वयमेव विचक्षणः ॥ ७५ ॥
 मूत्रयेत क्षणादेव निर्विषत्वमवाप्नुयात् ।

धृष ।

शिखिपत्राभिरतैर्धूपः सम्यक् सर्पपचन्दनैः ॥ ७६ ॥
 देयः सर्पविनाशाय तद्विषस्य च शान्तये ।

एवमशिरियागद ।

शिरीषपत्रमूलत्वक्फलपुष्पकृतोऽगद- ॥ ७७ ॥
 सिद्धः पञ्चशिरीषोऽयं चरस्त्रिविषापहः ।

(भारपाणि ,

विषमुप्तप्रबोधनम् ।

सैन्धवं गरिचं तुल्य निम्बशीजं तयोः सुमम् ॥ ७८ ॥
 घृतमध्वन्वितो हन्ति विष स्याचरजङ्गमम् ।
 नक्तमालफलं च्योष विस्त्रमूलं निशाद्वयम् ॥ ७९ ॥
 पुष्पं च मौरसं पिष्टगञ्जनं वस्तारिणा ।
 भोजयैतरणोद्दिष्टं विषमुप्तप्रबोधनम् ॥ ८० ॥

(सत्रमान्तर)

विषोपहय च कथा ।

विस्त्रस्य मूलं सुरमस्य पुष्पं फलं करझास्य नतं सुराक्षम् ।
 फलत्रयव्योपनिशाद्वयं च वस्तस्य मूत्रेण सुसूक्ष्मपिष्टम् ॥ ८१ ॥
 घ्नन्तु सूतोन्दुरुद्विधिनार्थैर्विपूचिकाजीर्णगरज्वरैश्च ।
 भार्वाभिरान् भूतविधर्षितांश्च स्वस्थीकृतोत्पञ्जनपाननस्यैः ॥ ८२ ॥

शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिच सितम् ।
भावितं सर्पदण्डानां पाननस्याञ्जने हितम् ॥ ८३ ॥

(बाहटे)

सञ्जीवनो नामानन्द ।

घन्दनं कुङ्कुमं कृष्टं काशिकाक्षाम्रियङ्गवः ।
मुस्तास्थौणेयशैलेयरोचनामदनं हुवम् ॥ ८४ ॥

भ्रूवेष्टकाविळङ्गैलाविशालालमनदिशलाः ।
मुरसमसवं स्पृक्का रजनीद्वयबाळकम् ॥ ८५ ॥

हिङ्गुसिद्धार्थकान् पद्मचारिणी पद्मकेसरम् ।
जात्याः पुष्पप्रवाळाश्च पुष्पमर्कशिरीषयोः ॥ ८६ ॥

दिलोघ्रवृहतीकौन्तीमधुकागन्धनाकुलीः ।
मृद्गपर्णी कणा श्यामा घ्यामकं नळदं नतम् ॥ ८७ ॥

सिन्दुवारकक्षम्याकदेवदारुमयूरकम् ।
पुष्ये समाहृतैः पिष्टैः योज्यन्तेरगदोत्तमः ॥ ८८ ॥

सञ्जीवनः प्रागमृताद्विदितोऽयं स्वयम्भुवा ।
पाननस्याञ्जनघ्राणधूमालेपनधारणैः ॥ ८९ ॥

जीवनो विपसुप्तानां राजद्वारे ज्ञयावहः ।
धन्यो धान्यधनायुःश्रक्षेमपुष्टिस्तमदः ॥ ९० ॥

शृङ्गे स्थितो विषालक्ष्मीमन्त्रञ्जरगरग्रहान् ।
कृत्याकार्मणकाखोर्दव्याळजन्तुसरीसृपान् ॥ ९१ ॥

स्वप्नोपघातदुःस्वप्नतोयाग्निरिपुतस्करान् ।
निहन्त्यकालमरणमारकाशाविनिग्रहान् ॥ ९२ ॥

फटुत्रिकं च लशुनं वचा हिङ्गु तथैव च ।
षकुळास्थि च कारुणं शिरीषं केतकीपुतम् ॥ ९३ ॥

अश्वगन्वासमायुक्तं लांगलीकन्दसंयुतम् ।
 टंकणं देवतालीं च पातं गन्धकत्रयम् ॥ ९४ ॥
 समभागानि सर्वाणि नरमूत्रेण पेपयेत् ।
 गुळिकां कारयेत्तेन लेपनं नस्यमेव च ॥ ९५ ॥
 सर्वसर्पहरं श्रेष्ठं मण्डलीनां विशेषतः ।

(सम्पान्त्रे)

विषविन्धाविद्वरय लक्षणम् ।

विषदिग्धेन विद्वस्तु प्रताम्यति स्रुर्मुहुः ॥ ९६ ॥
 विवर्णभावं भजते विपादं चाशु गच्छति ।
 कीटैरिवावृतं चास्य गार्त्रं त्रिमिचिमायते ॥ ९७ ॥
 भोगिपृष्ठाशिरःस्कन्धमन्धयः स्रुः संवेदनाः ।
 कृष्णदुष्टास्रविस्तानी तृष्णमूर्च्छाज्वरदाहवान् ॥ ९८ ॥
 दृष्टिकालुष्यवमधुश्वासकासकरः धणात् ।
 आरन्तापीतपर्यन्तश्यादमप्योऽतिरुग्ग्रणः ॥ ९९ ॥
 शैथिल्ये पच्यते मयो गत्या मांसं च कृष्णताम् ।
 प्रच्छिन्नं शीर्यतेऽभीक्ष्णं सपिच्छलपरिभवम् ॥ १०० ॥
 दुर्पादमर्मत्रिद्वस्य हृदयावर्णं द्रुतम् ।

विषदग्धविदे विविक्तम् ।

दृश्यमाकृष्य क्त्वेन लोहेनाद्य ददेद् मणम् ॥ १०१ ॥
 मये तु पृथिविचिते विद्या विगविगर्भन्त् ।
 ध्वनासाप्रतिविपाप्यामीर्द्ध्व छेपयेत् ॥ १०२ ॥

२२६)

विपचिकित्साधिकारः ।

प्रयोजितं भिषग्वरेण तैलमाशु रोपयेद्
व्रणं सप्यवेदनं विशेषतो विषोद्भवम् ॥ १०३ ॥
(कञ्चीपुरवासी)

विपार्तानामुपद्रवाः ।

ज्वरकासवमिश्वासदिग्मातृष्णातिमूर्च्छनम् ।
विशो भेदोऽतिकाठिन्यमानाहो वंस्तिमूर्धरुक् ॥ १०४ ॥
श्वयथुः पूतिदंशत्वं रक्तस्रावो विपानिलः ।
इति पोहश निर्दिष्टा विपार्तानामुपद्रवाः ॥ १०५ ॥
गच्छन्त्युपेक्षया नाशं यैर्जुष्टा विपरोणिणः ।

विपज्वरे ऋषयः ।

राजवृक्षफलोशिरघनकाप्पर्यपन्नकात् ॥ १०६ ॥
कायस्मशकरेखौद्रो विपज्वरहरः परम् ।
पीता तण्डुलतोयेन कडुका ससितोपला ॥ १०७ ॥
विपज्वरहराजानीजीवकर्पभकोल्पलम् ।
कोलमज्जसिताधान्यं भाङ्गीघृष्टघाह्वकेसरम् ॥ १०८ ॥
विपज्वरवमिश्वासकासतृष्णानिर्वहणम् ।
त्रिफलारन्ध्रव्याघ्रीकाथो ज्वरपिबन्धनुत् ॥ १०९ ॥
पलाचिल्वचामुस्ताकपायस्सपुनर्नवः ।
ज्वराधिसादश्वयथून्निहन्ति विपसम्भवान् ॥ ११० ॥

विपज्वरे बद्धेहिक्कादि ।

बैदेहिकारामठकं कपित्थरससैन्धवम् ।
ससितं माक्षिकं लीढं कासश्वासज्वरापहम् ॥ १११ ॥

विपनास्त्रे ।

सद्रोक्षानागरं कृष्णामथवा सवरायनाम् ।
लीङ्गनाज्यमधुना कासान्मुच्यते विपसम्भवात् ॥ ११२ ॥

विपवन्ध्याम् ।

विपवन्ध्यां पिबेत् कायं विलामूलोद्भजोयवा ।
भाश्रीपरूपकद्राक्षामधुकं पयसा हुतम् ॥ ११३ ॥

वेष्टाम्यंजनसोशीरयष्टचेलाकृणकेसरम् ।

लिशान्मारिचकुम्भी वा घृतपुष्परसद्दुताम् ॥ ११४ ॥

क्षीरिवृक्षाक्षुरक्षौद्रमितास्तद्वमधुच्छिदः ।

जीर्णशाल्योदनं क्षौद्रं क्षीरं चन्दनसाधितम् ॥ ११५ ॥

शीवाम्भोऽनु पिपेद् भुक्त्वा विपच्छर्दिमपोहति ।

।

विपधाते ।

तैलगोविद्रसक्षौद्रैर्लिङ्घ्यात् कृष्णाग्रियद्भुके ॥ ११६ ॥

श्वासी क्षौद्रेण वा द्राक्षाभृंगीमागधिकासिताः ।

शुक्लनागरवैदेहीविजयामलकानि वा ॥ ११७ ॥

विपहिभ्यायाम् ।

हिष्मायां शङ्खकनककडुकास्वर्णगौरिकम् ।

बेल्लशुष्ठीकणोशीररजनीद्वितयानि वा ॥ ११८ ॥

लिङ्घ्याद्वा व्योषमृद्दीकां योजपूरसेन वा ।

सक्षौद्रं बालकरजः क्षाथं वा सगुळं पिपेत् ॥ ११९ ॥

विश्वमेपजगायत्रीहरित्रागरदारुजम् ।

दन्तीन्द्रवारुणीद्वीपीकल्कं सौवीर्यकेण वा ॥ १२० ॥

तृपि मूर्च्छायाञ्च ।

मृण्मूर्च्छयोरशिरसोर्लेपसेका हिमा डिताः ।

मम्भोजनालकुसुमचन्दनोशीरमौक्तिकैः ॥ १२१ ॥

पैहायससितातोयक्षीराज्येक्षुरसाप्युतैः ।

पीजनं तालवृन्तेन शीते सिकतिले स्थितिः ॥ १२२ ॥

कमलोत्पलकिञ्जल्कपटलावृतवारिषु ।

विपतृद्दादमूर्च्छाघ्नं सरसीप्ववगाहनम् ॥ १२३ ॥

विपवेगसप्तत्यायां तृष्णायां लाजतर्पणम् ।

धर्कराटादिमक्षौद्रसलिलाप्लानित पिपेत् ॥ १२४ ॥

घटवेतसजम्ब्याप्रसेव्यतोयं च शीतलम् ।

द्विपत्रानिसार ।

भूनिम्बमुस्तकडुकात्रायन्तीन्द्रयवान्समान् ॥ १२५ ॥

विपश्चिकित्साधिकारः ।

द्वौ भागौ चित्रकादस्यै कुटजाद्वारिणा विवेत् ।
 विपातिमारोदावर्तकासश्वासज्वरापहम् ॥ १२६ ॥
 शोधमोचरसाम्बष्टाघातकीस्तण्डुलाम्बुना ।
 समाधिकाः विवेचद्वन्नागरातिविपाभयाः ॥ १२७ ॥
 सघातकीस्सकुटजाः माञ्जनाः श्लक्ष्णचूर्णिनाः ।
 पाठानागरचूर्णं वा दध्ना युक्तं समाधिकम् ॥ १२८ ॥

विपत्रेषु वस्तिरूपादिषु ।

वस्तिरुग्वर्तनाद्येषु फलवर्धिं प्रयोजयेत् ।
 सारग्वघ्नां सत्रिवृतां सोपकुल्यां हरीतकीम् ॥ १२९ ॥
 विवेद् घृतेन ससौद्रां वस्तिशूलादिनाशिनीम् ।
 गृहधूमनतश्यामानीलिनीतण्डुलीयकैः ॥ १३० ॥
 सिद्धं वाज्यं तथा सिद्धं वराफाथत्रिवृत्तम् ।

विपत्रे मूर्धन्यजि ।

काकोलीश्रीरिवृत्सत्वगूद्राक्षयष्टयाहशर्कराः ॥ १३१ ॥
 नखं विपश्चिरोरुग्ना संयोज्यं शीतवारिणा ।

विपश्चययौ ।

श्वययौ शुद्धकोष्ठस्य पयः पाने हितं शृतम् ॥ १३२ ॥

विश्वभेषजवैदेही कडुका देवदारुभिः ।

गुरसामूलकल्कैर्वा छाग वा पिप्पलीशृतम् ॥ १३३ ॥

त्रिफलायाः कपायेण त्रिवृता भाविता ज्यहम् ।

भालोक्य सर्पिणा पोता विपश्चयथुनाशिनी ॥ १३४ ॥

मधुम्योपवरावेल्लगुराहोर्नाम्पसकैः ।

विपश्चयपुजिल्लिपस्तथा स्वादुकपायकैः ॥ १३५ ॥

शिरीषपुष्पाहिशिरोनतकुष्ठैर्घृतान्त्रितः ।

पूपोज्जदः श्वपुजित्तमस्तविपनाशनः ॥ १३६ ॥

अल्पेनाप्यपचारेण दशः घृतित्वमश्नुते ।

ने न मद्भते तीक्ष्णदृष्य वा भेषज विपम् ॥ १३७ ॥

विषव्रणे मेरुलेपाः ।

मधुरस्निग्धशीतानि युञ्ज्याद्विषभवे व्रणे ।
सेकाळेपांश्च सखीरैः कपायैः क्षीरिवृक्षजैः ॥ १३८ ॥

न्यग्रोषमृङ्गमधुकतिलसर्पपसैन्धवम् ।
सामया निम्बपत्राज्यं दंशपूतित्वनाशनम् ॥ १३९ ॥

कर्णिकापातनं श्रेष्ठं विषव्रणविशोधनम् ।

विषव्रणात्प्रकृत्वादे ।

रक्ते स्रवत्यतिभृशं घृतं समरिचं पिबेत् ॥ १४० ॥

वण्डुलीयकमूलेन सितया वा समन्वितम् ।
दंशं मलेपयेद्यास्य दाव्यां सुश्लक्ष्णापिष्टया ॥ १४१ ॥

सितोपलाशौद्रघृतछागदुग्धानि नावनम् ।
शमीकस्कं पिबेच्छ्लक्ष्णमङ्गं लिम्पेद्विशालया ॥ १४२ ॥

नावने हेमशुक्ला च ततः शाम्यति शोणितम् ।

कृशस्य वेदोस्तप्रयोगः ।

कृशस्यातिघृते रक्ते रूसैरत्यर्थसेवितैः ॥ १४३ ॥

पिपस्य च स्वभावेन मातरिक्षा प्रकुप्यति ।
छन्मादाक्षेपगमनो भ्रंशापस्मृतयस्ततः ॥ १४४ ॥

तत्रेष्टं स्नेहनं नस्तिनस्यप्रथमनाशनम् ।

विषव्रणविकारे ।

नागदन्त्यभयाङ्गुष्ठपिप्पलीवृषकट्फलम् ॥ १४५ ॥

मल्लातफासिकट्टकाविल्वप्रतिविपाशिकाः ।
सखीरं तैर्घृतं सिद्धं विपुवातविकारजित् ॥ १४६ ॥

पिबेदेरण्डतैलं वा छागमांसरमान्वितम् ।
ऐक्यं घृततैलं वा मेथ्यमांसरसाशनः ॥ १४७ ॥

कार्पासमूलं गरिचं हरिद्रे नलदं नलम् ।

पिप्पलीं स्वर्षिकां कुष्ठं जलेनालोच्य पाययेत् ॥ १४८ ॥

विषयिकित्साधिकार ।

चन्मत्तं विषयात्तेन तथापस्मारिणं नरम् ।

सर्वविषे च्छादि ।

नचाहंसपदीव्योषदभित्थं हस्तिपिप्पलीम् ॥ १४९ ॥

रेवदारुषुष्पाविल्वकामिजित्पुष्टइण्डुकम् ।

क्षोभ्रास्तुकर्ण्यतिविषाः धीरं सर्पिश्च पारयेन् ॥ १५० ॥

निहन्ति पानाम्यङ्गाभ्यां घृतं सर्पविषाणि तत् ।

प्रतिकुर्याद्यथास्व च रोगेष्वेवं परेषु च ॥ १५१ ॥

दोपानुबन्धमालोच्य विषयन्त्रादिगोषतः ।

(शाहरे)

पस्मादत्यर्थमृगणं च तीक्ष्णं च पठितं विषम् ॥ १५२ ॥

अतः सर्वविषेषूक्ताः नरिषेकास्तु त्रीतन्त्राः ।

सर्वेषु सर्वावस्थेषु विषेषु न घृतोपनम् ॥ १५३ ॥

(तन्त्रान्तरे)

विषते भेषजं किञ्चिद्विशेषात्प्रबलेऽनिले ।

(शाहरे)

अपानानां कर्मणि ।

त्रिवास्वमं ह्यन्नायं च न्यायाम क्लोन्नमानपम् ॥ १५४ ॥

सुरातिलकुलस्थांश्च वर्जयेत् त्रिपातुः ।

विडाहीन्यन्नपानानि विषार्थानां विवर्जयेत् ॥ १५५ ॥

(नारदप्रभे)

ष्ठाकं निलान् दूलन्यांश्च मांसं मन्थ्यं तृधि मिसः ।

न्यायाममात्रपं क्रोधं निषार्त्तः परिवर्जयेत् ॥ १५६ ॥

(महाप्रभे)

विपुतोपिनां च न च चर्मावधम् ।

शीतमेव च कुर्वीत विधानं विपरोपिनाम् ।

सुखत्या क्रीडाविषं तस्मिन् शीतेनाग्निप्रसर्जये ॥ १५७ ॥

गिवा तं ग हितामि ।

शालयः षटिका जीर्णाः कोरदूपाः शिपद्वयः ।

मुट्टो हरेणुस्तुवरी षटोलं वेत्रपल्लवाः ॥ १५८ ॥

तण्डुलीयकजीवन्तीवार्ताकस्तुनिपण्णकाः ।

जाङ्गल डाढिमं धात्री फपित्थं सैन्धवं सिता ॥ १५९ ॥

भविदाहि यदन्यद्य विज्ञायाशस्वरूपतः ।

विषदर्पणे हेतुमाह ।

क्षुत्तृष्णाधर्मदौर्बल्यक्रोधशोकभयभ्रमैः ॥ १६० ॥

अजीर्णवर्षोद्भवता पित्तमारुतवृद्धिभिः ।

तिलपुष्पफलाघ्राणभूवाण्यधनगर्जितैः ॥ १६१ ॥

हस्तिमूषिकवादित्रनिस्स्वर्णैर्विषमङ्कटैः ।

पुरोवातोन्पलामोदमदनैर्वर्धते विषम् ॥ १६२ ॥

सर्पाङ्गाभिहतलक्षणम् ।

भीरोस्तु सर्पसंस्पर्शाद् भयेन कृपितोऽनिष्टः ।

फदाचित्कुरुते शोकं सर्पाङ्गाभिहतं तु सत् ॥ १६३ ॥

शङ्काविषलक्षणम् ।

दुर्गान्धकारे विद्धम्य केनचिदष्टशुभा ।

विपोद्देवो ष्वरच्छदिमूर्च्छादाहोऽपि ग भनेत् ॥ १६४ ॥

ग्लानिर्गोहातिसारो वा तन्तंकाविषमुच्यते ।

सर्पाङ्गाभिहतशङ्का पर्यायविकार इति ।

मिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मज्जु मज्जु ॥ १६५ ॥

नावनं मन्त्रपूताम्बुप्रोक्षणं सौन्त्वदर्षणम् ।

सर्पाङ्गाभिहतं युञ्ज्यात्तथा शङ्काविषादिते ॥ १६६ ॥

दुर्पोत्रियलक्षणम् ।

जीर्णं विषमौषधिभिर्दत्तं वा दावाभिवत्तातपशोपितं वा ।

स्वभावतो वा सगुणैर्न युक्तं दूषीविषात्कर्त्रा विषमभ्युपैवि ॥ १६७ ॥

यीर्याल्पभावादविभान्यमेतत्कफाघृतं चर्मगणालुपन्धि ।

दूषीवचानुलक्षणम् ।

वेनादितो मिश्रपुरीषवर्णो दृष्टोत्तगोमी तृपराचकार्तः ॥ १६८ ॥

मूर्च्छन् वसन् गद्गदवान्विसुखन्

भवेत् दृष्योदरलिङ्गजुष्टः ।

जामाश्रयस्थे फफ्फातरोगी

पक्षाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी ॥ १६९ ॥

भवेन्नरो ध्वस्ताशिरोरुहान्नो विच्छन्नपथः स यथा विहङ्गः ।

स्थितं रसादिप्रथमा विचिन्तान् करोति घातुप्रभयान्विकारान्

॥ १७० ॥

दूषीविषस्यान्यर्था ।

भाष्वातानीर्णशीतांभ्रादिनास्वभाह्निताशनैः ।

दुष्टं दृश्यते धातुगतो दूषीविष स्मृतम् ॥ १७१ ॥

दूषीविषाच्छाक्यसा ।

दूषीविषार्त्तं सुस्विणामुर्ध्वं चाघञ् शोषितम् ।

दूषीविषारिमगदं देहयेन्मधुनाप्लुतम् ॥ १७२ ॥

दूषीविषारिणममगदः ।

पिप्पहपोष्यामर्शं मांसीलोभ्रमेलासुवर्चिका ।

हृत्पटं नतं हृष्टं यष्टीचन्द्रनगैरिक्तम् ॥ १७३ ॥

दूषीविषारिनाम्नोऽथ न चान्यथापि वार्यते ।

सौमान्यार्यं स्त्रियो कर्णे रागे वाऽऽरातिवोदिताः ॥ १७४ ॥

गणमादारसंगृक्तं यच्छन्त्पारासुवर्चिनः ।

लो माध गर इति ।

नानाम्राष्यद्गुणमलविरदौषीभस्मनाम् ॥ १७५ ॥

विषाया चारुपनीर्षाया योगो गर इति स्मृतः ।

गतेषु ३५ २३२ ३१ ।

तेन पाण्डुः कुत्रोऽऽप्यग्निः कासत्रायज्वरार्द्रितः ॥ १७६ ॥

वायुना प्रतिच्छोमेन स्वप्रचिन्नापरायणः ।

मनोदरयकृत्स्नीही दीनताग्दुर्बलोऽन्तः ॥ १७७ ॥

शोकवान् सतताध्मातः शुकपादकरः क्षयी ।

स्वप्ने गोमायुमार्जारनकुलव्यालवानरान् ॥ १७८ ॥

प्रायः पश्यति शुष्कांश्च वनस्पतित्रलाशयान् ।

मन्यते क्षुष्णमात्मानं गौरो गौरं च कालकः ॥ १७९ ॥

विकर्णनासानपनं पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ।

एतैरन्यैश्च बहुभिः क्षिप्रं शौरैरुपद्रवैः ॥ १८० ॥

गराक्षो नाशगामोति कश्चित्सधोऽचिकित्सितः ।

गराक्षेन चिकित्सा ।

गराक्षो यान्तवान् ह्युक्त्वा उत्पथ्यं पानभोजनम् ॥ १८१ ॥

शुद्धहृल्लीलगेद्वेम तत्रस्थानविधेः स्मरन् ।

शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं चूर्णं नाप्यमुवर्णयोः ॥ १८२ ॥

लेहः प्रथमपत्युपै सर्वयोगकृत विषम् ।

दूर्वामृत्तानतकणापटोऽशीचव्यचित्रकान् ॥ १८३ ॥

वचामुस्तविलगानि तक्कपोष्णाम्बुमस्तुभिः ।

पिपेद्रत्नेन चाम्लेन गरोपहतपावकः ॥ १८४ ॥

पारायतामिपशयीपुष्कराह भृतं हिमम् ।

गरवृष्णारुजाकागन्वासठिष्माञ्जरापहम् ॥ १८५ ॥

गार्शीनागरनिर्यूहः शिशिरश्च समाक्षिकः ।

गरेण स्वगुणहते देव ।

हरेषुचन्दन इयामानलदं स्रक्षणेपेपितम् ॥ १८६ ॥

विलेपनं प्रयोक्तव्यं गरेणोपहतन्वचाम् ।

मञ्जिष्ठा किट्टिहीनिग्धमजस्यश्चन्धचन्दनैः ॥ १८७ ॥

प्रघर्षणं दृशना तु गरेण क्षपितीजनाम् ।

गरे क्षीरमर्दिने क्षीरकम् ।

पथ्यं परममुदितं शीतं क्षीरमर्षिपोः ॥ १८८ ॥

विषनिम्बपटोलीना कान्धेन विषवेष्टु मृत्तम् ।

विषधित्साधिकार । २४२५१

३९१

अभयागभिर्णं श्रेष्ठ तद्रस्य निर्वहणम् ॥ १८९ ॥

हरिद्रां नाकुलीं जार्तीं पृथक् पिष्ट्वा विपाचयेत् ।

घृतत्रयं गरार्चानां एतदारोग्यद परम् ॥ १९० ॥

तण्डुलीयकमूलेन गृहधूमेन चैकतः ।

क्षीरेण च घृतं सिद्धं समस्तविपरोगजिन् ॥ १९१ ॥

नागदन्ती त्रिषुण्ठी द्रवन्ती स्तुक्पयः पलैः ।

साधितं माद्विष सर्पिः सगोमूत्राढक हितम् ॥ १९२ ॥

सर्पकीटविषार्चानां गरार्चानां च ज्ञान्तये ।

अजेय सर्पिः ।

मधुकं सगरं। हृष्टं भद्रदारुहरेणवः ॥ १९३ ॥

मच्छिष्टैलैलवाल्मीकि नागपुण्योल्पलं प्लवम् ।

विष्णुं चन्दन पत्रं त्रिमधुध्वामिव च ॥ १९४ ॥

अशुभत्यौ हरिद्रे द्वे बृहत्यां क्षारिवाद्रयम् ।

एषां फल्कैर्घृतं सिद्धमजेय नाम विशुभम् ॥ १९५ ॥

विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेव प्रयोजितम् ।

अमृत सर्पिः ।

श्वेतं कपांते बीजानि गत्वफुण्डीतिरीकतोः ॥ १९६ ॥

गोमूत्रपिष्टैस्तैः सिद्धं सर्पविषहर परम् ।

अमृतं नाम विख्यातमपि सजीरगेन्मृगम् ॥ १९७ ॥

विषाणवमादि सर्पिः ।

क्षीरपत्तव् । कटुषं विदारिचन्दनोल्पलम् ।

द्वे बले क्षारिवास्फोतघृहीनिम्बपल्लवान् ॥ १९८ ॥

बन्धुजीवाढकीर्मुर्वावाशामुग्मवत्सकान् ।

पाठाशोलाश्वगन्धार्कमूलगण्डवाहपचरम् ॥ १९९ ॥

विशालापृथ्वीलाक्षामोषिदारशतावरीः ।

कटभीदन्त्यपामार्गशीभिपर्णीन्साह्वनम् ॥ २०० ॥

श्वेतौ वाणाक्षपुरली हृष्टदारुभिचक्षुः ।

२४२५१

शोभाशामकतालीमनतयष्टयाहृगुरुगुल ॥ २१२ ॥

शिवेर भद्रकाष्ठं च लहयेन्मधुसर्पिणा ।

दधानद्वलगोपितयुक्त नस्येज्जने च तद् ॥ २१३ ॥

धुधूररुपि गायस्य कथयन् ।

धुधूरकोपयोगेन सर्वं पश्यति पीठकम् ।

कम्पलालामदृच्छदिस्मृतिभ्रंशभमान्वितः ॥ २१४ ॥

तद्विक्रिस्ता ।

तं वामयेत मधुरैः पाययेद्वा नितापयः ।

कोरद्वैर्मेदनकैः प्रायो धुधूरवद्गदाः ॥ २१५ ॥

धन्मादोऽक्षिविनाशश्च तत्रापि वमनं हितम् ।

दूधमाण्डकं च सगुल बहुदस्तत्र भक्षयेत् ॥ २१६ ॥

(द्वन्द्वे)

भाष्ये नान्य मन्त्रस्य धुधूरस्यः ।

विषं तेजोमय मन्त्रैः मलयद्रक्षातपोमयैः ।

मया निवार्यते शीघ्रं मयुक्तैर्न तद्यौषधैः ॥ २१७ ॥

न च सर्वमनुश्याणा मन्त्रि भेषजसम्पद ।

भङ्गातरोगमन्त्राणे योग्यता चातिदुर्लभा ॥ २१८ ॥

प्रकृष्यति त्रिषु भूयः केवलैर्यौषधैर्नितम् ।

अनाप्तौ मिदमन्त्राणां यत्तेतातधिकिसकः ॥ २१९ ॥

रोग मनुश्याणा ।

सर्पाणामेव विष्मृशुणाण्डसवन्तोयना ।

शेषैर्भस्त्रैस्तैर्ममस्तैश्च युक्ता कीटागतविषा ॥ २२० ॥

तेदधानां कथयन् ।

दष्टस्य कीटैर्वीर्यैर्दशस्तोदरुजोन्वजः ।

भाष्ये वैरल्पमस्त्राजो दाहरामयिनर्पवान् ॥ २२१ ॥

पक्ष्मपौलुफळप्रत्य तन्नेग्महनीडभवा ।

कफनाधिकैर्मन्दरुज पक्षादुग्धरामदिभः ॥ २२२ ॥

सावाढ्यः सर्पलिङ्गस्तु विवर्ण्यसाधिपातिकैः ।
 पातापिचोत्तराः कीटाः श्लैष्मिकाः कण्ठोन्दुराः ॥ २२३ ॥
 प्रायो वातोत्खणविषा वृश्चिका तोषूधूमकाः ।

वातिदोषलक्षणम् ।

हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः सिरायामोऽस्थिपर्वरुक् ॥ २२४ ॥
 घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रदयावता वातिके विषे ।

वैतिकविषलक्षणम् ।

संज्ञानाशोष्णनिःश्वासौ हृद्दाहः कटुकास्पता ॥ २२५ ॥
 मांसावदरणं शोफो रक्तपीतश्च पैत्रिके ।

रक्तपित्तविषलक्षणम् ।

छर्द्यरोचकहृद्भासप्रसेकोन्मैशपीनमैः ॥ २२६ ॥
 सद्यैत्यमुखमाधुर्यंविद्याच्छ्लेष्माधिकं विषम् ।

तेऽप्यथामलेपाद्यम् ।

पिण्याकेन प्रणाश्लेषस्तैलाच्यज्ञश्च वातिके ॥ २२७ ॥
 स्तेदो नालीपुलाकार्यः घृहणश्च विधिर्हितः ।

पैत्रिकं स्तम्भयेत्सर्पैः प्रदेहैश्चापि जीतलैः ॥ २२८ ॥
 लेखनच्छेदनस्वेदवर्गैः श्लैष्मिकं नयेत् ।

कीटानां पिप्रहराणां त्रैविध्येन प्रतिक्रिया ॥ २२९ ॥
 स्वेदलेपनमेकांस्तु कोष्णान् प्रायोऽत्रचाम्येत् ।

अन्यत्र मूर्च्छिताहंशपाकतः क्रोधतोऽपि वा ॥ २३० ॥
 विषघ्नं च विधिं दुर्गन्धं सर्वं नैशोषनानि च ।

साधयेत्सर्पयद्दान् विषोद्यैः कीटवृश्चिकैः ॥ २३१ ॥
 नृकेशाः सर्पपाः पीता गुल्फो जीर्णश्च धूपनम् ।

विषदंशम्य सर्वस्य फाट्यपः परमत्रयीत् ॥ २३२ ॥
 तण्डुलीकतुन्वयांशां वृत्तानां भर्षिषा विवन् ।

पाति कीटविषैः कर्म्यं नैः श्लेष्माह्वानिकैः ॥ २३३ ॥

विपनिहित्तारिकारः ।

क्षीरिवृक्षन्वगालेषु शुद्धे कीटविषापहः ।

शुक्तालेपो वरः शोफतोददाहव्रणप्रशुत् ॥ २३४ ॥

दशाङ्गमगदम ।

वचाहिङ्गुविलङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली ।

पाठा प्रतिविषा व्योषं काशमपेन विनिर्मितम् ॥ २३५ ॥

दशाङ्गमगदं पीत्वा सर्वकीटनिषं जयेत् ।

(बाहटे)

कीटेषु मन्त्रं नात्पुष्पं बहुधातकफं विषम् ॥ २३६ ॥

भतः कीटविषे चापि स्वेदो न प्रतिपिभ्यते ।

क्षारयचानतहिङ्गुव्योपगदसिन्धुवेस्रकावष्टाः ॥ २३७ ॥

सातिविषा कीटविषं मतिं त्रिवृदभ्रनादसपीपि ।

(प्रयोग-)

कीटमं तुळसीमूलं पीतं ज्येष्ठाम्बुफल्कितम् ॥ २३८ ॥

रजनीद्वयमाञ्जिष्ठापचङ्गजकेसरैः ।

शीतान्मुषिष्टैरालेषः सर्वकीटविषं हरेत् ॥ २३९ ॥

(धमृतपा)

स्वल्पत्रपुष्पाणि फलं समूलं क्षयः शिरीषात्त्रिरुद्रप्रगाढः ।

सौद्रेण युक्तो लवणधर्गो विधेयतः कीटविषं निहन्ति ॥ २४० ॥

(सौधुताय)

शुद्धिकविषतडाजम् ।

शुद्धिकस्य विषं तीक्ष्णमादौ दहति वद्विवत् ।

ऊर्ध्वमारोहति क्षिप्रं दंशे पश्चाच्च तिष्ठति ॥ २४१ ॥

दंशः सद्योजतिकरूपावस्तुयते स्फुटतीव्र च ।

ते त्रिविधा मन्दविषा मध्यविषा महाविषा इति । तत्र —

मन्दाः पीताः सिताः श्यामा रक्तकर्षुस्मेचकाः ॥ २४२ ॥

रोमशा बहुपर्वाणो लोहिताः पाण्डुरोदराः ।

मध्याः त्रिपर्वाणो धूम्रोदराः । कपिलारुणाः विशद्गाः शय्याः
विश्राः शोणिताभा । महाविषा

अग्न्याभा ज्येष्ठापर्याणः ऋक्तासितसितोदराः ॥ २४३ ॥

तैर्महाविषैर्दृष्टः शूनजिह्वः सज्वरः खैः शोणितं वयन् स्विषन्
मूर्च्छन् शुष्कास्यः प्रायो जीवितं विजहाति ।

चिन्तिता ।

सद्यो पृथिकदंशं च चक्रतैलेन सेचयेत् ।

विदारिगन्धसिद्धेन कवोष्णेनेतरेण वा ॥ २४४ ॥

लवणोत्तममुक्तेन सर्पिषा वा पुनः पुनः ।

सिञ्चेन्कोष्णारनाळेन सक्षीरलवणेन वा ॥ २४५ ॥

वपनाहो घृते भृष्टः कल्कोऽजाण्यास्ससैन्धवः ।

आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छाय प्रतिसारयेत् ॥ २४६ ॥

रजनीसैन्धवव्योपगिरीपफलपुष्पजैः ।

मातुलुङ्गाम्लगोमूत्रपिष्टं च सुरसाग्रजम् ॥ २४७ ॥

लेपः सुखोष्णश्च हितः पिण्याको गोमयोऽथवा ।

पाने सर्पिर्मधुयुतं क्षीरं वा भूरिजर्करम् ॥ २४८ ॥

पारावतशकृत्पथ्या तगर विश्वभेषजम् ।

बीजपूररसोन्मिश्रं परमो वृथिकागदः ॥ २४९ ॥

सशैवलोष्टदंष्ट्रा च दन्ति वृथिकजं विषम् ।

दिङ्गुना हरितालेन मातुलुङ्गरसेन वा ॥ २५० ॥

लेपाज्जनाभ्यां गुळिका परमं वृथिकापहा ।

करञ्जार्जुनशैलून्यं कटुभ्याः तुटजस्य च ॥ २५१ ॥

विरीषस्य च पुष्पाणि मरतुना दंशलेपनम् ।

यो मुह्यति प्रभसिति प्रलपत्युग्रवेदनः ॥ २५२ ॥

तस्य पथ्या निशा कृष्णा मडिष्टातिविषोपणम् ।

सालासुवृन्तं चार्ताकरसपिष्टं प्रलेपयेत् ॥ २५३ ॥

सर्वत्र चोत्राळिविषे पायवेदधिसर्पिषी ।

विष्येत्सिरां विदध्याच्च वमनाञ्जननाशनम् ॥ २५४ ॥

वष्णन्निग्धाभ्लमधुरं भोजनं चानिलापहम् ।

नागरं गृहकपोत्पूरीपं बीजपूरकरसो हरितालम् ॥ २५५ ॥

विषचिकित्साधिकारः ।

सैन्धवं च विनिहन्त्यग्दोऽयं लेपतोऽलिकुलजं विषमाद्यु ।
 नागपुरीषच्छत्रं रोहितमूलं च श्लेष्मत्येन ॥ २५६ ॥
 ह्योद् गुलिकां लेपाटियमलिविषनाशिनीं श्रेष्ठा ।
 भर्कस्य कुम्भेन शिरीषर्वाजं त्रिर्भावितं पिप्पलिवूर्णमिश्रम् ।
 एषोऽग्दो हन्ति विषाणि कीटभुजज्ञेत्तोन्दुरष्टधिकानाम् ॥
 (भाट्टे)

गालया सह संयुक्तं श्रवणान्तर्मलं युधः ।
 कृसे करेण संघृष्य लिम्पेद् वृश्चिकहानये ॥ २५८ ॥
 कराम्यां नक्तमालस्य दलं पिप्पवा विचक्षणः ।
 विद्धमदेशे यन्नीयात् सद्यो वृश्चिकनाशनम् ॥ २५९ ॥
 (भाट्टतथा)

श्रित्विषुषकुटपिम्छानि सैन्धव तैलमेव च ।
 भूपे मन्ति मयुक्तानि कीटवृश्चिकजं विषम् ॥ २६० ॥
 वृश्चिकेषूच्चिद्विज्ञेषु तथा शतपदीषु च ।
 उष्णो विधिर्हितः शोक्तः शीतस्त्वन्यत्र भूयसा ॥ २६१ ॥
 पलाशबीजोर्ध्वपयःप्रपिष्टः प्रलेपने कुण्डलिपत्रतीक्ष्णम् ।
 तथैव जातीदलदिङ्गुलिन्धुशिलापथ गोमयवारिपिष्टम् ॥
 (सिद्धयोगसमुषधे)

नागवह्नीदलरस रामठेन समन्वितम् ।
 फसे करेण सपिष्य लिम्पेद् वृश्चिकहानये ॥ २६३ ॥
 स्नुक्क्षीरपिष्टसिक्थेन स्पृष्ट्वा वृश्चिकजं जयेत् ।
 (समूतथा--)

कार्पासस्य दले, सम्यग लेपयेच्छूलक्षणपेपितैः ।
 देश वृश्चिकदष्टस्य शमार्थं घृतमिश्रितैः ॥ २६४ ॥
 भर्कपरिण संविष्टा शिरीषदलमिश्रिता ।
 उपकुट्या विष हन्याद् वृश्चिकस्य प्रलेपनात् ॥ २६५ ॥
 नागरं वारिणा घृष्टान्तराणां नस्य कर्मणि ।
 विष वृश्चिकदष्टानां हरेदेषप्रभान्त ॥ २६६ ॥
 (विन्दुसारे)

विपचिकित्साधिकारः ।

मक्षिकादंशो तकरादिप्रयोगः

तगरं नागरं नागकेसरं मरिचानि च ।

प्रपुक्तं पानलेपाभ्यां मक्षिकाविपनाशनम् ॥ २७८ ॥
(संग्रहे)

घृतपुष्पासमायुक्तं सैन्धवं परिपेषितम् ।

सघृतं लेपनं दद्यान्मक्षिकादिपनाशनम् ॥ २७९ ॥

स्वर्क्षीरपरिपिष्टेन पीजेन परिलेपितम् ।

शिरीषस्य प्रयात्यस्तं विषं दुर्दुग्धं सणात् ॥ २८० ॥
(चिन्दुशारे)

सितासिते च लवणे मरिचं च सनागरम् ।

फणिर्जकरसोपेतं बराटीनां विषापहम् ॥ २८१ ॥

मात्स्यो दंशः सरुदाहः प्राणोक्तो जलकसाम् ।
(संग्रहे)

सप्ततुमिः कडुतैलाक्तैः मकेशैर्धूपनं हितम् ॥ २८२ ॥

अङ्गोळपत्रधूपो वा तस्य दंशोद्भवे विषे ।
(चिन्दुशारे)

जलचिन्दुनिमैः स्फोटदीहकण्डरुजान्वितैः ॥ २८३ ॥

यैश्च गार्शं दहतेऽत्यर्थं तं विषादपमूत्रितम् ।
(संग्रहे)

लघोत्पत्तिप्रकारः ।

विश्वामिप्राय रूद्रस्य वसिष्ठस्य लघाटजाः ॥ २८४ ॥

स्वेदलेशाः स्मृता लृता छने ये पतितास्त्वृणे ।

खाण्डवे दह्यमानानामसुराणां शरीरतः ॥ ८५ ॥

ये स्फुलिङ्गा विनिर्धेरुस्ते लृता इति केचन ।

तीक्ष्णमध्यावरत्वेन घ्नन्ति ताधानिकिन्मिताः ॥ २८६ ॥

सप्तदेन दद्याहेन पक्षेण च परं क्रमात् ।

तत्रतसामान्यलक्षणम् ।

दंशः सामान्यतस्तासां दद्रुमण्डलमक्षिमः ॥ २८७ ॥

विपचित्किसाधिकारः ।

कर्कशं भिन्नरोमाणं भर्मसन्ध्यादिसंश्रितम् ।
 प्रसृतं सर्वतो दंशं न छिन्दीत वदंश च ॥ ३०० ॥
 लेपयेद् दग्धमगदैर्मधुसैन्धवसंयुतेः ।
 सुशीतैः सेचयेद्यानु कपायैः शीरिदृशजैः ॥ ३०१ ॥
 सर्वतोऽपहरेद्रक्तं मृक्काद्यैस्सिरयापि वा ।
 घृते रक्ते परीपेको घृतक्षीरादिभिर्हितः ॥ ३०२ ॥
 म्नेहकार्यमश्लेषं च सर्पिषैव समाचरेत् ॥
 विपस्य वृद्धये तैलमश्लेषि वृणोत्पम् ॥ ३०३ ॥

(सहृदे)

प्रसक्तशीतोशीरं नतपाटलमेलुशारिवातोयम् ।
 निर्गुण्डीगदयुक्तं लवविषं हन्ति पानाद्यैः ॥ ३०४ ॥

(सिद्धयोते)

नागवृद्धीदलसो दुर्वाससमन्वितः ।
 मलेपात् कीटलतानां वृश्चितानां विपापहः ॥ ३०५ ॥

(भयतपा-)

फपित्थं पाटलीमेलु शिरीषं द्वौ पुनर्नमौ ।
 द्वे श्वेते चागदः सर्वलतानिपहतो गणः ॥ ३०६ ॥

(सिद्धकारे)

रापठं हरिगोपश्च मधुगोमूत्रयोजितम् ।
 सर्पलतादिगरुडं हन्ति कीटेषु योजयेत् ॥ ३०७ ॥

अश्लेशो वा समूलं वा सम्भिष्योत्तमकर्णिकाम् ।
 काञ्चिकैर्नस्यपानाद्यैर्व्याजलतादिक्षीटजित् ॥ ३०८ ॥

पुष्पं दलं फलं वल्कं मूलं चैव शिरीषजम् ।
 योगोऽयं कीटलतादिविषयान्तस्य भास्करः ॥ ३०९ ॥

(भयतपा-)

लोधसैन्धवकुष्ठैस्तु जातीमुद्गल्योजितैः ।
 मर्षाद्रेर्मरिचदशस्तो लेपो लताविपापहः ॥ ३१० ॥

(सिद्धकारे)

चन्दनं पद्मकं कृष्टं नताम्बुशीरपाटलाः ।
निर्गुण्डीशारिवासेलु लूताविपहरोऽगदः ॥ ३११ ॥
(सिद्धसारे)

काकमाचीदलं मूलं सुरसस्य तथैव च ।
शातीपत्तूरकं चैव नीलं ज्योतिस्तिलं तथा ॥ ३१२ ॥
ईश्वरी शारिवा चेति लूतानां विपनाशनम् ।
(शाल्वि)

कटभीमूलतगरगमङ्गादेवदारुभिः ॥ ३१३ ॥
पृष्ठीद्वयगाङ्गेयीरोचनाचन्दनैर्दृतम् ।
सिद्धं चतुर्गुणे क्षीरे पानाम्यञ्जनयोर्द्वितम् ॥ ३१४ ॥
लूताकणभकीटानां विषे परमदारुणे ।
(सङ्गटे)

पिटका विविधाकारा मण्डलानि भवन्ति च ॥ ३१५ ॥
शोफा भवन्ति मृदवी रक्ता श्यामीश्वलास्तथा ।
सामान्यं सर्वलूतानामेतदंशस्य लक्षणम् ॥ ३१६ ॥
मूषिकवर्तपलिसलक्षणम् ।

अष्टादशविधा मूषिका कालनाशपला इत्यादयः ।

यस्मिन्नङ्गे पतत्येषां शुक्रमङ्गैः स्पृशन्ति वा ।
यच्छुक्रदिग्भैस्तत्रास्ते दृपिते पाण्डुतां गते ॥ ३१७ ॥
ग्रन्थयः श्वयधुः क्रोढो मण्डलानि भ्रमोऽरुचिः ॥
शीतज्वरोऽतिरुक् सादो वेपथुः पर्वभेदनम् ॥ ३१८ ॥
रोमहर्षः सुनिर्मूर्च्छा दीर्घकालानुबन्धनम् ।
श्रेष्ठाभानुविद्वन्हासुपोतकच्छर्दनं सत्तद् ॥ ३१९ ॥
व्यवाय्पासुनिषं कृच्छ्रं भूयो भूयश्च कृष्यति ।
शूनवस्ति विनर्णोऽप्युमाख्याभैर्ग्रन्थिभिश्चितम् ॥ ३२० ॥
शुद्धुन्दरीसगन्धं च यर्जयेदासुदृपितम् ।
मूर्च्छां मशोःकवैवर्ण्यस्यैदशब्दाश्रुतिज्वराः ॥ ३२१ ॥

१. 'यफ' २. 'शुद्धुन्दरी' ३. 'मूर्च्छाशब्दोक्त' मुद्रितपत्रद्वयपरि.

विषविक्रिसाधिकारः ।

शिरोगुरुत्वं कालासृष्टविभ्रामाभ्यलक्षणम् ।

(संपदे)

मूर्षिकाविषविपिरसा ।

कपित्थपत्रसंसिद्धः कपायस्तैलसंयुतः ॥ ३२२ ॥

निहन्त्यासुविषं तस्मात्कपित्थः सर्वदा हितः ।

भास्फोतमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्थमेव वा ॥ ३२३ ॥

(पन्त्राश्वरे)

सिन्दुवारं नतं शिशुं विल्वमूलं पुनर्नवम् ।

ब्रह्मासृष्टनजीमूतमेपां कांश्च समाक्षिकम् ॥ ३२४ ॥

पिबेच्छान्योदनं दग्ना भुञ्जानो मूर्षिकार्दितः ।

आसुना दष्टमानस्य दंशं काण्डेन दाहयेत् ॥ ३२५ ॥

दर्पणेनाभवा तीव्ररुजा स्यात्कृष्णिकान्यथा ।

दग्धं विस्त्रावयेद्दंशं प्रच्छिन्नञ्च प्रलेपयेत् ॥ ३२६ ॥

(संपदे)

श्विरीपरजनीवफकुङ्कुमामृतवाष्टिभिः ।

अगारधूममञ्जिष्ठासृष्टनीलवणोत्तमैः ॥ ३२७ ॥

शेषो जयत्यासुविषं कर्णिकायाश्च पातनः ।

हृदयेष्ठीलिकाप्राथैः शुक्राल्याङ्गोलयोरपि ॥ ३२८ ॥

नशामदनजीमूतकुष्ठं मूत्रेण पाययेत् ।

शिरोचनं वृष्वलीर्लीनिफलाफलक इष्यते ॥ ३२९ ॥

अञ्जनं गोमयसो ध्योपपुष्परजोऽन्वितः ।

तण्डुलीयकमूलेन सिद्धं पाने घृतं हितम् ॥ ३३० ॥

(बादरे)

पाने मादश्च मूळं सतीर्षं तण्डुलान्कुना ।

पयसा वासुदधस्य पिष्टा निलकर्मदग्नी ॥ ३३१ ॥

अक्षिते मूर्षिकाविषजिन्मार्जारस्वाम्नि सज्जपितम् ।

सिद्धं तैलं दशगुणदुग्धे तदप्य नस्यायैः ॥ ३३२ ॥

(निरुच)

ऋषिन्थोत्थितवन्द्राकं सौरीरेणैव पाययेत् ।
 अष्टादशविधान् घोरान् नाशयेन्मूपिकादिदम् ॥ ३३३ ॥
 मूपिकाणां विपक्षेपे नहुभिः किं विकृत्यनैः ।
 शिरीपरससयुक्तैर्मत्कुणैर्नस्यमुत्तमम् ॥ ३३४ ॥
 फलानि कृष्णरम्भाया मत्कुणैः सह भक्षयेत् ।

(अमृतभा)

कार्पासपत्रस्य रसस्तैलेन तु समन्वितम् ॥ ३३५ ॥
 एष मूपिऋदृष्टानां पानेन विपनाशनः ।
 तण्डुलीयकमूल तु लिद्यात्तत्र समाक्षिकम् ॥ ३३६ ॥
 शिरीषफलकल्क वा लिद्यादाखुविषापहम् ।

(अमृतभा)

छन्मधस्य फल मृष्ट गोघृतेनैव भक्षयेत् ॥ ३३७ ॥
 आंसुदंशात्परवशो विष तेनैव नश्यति ।

(अमृतभा)

मेषनादस्य मूल च मूल पीनर्नैव तथा ॥ ३३८ ॥
 नीलीमूल च गोक्षीरपीनमागुमिषापहम् ।
 पथ्याचूर्णं गुळघृत धूपमाखुविषे हितम् ॥ ३३९ ॥
 मूपिकार्तं नर नित्यं तक्केणैव तु भोजयेत् ।
 फरखन्म्य त्वचं चूर्णं घृतेनाखुविषापहम् ॥ ३४० ॥
 सुखोदकेन वा पीतं पथ्यानागरमैन्धवम् ।

(अमृतभा)

तगरस्वरसनिष्टुं वैलाळं रीकसं नसा पीतम् ॥ ३४१ ॥
 मूपिकादिषु द्रवन्तीकन्दाविलेपीव नाशयति ।
 मातः पीतः कबुभकाथो हन्त्याशु हृषगरदम् ॥ ३४२ ॥
 नस्यं यथा सर्वलैरपिकरसनिन्दुभिर्द्विर्नैः ।
 सितगदमधूकचलकृष्णमागधिकाहरितमञ्जरीमूलेः ॥ ३४३ ॥
 पथ्यमा पानालेपो विषमिव चिह्नादिहन्ति द्रवदहनः ।

दिवचिंफिरसाभिकारः ।

परण्डबीजतिलगुलुगुळिकागरुं सुपस्य नाशयति ॥ ३४४ ॥

चिष्टीनागरखण्डस्वरमो वा प्रातरुपयुक्तः ।

कृष्णं तण्डुलमेकं सत्रिले निष्पीड्य नालिकेरस्य ॥ ३४५ ॥

तत्रेण पिबेज्झरसीमूल वा मूपिकार्तिघ्नम् ।

काशीपुरगामी,

भूनागचूर्ण पयसा पाययेन्मूपिकापदम् ॥ ३४६ ॥

मत्स्यनाशत्रुगे रम्भाफले निक्षिप्य भक्षयेत् ।

(वृद्ध) १

तत्रेण शरपुष्पाया बीजं सञ्चूर्ण्य वा पिबेत् ॥ ३४७ ॥

भङ्गोलमूलकलको वा वस्तमूत्रेण कलिकतः ।

पानालेपनयोर्युक्तं सर्वासुविपनाशनम् ॥ ३४८ ॥

(चन्द्र)

पषां मातः प्रयत्नेन पथ्याशी तण्डुलाम्बुना ।

पिबेदासुविपार्तिघ्नं त्र्यह सप्ताहमेव वा ॥ ३४९ ॥

फपित्थदलनिर्गासं पथ्याशी मधुमिश्रितम् ।

पिबेदासुविपार्तिस्तु पुरुषः सुखवाञ्छया ॥ ३५० ॥

एवमेव हरेत्क्षिप्रं मूपिकस्य निषं धणात् ।

बिलालमांसलेपेन मक्षणेन च देहिनाम् ॥ ३५१ ॥

(विदुसरो)

हेतुम् ।

विश्वाल्पतासुकीटोद्भवविपविकृतीः सामिर्नीलीद्विरात्रं

द्विजुष्योपामिगन्धालशुनपडकचाटकृष्णक्षारकन्कै ।

निर्गुण्टीकाफमाषीशुक्तरुदिनकृष्णिलिनीगारि पञ्च-

प्रस्थे तैलम्य तिस्रं हरति समपयः प्रस्थमभ्यञ्जनेन ॥ ३५२ ॥

(तत्रात्रादादाय सोवीकृतम्)

मपि ।

गृह्यकीर्लर्दगोजीनृपतरुटचव्यात्रिकानक्तमाल-

काथे नीलीकपित्थत्रिकडुफरजनीराहिणीकन्कमिद्रम् ।

सपिद्गन्धेन दध्ना सभर्मपि च रसे काकयाज्यास्तु नादा-

दन्वा तन्मूत्रकल्पा श्रमयति सहसा मूपिकाणां निष तन् ॥ ३५३ ॥

भात्रीवलकफपायः कपित्थवलकोन्वितस्त्वभ्रषा ।

भृगिऋचिपणित्सपिः कपित्थपश्चाद्गंसिद्धम् ॥ ३५४ ॥

(गहघमेभे)

शिरीषपमाङ्गम् ।

शिरीषपश्चाद्द्वादशपलं द्वादशपलमस्यतोये पादापरेपुस्तकाध्द
रक्षाथे द्वादशमस्थदुग्धनीलीदलकलकमात्रफलप्रमाणं नागवल्लीरसो-
नर्दनमूर्च्छितपारदनिष्कपादं चालोच्य वैकप्रस्थं विपलं पाना-
पद्मादिभिरासुविष हन्ति ॥

(पृष्ठ-)

शुभा वक्ष्य लक्षणम् ।

शूनः श्लेष्मोल्बणा टोपास्संज्ञां संज्ञावद्वाभिताः ।

शुष्णन्तः दुर्वते क्षोभं वातूनामतिदारुणम् ॥ ३५५ ॥

लालावानन्धनधिरः सर्वतः स्रोऽभिधापति ।

सस्तपुच्छदनुस्कन्धाशिरो दुःखी नवाननः ॥ ३५६ ॥

दंशस्तेन विदष्टस्य सुप्तः छुष्ण क्षरत्यसूक् ।

हृच्छिरोरुग्ध्वरस्तम्भटृष्णामूर्च्छोद्भ्रवोऽसु च ॥ ३५७ ॥

श्यालादिदृश्य लक्षणम् ।

अनेनान्येऽपि योद्गुणा श्यालदंष्ट्राप्रहारिणः ।

सुगालाशतराश्वर्द्ध्रीपिव्यामृकादयः ॥ ३५८ ॥

फण्डनिस्तोदवैवर्ण्यसुक्षिद्धेदध्वरभ्रमाः ।

विदाहरामरुक्पाकसोफग्रन्थिविकुञ्चनम् ॥ ३५९ ॥

दंशावदरण स्फोटः कर्णिकागण्टलानि च ।

सर्वत्र सविषे लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥ ३६० ॥

भ्रष्टाप्यलक्षणम् ।

दृष्टो येन तु तच्चेष्टारुणं कुर्वन्निद्रयति ।

पश्यंस्तमेव चारुस्माटादर्शसलिलादिभु ॥ ३६१ ॥

अलवर्धनसंस्पर्शशब्देभ्यो यथ मन्त्रसेत् ।

जदष्टमपि तं भ्रष्टाजलसन्त्यासरोगिणम् ॥ ३६२ ॥

सलकावेपचिदिम्बा ।

दंश त्वळर्कदृष्टस्य दरधमुष्णेन मर्षिषा ।
 यदिद्यादगदैस्तैस्तैः पुराणं च घृतं पिबेत् ॥ ३६३ ॥
 ब्रणस्योपरि निष्पीड्यः प्रत्यक्पुष्पीरसोऽथवा ।
 तिलगुल्फुल्लदूर्वाणां डादिमस्य गुळस्य च ॥ ३६४ ॥
 कल्को मुहुर्मुहुर्लेपः श्वदंशत्रिषमित्परम् ।
 मातुल्लङ्गञ्जदैर्दंशं बध्नीयादन्तचर्चितैः ॥ ३६५ ॥
 अर्कक्षीरयुत अस्य योज्यमाथु विरेचनम् ।
 अरुवेतसपत्रत्वस्त्रमूलं क्षुण्ण पचेन्नले ॥ ३६६ ॥
 सङ्काथः शीतलः पीतः परं श्वविषभेषजम् ।
 तस्मिन् च घृतं पाननस्याभ्यञ्जनलेपनम् ॥ ३६७ ॥
 अलघ्रास्ते समस्ते च विषे तद्गुरुदोगमम् ।

(सङ्घरे)

अर्कक्षीर त्रिलासैलं पलल च शुक्रं समम् ॥ ३६८ ॥

पानं जयति दुर्वार तूर्णं कुक्कुरज विषम् ।

(सिद्धिफलं)

अङ्गोलोत्तरमूलाभ्यु विपन्न गहविष्यकम् ॥ ३६९ ॥

पिबेत्सवशूरफलां श्वेता प्रापि पुनर्नवाग् ।

अङ्गोलोत्तरदिङ्मूल घोरिण सह पाययेत् ॥ ३७० ॥

पोराणामप्यळर्काणा विष सद्यो विनश्यति ।

(अथवा)

तन्मक्षमूलेन फलेन दापि पयः पिबेत्क्षुद्ररजे विने च ॥ ३७१ ॥

माजारीविषस्य चिह्नितम् ।

निम्बं कुटजबीजानि चन्दनाञ्जनमम्बुजम् ।

क्षीरपिष्ट निहन्त्याद्यु श्वमाजारीविष क्षणात् ॥ ३७२ ॥

पश्च जीमूतकाङ्गानि तद्गसेनैव पेपयेत् ।

धुनर्गोमूत्रयुक्तोऽयमगदो वदरोपम ॥ ३७३ ॥

मळकं च सुमालेऽपि भुजङ्गे मृपिकेषु च ।

पानाभ्यञ्जननस्येषु दातव्यो विपनाशनः ॥ ३७४ ॥

(प्रयोगभित्तौ)

अश्वगन्धादि घृतम् ।

यवभाषकूलत्थानां पञ्चमूलस्य चाश्वभयि ।

क्षीरद्विगुणिते सर्पिः साधयेच्छूलक्षणकरिक्तैः ॥ ३७५ ॥

अश्वगन्धासहाकुमुद्वृक्षतीरजनीद्वयैः ।

षिदारिनतकद्रव्रपयस्यासिन्दुवारकैः ॥ ३७६ ॥

सर्पगन्धानखाभीरुशर्करारक्तचन्दनैः ।

अदंष्ट्रोपद्रवान् सर्वान् पानाभ्यङ्गनिहन्ति घृत् ॥ ३७७ ॥

नखदन्ताद्यपापहो लघु ।

घृतुष्पाञ्जिद्विपाञ्जिर्षा नगदन्तपरिक्षतम् ।

शुशुने पश्यते रामज्जगन्मावकलान्वितम् ॥ ३७८ ॥

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हसधादिका ।

रत्नयो गौरिक लेपो नखदन्तनिपापहः ॥ ३७९ ॥

(संप्रदे)

मञ्जिष्ठापचकोशीरधान्यकैः परिपेषितः ।

सघृतेर्लपनं दद्यान्नखदन्तविपापहम् ॥ ३८० ॥

(दिग्दुसारे)

निशादार्धीगैरिकाणा लेपः स्यान्नखदन्तजे ।

विषे गोजिह्वा वा स्यात् पिष्टा वाद्रसमन्विता ॥ ३८१ ॥

(चन्द्रे)

सोमवल्कोदुःखरसो मृ ।

नीलीधुर्धूरतुङ्गसीनिर्गुण्डी किञ्चुलं निशा ।

अश्वगन्धा कारवल्ली स्तुक्द्वयं सर्पमन्त्रिका ॥ ३८२ ॥

अजनिग्रहद्वज्जी स्वपुरः कारुमाचिका ।

करडालशुनागस्तिवरणं धनशिशिका ॥ ३८३ ॥

अपामार्गाश्वपृथुकचपकोत्तमसर्पिन्ताः ।

नागवल्ली तक्ररूपी चाणारल्लफविश्वकम् ॥ ३८४ ॥

देवदाळी विपत्री च पत्राण्येषां पृथक् पृथक् ।
संक्षुप्य तेषां स्वरसे न त्मूत्रेण संयुते ॥ ३८५ ॥

पिष्टैः त्रिगन्धत्रिफलालशुनव्योपहिङ्गुभिः ।

नीलीगुञ्जाफलत्रचावर्षाभूगिरिकर्णिकभिः ॥ ३८६ ॥

महाकाळाश्वगन्धार्कमूलैस्त्वैलं विपाचयेत् ।

उत्पक्वं नस्यपानाद्यैः सर्वसर्पविपापहम् ॥ ३८७ ॥

अष्टादशविपं ढन्नि मूषिकाणां विपं क्षणात्

फीदलताविपटं आद्यैश्चानुसृतं शुभम् ॥ ३८८ ॥

(धन्नाश्या)

धन्तरीकम् ।

नीलीमूलं मधुकस्य फलं चर्म च पाचयेत् ।

तत्काथे कलिकतं युञ्ज्यादनाधरेण भेषजम् ॥ ३८९ ॥

मधुकास्थि करञ्जस्य वृद्धस्य तथास्थि च ।

वराण्योपमपामार्गं श्वेतां च गिरिकर्णिकां ॥ ३९० ॥

वाकणीमिन्द्रसाक्षां च शारिमालोध्रतरपपम् ।

किंशुकास्थि वृष्टवन्तीमसलीकृष्टचन्दनम् ॥ ३९१ ॥

कार्पासपीजलशुननिर्गुण्डीमूलधान्यकम्

पटीमधुकनिम्बत्वगञ्जनं यवसंयुतम् ॥ ३९२ ॥

तेन्यग्रस्थं पचेद्यत्र शनैर्मृद्वग्निना भिषक् ।

एतत्तैलं महावीर्यं नम्याभ्यङ्गादिभिर्हरेत् ॥ ३९३ ॥

दर्पिकृतां मण्डलानां राजिलानां तथा विषम् ।

फीदलतोन्दुरुविपं विशेषाद्भिःकोञ्जवम् ॥ ३९४ ॥

अमृतं नाम विख्यातं मृतसञ्जीवनं परम् ।

शिवोदितमप्युत्तमम् ।

ईश्वरी फदळी नाशी चन्द्री श्वेती घनस्तनी ॥ ३९५ ॥

निर्गुण्डी नाङ्गुली सर्पगिरिकर्णी च गारुडी ।

गुण्डीमारिषपादाद्या रामठं कङ्करोहिणी ॥ ३९६ ॥

कुत्सितार्जुनस्त्री चैव अग्रोर्मूलं च वल्कलम् ।
पत्नानि समभागानि कल्कार्थं विनियोजयेत् ॥ ३९० ॥

ईश्वरी कदली नांगी घन्त्री श्वेती धनस्तनी ।
नीलीनिर्गुण्डिका पैपा शुभः शतपलं हरेत् ॥ ३९८ ॥

खलक्षणे विपक्तस्य चतुर्भागापेक्षितम् ।
शकपायं परिराज्य कल्कपत्र प्रदापयेत् ॥ ३९९ ॥

तेलाहसं भिषग्भीमाघ्रातितीक्ष्णं विपाचयेत् ।
वतवेळं महावीर्यममृताख्यमित्य परम् ॥ ४०० ॥

विन्दुप्रयेण देवोद्भिः नस्यं कूर्पाद्विषक्षणः ।
निर्वियं कुरुते मदेः स्यावरं ण्डमं च यत् ॥ ४०१ ॥

सर्पप्राणिद्वितीयाय क्षिचक्षपत्राद्विनिस्सुतम् ।
उपैतं यत्र भवने नित्यमेव प्रथिष्ठितम् ॥ ४०२ ॥

तत्र नागा न विसन्ति विषं नाकमते शुभे ।
तपूगृहाच्छरपातेन सर्पस्तत्र न विद्यते ॥ ४०३ ॥

तपैलं तेषपित्वा तु भेरीशंखादि ताडयेत् ।
तच्छब्दधनपात्मसो निर्विषाः स्युर्विपातुराः ॥ ४०४ ॥
(शिवरत्नसुखान्ते)

अत्रेव चरि ।

मधुकं तगरं कुष्ठं मद्रदारुहरेणजः ।
मथिष्ठा वारुपत्राणि नानपुष्पोत्पलं म्थिषा ॥ ४०५ ॥

पिच्छुं चन्दनं पत्रं त्रिधंगुष्पागकं तथा ।
हमिद्रे वे मृदस्यौ च शरिरे मुर्या मदा ॥ ४०६ ॥

कल्लैरेषां धृतं मित्तमजेयमिति विभुम् ।
विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेवागितं दननिवृ ॥ ४०७ ॥
शमूत्रार्थं ।

क्षपामार्गस्य धीमानि शिरीषस्य कलानि च ।
देने हे काकमाथी च मवा मूत्रेण पेपयेत् ॥ ४०८ ॥

सर्पिरेतेषु संसिद्धं विषसंशमनं परम् ।

अमृतं नामविख्यातमपि संजीवयेन्मृतम् ॥ ४०९ ॥

(सौम्ये)

प्रशान्तदोषं प्रकृतिस्थघातु-
माहारकामं सममूर्धविद्वक्म् ।

प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं

वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥ ४१० ॥

इति योगरत्नसमुच्चये विषचिकित्साधिकारः

एकोनत्रिंशः ॥

अथ रसायनवाजीकरणाधिकारः ।

दीर्घमायुः स्मृतिं मेघामारोग्यं तरुणं वयः ।

ममावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियवल्लोदयम् ॥ १ ॥

वाक्सिद्धिं वृषतां कान्तिमवाप्नोति रसायनात् ।

लामोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ २ ॥

पूर्वं वयसि मध्ये वा तत्प्रयोज्यं जितात्मनः ।

स्निग्धस्य छुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥ ३ ॥

अविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ।

वाजीकरो वा मल्लिने वस्त्रे राग इवाफळः ॥ ४ ॥

ग्राम्यादीनि वर्ज्यानि ।

सर्वे च दोषा भवन्ति । ग्राम्यादाहारादस्त्वलवणकटुकुपायवि-
रुद्धासात्म्यरूक्षाभिष्यन्दिबिलभ्रगुरुभूतिपर्युपितनवधान्नुशुष्कश्यासाम-
मांसतिलकुलत्पदधिशुक्तकाश्चिकपिष्टाभ्रविरूढकीनेषोवर्णां दिवास्वप्न-
क्षीमद्यनित्यानां त्रिषमातिमा रसं शोभितनपुषां क्रोधलोममयशोकाप्राप्त-
बहुधानां पापकर्मणामसमञ्जसाहारविहारनिर्हारनिरतानाम् ॥

वातापगण्डहा योगाः ।

वृत्तत्यदभिभुक्तानि तैनाभ्यग्नाग्निमेवनम् ।

वातावपिधानेऽपि पिडेपेण विरजयेत् ॥ ५ ॥

ध्यायापातपमारुतचेतः सन्तापगुरुविदाहादि ।
 उपयोगादपि परतो द्विगुणं परिवर्जयेत् फालम् ॥ ६ ॥
 कुलत्थान् काकमार्वां च कपोतां च सदा त्यजेत् ।
 पिवेन्माहेन्द्रमुदकं कौपं प्रसवणाम्बु वा ॥ ७ ॥

कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छेदवता हितः ।
 अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौर्धमाहृत्तिको विधिः ॥ ८ ॥

वातातपसहा योगा ।

वातातपसहा योगा घक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।
 सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्थ बाधकाः ॥ ९ ॥

खदिरादिरसायनम् ।

खदिरासनयूपभाविताया-

स्त्रिफलाया घृतमाश्लिष्यतायाः ।

नियमेन नरा नियेवितारो

यदि जीवन्त्यजराः किमत्र चित्रम् ॥ १० ॥

शीतोदकादिरसायनम् ।

शीतोदकं पयः क्षौद्रं घृतमेकैकशो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथवा प्राक्पीनं स्थापयेद्वयः ॥ ११ ॥

(पाहरे)

अम्भसः प्रसृतान्यष्टौ खावनुदिते पिवेत् ।

वातपित्तकफाञ्जित्या जीवेद्दृष्यते नरः ॥ १२ ॥

(सन्तान्तरे)

त्रिफलास्त्रिफलाय-२ ।

दूर्वामलेपस्त्रिफलाकपाय-

स्सितोपलास्तैलमधुप्रगाढः ।

सपिप्पलीनागरलोहरेणु-

स्वनोः सपत्नी जरसं निहन्ति ॥ १३ ॥

(समदे)

अम्भसः प्रसृतान्यष्टौ खावनुदिते पिवेत् ।

मधुकेन तु काष्मर्या पिप्पल्या क्षौद्रसर्पिषा ॥ १४ ॥

१. 'क्षणिनां', २. 'सुधेमाश्लिष्यते', ३. 'मुञ्जेरकपाद' ख. ग. घ.

४. 'दण्डीया' मुद्रितपत्रकाळा.

त्रिफला त्रिस्रया चैव युक्ता मिद्धं रसायनम् ।
विलङ्घयिष्यलीभ्या च त्रिफला लवणेन च ॥ १५ ॥
संवत्सरप्रयोगेण मेघास्मृतिप्रदा ।
भवन्त्यायुः प्रदाः पुंसां जरारोगनिर्हृणी ॥ १६ ॥
(चरके)

त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशिनी ।
चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशिनी ॥ १७ ॥
नाशयेद्राजयक्ष्माणं अर्शोगुल्मेषु पूजिता ।
वमिकण्डूप्रशमनी नाळीत्रणविशोधिनी ॥ १८ ॥
दृष्टिप्रसादजननी मेघास्मृतिविवर्द्धनी ।

घृतान्विता वा मधुनान्विता वा
गुळान्विता तैलसमन्विता वा ।
एषा हि शश्वन्मनुजः प्रयोज्या
सर्वामयान्नाशयति प्ररुर्पात् ॥ १९ ॥

वातरोगेषु तैलेन पित्तरोगेषु सपिपा ।
मधुना कफरोगेषु प्रयोज्या त्रिफला नरैः ॥ २० ॥
निष्काश्य त्रिफला पीता नाशयोत्तिमिरार्मणी ।
नेत्रश्वयथुदाहार्तिरागकण्डूपारस्त्रिवान् ॥ २१ ॥
त्रैफलस्य तु चूर्णस्य कृत्वा पलद्यत समम् ।
भृङ्गराजरसेनैव कुर्यान्निः सप्तभावितम् ॥ २२ ॥ । ।
खिह्यान्मधुघृतान्म्या तु पलार्धं प्रत्यहं पुमान् ।
जीर्णं दुग्धोदनाहारो गुणानेतानवाप्नुयात् ॥ २३ ॥ । ।
प्रसन्नदृष्टिरव्याधिर्ज्विद्धर्षशतानि पद ।
नीलाब्जिकुलसङ्काशकेनराजिर्महापलः ॥ २४ ॥
मेषावी स्मृतिमान्धीरः स्निग्धश्यामवपुर्धुमा ।
शुभगन्धं सूरूपधं सीशतानन्दवर्धनः ॥ २५ ॥
प्रातर्हरीतकीं खादेन्मध्याह्ने द्वे विगीतके ।
राश्रीं स्वर्णं च पुरुषश्चत्वार्यामलकानि च ॥ २६ ॥

यथेष्टचेष्टः पुरुषः पण्मासान्यः प्रयोजयेत् ।
 व्याधयस्तस्य नश्यन्ति बलयः पलितानि च ॥ २७ ॥
 त्रिफलाकल्ककर्पेण लोहपात्रं प्रलेपयेत् ।
 तत्संस्थितमहोरात्रं तत् उद्धृत्य पाययेत् ॥ २८ ॥
 लिङ्गाद्वा मधुसर्पिभ्यां मानवः प्रावृत्तितः ।
 त्रिमासाद्विधिनानेन जीवेद्दर्पशतत्रयम् ॥ २९ ॥
 न चैव प्रभवेन्सृष्ट्युर्नालक्ष्मीर्न विषं गरम् ।
 न चौपसर्गिकाः केऽपि रोगाश्शारीर्यान्तसाः ॥ ३० ॥

त्रिफलां परिचूर्णयेत् समांशां ।
 सहयष्टीमधुकां पृथक् समांशाम् ।
 मधुना सह सर्पिषा दिनान्ते
 पुरुषो निष्परिहारमाददीत ॥ ३१ ॥
 तिमिरक्षतरक्तराजिकण्ठ-
 क्षणदान्धार्युददाहतोदरागाः ।
 पटलं सहकाचमर्मवाधं
 शमयत्येष निषेधितः प्रयोगः ॥ ३२ ॥
 (तन्त्रान्तरादिति चन्द्रटे)
 हरीतकीरस्यः ।

आप्येनायसपात्रस्थां सायश्चूर्णां हरीतकीम् ।
 खंडितः प्रत्यहं जन्तोर्जरारोगो न जायते ॥ ३३ ॥
 (विन्दुसारे)

गुलेन मधुना शुष्क्या कृष्ण्या लवणेन वा ।
 द्वे द्वे खादन् सदा पथ्ये जीवेद्दर्पशतं सुखी ॥ ३४ ॥
 (सङ्करे)

हरीतकी मनुष्याणां मातेव हितकारिणी ।
 मातापि विक्रियां याति नोदरस्था हरीतकी ॥ ३५ ॥
 हरीतकी दग्धिणां सुखोपायं रसायनम् ।
 पथ्यत्वे प्रवरा चोक्ता सर्वामयविनाशिनी ॥ ३६ ॥

हृष्यायां कण्ठशोषे च हनुस्तम्भे गळग्रहे ।
 नवञ्चरे तथा क्षीणे गर्भिण्यां तु न शस्यते ॥ ३७ ॥
 हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुळ्मेन वा ।
 सन्धवोपहितो वापि सात्रत्येनाग्निदीपनी ॥ ३८ ॥
 हरीतकी तु सगुह्या विश्वभेषजसंयुता ।
 निहन्त्यामाशये रोगान्वज्जेन्द्रो यथासुरान् ॥ ३९ ॥

(आग्निनसंहितायां हरीतकीकण्डे)

हरीतकी सर्पिणि सम्मताप्य समदनतस्तत् पिबतो घृतं च ।
 भेषधिरस्थायि बलं शरीरे सकृच्छतं साधु यथा कृतज्ञे ॥ ४० ॥

(वाग्दे)

चित्रकरसायनम् ।

चित्रकः कटुकस्तिक्तः पाके चोष्णः प्रकौतितः ।
 कटुकत्वाद् काफं हन्ति तिक्तत्वाद् पिचानाशनः ॥ ४१ ॥
 औष्ण्याहन्त्यनिलं चापि चित्रकः सर्वरोगहा ।
 तैलसर्पिः पयो मूषमस्तृदम्बित्समन्वितः ॥ ४२ ॥
 पेपया वापि पातच्यः कार्पो वा कुम्भाचित्रकः ।
 पित्तेत्यध्यादानो मासं विद्याच्छपदकं त्रतः ॥ ४३ ॥
 तेन पीतेन कोष्ठस्था नश्यन्त्यशुश्रुता गदाः ।
 मेघावर्णस्वरकरः सर्पिणा सह योजितः ॥ ४४ ॥
 रसोयनाधिधानेन त्वजराश्च्यवनादयः ।
 मेषाकान्तिवपुष्मन्तो जातास्ते देवसम्भिधाः ॥ ४५ ॥

(दार्दीयात्)

विष्णुसादेरसायनम् ।

विष्णुभङ्गातकचित्रकाणां
 शुद्धोत्तराणामभयान्वितानाम् ।
 तैलेन चूर्णानि निषेवमाणं
 शरीरेण नोपपतन्ति रोगाः ॥ ४६ ॥

विच्छिन्नभङ्गातरुनागराणि
 येऽश्नन्ति सर्पिर्मधुसंयुतानि ।
 जरानदीं रोगतरङ्गिणीं ते
 लावण्ययुक्ताः पुरुषास्तरन्ति ॥ ४७ ॥
 शतावरीघृतसायनम् ।

शतावरीकलकफशायसिद्धं
 ये सर्पिरश्नन्ति सिताद्वितीयम् ।
 तान् जीविताध्यानमभिप्रयन्ना-
 न्न विप्रलम्बन्ति विकारचोराः ॥ ४८ ॥
 पुनर्नवसायनम् ।

पुनर्नवस्यार्धपलं नवस्य
 पिष्टं पित्रेद्यः पयसार्धमासम् ।
 मासद्वयं तन्निगुणं समां वा
 जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥ ४९ ॥

घृत्तारसायनम् ।

मासं घृत्तामप्युपसेदमानाः
 क्षीरेण तैलेन घृत्तेन वापि ।
 भवन्ति रक्षोभिरधृष्यरूपा
 भेधादिनो निर्मलमृष्टवाक्पदाः ॥ ५० ॥

अथगंधारसायनम् ।

पतिश्वगन्धा पयसार्धमासं
 घृत्तेन तैलेन मुखाम्बुना वा ।
 कृद्यस्य पुष्टिं चपुषो विधत्ते
 भालस्य सस्यस्य यथा मुष्टिः ॥ ५१ ॥

विष्टकल्पः ।

दिने दिने कृष्णाविलप्रदृष्टं
 समश्नुतः शीतजलानुपानम् ।

पोषः शरीरस्य भवत्यनल्पो

हृदीयवन्त्यामरणाद्य दन्ताः ॥ ५२ ॥

(वाइटे)

वाराहीरसायनम् ।

वाराहीमूलचूर्णस्य शतं मधुयुतं क्रमात् ।

शुवा स्पात् पयसा पीत्वा मापाज्यशुगथाहतः ॥ ५३ ॥

(सिद्धसारे)

वाराही रजसा पिबेत् सह पयः संवत्सरं तद्रजो

लेह्यं वा मधुसर्पिणा मधुयुतान्प्रातस्तिलान्वा मजेत् ।

श्रीण्येतानि रसायनं सितकणाविश्रायसां चूर्णवान्

सर्पिस्तैलयुतः फलत्रयरसो दर्शो प्रसेपी तथा ॥ ५४ ॥

(वाराहणीपाद् ?)

दुग्धे वा मधुनि घृते च शर्करायां

वाराही दहनपुनर्नवान् मिचूर्ण्य ।

प्रक्षिप्तान् प्रतिदिनमादरेण सेवे-

चेजस्वी सकलगदापनोदलिप्सुः ॥ ५५ ॥

(तन्त्रान्तरे)

वाकुचीरसायनम् ।

वाकुची सतिला भुक्ता वत्सरात् कृष्टनतश्चिनी ।

पथ्यादिरसायनम् ।

पथ्या चित्रकशृङ्गिबेरमुसलीच्छिन्नोद्भवानां रजः

तुल्यांशं गुळपङ्क्तिं दिग्ब्रह्मे लेह्यं जनैर्नित्यशः ।

पुष्यं पुष्टिकरञ्जरापलितहृत्तेजोबलावर्धनं

सर्वव्याधिहरं रसायनमिदं वर्षोपयोगाद्भवेत् ॥ ५७ ॥

अथोत्तमाविरमायनम् ।

अथोत्तमा चित्रकमूलचूर्णान्यरुक्मरस्नेहविमिश्रितानि ।

सितामधुभ्यां छिहतां नाराणां न व्याधयो नैव जरा न मृत्युः ॥

!(तन्त्रान्तरे)

रसामनवाजीकरणाधिकारः ।

मुण्डिगिनारवायनम् ।

सपत्रमूलां सफलां गृहीत्वा
केदारजां मुण्डिनिकां शुभेऽङ्घ्रि ।
प्रक्षाल्य तोषेन सुशीतलेन
छायाविशुष्कां क्रमशो विचूर्प्य ॥ ७० ॥

मुलाद्वयं तस्य तु वरुणपूत
शुष्कस्व चूर्णस्व नये तु कुम्भे ।
स्थितं विभिकं सुविशुद्धकोष्ठः
मक्षिर्ष्यं तस्माद्ददनावपूरम् ॥ ७१ ॥
निर्गौर्यं जीर्णं प्रथमं घृतस्य
स्तोकं पिपेदामिलानुरूपम् ।
पाकाम्लवर्ष्यं लवणेन हीनं
धुञ्जीत पधान्मधुरोपपन्नम् ॥ ७२ ॥

घृतद्वयस्यास्य घृतोपयोगात्
सुजीर्णदेशोऽपि युक्ता मनुष्यः ।
पलेन नारोन्द्रसमोऽतिवीर्य-
शीघ्रधयः कुञ्चितनीलकेशः ॥ ७३ ॥
शुगन्धिगन्धः सरुद्रुक्तगटी
जीवेच पञ्चान्दशवानि कान्तः ।

गोधुररसायनम् ।

अनिष्टपापाणपथङ्गशान-
जीर्णालयग्रामसमीपजातम् ॥ ७४ ॥

अपोष सुक्षेत्रनदीतटाक-
गोष्ठेषु जातं महुपाद्दीनं ।

धरदपेतानिलमेषपर्णा
फलोन्मुस्यं गोधुरकं ममून्म् ॥ ७५ ॥

रिताय जगतः केचिन् पेतुस्तेऽमृतपिन्दवः ।

अथ तेषु प्रदेशेषु तेभ्यो जाता वरौपधा ॥ ८५ ॥

गन्धर्वा छिन्नरोहेति सैवोक्ता छिन्नरोहणात् ।

निर्दिष्टामृतवल्ली च यस्माद्मृतसम्भवा ॥ ८६ ॥

कषापत्तिका मधुरा रोचनी दीपनी हिता ।

दृष्या हृद्या च कण्ठ्या च हन्ति रक्तकफानिहान् ॥ ८७ ॥

वपयोगप्रसारः ।

अङ्गुष्ठपर्वमात्रांश्च गन्धुब्धाः परिलक्षितान् ।

सुण्डान्पिः सर्पिषा मृष्टान् खादित्सप्त नवाथवा ॥ ८८ ॥

मरः प्रतिदिनं मासं पथेष्टाहारचेष्टितः ।

अपेक्षणाभ्रमश्वासकासारशूलवेपथुन् ॥ ८९ ॥

पिभेभरोऽमृताक्षायं एरण्डसहयोजितम् ।

अपेक्षु मृधस्फुदावर्तान् वातरक्तमक्षेपतः ॥ ९० ॥

कषायः छिन्नरोहाया निहन्याद्विषमज्वरान् ।

रात्रिन्वरञ्चराजीर्णहृतीयकचतुर्युक्ताम् ॥ ९१ ॥

निष्कापोऽमृतवल्यास्तु शुण्ठीचूर्णसमन्वितः ।

पीतो हन्ति कटीपृष्ठपादेजह्वोरिगा रजम् ॥ ९२ ॥

अमृतायाः पलशतं चूर्णीकृत्य तुला घृतम् ।

घृतक्षौद्रशुक्लानां तु ग्रन्थमेकैकशः लिपेत् ॥ ९३ ॥

तद्यथाशिवलं खादेकरां हिनदित्कानः ।

नास्र कश्चिद् भवेद् व्याधिर्न जना पातिः न च ॥ ९४ ॥

न गृध्रसी न वातासं न चैत्र विषमज्वरः ।

न च नेत्रगतारोगा वरं चतुर्नायकम् ॥ ९५ ॥

मेषाक्षरं त्रिदोषघ्नं प्रयोगेऽप्यं विभेपतः ।

तद्गुणैश्च विभेपतः ।

यतोऽमृतं वैनतेयो जहान् मुरनजयः ॥ ९६ ॥

तस्माद् विन्दुः पपातोऽर्वा लक्ष्मं चद्र चामवत् ।

रसायनारण्यं तेजसि मलप्रुष्टिनिवर्तनम् ॥ ९७ ॥

योगरत्नसमुच्चये

सन्धानं दोषशमनं वलीपक्षितनाशनम् ।

कल्कं ततो व्यञ्जनसंस्कृतं वा

सिद्धं तथां रसमिक्षुकाण्डे ।

रसोनरुन्दं परिपीडितं वा

यथा तथा वाप्युपयुञ्ज्यमानम् ॥ ९९ ॥

रसायनं नैकरुजापहं स्यात्

स्त्रीणां महर्षे प्रथमं करोति ।

प्रजासु वृद्धिं विरुजं च देहं .

क्रमेण कुर्यात् चतुर्वर्णयुक्तम् ॥ १०० ॥

विशोध्य देहं प्रथमं प्रयोज्यं

देवद्विजस्वस्त्ययनादि कृत्वा ।

व्यायामवातातपमैथुनानि

क्रोधं श्वाजीर्णं परिवर्जयेद्य ॥ १०१ ॥

वर्जयेद्याप्यतीसारी मेही पाण्डुगदारशंसः ।

धरोषकी गर्भिणी च मूर्च्छामदनपीडिता ।

रक्तपिषी च शोषी च यत्र च्छर्ष्यदितो नरः ॥ १०२ ॥

(तन्प्राप्त्यदिति चन्द्रदे)

अनुगतत्वं ।

राहोरमृतशौर्येण लूनाद्ये पविता गळात् ।

अमृतस्य कणा शूर्पौ ते रमोनत्वमागताः ॥ १०३ ॥

द्विजा नाश्नन्ति दग्गतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।

साक्षादमृतसम्भूतेर्ग्रामिणीस्त रसायनम् ।

शीलयेल्लगुनं शीते वसन्तेऽपि कफोल्बणः ॥ १०४ ॥

यनोदयेऽपि वातार्चः सदा वा ग्रीष्मलीलया ।

शुद्धयोऽस्य परा मात्रा तद्वद्वं केवलस्य तु ॥ १०५ ॥

पलं पिष्टस्य तन्मज्जः स गक्तं ग्राह्यं च श्लिष्येत् ।

प्रततं स्वेदनं चानु वेदनायां प्रशस्यते ॥ १०६ ॥

शीताम्बुसेकः सहसा वामिमूर्च्छाययोर्मुखे ।
 विदाहपरिहाराय परं शीतानुलेपनम् ॥ १०७ ॥
 प्रियाम्बुगुल्बदुग्धस्य माममघाम्लनिष्ठिपः ।
 भतितीक्ष्णैरजीर्णैश्च रसोनो व्यापदेद् भुवम् ॥ १०८ ॥
 पित्तकोपभयादन्ते युञ्ज्यान्सुदुरिरेचनम् ।

(वाहक)

पिप्पलीवचनम् ।

पश्चाद्यौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ॥ १०९ ॥
 रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ।
 दशपैर्षलिकः श्रेष्ठो मध्यमः पद् प्रकीर्तितः ॥ ११० ॥
 त्रयोगोऽप्यत्रिपर्यन्तः स कनीयान्त चागलैः ।

चारके,

तिष्ठस्तिष्ठस्तु पूर्वाष्टे हृक्त्वाप्ते मोजनस्य च ॥ १११ ॥
 क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपैर्षलिष दिनम् ।

(सन्देशे)

नर्षयेत्पर्यसा सार्धं तथैवापनयेत्पुनः ॥ ११२ ॥
 शीर्णापघ्नश्च हृज्जीत पटिकं क्षीरसर्पिषा ।
 पिप्पलीनां सहस्रस्य त्रयोगोऽप्य रसायनम् ॥ ११३ ॥
 पिष्टास्ता बिलिभिः पेया मृता मध्यमर्लेनैः ।
 तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे सहस्रे प्रयोजयेत् ॥ ११४ ॥
 एभिः प्रयोगैः पिप्पल्यः कामश्वासगलघ्नवान् ।
 यक्ष्माभेदग्रहण्यर्थः पाण्डुत्वविपन्नज्वरान् ॥
 भ्रान्ति श्लोकं वामि दिक्षां प्रीदान वातशोणितम् ॥ ११५ ॥

(च हरे)

शूद्रवत् पत्नान्यष्टौ शर्करायाश्च सप्ततिः ।
 बदर्षं माषिकं श्रोक्तं माषिकार्घं भवेद् घृतम् ॥ ११८ ॥
 घृतावरीसमं दद्याद्दिदारीकन्दचूर्णितम् ।
 एतत्सर्वं समालोढ्य घृतभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥ ११९ ॥
 पञ्चार्घ्यपुञ्जितं यथेष्टं स्याच्च भोजनम् ।
 श्वेहाग्निशक्तिं चैव तथाष्टाशुदराणि च ॥ १२० ॥
 पद्मं शुरमांशुं शूलांशुं पाण्डुवास्वं म्वरं शरम् ।
 मष्टादश्यापि कुष्ठानि शक्तिं सप्तविधां च तत् ॥ १२१ ॥
 अर्घ्यासिं ग्रहपीडोपनुदावर्चं विद्वेषतः ।
 अघ्नीति वातजान् रोगान् नाशयेन्नात्र संशयः ॥ १२२ ॥
 एतद्प्रसायनं श्रेष्ठं विदेहाधिपनिर्मितम् ।

(तन्त्रागरे)

निम्बरा तैलं प्रकृतिस्य एवं नस्ये निषिद्धं विधिना यथावत् ।
 माघेन वरधीरष्टजो नरस्य वराप्रदुतं यत्किं नितदन्ति ॥ १२३ ॥

(अभितर)

मिश्रणपत्रः: इति योगरत्नम् ।

दृष्यनिम्बस्य पञ्चाङ्गं त्रिफला कटुकत्रयम् ।
 फलं तिलं तथा फान्तं धातुर्चा दृष्यञ्जीरकम् ॥ १२४ ॥
 निम्बस्य समभागस्तु प्योपपीदशकं तथा ।
 पिठालपद्मात्रं तद्विधयेन्प्रातःकृत्स्नः ॥ १२५ ॥
 रवापनभिर्दं श्रेष्ठं गेहर्निशानिनाशनम् ।
 वष्टादश्यापि कुष्ठानि फान्तं श्वासं श्वदं तथा ॥ १२६ ॥
 काषाग्निवर्द्धनं चैव बलीपत्तिवनाशनम् ।
 परश्व्यचारिणे श्रोक्तं अश्विभ्यांभेत्तदुत्तमम् ॥ १२७ ॥

(तन्त्रागरे)

रवापनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणागिनो जना ।
 मार्कण्डेयप्रभृतिभिरुपयुक्तं महर्षिभिः ॥ १२८ ॥
 इन्द्रफाले तु निम्बस्य इधुमानि नमाहन्ते ।
 इन्द्रघाते फलं चैव मूलं परं नवनं तथा ॥ १२९ ॥

पिष्टफोडय विलङ्घानि चत्मकोरुष्करं तथा ।
 न्याधिघातहरीतक्यः श्लुष्ठी चामलकैः सह ॥ १३० ॥
 खदंष्ट्रा लोहचूर्णं च भृङ्गखरसभावितम् ।
 परितृखादिरान्यां च भावयेन्निम्बपञ्चकम् ॥ १३१ ॥
 भावयित्वा पुनः पिष्टमेकस्थानं च कारयेत् ।
 ततो विलाकपट्टकं सर्पिषा भाक्षिकेन वा ॥ १३२ ॥
 सुस्त्राम्बुना वा तत्पीतं तत्क्षणादेव जीर्यति ।
 इत्यात्सर्वाणि कुष्ठानि सह चैव महाबलान् ॥ १३३ ॥
 अद्यांसि वातगुल्मांश्च खालिरयं पलितानि च ।
 वातातपसहो घेयं न चात्र नियमः क्वचिद् ॥ १३४ ॥
 ग्राम्यमं च कुर्वाणो भोजनं सार्वकामिकम् ।
 यासत्रयोपयोगेन सर्पिण्यैर्विमुच्यते ॥ १३५ ॥
 पम्पासस्योपयोगेन भर्वदोषैः प्रमुच्यते ।
 वर्षमात्रोपयोगेन जीरेद्वर्षशत्रयम् ॥ १३६ ॥

(भद्रकौम्यम्)

पञ्चारिद्रम् ।

फाटे त्र्यम्बकसारपीजदुसुमैर्निम्बस्यः तुल्यांशकैः
 कृत्वा चूर्णमिदं कटुत्रयनिशाधाज्यक्षपध्यायुतम् ।
 पञ्चारिष्टमिदं पयो-मधुघृतैरुष्णाम्बुना वा पिबेत्
 द्विकाकासहरं प्रमेहपित्तकाक्लृष्टादिभिर्मुच्यते ॥ १३७ ॥

(भद्रकौम्यम्)

श्लुष्ठीरिमेद्वरोपय-

कान्तांकोलैः समं लिहन्निम्बाम्बुम् ।

पदैधत्तुर्भिरामय-

मरितं जित्वाजरां जरां जयति ॥ १३८ ॥

(शार्ङ्गपुराणे)

महाभलस्य ।

पिष्टस्वेदनमूलैः

पूर्णं भङ्गातकैर्निजर्जरितैः ।

भूमिनिराते कुम्भे

प्रतिष्ठितं कृष्णवृत्तितम् ॥ १३९ ॥

परिवारितं समन्नात् पचेत् तद्रोमयाग्निना मृदुना ।
 तत्स्नरसो यश्च्यवते गृहीयात्तं दिनेऽन्यस्मिन् ॥ १४० ॥
 अमुमुपयुज्य स्वरसं मध्यष्टगमागिकं द्विगुणमपिः ।
 पूर्वविधियन्त्रितात्मा शम्भोत्ति गुणान् स तानेव ॥ १४१ ॥

शंतिरुक्तमहातकरत्नायनम् ।

सहामलकशुक्तिभिर्दधिमरेण तैलेन वा
 गुलेन पयसा घृतेन यवसक्तुभिर्वा सह ।
 तिलेन सह गाक्षिकेण पल्लेन सूपेन वा
 वपुष्करमरुष्करं परममेध्यामायुष्करम् ॥ १४२ ॥
 कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।
 यत्र भ्रष्टातकं दन्याच्चीघ्नमग्निमलप्रदम् ॥ १४३ ॥

(वाग्दे)

धंष्टादिःसायनम् ।

वेष्टकण्टकनीमूलविदारीत्रिफलाः समाः ।
 भरुष्करं च मग्निं सुसलीरक्ताचिप्रकम् ॥ १४४ ॥
 अमृतैकादशैतानि चूर्णीकृत्य ततः पुनः ।
 पुराणगुल्मभाण्डयेरेफीकृत्य यनामइम् ॥ १४५ ॥
 योऽर्भवात् मिददेहः सन्न जानाति जगामृती ।

अथर वेष्टादिःसायनम् ।

वेष्टादीनां पलं पण्णा समभेदैकमिष्यते ॥ १४६ ॥
 मरिचं वसुभिः कार्यमादित्यैः स्यादरुष्करम् ।
 सहयथा प्रदरुद्राणां सुमन्त्रो चूर्णमिष्यते ॥ १४७ ॥
 पूर्णं तुल्यगुळोन्मिश्रं तदर्धं मधुसंयुतम् ।
 तदर्धघृतसंपुस्कं घृतभाण्डे न्यितं पुनः ॥ १४८ ॥
 पधप्रयं धान्पराशौ निधायोद्घृत्य तत्पुनः ।
 वपयुजीत सप्ताहात् सर्वव्याधिनिनाशनम् ॥ १४९ ॥
 बलीषकितदानिश्च पण्णासानस्य जायते ।
 संतन्त्रोपयोगेन शतमायुः प्रजायते ॥ १५० ॥
 सुखं वत्सगान् जनिदुदादशान्दप्रयोजितम् ।

विद्यद्वादिरसायनम् ।

निलङ्गगोक्षुरविदारिकन्दनिफलाः पृथक् पालिकाः । मरिच-
कं, रक्तचित्रकं दशपलं, अरुणकरं द्वादशपलं, मुसलीं विंशति-
अमृता पञ्चविंशतिपला । तदेतच्चूर्णं पटपूतम् एकाशीतिपलम् ।
गुलमेकाशीतिपलं, मधु चत्वारिंशत्पलम् । अर्घपलाधिकं घृतं
तिपलं, निष्कद्वयाधिकं निष्कमारभ्य यावत्पञ्चनिष्कं यथासहं

शतावरीसर्पिः ।

शतावर्यास्तु मूलानां खरसाटकतः पचेत् ।
विदारिगन्धांशुमतीदर्भकाण्डेशुगोक्षुरैः ॥ १५१ ॥
पृथगेपां दशपलान् समांशान् सकशेरुकान् ।
वर्षाभूक्षीरिष्टुक्षत्त्वक् पयस्या सविदारिका ॥ १५२ ॥
पलशः पञ्च गृहीयात्सुधौतान् परिशोपितान् ।
द्रोणद्वये जले पक्त्वा चतुर्भागावशेषिते ॥ १५३ ॥
त्रिमानं सर्पिरेतच्च त्रिमानैश्वेषुदारिभिः ।
अजापयश्चतुर्मानैः पचेत्कलकं च कर्पशः ॥ १५४ ॥
दीर्घाण्डुगोपतीहिङ्गुतुकाक्षीरीं मधूलिकाम् ।
मधुकपुष्पं मधुकमूलीकीं सपरुपकाम् ॥ १५५ ॥
विदारीं फट्फलं मांसीं गन्धिं मरिचमागधीम् ।
उशीरं चन्दनं शुण्ठीं घातकीं सिन्धनं तिलान् ॥ १५६ ॥
वायानिदिग्धिकापुष्पं पिष्ट्वा तत्रैव दापयेत् ।
मन्दाशिनैव विपचेद्यावच्छिक्वणतां व्रजेत् ॥ १५७ ॥
परिष्णुते दशपलां सितां दच्चाल्पशः पचेत् ।
शीतीकृत्य द्विकुडुघं मधु पात्रं प्रदापयेत् ॥ १५८ ॥
इदं शतावरीसर्पिः पर्शुं धान्वे निधापयेत् ।
महाकशाङ्गके दद्याद्घातपिचानिर्वहणम् ॥ १५९ ॥
हस्तपादशिरोदाहे वृष्णाकासप्रित्तिदोदरे ।
दकोदरे योनिदाहे क्षते क्षयविसर्पिके ॥ १६० ॥

छरुस्तम्भे चिरगते सुप्तगतेऽप्रवाहुके ।

वातशोणितके रक्ते मुल्मे स्त्रीणां महासृजि ॥ १६१ ॥

रक्तार्शःस्नतिसारासृग् पिचे पित्तकृते ज्वरे ।

सर्पावर्ते च तिमिरे मुखपाके हर्लामके ॥ १६२ ॥

फामिळा पाण्डुरोगे च योनिव्यापदि भूयासि ।

शुक्रदोषेऽप्युदावर्ते सोष्मगतेऽरुचौ हितम् ॥ १६३ ॥

एतद्रसायनं श्रेष्ठमेतन्मेधाविरर्द्धनम् ।

अलक्ष्मीहरणं चैतदेतच्चक्षुष्यमुत्तमम् ॥ १६४ ॥

उन्मादं नाशयेदेतत्सापस्मारं स्वरक्षयम् ।

बलं त्रिवर्धयेदेतत्क्रान्तिं शोभापनुत्तमाम् ॥ १६५ ॥

सधृद्रस्वरसं पीत्वा चोराद् भीतो न धृष्यते ।

जातरूपेण तत् पीत्वा राजानं वशमानयेत् ॥ १६६ ॥

नाग्रिना दद्यते पीत्वा न विषेण च हन्यते ।

यस्योदरे घृतं तिष्ठेत् मनिपादी न तं जयेत् ॥ १६७ ॥

न त पिशाचाः पश्यन्ति बाल मुञ्चन्ति तद्ग्रहाः ।

रक्षांसि च पलायन्ते यत्र तिष्ठति तद् घृतम् ॥ १६८ ॥

अश्विनीं प्रार्थयामासुर्नरा रोगशताहुराः ।

ददौ शतावरीं नैभ्यः प्रविश्रुत्य शत वरान् ॥ १६९ ॥

(महापात्रे)

असितान्निविमिश्रं पादुरं भक्षित्वा

सघृतमधुमंभोजी भृङ्गराजस्य जीर्णं ।

म भवति चिरजीवी च्छापानिर्मुक्तदेहो

भ्रमरसदृशेशः फान्तिपक्वो मनुष्यः ॥ १७० ॥

भृङ्गं तमूलं परिशोष्य भृष्टं निलार्धकं चामलसार्धकं च ।

घृतप्लुगं मलयता नगणा न व्याधयो नैव जरा न मृत्युः ॥

पेज्ज्वलास्तमूलाद्यान्मूलान्मूर्च्छां विचक्षणः ।

मधुमर्षिः समापुत्तमामारं तु भक्षयेत् ॥ १७१ ॥

इष्टाहारविदारोऽपि यन्मामेन फलं मृशु ।

पत्नीपालितनिर्मुक्तो षट्दन्तश्च जायते ॥ १७२ ॥

क्रान्तिमान् बह्वृभः स्त्रीणा वृद्धोऽपि च युवा भवेत् ।
दङ्कणं मरिचं तुस्थ पृथक् कर्षयं तथा ॥ १७४ ॥

सिन्दूरं द्वादश तथा दश निष्कमयोमलम् ।
कान्तं भस्म रसे मृष्ट पुटपकं वरारसे ॥ १७५ ॥

चूर्णान्येतानि संयोज्य स्थापयेत् शुद्धभाजने ।
शुद्धदेहो नरस्तस्य पाद यद् भोजनोत्तरम् ॥ १७६ ॥

अघात्पथ्या ततः स्वरूप ततस्ताम्बूलभाग् भवेत् ।
पहुनात्र किमुक्तेन रसायननयन्त्रणम् ॥ १७७ ॥

अर्थः शोधग्रहण्योर्ज्वरजठरजराकोष्ठमेदो विकाराः ।
मूत्राघातास्रपित्तश्रवणगलाशिरःश्रीणिमूलाक्षिरोगाः ।
शेषे चान्ये वातपित्तक्षतजकफकुता व्याधयः सन्ति जन्तो-
स्तास्तान्व्यधीनशेषानपहरति जलं पीतमन्ते निशायाः ॥

यत्रर्धे व्याधिरुत्पन्ना तस्य दैवं तरु खगान् ।
श्रीणयेद्भलिदानायै, रोगशान्त्यै स ... द्विजः ॥ १७९ ॥

मूलं तस्य पुनर्नवस्य पयसा पकं च तन्चूर्णितं
प्रातर्भक्षितवान् गुलाज्यसहितं हुत्वा यथेष्टाशनः ।

दुर्नामोदरपाण्डुगुल्मरुधिरग्रीहर्दिशोफामया-
न्मासेनैव निहन्ति कृष्णाशिरसा जीवेच्छतायुर्नरः ॥ १८० ॥

किमत्र चित्रं यदि वज्रबल्ली सत्सेविता शर्करया घृतेन ।
मार्सेन रोगान्विनिहन्ति सर्वान् मासत्रये यौवनभावनोक्ति ॥

युगस्वभावाद्यदि चौपधीना

क्रियासु शक्तिः परिकल्प्यतेऽद्या ।

आयुर्वलादिष्वपि सा त्रयेति

यत्नाभिपेक्ष्यानि रसायनानि ॥ १८२ ॥

न चौपधीनामपि सर्वत्रैव

प्रभावहानिः परिहृणीया ।

फलं प्रयात्यूर्ध्वमधस्तिष्ठन्नु

प्रत्यक्षतः कस्य न सिद्धमेतत् ॥ १८३ ॥

आदेशकालोपहितान्यसात्म्या-

न्यत्युष्णतीक्ष्णानि यथापधानि ।

नाशं नयन्ते सहसैव देहं

सम्यक् प्रयुक्तानि तर्धैव वृद्धिम् ॥ १८४ ॥

रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।

यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ १८५ ॥

आयुर्वेगास्साध्वपि युक्ता गृदुवद्धौ

सानर्धक्यं यान्ति कुतश्चेत्युपकाराः ।

दीप्ते बद्धौ ते तु गुणोर्धैरपि तुच्छा

विस्तार्यन्ते पात्रनिष्ठेषु इव भोगाः ॥ १८६ ॥

वाग्निवरणविधेः ।

वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी शुमान् ।

गुष्टिः पुष्टिरपत्यञ्ज गुणवच्चैत्रं संश्रितम् ॥ १८७ ॥

वाजीवातिबलो धेनुर्वात्यप्रतिहृनोऽङ्गनाः ।

वृद्धाजीकरणं तद्वि देहस्योर्जस्रं परम् ॥ १८८ ॥

चिन्ताजराभ्यां शुकं तु ज्येष्ठाधिभिः कर्मकर्तृनात् ।

धयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणां चापि निपेयणात् ॥ १८९ ॥

शुभ्रधपात्रयाच्छोरादरिम्भमादसेवनान् ।

अतिदेषोदतिर्म्यान्यान्मलोपनयतः धमात् ॥ १९० ॥

स्त्रीणामर्षोऽस्त्रारोपदर्शनादीभ्यश्चारतः ।

मेदामयात् शुभ्रदतः लोपतोऽर्धमर्षीर्षिनात् ॥ १९१ ॥

रसस्यापि त्रियो गन्तुं न शक्तिस्तु जायते ।

शुद्धच्छरीराश्लिषः केचित्तार्गीषु दुर्गताः ॥ १९२ ॥

सन्ति चालभाभयाः स्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।
 नराश्चटकवत्केचिद् व्रजन्ति बहुशः स्त्रियः ॥ १९३ ॥
 तस्मात्प्रयोगान् वक्ष्यामि दुर्बलानां बलप्रदान् ।
 सुखोपभोगान् बलिनां भूयश्च बलवर्धनान् ॥ १९४ ॥

वाजीकरणयोगाः ।

कर्पं मधुकर्चूरस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ।
 पयोऽनुपानं यो लिङ्घान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ १९५ ॥
 कुञ्जीरमृद्ग्या यः कल्कमालोढ्य पयसा प्रिवेत् ।
 सिताघृतपयोन्नाशी स नारीषु वृषायते ॥ १९६ ॥
 स्वयंगुप्तेक्षुरकयोर्बीजचूर्णं सशर्करम् ।
 धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा रासभायते ॥ १९७ ॥
 पयः पयस्यया सिद्धं शुक्लकृत्साज्यमाक्षिकम् ।
 शतावरीकल्करसे पयो दशगुणं घृतम् ॥ १९८ ॥
 शृतं सपिप्पलीक्षौद्रशर्करं वृष्यमुत्तमम् ।
 शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थचतुष्टयम् ॥ १९९ ॥
 प्रस्थं घृतस्य शुक्ल्यंशं द्राक्षामांसी परूपकम् ।
 जीवकपर्पभयष्ट्याह्वयलामेदाकशेरुकम् ॥ २०० ॥
 त्रियालबीजकाकोलीयुग्मं चैकत्र पाचयेत् ।
 पक्वपूते क्षिपेच्चास्मिन् कुड्वांशां सितोपलाम् ॥ २०१ ॥
 विजयेत च वातास्रपित्तास्रोरक्षताक्षयान् ॥ २०२ ॥
 नस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।
 यः खादेत्ससितान्नाच्छेत् स स्त्रीशतमपूर्ववत् ॥ २०३ ॥
 वर्षाभूमूलमृद्बीजा स्वयंगुप्ताफलानि च ।
 सिद्धधरणलेपोऽयं ह्रवं पद्भ्यां तु न स्पृशेत् ॥ २०४ ॥
 यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं घृह्णं बलवर्धनम् ।
 मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते ॥ २०५ ॥

(सूत्रे)

शङ्कुलिकाप्रयोगः ।

तिलात्मगुह्यामापाणां चूर्णं शालिरजापयः ।

शङ्कुल्यस्तैर्घृते पक्वा भक्ष्या वृष्यतमा मताः ॥ २०६ ॥
(सिद्धसारे)

बुधयोगः ।

विदारिकागोक्षुरमापचूर्णं

पीत्वा सिताढ्यं पयसा तथैव ।

घृषायते चेशुरकात्सगुहा-

बीजं तथा दुग्धविपकमापम् ॥ २०७ ॥

क्षीरेण पिष्ट्वा तु घृतेन पक्वं

मापं मुशीतं मधुना लिहन्ना ।

क्षीरानुपानं तु घृतेन यष्टी

शतं बधूनां व्रजति ग्रहृष्टः ॥ २०८ ॥

(सिद्धयोगे)

घृतं शतावरीगर्भक्षीरे दशगुणे पचेत् ।

शर्करापिप्पलीक्षीद्रयुक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥ २०९ ॥

(चरके)

पुनर्नवां शिफायुक्तां कपिकच्छूफलान्विताम् ।

श्वदंष्ट्रेक्षुरकोपेतां चूर्णयित्वा शतावरीम् ॥ २१० ॥

दिनान्ते मधुनोपेतां प्रलिह्यान्मतिमान्तरः ।

कामयेत शतं स्त्रीणां वृद्धोऽप्यक्षयमैथुनः ॥ २११ ॥

कामवर्धनी शङ्कुलिकाप्रयोगः ।

तण्डुलैः फोकिलासस्य सतिलैः धौद्रसंयुतैः ।

घृते शङ्कुलिकां पक्त्वा भक्षयेत्कामवर्धनीम् ॥ २१२ ॥

(विन्दुसारे)

बृंहणमुक्तिका ।

शरमूलेक्षुमूलानि काण्डेक्षुस्तेक्षुवारिका ।

जीवन्ती जीवकोमेदा बीरा ऋषभर्को बला ॥ २१३ ॥

शतावरी पयस्या च विदारी कण्टकारिका ।
 ऋद्धि गौक्षुरकं रास्ना सात्मगुप्ता पुनर्नवा ॥ २१४ ॥
 एषा त्रिपलिकान्भागान्मापाणामाढकं नवम् ।
 विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागं तु शोषयेत् ॥ २१५ ॥
 तत्र पेन्याणि मधुकं द्राक्षा फल्गूनि पिप्पली ।
 आत्मगुप्तामधूकानि खर्जूराणि शतावरी ॥ २१६ ॥
 विदार्यामलकेक्षूणां रसस्य च पृथक् पृथक् ।
 सर्पिषश्चाढकं दद्यात् क्षरिद्रोणं च तद्विपरु ॥ २१७ ॥
 साधयेद् घृतशेषं च सुपूतं योजयेत्पुनः ।
 शर्करायास्तुगाक्षीर्याश्चूर्णे. प्रस्थोन्मितैः पृथक् ॥ २१८ ॥
 पलैश्चतुर्भिर्माण्ड्याः पलेन मरिचस्य च ।
 त्वोग्लाकेसराणा .च चूर्णैरर्धपलोन्मितैः ॥ २१९ ॥
 मधुनः कुडुवाभ्या च द्वाभ्या तत्कारयेद्विपरु ।
 पालिका गुळिका. स्त्याना ता यथाग्नि प्रयोजयेत् ॥ २२० ॥
 एष बृष्य. परो योगो घृह्णो यलपर्यनः ।
 अनेमाश्च इवोदीर्णो लिङ्गमर्पयते स्त्रियाम् ॥ २२१ ॥

(चरके)

लिङ्गवर्धनयोगः ।

भूमिकदम्बस्वरस शशपित्तं माहिपं च नवनीतम् ।
 दिवसदिवाकरतप्त करोति मुसलोपम मेढूम् ॥ २२२ ॥
 गोसर्पिर्जलशूक घृतं माहिपमेव च ।
 एतेनोद्धर्तितं लिङ्गं मुसलीभवति क्षणात् ॥ २२३ ॥
 (सत्रान्तरादिति चन्द्रके)
 घृतमधुयुक्तं तैलं पृथ्वीजलशूकमात्मगुप्ता च ।
 परिधराङ्गवृद्धिः सप्तदिनं ताम्भाण्डपर्युषितं ॥ २२४ ॥
 (द्विधानयोरे एति चन्द्रके),
 मेदसा सौद्रमिश्रेण बराहस्य प्रलेपितम् ।
 सम्पान्तिङ्ग रतान्तेऽपि स्तन्यता न विमुञ्चति ॥ २२५ ॥

सौद्रेण सह संपिष्टं पुण्डरीकस्य केसरम् ।
यस्येच्छा यावती भेदे तस्य तावद्विबर्धयेत् ॥ २२६ ॥

(बिन्दुसारे)

श्वेतार्कमूलवर्त्या वराहमेदःप्रदिग्धायाः ।
दीपस्तर्यं पुरुषवराङ्गं धारयति संशर्वरीक्रोऽलम् ॥ २२७ ॥

पतदागमसिद्धत्वात्प्रत्यक्षफलदर्शनात् ।
मन्त्रवत् सम्प्रयोक्तव्यं न भीमांस्यं कथञ्चन ॥ २२८ ॥

(पाठे)

॥ पदप्रसंसा ।

पितामहेन लोकस्य स्मृत्या तदिदमव्ययम् ।
अकालमृत्युरक्षार्थमलौहं वर्म निर्मितम् ॥ २२९ ॥

दृष्ट्वा विपेप्यमृततां घृतादीं मारणात्मताम् ।
शास्त्रतत्त्वमविज्ञाय स दुरात्मा चिकित्सति ॥ २३० ॥

वैद्याश्चाश्रुतशास्त्रार्थाः मूर्खाश्चामभविष्णवः ।
अकालमृत्यवो ह्येते विचरन्ति महीतले ॥ २३१ ॥

लोभयन्त्याहुरं मूढा ये चित्रैः कर्मकौशलैः ।
तेभ्यो रक्षेत्सदात्मानमात्मा यस्मात्सुदुर्लभः ॥ २३२ ॥

ते घुणाक्षरघटिकञ्चिदुत्थाप्य नियतायुषम् ।
घ्नन्ति वैद्याभिमानेन शतान्यनियतायुषाम् ॥ २३३ ॥

रोगार्तस्य विपण्णस्य यत्नलभ्यस्तुखायुषः ।
अवैद्यो निर्घृणः क्रूरः यः करोति भिषग्जितम् ॥ २३४ ॥

पापस्य मृत्युदूतस्य दुर्मतेस्त्यक्तधर्मणः ।
नरो नरकपाती स्यात्तस्य सम्भाषणादपि ॥ २३५ ॥

अतन्त्रीकृतशास्त्रार्थाश्शब्दमात्रोपजीविनः ।
राज्ञां प्रमादाद्राष्ट्राणि चरन्ति व्याधवृत्तयः ॥ २३६ ॥

विद्यासमाप्तौ भिषजां द्वितीया जातिरुच्यते ।
न वैद्यो वैद्यशब्दं हि लभते पूर्वजन्मना ॥ २३७ ॥

(संभवे)

प्रधानः शल्यशास्त्रेऽहं तथा कायचिकित्सिते ।
मन्त्रान् बहून् विजानामि देवैर्दत्तञ्च मे वरः ॥ २३८ ॥

पूर्वं प्रकारवचनाः स्फुन्धारोपितमेपजाः ।

पीडयन्त्यातुरान्वेद्या विचित्रैः कर्मकौशलैः ॥ २३९ ॥

तेभ्यो रक्षेत्सदात्मानमात्मा यस्मात् सुदुर्लभः ।

वैद्योऽपि व्याधितं सर्वं स्वपुत्रमिव पालयेत् ॥ २४० ॥

आतुरोऽपि समुत्तीर्य घोरं व्याधिमहार्णवम् ।

यो न पूजयते वैद्यं तत्तुल्यो नास्ति किल्बिषी ॥ २४१ ॥

(तन्मान्तरे)

अज्ञातशास्त्रसद्भावान् शास्त्रमात्रपरायणान् ।

तान् वर्जयेत् भिषक्पापान् पाज्ञान् वैस्वतानिव ॥ २४२ ॥

(पापदे)

तान् कालपाशसदृशान् वर्जयेच्छास्त्रदूषकात् ।

सेवेत शर्मविज्ञानज्ञानपूर्णान् भिषकमान् ॥ २४३ ॥

अन्नपानानि पथ्यानि व्याधिनिर्घातमापद्यम् ।

रसायनानि वृष्याणि प्राप्यन्ते वैद्यसंश्रयात् ॥ २४४ ॥

अराजका यथा देशा भर्तृहीना यथा गृहाः ।

आतुराद्यास्तथा पादाः शोच्या वैद्यानधिष्ठिताः ॥ २४५ ॥

दाहः शूल वृष्यान् श्लुत्क्षामत्वमरोचकम् ।

फः प्राकृतौ जयेद्रोगान्नित्यमन्योन्यरोधिनः ॥ २४६ ॥

मारुतामग्रहोन्मादमदान्मुसदृशाहृतीन् ।

को जानीयाच्चिकित्सेद्वा दुरभिजाकिराकमान् ॥ २४७ ॥

प्राणाचार्यं पुषस्तस्माद्वालुं विजितेन्द्रियम् ।

अभिनामिव देवेन्द्रः पूजयेदाद्यतस्तदा ॥ २४८ ॥

यस्य च शिरसिऽन्नमभिम्यां सन्धितं पुनः ।

पातिता दशनाः पूजो भगस्य च निलोचने ॥ २४९ ॥

राजयक्ष्मादींश्चन्द्रस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ।

भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ॥ २५० ॥

वीर्यवर्णवलोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ।

ताभ्यां वज्रभृतः कष्टो बाहुस्तम्भाधिकित्सितः ॥ २५१ ॥

अश्विभ्यां सहितस्तोमं प्रातः पिबति वासवः ।

सौत्रामण्यां च भगवानाश्विभ्यां सह मोदते ॥ २५२ ॥

अश्विनोः कल्प्यते भागो यज्ञेषु ब्राह्मणैरपि ।

आश्विनौ वह्निरिन्द्रश्च वेदेषु सुतरां स्तुताः ॥ २५३ ॥

वैद्यावित्यश्विनौ तस्मात् पूज्येते विबुधैरपि ।

अजरैरमरैर्नित्यं सुखितैरेवमादृतैः ॥ २५४ ॥

व्याधिमुत्पुजराग्रस्तैर्दुःखमार्यस्सुखार्थिभिः ।

किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥ २५५ ॥

(सङ्ग्रहे)

इति योगरत्नसमुच्चये रसायनवाजीकरणाधिकार त्रिंशत्तितमः ।

सप्तमोऽध्यायः योगरत्नसमुच्चये ।

एतद्यशस्पमलं(धितमान ? विततान)योग-

रत्नोच्चयं भिषगनन्तद्भुमारनामा ।

शालोऽपि यस्य धरणान्नियतं भवे(न ? न्न)

शास्त्रे क्रियासु च (निर ? निराश) इति प्रविद्धम् ॥

वैद्यशास्त्रंरुमनस्वसद्फलं

येन वै भिषगजो भिषगिजत्तम् ।

सर्वरोगगणनाशनं ...

.... ..

— —

APPENDIX.

Alphabetical Index of Authorities Quoted in Yogaratnasamuccaya.

[Note :— I, II and III denote the three volumes in which Yogaratnasamuccaya has been published, viz. Sri Chithra Ayurveda Series, Nos. 5 and 6, and the present one, and the numbers following to the pages in the respective volumes. An authority occurring more than once in the same page is not indexed separately for each occurrence.]

अग्निवे०	I 107;
	II 195, 196, 284, 399, 401, 433, 452
अग्निवेश	I 88 See also under अग्निवे०; and अग्निवेश्य.
	II 372
अप्युत	I 104.
अमरकोश	II 174, 358.
अग्नि०	II 79, 98, 167, 351, 352.
अमित०	II 56, 64, 95, 108, 111, 167, 187, 191, 192, 211, 330, 333, 370, 381, 431;
अमितप्र०	III 334.
	III 135, 136, 198. See also under अग्नि०, अमित० and अमितप्र०.
अमितप्रमीय	II 128, 136, 382, 449;
अमृत०	III 311.
	III 305, 307, 311, 314, 317. See also under अमृत०.
अमृतभा०	II 292;
अमृतप्र०	III 81.
	II 24. See also under अमृत० and अमृतप्र०.
अमृतप्रमीय०	II 98, 129, 187, 450. See also under अमृत०.
अमृतमाळा	

अमृता०	II 79, 150.
अमृताण्डमालि	II 64, 74, 263, 304, 341, 345, 368, 374, 381, 389, 390, 392, 397, 400, 421, 426, 451;
	III 41, 139, 144, 314. See also under अमृता०.
अमृताण्ड	II 421. See also under अमृता०.
अग्निव्या विहित	II 58. See also under अग्नि० etc.
आगम	II 53, 280, 385, 386, 390, 402, 441, 446;
	III 29.
आगस्त्य	III 2.
आग्निवेश	I 126. See also under अग्निवेश.
आद्वयान्तर	II 430.
आरोग्य०	I 151, 158, 160.
आरोग्यशास्त्र	I 173. See also under आरोग्य०.
आर्यासमुच्चय	II 128, 186, 185, 199, 264, 278, 379, 390, 450.
आरुग्णायन	II 220.
आश्विन०	I 106, 154.
आश्विनसंहिता	II 37, 103, 167, 267, 373;
	III 325. See also under आश्विन०.]
आश्वनीय	III 156.
आश्विनेय	I 157;
	II 72.
इन्द्र	I 65, 85, 125, 189.
ईशानयोग	III 348.
इक्ष्वाकु	I 148, 149, 150, 151, 198, 199;
	II 245, 277, 302, 330, 355.
एकद्वय	I 125, 158, 165.
एकद्वयकल्प	II 441
औरध	II 90, 96, 243, 250, 253, 264, 300, 368, 430;
	III 32.
कल्याण०	II 44.
कल्याणक	I 197. See also under कल्याण०.
कल्याणिक	I 32, 69.
काह्लाद०	II 148.

काण्डिक०	II	299, 304, 347, 461.
काण्वी०	I	86, 87;
	II	69, 78, 99, 161, 188, 197, 199, 211, 247, 250, 341, 380, 382, 391, 462;
	III	3, 10, 20, 50, 51, 90, 116, 124, 138, 139.
काण्वीपुरवासिन्	II	50, 52, 184, 195, 334, 367, 388, 389, 391, 462; *
	III	144, 155, 160, 167, 169, 190, 198, 202, 207, 218, 228, 229, 232, 245, 246, 251, 256, 259, 267, 271, 276, 293, 315, 335. See also under काण्डिक० and काण्वी०.
कात्यायनीय	II	136, 341;
	III	4, 27, 38.
कारिका	II	370.
काश्य०	II	68, 172, 200, 327, 346.
काश्यपीय	I	64, 65, 96, 97, 112, 142, 144, 147;
	II	18, 62, 130, 204, 270;
	III	6, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 24, 28, 36, 37, 41, 48. See also under काश्य०, and वृद्धकाश्य०.
कुत्रचित्	I	124;
	II	36, 62, 136, 176, 186, 189, 233, 280, 355, 371;
	III	123, 248, 251, 252.
कुमारसंहिता	II	122, 125, 303, 334, 423, 430;
	III	4.
कृष्ण०	I	127, 153, 173.
कृष्णाश्रेय	I	51, 83, 106, 108, 111, 163, 169;
	II	266, 273, 452;
	III	6, 116, 160, 161. See also under कृष्ण०.
क्षी०	II	27
क्षार०	II	17.
क्षाराया०	I	88;
	II	35, 114, 116, 106 213, 222, 379.

क्षारपाणि	III	290. See also under क्षा०, क्षार० and क्षारपा०.
क्षारपाणीय	I	87, 111, 126;
	III	88, 105, 226, 229. See also under क्षा०, क्षार० and क्षारपा०.
क्षारा०	II	59.
क्षुद्रभोज	II	209. See also घृहज्ञोज, भोज, भोज- राज, and भोजोत्तर
खर०	I	98, 100, 104, 110, 142;
	II	18, 105, 107, 109, 117, 122, 124, 125, 126, 127, 129, 147, 160, 161, 163, 175, 180, 219, 221, 222, 273, 277, 278, 282, 283, 292, 307, 320, 324, 325, 328, 332, 333, 344, 352, 355, 356, 360, 378, 380, 390, 400, 432, 451, 453
खरना०	I	106, 127, 143, 145, 155, 156,
	II	123, 133, 139, 225, 290, 351, 353
खरनाद	I	94, 96, 107, 109, 111, 130, 131, 148, 162, 163, 164, 168, 169, 172, 173, 181, 185, 187, 189;
	II	132, 134, 145 See also under खर० and खरना०; and घृहखर०
खरनादीय	I	112, 123. See under खर० and खरना०; and खरनाद ।
गण्डीरासिद्धारितकी- व्याख्यान	I	80
गण्डयुधि	I	195, 199, 200
गान्ध		See उत्तरगान्ध
गौरी०	II	99, 366.
गौरीतन्त्र	II	114, 228, 230, 242, -368, 442. See also under गौरी०.
चतुष्पथि	III	147.
व ३८	I	11, 24, 53, 54, 79, 81, 95, 101, 181, 199;

सन्द (contd.)	II	42, 47, 64, 74, 77, 79, 91, 92, 93, 113, 114, 119, 121, 130, 133, 135, 140, 141, 145, 146, 149, 167, 193, 197, 198, 201, 206, 213, 216, 217, 232, 243, 266, 279, 292, 313, 321, 347, 368, 371, 373, 420, 440, 452;
	III	2, 20, 24, 40, 41, 42, 44, 49, 50, 87, 124, 136, 147, 157, 195, 211, 227, 243, 260, 267, 269, 271, 272, 277, 315, 318, 343.
सद्वि.	II	427.
चर०	II	240, 242.
चर०	I	19, 23, 64, 76, 77, 79, 88, 91, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 149, 151, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 170, 171, 174, 181, 182, 187, 188, 195, 196, 197, 198, 199;
	II	20, 24, 26, 32, 33, 53, 54, 56, 58, 59, 60, 63, 68, 80, 94, 125, 136, 144, 145, 160, 161, 162, 164, 178, 180, 182, 183, 186, 187, 189, 239, 241, 282, 283, 287, 288, 291, 298, 300, 312, 319, 321, 323, 324, 332, 348, 412;
	III	-33, 69, 90, 206, 218, 228, 323, 333, 342, 343. See also under चर०
	I	163.
	I	12,
	II	22, 67, 78, 94, 96, 140, 358, 386, 421, 430;
	III	20, 46, 175, 190, 195, 197, 259, 269.

दीपनीय	II 147, 195, 211; III 160.
द्वैतलीय	II 114.
द्रव्यरूप	II 431, 435.
द्रव्यावली	II 30, 94, 111, 119, 196, 246, 257, 423.
नागा०	II 280, 429.
नागाजु०	II 77, 119, 337, 340
नागाजुन	II 243, 322. See also under नागा० and नागाजु० and नागाजुनीय ।
नागाजुन०	II 50.
नागाजुनीय	II 35, 275 See also under नागा- जुन; and नागाजुन०
नामनीत	II 42, 90, 157, 225, 230, 357.
नारदीय	III 297
नारायणीय	II 1, 85, 172, 174, 304, 337 368; III 40, 44, 76, 78, 80, 81, 82 83, 84, 88, 91, 130, 177 198, 327.(?)
पाठ०	I 27, 28, 99, 106, 109, 140 153, 154, 155, 156, 173 172, 186, 188, 203; II 81, 91, 93, 94, 95, 97 98, 100, 105, 107, 108 110, 116, 118, 120, 121 124, 125, 127, 140, 141 170, 171, 203, 256; 283 283, 380, 397; III 25, 96, 97, 101, 102, 10 108, 141.
पाठशुद्धि	I 9, 11, 12, 15, 16, 18, 2 25, 26, 27, 29, 30, 3 33, 34, 35, 36, 38, 4 45, 48, 50, 52, 53, 5 56, 59, 62, 63, 61, 6 83, 92, 93, 94, 95, 9 100, 102, 103, 104, 105, 1 108, 110, 111, 112, 113, 1 116, 117, 118, 119, 120, 1

पाठ्यपुत्रि (cont'd.) I (cont'd.)	122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 125, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 152, 156, 158, 159, 160, 161, 163, 166, 167, 169, 171, 173, 174, 182, 185, 187, 188, 190, 192, 193, 196, 197, 197, 198, 201;
II	101, 150, 158, 234, 256, 260, 419, 424, 434;
III	24, 120, 153, 170, 171, 172, 173, 178, 180, 183, 184, 185, 210, 233, 253, 261, 265, 266, 267, 270. See also under पाठ. and महापाठ्यपुत्रि :
पाठः	II 126, 166.
पाठसूत्रे	I 80, 99, 152, 164;
पालकाप्य	II 173, 229, 337, 405, 436. ,
पुराण	I 78, 186.
सुष्कलायत	I 91.
प्रयोग-	I 80;
प्रयोग-	II 275, 320
प्रयोगकोश	II 367.
	II 275, 276, 352.
	III 41, 289, 305.
	II 257, 260, 261, 352, 368, 401;
	III 23 See also under प्रयोग and प्रयोग-
प्रयोगशरणाकार	II 264. Do
प्रयोगसङ्ग्रह	II 101. See also under प्रयोग and प्रयोग-
प्रयोगसार	II 181, 231, 130. See also under प्रयोग and प्रयोग-
प्रयोगविधि	II 463;
	III 30, 33, 37, 39, 44, 49, SIS See also under प्रयोग and प्रयोग-

पद्य (contd.) II (contd.)

115,	116,	117,	118,	119,
123,	124,	126,	130,	133,
135,	137,	138,	139,	141,
143,	144,	145,	146,	147,
148,	149,	150,	151,	156,
157,	159,	161,	162,	163,
164,	165,	166,	168,	169,
170,	171,	175,	178,	180,
181,	182,	183,	186,	187,
189,	190,	193,	194,	199,
202,	209,	210,	213,	215,
216,	218,	219,	220,	221,
230,	231,	233,	234,	235,
236,	238,	239,	240,	
241,	242,	248,	249,	251,
254,	256,	257,	258,	259,
260,	261,	263,	269,	170,
271,	272,	273,	274,	276,
277,	278,	280,	281,	282,
283,	285,	286,	287,	288,
289,	290,	291,	292,	298,
303,	306,	307,	312,	314,
317,	319,	320,	323,	324,
326,	327,	330,	331,	332,
335,	337,	341,	342,	343,
344,	345,	348,	349,	351,
352,	353,	354,	356,	357,
358,	360,	366,	376,	376,
377,	378,	384,	386,	387,
388,	389,	395,	397,	399,
400,	402,	403,	411,	412,
416,	417,	418,	419,	420,
421,	421,	428,	429,	434,
435,	437,	439,	447,	448,
449,	450,	455,	460,	462,

घाट (contd.)	III	1, 3, 6, 8, 10, 11, 13, 15, 16, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 40, 41, 42, 43, 46, 49, 50, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 113, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 150, 151, 152, 154, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 172, 173, 180, 181, 183, 188, 192, 201, 220, 221, 222, 223, 225, 230, 239, 240, 241, 244, 245, 246, 248, 249, 261, 265, 269, 270, 277, 280, 282, 285, 288, 291, 292, 297, 307, 313, 333, 336, 314. See also under घाट.
घाटना	II	30, 111, 167, 169, 177, 301, 318, 361.
घाटसूत्र	II	371, 374.
विन्दु	II	68, 115, 173, 355, 357.
विन्दुसार	II	56, 67, 135, 149, 184, 293, 241, 301, 321, 345, 420, 450;
	III	163, 232, 246, 281, 302, 307, 309, 311, 315, 318, 324, 342, 344. See also under विन्दु-; and विन्दुसार.
विष्णुसार	II	223.
वृक्ष	II	30.
वृक्षोप	I	194;

वृहज्जोत्तम (contd)	II	33, 43, 413, 414, 418;
	III	22, See also वृहज्जोत्तम, ज्योत्तम, भोजराज, and भोजोत्तर.
वृहज्जोत्तम	II	127.
वृहज्जोत्तम	II	135, 246, 302, 320. See also under वृहज्जोत्तम.
वृहज्जोत्तमपुराण	II	6; 127, 166, 214.
वृहज्जोत्तम	I	166
वृहज्जोत्तम	I	93, 101, 103.
वृहज्जोत्तम	I	144, 148, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 183. See also under वृहज्जोत्तम and वृहज्जोत्तम.
वृहज्जोत्तमसूत्र	I	59, 60, 61, 66, 140, 151, 156, 158, 159, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 170 See also under वृहज्जोत्तम and वृहज्जोत्तम.
वृहज्जोत्तम	II	98, 161, 451.
वृहज्जोत्तम	II	32, 49, 56, 77, 109, 128, 148, 212, 213, 234, 243, 257, 275;
	III	14, 46, 77, 276, 281, 302. See also under वृहज्जोत्तम.
वृहज्जोत्तम	II	62, 346;
	III	335. See also under वृहज्जोत्तम.
वृहज्जोत्तम	II	108
वृहज्जोत्तम	III	230.
वृहज्जोत्तम	III	38.
वृहज्जोत्तमपुराण	II	9, 10.
वृहज्जोत्तमपुराण	I	183,
वृहज्जोत्तम	II	35, 348, 350, 351, 365, 404;
	III	23.
	II	77, 90;
वृहज्जोत्तम	III	38.
	II	49, 127.
वृहज्जोत्तम	II	58 See also under वृहज्जोत्तम.
वृहज्जोत्तम	I	64;
वृहज्जोत्तम	II	128, 218. See also under वृहज्जोत्तम.

विपद्मुष्टि	II	27, 28, 69, 91, 95, 147, 174, 184, 190, 338, 366, 371, 397 ;
	III	119
भेल	I	8, 11, 16, 37, 38, 48, 60, 138, 139, 143, 149, 160, 152, 153, 191 ;
	II	24, 25, 32, 36, 42, 47, 97, 105, 190, 196, 211, 213, 214, 224, 299, 312, 313, 318, 422, 437 ;
	III	82, 85, 90, 195, 228, 260.
भोज	I	85, 86, 121, 122, 135, 137, 141, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 161, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 172, 173 ;
	II	19, 27, 31, 45, 46, 50, 50, 79, 113, 115, 129, 131, 137, 167, 172, 173, 174, 220, 222, 223, 264, 265, 274, 299, 303, 311, 335, 361, 380, 402, 413, 415, 416, 417, 418, 428, 431, 432, 433. See also सुद्रभोज, पृथ्वीभोज, भोज राज and भोजोत्तर ।
भोजराज	II	195, 207. See also सुद्रभोज, पृथ्वी- भोज, भोज and भोजोत्तर ।
भोजोत्तर	II	220, 231, 258, 293, 431. See also सुद्रभोज, पृथ्वीभोज, भोज, and भोजराज ।
मनुस्मृति-	II	5.
मनोरमा	I	100, 104.
मयमत	II	12.
महा	I	42, 157 ;
	II	44, 49, 51, 57, 77, 79, 94, 95, 96, 107, 132,

महा (contd.) II (contd.)	134, 137, 146, 147, 154, 180, 214, 277, 299, 318, 329, 330, 438.
महा.	I 77 ; II 119, 276, 299, 300, 331, 338, 344, 352, 357, 360; 379; 387 ; III 112.
महापा०	I 185; II 35, 300; III 94.
महापाठ	I 23; II 167, 193, 300, 334; 441.
महापाठशुद्धि	I 40; 41, 46, 47, 58, 59, 62, 87, 96, 138, 155, 173, 182, 185, 186, 197, 202; II 302. See also under महा. and महापा०.
महामात	II 6, 53. See also under महा.
महावा०	II 65, 100, 111, 112, 117, 118, 120, 122, 131, 197, 226, 271, 306, 330, 346, 390, 422, 433.
महापान	III 162, 169, 259, 297, 338. See also under महा. and महापा०.
महेन्द्रक	II 406.
महेन्द्रकण्ड	II 194, 197.
महोत्सुधि	III 24.
योग	II 164, 261, 265, 341, 357, 403, 404, 407, 421, 425, 426, 427, 432, 433, 438.-
योग.	II 165, 129, 276, 323, 352; III 110, 111, 169, 177, 178, 197, 277.
योगशास्त्र	II 111. See also under योग.
योगशास्त्र	II 240, 357, 421, 438, 455, 456; III 10, 59, 40, 45, 211, 247, 248. See also under योग.

योगयुक्ति	II	32, 44, 62, 64, 141, 148, 337;
	III	164. See also under योग.
योगरत्ना-	II	224 See also under योग.
योगराशि	JI	147. See also under योग.
योगसतक	II	405;
	III	120. See also under योग.
योगसार	III	189, 251. See also under योग.
योगसारसमुच्चय	III	87, 138 See also under योग.
योगसिद्धि	II	213 See also under योग.
योगसुधाकर	II	187, 196, 243, 244,
	III	257. See also under योग.
योगा०	II	33, 45, 50, 175, 176, 188, 343;
	III	11.
योगाश्रत	II	28, 29, 30, 33, 34, 36, 45, 64, 90, 100, 113, 120, 172, 185, 191, 200, 211, 212, 225, 226, 231, 245, 265, 293, 304, 338, 348, 366, 388, 390, 392, 420, 422, 423, 427; 40, 99, 129, 139, 155, 168, 179, 189, 194, 196, 224, 255, 259, 280. See also under योगा०
योगाशक्ति	I	81;
	II	36, 185, 191, 236, 257, 264, 356, 403, 408 See also under योगा०
रत्नजितसेन	II	27.
रत्नावलि	II	52.
राजमार्तण्डदीप	II	245.
राजवैदेहीय	I	99,
	III	94, 106 See also मृद्विदेश and वैदेहीय ।

जीनार्थचोतनी
वस्तुवि

- I 82.
II 128, 184, 292, 362, 451;
III 39, 135, 139, 155.

वार्तिक
वाङ्म

- I 58.
I See under वाङ्म ;
II 34, 35, 39, 45, 48, 581
89, 101, 110, 143, 146,
151, 176, 179, 180, 202,
203, 252, 254, 255, 262,
263, 289, 312, 325, 328,
329, 336, 347, 351, 378,
379, 383, 408, 434, 439,
449;
III 46, 49, 101, 111, 112,
116, 120, 133, 135, 136,
137, 150, 153, 154, 161,
164, 170, 171, 172, 173,
174, 177, 178, 183, 184,
185, 186, 187, 190, 191,
194, 195, 196, 197, 201,
202, 203, 206, 213, 214,
215, 216, 218, 219, 226,
228, 229, 231, 233, 237,
238, 245, 247, 250, 252,
255, 257, 258, 265, 266,
268, 273, 276, 279, 280,
288, 305, 322, 325, 327,
345. See also वाङ्म.

विन्दुवार
वृत्त

- II 31. See also विन्दुवार.
II 25, 33, 34, 36, 42, 49,
52, 62, 63, 67, 76, 77,
80, 81, 90, 91, 98,
99, 108, 111, 119, 120,
148, 161, 191, 195, 201,
212, 223, 232, 243, 250,
271, 321, 323, 313, 333,
330 345, 353, 358, 362,

वृद्ध० (contd.) II (contd.)	363, 373, 374, 387, 392, 400, 404, 405, 431, 433;
III	9, 91, 110, 125, 130, 136, 139, 140, 160, 218, 224, 227, 265, 276, 315, 316.
वृद्धकाश्यप	II 366, 369, 374, 375, 400, 404, 430. See also under वृद्ध० ; and काश्यपीय०
वृद्धशर०	II 314. See also under वृद्ध० ; and also शरनाद and शरनादीय ।
वृद्धया०	II 49, 50, 128.
वृद्धविदेह	II 90, 198, 212, 218, 353, 372;
III	19. See also under वृद्ध० ; and also राजवेदेदीय and वैदेदीय.
वृद्धभवा	III 198, 202, 204. See also under वृद्ध०
वृद्धहारिधन्व	II 245. See also under वृद्ध० ; and also हारिधन्व ।
वृद्धहारीत	III 117, 183. See also under वृद्ध० ; and also हारीत and हारीदीय ।
वृद्धा०	II 23, 408.
वृद्ध ?	III 252.
वृद्धार०	II 98.
वैदेदीय	I 198, 199;
	II 93, 94, 278, 345, 433;
	III 48. See also राजवेदेदीय and वृद्ध० - वैदेदीय ।
व्यसन्नयुक्त	II 246.
वाचीमत	III 20.
वार्धमात	II 136, 197, 304, 345, 348, III 123. See also वार्धमात.
वाक्यमिदु	II 167, 196, 244, 405.
वाक्किहोय	I 78.
वाक्खर्णव	II 278, 293, 319, 349.
विद्यायोग	I 139.
विद्यारत्नपूजामणि	III 320.

जीववृद्धि

II 157;
III 82, 232

शोकाकृष्टार

I 181,
II 392,
III 2, 17

सद्वृ

I	7,	9,	10,	11,	12,	13,	14,
	15,	16,	17,	18,	21,	23,	
	24,	25,	26,	27,	28,	29,	
	30,	31,	32,	37,	38,	40,	
	41,	47,	48,	49,	50,	51,	
	52,	53,	54,	56,	57,	58,	
	59,	60,	61,	62,	63,	65,	
	66,	75,	79,	82,	87,	89,	
	90,	92,	93,	94,	95, 96,	97,	
	101,	105,	107,	108,	109,		
	111,	113,	114,	115,	116,		
	117,	118,	119,	120,	121,		
	122,	123,	126,	128,	129,		
	134,	136,	137,	138,	139,		
	140,	141,	144,	149,	153,		
	154,	160,	163,	167,	169,		
	170,	171,	172,	179,	180,		
	188,	190,	191,	192,	193,		
	194,	195,	197,	198,	199,		
	200,	202,	205,	215,			
II	2,	10,	22,	25,	28,	29,	
	30,	32,	31,	44,	47,	51,	
	53,	54,	55,	58,	60,	61,	
	61,	72,	73,	75,	76,	79,	
	80,	81,	83,	88,	89,	98,	
	106,	107,	110,	112,	113,		
	114,	117,	122,	123,	124,		
	125,	126,	130,	131,	133,		
	134,	135,	143,	144,	145,		
	146,	147,	148,	149,	151,		

पञ्च (cont'd.) II (cont'd.)

	166,	168,	164,	165,	168,	
	170,	171,	174,	175,	176,	
	177,	178,	179,	180,	181,	
	182,	185,	186,	189,	192,	
	193,	194,	197,	202,	203,	
	210,	213,	215,	218,	220,	
	221,	222,	225,	226,	230,	
	233,	236,	238,	239,	241,	
	242,	248,	250,	252,	254,	
	261,	262,	270,	271,	274,	
	279,	281,	281,	285,	287,	
	289,	291,	292,	299,	301,	
	307,	312,	317,	320,	323,	
	324,	325,	327,	330,	335,	
	337,	340,	342,	343,	344,	
	348,	349,	352,	358,	366,	
	373,	376,	377,	378,	379,	
	380,	387,	388,	391,	400,	
	404,	410,	412,	414,	418,	
	419,	420,	422,	424,	426,	
	428,	429,	435,	437,	447,	
	448,	449,	450,	452,	453,	
	456,	464;				
III	6,	33,	79,	85,	90,	92,
	99,	100,	103,	104,	108,	
	109,	111,	112,	113,	115,	
	120,	123,	128,	129,	131,	
	132,	133,	137,	139,	140,	
	141,	142,	143,	144,	150,	
	151,	152,	153,	154,	156,	
	157,	159,	161,	162,	163,	
	164,	165,	166,	167,	168,	
	171,	172,	173,	178,	180,	
	181,	182,	183,	184,	185,	
	186,	187,	188,	194,	195,	
	196,	202,	204,	206,	208,	

सङ्ग्रह (contd.) III (contd.)		210,	214,	215,	216,	217,
		218,	220,	221,	222,	223,
		224,	225,	226,	228,	229,
		230,	231,	234,	237,	239,
		240,	241,	245,	246,	248,
		249,	250,	253,	255,	259,
		262,	265,	266,	267,	268,
		269,	270,	276,	280,	281,
		283,	291,	302,	303,	309,
		311,	312,	313,	317,	318,
		322,	324,	333,	341,	344,
		346,	See also बाह्य and बाह्य ।			
संवेनात	II	195,	198,	225	See also -	
		शर्वनाथ				
सहज-	I	81;				
	II	335-				
सहजयो०	I	79;				
	II	34, 136, 286.				
सहजयोग	III	23. See also under सहज- and सहजयो०				
सहजयोगी	I	31;				
	II	150;				
	III	316. See also under सहज- and सहजयो०				
सारस०	II	282.				
	II	180, 233, 421, 427, 438;				
सारसंक्षेप	III	11, 11, 37, 40, 197, 247, 274. See also under सारस०				
सारार्णव	II	451;				
	III	26.				
सारबन्दी	III	3, 4.				

सिद्ध	II	231,				
सिद्ध०	I	104 ;				
	II	34,	50,	80,	85,	86,
		100,	122,	129,	141,	144,
		157,	166,	168,	169,	175,
		183,	184,	197,	199,	223,
		274,	288,	314,	329,	338,
		342,	348,	355,	386,	388,
		389,	391,	438;		
	III	14,	21,	90,	113,	150.
सिद्धयोग	II	109,	113,	171,	173,	185,
		191,	229,	245,	256,	267,
		276,	283,	293,	298,	371,
		393,	404,	426,	460;	
	III	39,	77,	83,	114,	123,
		130,	145,	160,	169,	191,
		198,	226,	232,	240,	242,
		247,	250,	256,	259,	267,
		270,	272,	311,	342.	See
						also under सिद्ध०
सिद्धयोगममुचय	II	248,	393;			
	III	307.	See also under सिद्ध०			
सिद्धयोगसार	II	442.	Do.			
सिद्धसार	I	36,	50,	81,	129,	135,
		136,	137,	144,	169,	186,
		220;				
	III	1,	30,	46,	78,	81,
		84,	87,	88,	100,	121,
		130,	135,	136,	150,	153,
		155,	167,	169,	178,	186,
		192,	196,	198,	205,	208,
		222,	230,	232,	245,	246,
		254,	256,	259,	279,	280,
		285,	311,	312,	313,	317,
		327,	342.	See also under		
						सिद्ध०

सुन्दरी	I	95, 125, 184, 189.
सुभ्रत	I	98, 100, 111, 117, 127, 135, 155;
	II	34, 51, 77, 129, 140, 234, 257, 338, 341, 357;
	III	44, 119, 153, 206, 245, 252. See also मैश्वर.
सूद०	I	97, 155, 159, 167;
	II	51, 190, 201, 202, 348, 353.
सूदशास्त्र	I	122, 124, 125, 138, 139, 140, 141, 143, 145, 149, 150, 161, 162, 163, 155, 159, 164, 168. See also under सूद०
सौभ्रत	I	43, 46, 48, 49, 51, 54, 55, 64, 74, 75, 82, 91, 94, 99, 102, 104, 106, 111, 113, 116, 118, 119, 121, 122, 126, 174, 185, 219, 220,
	II	17, 20, 25, 31, 38, 117, 123, 125, 131, 174, 176, 225, 254, 255, 266, 307, 316, 357, 359, 410, 411, 418, 421, 424, 434;
	III	24, 27, 107, 162, 214, 215, 216, 217, 218, 225, 230, 231, 234, 237, 240, 242, 305, 321. See also सुभ्रत.
हारि०	II	34, 39, 44, 65, 147, 148, 175, 300, 341, 342.

हरिश्चन्द्र.

II 28, 33, 34, 40, 50, 57,
65, 85, 99, 119, 147,
177, 187, 190, 191, 194,
211, 225, 231, 244, 254,
300, 308, 320, 338, 344,
346, 352, 379, 387, 390;

III 109, 163, 168, 183, 185,
187, 189, 195, 196, 218,
222, 224, 227, 247, 251,
255, 257, 260, 281, 312
See also under हरि०, and also
पृथ्वरिश्चन्द्र.

हारी०

II 38, 40, 41, 43, 77, 111,
149, 150, 172, 174, 194,
214, 252, 404;

III 137.

हारीत

I 139, 190;

II 5, 63, 68, 81, 111, 168,
347, 362, 395, 437, 453;

III 160, 281, 325, 328. See
also under हारी०; and also
पृथ्वरिश्चन्द्र and हारीतीय ।

हारीतकी श्वाक्यात
हारीतीय

I 80.

I 119, 135, 145, 149, 150,
160, 161, 166, 191;

II 21, 28, 29. See also under
हारी०, and also पृथ्वरिश्चन्द्र and हारीत.

हिरण्यक्षीप

II 293, 256, 261, 282, 289,
290, 330 403;

III 17, 25, 29, 36.

